

**TİKİNTİNİN İQTİSADİYYATI VƏ MENECMENT
ELMİ-PRAKTİKİ JURNAL**

№ 2 (5) -2025

**CONSTRUCTION ECONOMYCS AND MANAGEMENT
SCIENTIFIC AND PRACTICAL JOURNAL**

№ 2 (5) - 2025

**ЭКОНОМИКА СТРОИТЕЛЬСТВА И МЕНЕДЖМЕНТ
НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ**

№ 2 (5) - 2025

В А К I – 2025

TİKİNTİNİN İQTİSADİYYATI VƏ MENECMENT

№ 2 - 2025

ELMİ-PRAKTİKİ JURNAL

SCIENTIFIC AND PRACTICAL JOURNAL

*2015-ci ildən nəşr edir
İldə 4 dəfə nəşr edir*

*First published in 2015
It is published 4 times a year*

Təsisçi:

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Founder:

Azerbaijan University of Architecture and Construction

Təsisçinin hüquqi ünvanı:

*Azərbaycan, Bakı şəh., AZ 1073, Ayna
Sultanova küçəsi 11*

Publisher address:

*Azerbaijan, Baku, AZ 1073, Ayna Sultanova
Street 11*

*Jurnal Universitetin "Biznesin iqtisadiyyatı və
menecment" kafedrası tərəfindən hazırlanır və
çapa təqdim edilir*

*The journal is being prepared and submitted
for publication by the Department of Business
Economics and Management of the Azerbaijan
University of Architecture and Construction*

*Azərbaycan Respublikası Ədliyyə
Nazirliyində qeydiyyatda alınıb.
Reyestr № 4024. (02.12.2015)*

*Registered with the Ministry of Justice of the
Republic of Azerbaijan. Register № 4024,
(02.12.2015)*

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
yanında Ali Attestasiya
Komissiyasının 04.07.2018-ci il tarixli
№ 11-R qərarı ilə Azərbaycan
Respublikasında dissertasiyaların
əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə
edilən dövrü elmi nəşrlərin
siyahısına daxil edilmişdir*

*04.07.2018 of the Higher Attestation Commis-
sion under the President of the Republic of
Azerbaijan, the recommended period for the
publication of the main results of dissertations
in the Republic of Azerbaijan was included in
the list of dissertations in the Republic of
Azerbaijan. scientific publications According
to the decision No. 11-R dated*

Redaksiyanın ünvanı:

*Memarlıq və İnşaat Universiteti, tel.:
(+99412)538 92 83
daxili – 589, 497-05-13*

Editorial office:

*Azerbaijan University of Architecture and
Construction, tel .: (+99412) 538 92 83
internal - 589, 497-05-13*

E-mail: info@timjurnal.az

E-mail: info@timjurnal.az

Jurnalın rəsmi saytı:
<https://timjurnal.az/>

Official website of the magazine:
<https://timjurnal.az/>

*Məqalələrdəki fikirlər müəlliflərə aiddir və
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universite-
tinin fikirləri ilə üst-üstə
düşməyə bilər*

*The opinions in the articles belong to the
authors and may not coincide with the
opinions of the Azerbaijan University of
Architecture and Construction*

BAŞ REDAKTOR

Məhəbbət Məmmədov
*i.e.d., professor, "Biznesin iqtisadiyyatı və
menecment" kafedrasının müdiri*
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

EDITOR-IN-CHIEF

Makhabbat Mammadov
*Doctor of Economics, Professor, Head of the
Department "Business Economics and
Management", AACU*

BAŞ REDAKTORUN MÜAVİNİ

Ələsgər Əliyev
i.e.n., dosent
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF

Alasgar Aliyev
*Candidate of Economic Sciences,
Associate Professor, AACU*

MƏSUL KATİB

Lalə Ələkbərova
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

EXECUTIVE SECRETARY

Lala Alekperova
AACU

REDAKSİYA HEYƏTİ

Ziyad Səmədzadə
i.e.d., professor, akademik,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

EDITORIAL TEAM

Ziyad Samedzade
Doctor of Economics, Professor, Academician,
Azerbaijan National Academy of Science

Telman Əliyev
t.e.d., professor, akademik,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Telman Aliev
Doctor of Technical Sciences, Professor,
Academician, ANAS

Ahmet Kemal Çələbi (Türkiyə)
dr., professor,
Manisa Cəlal Bayar Universiteti

Ahmet Kemal Chalabi (Turkey)
Doctor, Professor,
Jalal Bayar Manisa University

Vahid Novruzov
i.e.d., professor, Azərbaycan Respublikası
Auditorlar Palatasının sədri

Vahid Novruzov
Doctor of Economics, Professor, Chairman of
the Audit Chamber of the RA

Vilayət Vəliyev
i.e.d., professor,
Azərbaycan Texniki Universitetinin rektoru

Vilayat Valiyev
Doctor of Economics, Professor, Rector of
Azerbaijan Technical University

Aleksey Harlanov (Rusiya)
i.e.d., professor, Rusiya Xarici İşlər
Nazirliyinin Diplomatik Akademiyası

Alexey Kharlanov (Russia)
doctor of economic sciences, professor,
Diplomatic Academy of the Russian Foreign
Ministry

Aleksandr Siçinava (Gürcüstan)
i.e.d., professor, Gürcüstan Texniki
Universiteti

Alexander Sichinava (Georgia)
Doctor of Economic Sciences, professor,
Technical University of Georgia

İmran Əkpərov (Rusiya) <i>i.e.d., professor, Rusiya Federasiyasının İdarəetmə, Biznes və Hüquq Institutunun rektoru</i>	Imran Akperov (Russia) <i>Doctor of economics, professor, Rector of the Institute of Management, Business and Law of the Russian Federation</i>
Oksana Krivoruçko (Ukrayna) <i>i.e.d., professor, Xarkov Milli Nəqliyyat və Avtomobil Yolları Universiteti</i>	Oksana Krivoruchko (Ukraine) <i>Doctor of Economics, Professor, Kharkiv National Transport and Highway University</i>
Kərim Atayev (Rusiya) <i>PhD, dosent, Rusiya Federasiyası Keyfiyyət Problemləri Akademiyasının müxbir üzvü</i>	Kerim Ataev (Russia) <i>PhD, Corresponding Member Academy of Quality Problems of the RF</i>
Tatyana Qalinskaya (Ukrayna) <i>t.e.n., dosent, "Yuri Kondratyuk adına Poltava Politehnika" Milli Universiteti</i>	Tatyana Galinskaya (Ukraine) <i>Doctor of Technical Sciences, Associate Professor, PPNU named after Yuri Kondratyuk</i>
Evgeniy Rassoha (Belarus Respublikası) <i>i.e.d., dosent, Belarus Dövlət Texnologiya Universiteti</i>	Evgeniy Rassokha (Republic of Belarus) <i>associate professor, Belarusian State Technological University</i>
Ədalət Əliyev <i>t.e.d., i.e.d., nəqliyyat doktoru, professor, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti</i>	Adalat Aliyev <i>Candidate of Technical Sciences, Doctor of Economics, Professor, AUAC</i>
Elşad Məmmədov <i>i.e.d., professor, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti</i>	Elshad Mammadov <i>doctor of Economic Sciences, Professor, Azerbaijan State University of Economics</i>
Mustafa Miynat (Türkiyə) <i>dr., professor, Manisa Cəlal Bayar Universiteti</i>	Mustafa Mynat (Turkey) <i>Doctor, Professor, Manisa Jalal Bayar University</i>
Ahmet Vecdi Can (Makedoniya) <i>professor, doktor, Uluslararası Vizyon Universitetinin rektoru</i>	Ahmet Vecdi Can (Macedonia) <i>Professor, Doctor, Rector of International Vision University</i>
Lia Matçavariani (Gürcüstan) <i>c.e.d., professor, Tbilisi Dövlət Universiteti</i>	Lia Matchavariani (Georgia) <i>doctor of geographical sciences, professor, Tbilisi State University</i>
İlgar Məmmədov <i>PhD, "DƏRYA İqtisad Cəmiyyəti" ictimai birliyi</i>	İlgar Mamedov <i>PhD, "DARYA Economic Society" public association</i>
Andrey İvahnenco (Rusiya) <i>t.e.d., Moskva Avtomobil-Yol Dövlət Texniki Universitet</i>	Andrey Ivakhnenko (Russia) <i>Doctor of Technical Sciences, Moscow Automobile and Highway State Technical University</i>
Şəhla Əlizadə <i>PhD, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti</i>	Shahla Alizadeh <i>PhD, associate professor, AACU</i>

“Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment” jurnalı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin qərarı ilə “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısı”nın iqtisad elmləri bölməsinə daxil edilib (04.07.2018-ci il, protokol №11-R)

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ YANINDA
ALİ ATTESTASIYA KOMİSSİYASI**

“Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment” jurnalının daxil edildiyi Milli və Beynəlxalq elmi məlumat bazaları və indekslər:

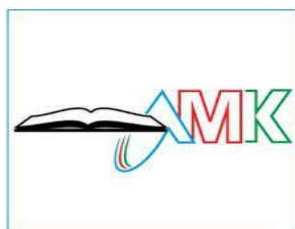
**11 mart 2022-ci il tarixində 69-03/2022 nömrəsi ilə elmi
sitatların MİLLİ BİBLİOQRAFİK MƏLUMAT
BAZASINA (RİNC) daxil edilmişdir**

**İSSN (International Standard Serial Number) – dövrü nəşrlər üçün
nəzərdə tutulan beynəlxalq standart nömrə - ISSN 2519-2507**

Lisensiya müqaviləsi № 69-03/2022

“İQTİSADİYYATI GÜCLÜ OLAN DÖVLƏT HƏR ŞEYƏ QADİRDİR”

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV

Yeni hədəflər:

**daha güclü iqtisadiyyat, daha qüdrətli ordu,
daha təminatlı həyat**

İlham Əliyev, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

4 aprel 2025-ci il tarixində Bakıda Cənub Qaz Dəhlizi Məşvərət Şurası çərçivəsində nazirlərin 11-ci və Yaşıl Enerji Məşvərət Şurası çərçivəsində nazirlərin 3-cü iclasları keçirilib

Toplantıya Azərbaycan və Avropa İttifaqı daxil olmaqla 24 ölkə, 7 beynəlxalq maliyyə institutu və 42 enerji şirkəti qatılıb. Tədbirdə nazirlər, nazir müavinləri və digər yüksəksəviyyəli nümayəndələr iştirak ediblər.

Toplantı açılış sessiyasından sonra işini nazirlər sessiyası, “Cənub Qaz Dəhlizi sessiyası: Cənub Qaz Dəhlizinin uğurlu istismarı, inkişafında tərəqqi və növbəti addımlar” və “Yaşıl enerji layihələri və yaşıl enerji dəhlizləri” üzrə plenar sessiyalarla davam etdirib.

Həmçinin Məşvərət Şurası çərçivəsində Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan və Bolqarıstan arasında yaşıl enerjinin ötürülməsi və ticarəti üzrə II Nazirlər Görüşü, Xəzər-Qara Dəniz-Avropa Yaşıl Enerji Dəhlizi üzrə qeyri-rəsmi Rəhbər Komitə/Nazirlər Görüşü və Azərbaycan ilə Avropa İttifaqı arasında dənizdə külək enerjisinin inkişafı üzrə dəyirmi masa keçirilib.

Tədbir çərçivəsində enerji sahəsində əməkdaşlıq üzrə sənədlər imzalanıb.

Xatırladaq ki, Cənub Qaz Dəhlizi Məşvərət Şurası çərçivəsində nazirlər toplantısı 2015-ci ilin fevral ayından etibarən keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tədbirdə çıxış edib.

-Sabahınız xeyir olsun, xanımlar və cənablar, əziz qonaqlar.

Mən sizin hamınızı Azərbaycanda salamlayıram. Mən Brüsseldən gəlmiş qonağımızı xüsusi olaraq salamlayıram. Cənab komissar, xoş gəlmisiniz. İlk dəfədir ki, bu tədbirdə iştirak edirsiniz. Lakin hamımız bilirik və mən artıq qeyd etdim ki, Cənub Qaz Dəhlizi Məşvərət Şurası 11-ci dəfədir Bakıda toplaşır. Azərbaycan tərəfindən başlanmış və Avropa Komissiyası tərəfindən dəstəklənmiş bu vacib toplantı enerji təhlükəsizliyi sahəsində yanaşmaların formalaşdırılmasında, həmin məsələlərin həllində və birgə söylərimizin əlaqələndirilməsində mühüm rol oynamışdır. Həmçinin bu gün birgə foto çəkdirdiyimiz zaman söylədim ki, bəlkə də bizə daha çox yer lazım olacaq, çünki komanda genişlənir. Bu isə əməkdaşlığın çox yaxşı təzahürüdür. Vaxt keçdikcə prosesdə iştirak edən ölkələrin və şirkətlərin sayı artır, onlar ortaq məqsəd ətrafında birləşir. Birinci məqsəd əməkdaşlığın gücləndi-

rilməsidir, çünki əməkdaşlıq olmadan enerji təhlükəsizliyi layihələrinin heç biri mümkün olmazdı.

İkinci məqsəd özləri, öz qonşuları və tərəfdaşları üçün enerji təhlükəsizliyini təmin etməkdir. Hesab edirəm ki, bizi birləşdirən tərəfdaşlığın və əməkdaşlığın çox müsbət əzmi məsuliyyətimizin aydın təzahürüdür. Bu, istehsalçıların, tranzit ölkələrin və istehlakçıların məsuliyyətidir. Əlbəttə ki, bu prosesin üç əsas iştirakçısı arasında maraqların tarazlığı beynəlxalq maliyyə təsisatlarının dəstəyi ilə bizim hekayətimizi və ya hekayətlərimizi uğura çevirdi. Ölkələr, onların hökumətləri, investorlar, şirkətlər, aparıcı maliyyə təsisatları bizim komandamızdır və bu komanda genişlənir. Bu gün heç vaxt görünmədiyi kimi aydındır ki, enerji təhlükəsizliyi ölkələrin milli təhlükəsizliyinin ayrılmaz hissəsidir. Mən hətta deyərdim ki, bu gün biz, həmçinin sənaye təhlükəsizliyi haqqında danışa bilərik, çünki sənayeni inkişaf etdirmək üçün bizə enerji ehtiyatları, neft-kimya məhsulları, gübrələr lazımdır. Azərbaycan isə xam neftin, təbii qazın, neft məhsullarının, neft-kimya məhsullarının və gübrələrin istehsalçısı və ixracatçısıdır.

Enerji şirkətimiz - Dövlət Neft Şirkəti Azərbaycan daxilində və ondan kənarda həm hasilat, həm nəql olunma, həm də çatdırılma ilə məşğuldur. Uzun illər ərzində Azərbaycan etibarlı tərəfdaş olub və bundan sonra da olacaq. Avropa Komissiyasının yüksək rütbəli nümayəndələrinin qeyd etdikləri kimi, Azərbaycan enerji sahəsində etibarlı tərəfdaşdır və Pan-Avropa qaz təchizatçısıdır. Bu, həqiqətdir. Qaz təchizatımızın coğrafiyası genişlənir. Bizim Bakıda keçirilmiş son görüşdən, yəni, 10-cu Məşvərət Şurasından sonra əlavə 5 ölkə təbii qazımızın alıcısına çevrildi. Bu gün Azərbaycanın təbii qazı 12 ölkəyə çatdırılır. Onlardan 10-u Avropa ölkəsidir və 8-i isə Avropa İttifaqının üzvüdür. Avropada qaz təchizatımızın coğrafiyası birmənalı olaraq genişlənəcək, çünki bu gün bəzi Avropa ölkələrinin qazpaylama şəbəkəsinin yaradılmasında artıq iştirak edirik. Onların bəzilərində yoxdur, digərləri isə genişləndirilməlidir və Azərbaycan investor kimi bunu etməyi planlaşdırır. Beləliklə, qaz təchizatımızın coğrafiyası birmənalı olaraq müxtəlif yollarla, o cümlədən interkonnektorlar vasitəsilə genişlənəcək.

Təbii ki, biz mövcud qaz boru kəməri sisteminin genişləndirilməsində birgə səylər haqqında düşünməliyik. Cənub Qaz Dəhlizi hamımız üçün böyük uğur hekayətidir. Bu gün 3500 kilometrlik integrasiya edilmiş boru kəməri sistemi bir çox ölkələrin enerji təhlükəsizliyi üçün əsas arteriyadır. İndi o, tam gücü ilə işləyir. İstər Cənubi Qafqaz Boru Kəməri, istərsə də TANAP və ya TAP - Cənub Qaz Dəhlizinin üç ayrılmaz hissəsi tam dolu işləyir. Biz onları genişləndirməliyik. Əlbəttə ki, bunun üçün bizə maliyyələşmə lazım olacaq. Burada biz vacib bir nöqtəyə gəlib çıxırıq və bu məsələni dəfələrlə qaldırmışıq. Bəlkə faydalı qazıntı layihələrinin maliyyələşdirilməsini dayandırmaq qərarını qəbul etmiş beynəlxalq maliyyə təsisatları, xüsusən də müşahidə etdiyimiz böyük geosiyasi dəyişiklikləri nəzərə alaraq, öz siyasətinə yenidən baxsınlar. Çünki nəql infrastrukturuna və hətta hasilata əlavə sərmayələr qoyulmasa, bu, çox problemli olacaqdır.

Biz nəhəng hasilat və nəql etmə layihələrinin icrasını mümkün etmiş korporativ maliyyələşmə, o cümlədən borca götürülmüş pul vəsaitlərinin kombinasiyasında böyük təcrübəyə maliklik. AÇG, “Şahdəniz” və “Abşeron” - bütün bunlar bu gün bir çox ölkələrin enerji təhlükəsizliyini təmin edən neft və qaz yataqlarıdır. Bir neçə ildən sonra bir çox digər neft-qaz yataqlarının da istismarına başlanılacaq. Beləliklə, müqavilələr artıq imzalanıb, işçi proqram təsdiqlənib. Boru kəmərlərinin çəkilməsi, Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Supsa neft boru kəmərləri və həmçinin Cənub Qaz Dəhlizi – bütün bu işlər qeyd etdiyim kimi, bütün iştirakçılarla əməkdaşlıq sayəsində görülmüşdür. Beləliklə, faydalı qazıntı layihələrinin maliyyələşdirilməsinin dayandırılması siyasəti başlayanda, bu, investorlara, şirkətlərə, ölkələrə müsbət olmayan signal göndərir. Bir sözlə, düşünürəm ki, həmin mühüm məqam da, ola bilsin, müzakirə ediləcək.

Ümid edirik ki, Avropada çox geniş yaşıl gündəliyə baxmayaraq, faydalı qazıntı hasilatçıları və ənənəvi yanacaq enerji təhlükəsizliyinin mühüm meyarı kimi yaddan çıxmıyacaq və ayrı-seçkiliyə məruz qalmayacaq. Əslində, bu, bizim COP29-dakı mesajımız idi. Azərbaycan global beynəlxalq tədbirə ev sahibliyi etdiyi zaman qeyd olundu ki, faydalı qazıntıları zəngin olan ölkələrlə sərvətləri

olmayan ölkələr arasında ayrı-seçkilik və ayırıcı xətlər olmamalıdır. Əksinə, faydalı qazıntıları zəngin olan və bərpaolunan enerjiyə sərmayə qoyan ölkələr alqışlanmalıdır, onlara hücum çəkilməli deyil.

Beləliklə, düşünürəm ki, əgər belə bir mühüm məsələ öz həllini taparsa, onda hasilatçıların işi asanlaşar. Eyni zamanda, uzunmüddətli müqavilələr prosesi də vacibdir. Çünki hamımız bilir ki, neft və qaz, eləcə də enerji layihələrinə böyük sərmayələr yatırılmalıdır və siz onları uzun illərdən sonra qaytarırsınız. Yeri gəlmişkən, təbii ki, bu günə qədər biz ölkə kimi Cənub Qaz Dəhlizinə sərmayə qoymuşuq, lakin onlar hələ qayıtmayıb. Biz hələ də bu balansda sıfır çıxmamışıq. Ona görə əmin olmalıyıq ki, gələn bir neçə illər əsas bazarımız olacaq Avropada bizim təbii qaza ehtiyac duyulacaq. Yəni, biz əmin olmalıyıq ki, bunun üçün hələ bir neçə il bazar olacaq. Əgər bizdə belə bir təminat olmasa, onda investorlar və ölkələr sərmayə yatırmayacaqlar. Beləliklə, təbii qazın böyük qıtlığı yaranacaq. Bizim ehtiyatlar isə məlumdur.

Biz bu il yeni yataqlarda, əsasən “Azəri-Çıraq-Günəşli” Dərin Qaz Strukturunda yeni hasilatın başlamasını gözləyirik. Həmçinin düşünürəm ki, “Abşeron” yatağında hasilatın artırılmasına dair razılaşmanın son mərhələsindəyik. Yəni, ikinci fazaya keçid edərək hazırkı 1,5 milyard kubmetrə minimum 3 milyard kubmetr əlavə olunacaq.

Bir sözlə, bütün bunlar mümkündür, lakin dediyim kimi, iki əsas meyar olmalıdır: interkonnektorlar və Cənub Qaz Dəhlizinin genişləndirilməsi. Etibarlı proqnozlaşdırma və etibarlı tərəfdaşlıq da olmalıdır, çünki tərəfdaşlıqda bütün tərəflər etibarlı olmalıdır.

Yaşıl gündəliyə gəldikdə, qeyd etdiyim kimi, biz iki mühüm meyarı bir araya gətirə bildik və istehlakçılarımızın tələbatlarını qarşıladıq.

Yeri gəlmişkən, Azərbaycan və Avropa Komissiyası energetika sahəsində strateji tərəfdaşlıqla bağlı memorandumı imza atdıqdan sonra Avropaya qaz təchizatımız təxminən 60 faiz artdı. Bu memorandum Avropa Komissiyasının Prezidenti və mənim tərəfimdən 2022-ci ilin ortasında imzalandı. Avropaya qaz təchizatımız 2021-ci ildə təxminən 8 milyard kubmetr idi. Ötən il demək olar ki, 13 milyard kubmetr oldu. Yəni, bu, bizim ümumi ixracatımızın təxminən yarısından çoxdur. Bu, 25 milyard kubmetrdir və bundan sonra da artacaq. Bu gün həmin həcm artıq kifayət qədər çoxdur. Yeni yataqları əlavə etmək və mövcud qaz yataqlarında hasilatı artırmaq planlarımızı nəzərə alaraq, biz birmənalı olaraq istehlakçılarımıza daha çox qaz verəcəyik. Bir sözlə, təsəvvür edə bilərsiniz ki, əgər bizə daha çox təbii qaza qənaət etmək imkanı verən yaşıl enerji gündəliyini əlavə etsək, Azərbaycan enerji təhlükəsizliyi baxımından tərəfdaşları üçün daha mühüm rol oynayacaq.

Bu gün Günəş və Külək Enerji stansiyalarına aid sərmayədarlarımızla artıq imzalanmış müqavilələr bizə 2030-cu ilə qədər 6 gigavat günəş və külək enerjisi təmin edəcək. Qeyd etdiyim kimi, nəticədə daxilə bu gün elektrik enerjisinin istehsalında istifadə etdiyimiz təbii qaza xeyli dərəcə qənaət etmək imkanı yaranacaq və həmin qazı ixraca yönəldəcəyik. Biz öz sərmayələrimizlə fəal şəkildə inkişaf edirik. Ermənistan işğalından azad edilmiş Şərqi Zəngəzur və Qarabağ ərazilərində su elektrik enerjisi potensialına gəldikdə, biz artıq 270 meqavatlıq su elektrik stansiyalarını qurmuşuq. Artıq 30-dan çox kiçik su elektrik stansiyası istismara verilib və maksimum növbəti beş ildə bu rəqəm əlavə 30 kiçik su elektrik stansiyası ilə 500 meqavata çatdırılacaq. Beləliklə, nəticədə 2030-cu ilə qədər 6.5 gigavatlıq enerji potensialı yaranacaq. Sizi, sadəcə, məlumatlandırmaq üçün deyə bilərəm ki, bu gün Azərbaycanın yaradılmış imkanları 8 gigavatdan çoxdur. Beləliklə, biz növbəti beş il ərzində bərpaolunan mənbələrdən enerji istehsalı potensialımızı demək olar ki, iki dəfə artıracıq.

Əlbəttə, bu gün əminəm ki, Yaşıl Enerji Məşvərət Şurasının iclasında Azərbaycandan Avropaya gedən yaşıl kabel də müzakirə olunacaq. Mənə verilən məlumata görə, həmin layihənin texniki əsaslandırma işləri son mərhələdədir. Beləliklə, tam başa çatandan sonra birmənalı olaraq maliyyələşmə ilə bağlı praktiki danışıqlar başlayacaq. Əlbəttə, biz indidən söyləyə bilərik, ümid edirik ki, yaşıl enerji layihələrinin maliyyələşdirilməsi ilə bağlı məhdudiyyətlər qoyulmayacaq. Lakin düşünürəm ki, Avropa təsisatlarında həmin layihələrin ümumi maraq doğuran layihə səviyyəsinə qədər təkmilləşdirilməsi vacibdir.

Bununla mən əməkdaşlığımızın fəal formatında əldə etdiyimiz nəticələri yüksək dəyərləndirərək, çıxışımı yekunlaşdırıram. Baxmayaraq ki, Bakıda ildə bir dəfə toplaşırıq, lakin bütün il ərzində çoxsaylı tədbirlər, görüşlər, konfranslar, ikitərəfli və çoxtərəfli tərəfdaşlıq formatları olur və bu format işbirliyi üçün əsas yaradır. Məşvərət Şurasında isə hər dəfə olduğu kimi, biz ötən il ərzində gördüyümüz işləri nəzərdən keçiririk və gələcək addımları planlaşdırırıq. Mən hər iki Məşvərət Şurasına uğurlar arzu edirəm.

Y.N.Əliyev
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
yusif-2@inbox.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 04.03.2025

The article was received by editorial board on 04.03.2025

Статья принята к печати 04.03.2025

AZƏRBAYCANDA QEYRİ-NEFT SAHƏSİNİN DAYANIQLI İNKİŞAFI VƏ PRIORİTET İSLAHAT İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun dayanıqlı inkişafı milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və xarici təsirlərə qarşı davamlılığının artırılması baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə aparılan islahatlar kənd təsərrüfatı, turizm, informasiya texnologiyaları və emal sənayesi kimi prioritet istiqamətlərin inkişafını hədəfləyir. Dövlət dəstəyi, vergi güzəştləri, infrastrukturun modernləşdirilməsi və sahibkarlığın təşviqi qeyri-neft sahəsində rəqabətqabiliyyətin gücləndirilməsinə xidmət edir. İslahatların əsas hədəfi iqtisadi artımın mənbələrini genişləndirmək, məşğulluğu artırmaq və regionlararası inkişaf fərqlərini minimuma endirməkdir. Rəqəmsallaşma, yaşıl iqtisadiyyat prinsipləri və innovasiya yönümlü yanaşmalar da dayanıqlı inkişafın vacib elementləri kimi ön plana çıxır. Bu istiqamətdə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və yerli şəraitə uyğunlaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Gələcəkdə institusional islahatların davam etdirilməsi, şəffaflıq və hesabatlılığın artırılması dayanıqlı inkişaf üçün əsas şərtlərdən biri olaraq qalır.

***Açar sözlər:** iqtisadi şaxələndirmə, davamlı iqtisadi inkişaf, qeyri-neft ixracı, sahibkarlığın inkişafı, turizmin inkişafı, yaşıl iqtisadiyyat.*

GİRİŞ

Azərbaycan iqtisadiyyatının uzunmüddətli inkişaf strategiyasında qeyri-neft sektorunun rolu xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Tarixən neft gəlirlərinə əsaslanan iqtisadi model müəyyən dövrlərdə sürətli inkişafı təmin etsə də, bu asılılıq dünya enerji bazarındakı qiymət dalğalanmaları fonunda müəyyən risklər doğurmuşdur. Bu səbəbdən, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin və makroiqtisadi sabitliyinin təmin olunması, eyni zamanda davamlı sosial rifahın formalaşdırılması üçün qeyri-neft sektorunun inkişafı prioritet istiqamət kimi müəyyən edilmişdir. Son illərdə bu sahədə aparılan islahatlar iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi məqsədini daşıyaraq, əsasən kənd təsərrüfatı, turizm, sənaye və informasiya-kommunikasiya texnologiyaları kimi sahələrin inkişafına yönəldilmişdir. Dövlət proqramları və təşviq mexanizmləri vasitəsilə yerli istehsalın artırılması, ixrac potensialının gücləndirilməsi, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və insan kapitalının inkişafı əsas hədəflər sırasında yer alır. Bununla yanaşı, institusional islahatlar, vergi və gömrük sisteminin təkmilləşdirilməsi, elektron xidmətlərin genişləndirilməsi və biznes mühitinin liberallaşdırılması kimi addımlar qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən subyektlərin inkişafına şərait yaradır. Bütün bu tədbirlər Azərbaycanın dayanıqlı və inklüziv iqtisadi artım modelinə keçidini sürətləndirməyə xidmət edir.

Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişaf zərurəti və mövcud vəziyyəti

Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafı son onilliklərdə ölkə iqtisadiyyatının əsas prioritetlərindən birinə çevrilmişdir. Tarixi olaraq neft və qaz sektorunun iqtisadiyyatda üstün mövqə tutması, dövlət gəlirlərinin və ixracın əsas hissəsinin bu sahədən asılı olması, Azərbaycanın uzun

müddət neftə əsaslanan iqtisadi modelə söykənməsinə səbəb olmuşdur. Lakin dünya enerji bazarlarında baş verən qiymət dəyişiklikləri və enerji resurslarına tələbatın dəyişkənliyi ölkənin iqtisadi sabitliyinə bir sıra risklər yaratmışdır. Məhz bu səbəbdən, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və qeyri-neft sektorunun gücləndirilməsi dövlətin iqtisadi strategiyasının mərkəzi istiqamətinə çevrilmişdir [1].

Qeyri-neft sektorunun inkişafı yalnız iqtisadi sabitliyin deyil, həm də sosial rifahın və regionların tarazlı inkişafının təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Bu sektorun genişlənməsi iş yerlərinin açılması, yerli istehsalın güclənməsi, ixracın diversifikasiyası və ölkə daxilində resurslardan daha səmərəli istifadə imkanlarının artması ilə nəticələnir. Xüsusilə kənd təsərrüfatı, sənaye, turizm və informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahələri bu baxımdan böyük potensiala malikdir. Kənd təsərrüfatı həm ənənəvi məşğulluq sahəsi, həm də ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında əsas faktor kimi çıxış edir. Bu sahədə aparılan aqrar islahatlar, subsidiyaların verilməsi, texnoloji yeniliklərin tətbiqi və meliorasiya işlərinin genişləndirilməsi kənd təsərrüfatının inkişafına güclü təkan vermişdir.

Sənaye sektoru isə, xüsusilə emal və yüngül sənaye sahələrində inkişaf etdirilərək əlavə dəyər yaradan fəaliyyət növlərinin təşviqi ilə qeyri-neft iqtisadiyyatının aparıcı sahəsinə çevrilməkdədir. Regionlarda sənaye zonalarının yaradılması, texnoparkların inkişafı və dövlət tərəfindən güzəştli kreditlərin verilməsi bu sahənin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. Turizm sektoru da qeyri-neft sahəsinin prioritet istiqamətlərindəndir və bu sahəyə investisiyaların cəlb olunması, infrastrukturun genişləndirilməsi, beynəlxalq təbliğat tədbirləri ilə Azərbaycanın turizm potensialının tanıdılması diqqət mərkəzində saxlanılır. Xüsusilə ekoturizm, mədəni irsə əsaslanan turizm və sağlamlıq turizmi sahələrində geniş imkanlar mövcuddur [2].

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) sektoru isə həm iqtisadiyyatın modernləşməsi, həm də yeni nəsil xidmət sahələrinin formalaşması baxımından strateji əhəmiyyətə malikdir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı, elektron hökumət xidmətlərinin genişlənməsi, innovasiya və startap mədəniyyətinin təşviqi İKT sektorunun inkişafını stimullaşdıran əsas amillərdir. Bu sahədə gənclərin təşəbbüskarlığı və beynəlxalq əməkdaşlıq imkanları da xüsusi rol oynayır.

Qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi üçün dövlət tərəfindən müxtəlif proqramlar qəbul olunmuş və həyata keçirilmişdir. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf Konsepsiyası, “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri” kimi sənədlər bu istiqamətdə əsas yol göstəriciləridir. Həmin sənədlərdə əsas məqsəd ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətini artırmaq, dayanıqlı və inklüziv inkişaf modelini formalaşdırmaq, həmçinin qeyri-neft sahəsində innovasiya və texnologiya əsaslı yanaşmaları tətbiq etmək olmuşdur. Strateji yol xəritələrində göstərilən tədbirlər çərçivəsində fiskal siyasətin təkmilləşdirilməsi, vergi və gömrük sisteminin sadələşdirilməsi, sahibkarlar üçün əlverişli biznes mühitinin yaradılması və maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə olunmuşdur.

Qeyri-neft sektorunun inkişafında insan kapitalının rolu da danılmazdır. Peşə təhsili sisteminin təkmilləşdirilməsi, innovativ düşüncəli kadrların hazırlanması və əmək bazarının tələblərinə uyğun ixtisaslaşma bu sahənin əsas prioritetlərindəndir. Bu baxımdan, dövlət tərəfindən həyata keçirilən təhsil islahatları, ikili təhsil proqramları, yerli və beynəlxalq təcrübə mübadiləsi imkanları əmək bazarının keyfiyyətə inkişafına zəmin yaradır. İnsan kapitalına yönəlmiş investisiyalar uzunmüddətli perspektivdə qeyri-neft sektorunun dayanıqlı inkişafı üçün əsas resurslardan biri hesab olunur.

Qeyri-neft sektorunda regional inkişaf məsələləri də diqqət mərkəzində saxlanılır. Xüsusilə regionlarda yerli resurslara əsaslanan istehsal və xidmət sahələrinin təşviq edilməsi, aqroparkların və sənaye parklarının yaradılması, logistika imkanlarının artırılması regionların iqtisadi inkişafına mühüm töhfə verir. Regionlararası inkişaf fərqlərinin azaldılması, şəhər-kənd arasında iqtisadi və sosial fərqlərin minimuma endirilməsi üçün dövlət büdcəsindən ayrılan investisiyaların yönəldilməsi

məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilir. Bu tədbirlər eyni zamanda əhalinin regionlarda məskunlaşmasını stimullaşdırır və daxili miqrasiyanın qarşısını almağa kömək edir [5].

Qeyri-neft sektorunun inkişafında beynəlxalq əməkdaşlıq və xarici investisiyaların cəlbı də xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu məqsədlə Azərbaycan müxtəlif beynəlxalq təşkilatlarla, xarici ölkələrin dövlət və özəl sektoru ilə əməkdaşlıq edir. Xarici investorlar üçün əlverişli mühitin yaradılması, investisiya qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi qeyri-neft sahəsinin qlobal iqtisadiyyata integrasiyasını sürətləndirir. Eyni zamanda ixrac yönümlü istehsalın təşviqi və “Made in Azerbaijan” brendinin inkişafı qeyri-neft məhsullarının dünya bazarlarında tanınmasına və rəqabət qabiliyyətinin artmasına imkan yaradır.

Yaşıl iqtisadiyyat prinsiplərinin tətbiqi də qeyri-neft sektorunun inkişafında yeni bir mərhələni təmsil edir. Ətraf mühitin qorunması, ekoloji təmiz istehsal üsullarının tətbiqi, enerji səmərəliliyi və bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı müasir dövrün çağırışlarına cavab verən əsas istiqamətlərdəndir. Bu baxımdan alternativ enerji, ekoloji turizm, ekoloji kənd təsərrüfatı sahələri xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılır. Yaşıl iqtisadiyyatın təşviqi həm də beynəlxalq standartlara uyğun iqtisadi modelin qurulmasına xidmət edir və Azərbaycanı qlobal çağırışlara daha çevik şəkildə uyğunlaşdırır.

Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun dayanıqlı inkişafı üçün kompleks və ardıcıl islahatlara ehtiyac duyulur. Mövcud potensialın düzgün qiymətləndirilməsi, resursların səmərəli istifadəsi, innovasiya və texnologiyaya əsaslanan yanaşmaların tətbiqi bu sahənin inkişafında əsas istiqamətlər kimi qəbul edilməlidir. Eyni zamanda institusional islahatların davam etdirilməsi, idarəetmədə şəffaflığın və hesabatlılığın artırılması da qeyri-neft sektorunun inkişafına müsbət təsir göstərir. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı üçün bu sahənin prioritet kimi saxlanması, həm daxili bazarın güclənməsi, həm də Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi sistemdə mövqeyinin möhkəmləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır [7].

Bütün bu tədbirlərin səmərəli icrası nəticəsində, yaxın gələcəkdə Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda rəqabət qabiliyyətinin artması, ixracın diversifikasiyası, regionların balanslı inkişafı və dayanıqlı iqtisadi modelə keçid prosesi daha da sürətlənəcəkdir. Bu isə ölkənin ümumi inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsinə və əhalinin rifah halının yaxşılaşmasına mühüm töhfə verəcəkdir.

Qeyri-neft sahəsində dayanıqlı inkişafın təmininə yönəlmiş dövlət siyasəti və islahatlar

Azərbaycanda qeyri-neft sahəsinin dayanıqlı inkişafının təmin olunması uzunmüddətli iqtisadi strategiyanın əsas istiqamətlərindən biridir. Neft və qaz sektoru tarixən ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahəsi olsa da, bu sahəyə yüksək asılılıq dünya enerji bazarlarında baş verən dalğalanmalar fonunda bir sıra risklər və qeyri-sabitliklər yaratmışdır. Bu səbəbdən, ölkədə qeyri-neft sahəsinin gücləndirilməsi və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi məqsədilə davamlı dövlət siyasəti və genişmiqyaslı islahatlar həyata keçirilmişdir. Sözügedən siyasətlərin əsas məqsədi iqtisadi artımın sabit və uzunmüddətli əsaslara söykənməsini təmin etmək, regionların inkişafını sürətləndirmək, sosial rifahı artırmaq və xarici iqtisadi təsirlərə qarşı davamlı iqtisadi model formalaşdırmaqdır.

Dövlətin bu istiqamətdə atdığı ilk mühüm addımlardan biri strateji planlaşdırma mexanizmlərinin tətbiqi olmuşdur. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf Konsepsiyası, daha sonra isə “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri” ölkənin qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün konkret hədəflər və fəaliyyət istiqamətləri müəyyən etmişdir. Həmin sənədlərdə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, qeyri-neft sektorunun payının artırılması, ixrac yönümlü istehsalın təşviqi və yerli resurslardan səmərəli istifadə əsas prioritetlər kimi göstərilmişdir [3].

Dövlət siyasətinin effektiv həyata keçirilməsi üçün əsas iqtisadi institutlar islahatlara cəlb olunmuş, fiskal və monetar siyasət alətləri qeyri-neft sektorunun inkişafına yönləndirilmişdir. Bu çərçivədə ilk növbədə sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması məqsədilə mühüm tədbirlər görülmüşdür. Qeyd etmək lazımdır ki, dayanıqlı inkişafın əsas şərtlərindən biri rəqabətə açıq, şəffaf və dəstəkləyici iqtisadi mühitin yaradılmasıdır. Azərbaycan hökuməti bu istiqamətdə biznes mühitini

liberallaşdırmaq, sahibkarların hüquqlarını qorumaq, onların maliyyə resurslarına çıxış imkanlarını genişləndirmək və normativ hüquqi bazanı sadələşdirmək üçün bir sıra islahatlar həyata keçirmişdir.

Vergi və gömrük sahəsində aparılan islahatlar qeyri-neft sektorunun inkişafında xüsusi rol oynayır. Vergi Məcəlləsinə edilən dəyişikliklər, elektron vergi xidmətlərinin tətbiqi, riskə əsaslanan audit mexanizmlərinin formalaşdırılması, mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün vergi güzəştləri və digər təşviqedic tədbirlər bu sahənin inkişafını stimullaşdırmışdır. Eyni zamanda gömrük sistemində şəffaflığın artırılması, “yaşıl dəhliz” mexanizminin tətbiqi, idxal-ixrac prosedurlarının sadələşdirilməsi və rəqəmsal platformaların istifadəsi ixracatçılar üçün əlverişli şərait yaratmışdır.

İnfrastrukturun inkişafı da dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. İnfrastruktur dayanıqlı iqtisadi artımın təməl sütunlarından hesab olunur. Yol-nəqliyyat şəbəkəsinin yenidən qurulması, logistik mərkəzlərin yaradılması, suvarma və meliorasiya sistemlərinin modernləşdirilməsi, kənd təsərrüfatı sahələrində infrastrukturun yaxşılaşdırılması qeyri-neft sektorunun əsas sahələrində inkişafı stimullaşdıran amillərdəndir. Bu tədbirlər xüsusilə regionlarda iqtisadi aktivliyin artmasına səbəb olur və kənd təsərrüfatı, sənaye, turizm kimi sahələrin potensialının reallaşdırılmasına zəmin yaradır [8].

Qeyri-neft sahəsinin əsas istiqamətlərindən biri olan kənd təsərrüfatında da genişmiqyaslı dövlət dəstəyi tədbirləri həyata keçirilmişdir. Aqrar sahənin inkişafı üçün subsidiyaların verilməsi, texnika və gübrə təminatının təşkili, torpaq islahatlarının dərinləşdirilməsi, “Aqroparklar”ın yaradılması, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal və ixrac imkanlarının artırılması üçün infrastrukturun qurulması və səmərəli idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi bu sahədə nəzərəcarpacaq irəliləyişlərə səbəb olmuşdur. Eyni zamanda rəqəmsal aqrar sistemlərin, süni intellekt və peyk texnologiyalarının tətbiqi ilə kənd təsərrüfatının məhsuldarlığı və davamlılığı artırılır.

Turizm sektorunun inkişafı qeyri-neft sahəsində iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə yönəlmiş siyasətin mühüm hissəsidir. Turizm sənayesinin inkişafı üçün dövlət tərəfindən milli turizm strategiyası qəbul edilmiş, yerli və beynəlxalq səviyyədə Azərbaycanın turizm imkanlarının tanınması məqsədilə tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bölgələrdə turizm infrastrukturunun yenilənməsi, tarix-mədəniyyət abidələrinin bərpası, ekoturizm və sağlamlıq turizmi sahələrinin inkişafı bu sektorun iqtisadi potensialını artırmışdır. Bu sahədə həyata keçirilən islahatlar qeyri-neft ixracının genişlənməsinə və məşğulluğun artmasına səbəb olur.

Sənaye və istehsal sahələrinin inkişaf etdirilməsi də qeyri-neft iqtisadiyyatının gücləndirilməsi baxımından prioritet sahələrdəndir. Sənaye parkları və məhəllələrinin yaradılması, yerli istehsalçılara dəstək proqramları, emal və yüngül sənaye sahələrinə verilən dövlət dəstəyi daxili tələbatın ödənilməsinə və ixracın artmasına şərait yaradır. Bu kontekstdə dövlət tərəfindən təqdim edilən güzəştli kreditlər, ixrac təşviqləri və yerli məhsulların beynəlxalq sertifikatlaşdırılması imkanları sənaye sahəsinin inkişafına yönəlmiş əsas mexanizmlərdən hesab olunur [9].

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı dövlətin innovasiya və rəqəmsallaşma siyasətinin mərkəzində dayanır. Rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşdırılması üçün İKT infrastrukturunun genişləndirilməsi, e-hökumət xidmətlərinin tətbiqi, startap ekosisteminin inkişaf etdirilməsi və innovasiya yönümlü layihələrin dəstəklənməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə “ASAN xidmət” və “DOST” mərkəzləri kimi layihələr dövlət xidmətlərinin sadələşdirilməsi və vətəndaşların məmnunluğunun artırılması baxımından önəmli nəticələr vermişdir. Rəqəmsallaşma təkcə xidmət sahələrini deyil, həmçinin kənd təsərrüfatı, sənaye və turizm sahələrini də əhatə edir.

Maliyyə sahəsində həyata keçirilən islahatlar da qeyri-neft sektorunun dayanıqlı inkişafında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bank sektorunun sağlamlaşdırılması, maliyyə xidmətlərinə çıxış imkanlarının artırılması, sığorta və lizinq bazarlarının inkişafı, kapital bazarlarının genişləndirilməsi qeyri-neft sahəsində fəaliyyət göstərən sahibkarlara maliyyə dəstəyi baxımından mühüm imkanlar

təqdim edir. Eyni zamanda, “Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti” və “Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi” kimi qurumlar dövlətin strateji investisiya siyasətinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır.

İnsan kapitalının inkişafı qeyri-neft sektorunun uzunmüddətli dayanıqlı inkişafını təmin edən əsas faktorlardan biridir. Dövlət tərəfindən təhsil və peşə hazırlığı sahəsində aparılan islahatlar əmək bazarının ehtiyaclarına cavab verən kadrların hazırlanmasına yönəldilmişdir. Peşə-ixtisas təhsili mərkəzlərinin yaradılması, ikili təhsil proqramları, beynəlxalq təhsil mübadiləsi layihələri və innovasiya yönümlü tədris modelləri ölkədə rəqabətə davamlı əmək resurslarının formalaşdırılmasına xidmət edir. Bu işə xüsusilə sənaye, xidmət, İKT və kənd təsərrüfatı sahələrində səmərəliliyin və məhsuldarlığın artırılmasına şərait yaradır.

Regional inkişaf siyasəti qeyri-neft sektorunun dayanıqlı inkişafının mühüm istiqamətlərindən biridir. Regionlarda iqtisadi aktivliyi artırmaq, yerli resurslardan səmərəli istifadəni təmin etmək, yeni iş yerləri yaratmaq və urbanizasiya səviyyəsini tənzimləmək məqsədilə dövlət tərəfindən müxtəlif regional inkişaf proqramları icra olunmuşdur. Bu proqramlar çərçivəsində bölgələrdə sənaye zonaları, kənd təsərrüfatı klasterləri, turizm marşrutları, təhsil və səhiyyə infrastruktur layihələri həyata keçirilmişdir. Regionlararası inkişaf fərqlərinin azaldılması və sosial-iqtisadi balansın qorunması ölkənin dayanıqlı inkişaf modelinin əsas elementlərindən biridir [4].

Ətraf mühitin qorunması və yaşıl iqtisadiyyatın təşviqi də qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafı baxımından önəm daşıyır. Bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı, ekoloji təmiz istehsal texnologiyalarının tətbiqi, tullantıların idarə olunması sisteminin modernləşdirilməsi və ekoturizm layihələrinin həyata keçirilməsi dövlətin ekoloji siyasətinin əsas istiqamətlərindəndir. Bu yanaşma həm beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsi, həm də yerli resursların qorunması və gələcək nəsillər üçün davamlı inkişafın təmin olunmasına yönəlib.

Sonda qeyd etmək olar ki, Azərbaycanda qeyri-neft sahəsinin dayanıqlı inkişafı üçün həyata keçirilən dövlət siyasəti və islahatlar geniş spektri əhatə edir və bu sahədə ardıcıl addımların atılması ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlılığını və rəqabətqabiliyyətini artırır. İslahatların davamlılığı, institusional potensialın gücləndirilməsi, vətəndaş cəmiyyətinin bu proseslərə cəlb olunması və beynəlxalq təcrübənin tətbiqi gələcəkdə daha inklüziv və balanslı iqtisadi inkişafın əsas təminatçısı olacaqdır [1].

Prioritet islahat istiqamətləri və gələcək inkişaf perspektivləri

Azərbaycanda qeyri-neft sahəsinin dayanıqlı inkişafı müasir iqtisadi siyasətin əsas hədəflərindən biridir. Neft və qaz sənayesinin uzun illər ərzində ölkə iqtisadiyyatında dominant mövqe tutması, digər sahələrin inkişafının arxa plana keçməsinə səbəb olmuşdur. Lakin qlobal enerji bazarlarında baş verən dəyişikliklər, neft qiymətlərindəki kəskin dalğalanmalar və dünya ölkələrinin yaşıl enerji siyasətinə keçidi Azərbaycanda iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinin və qeyri-neft sektorunun inkişafının vacibliyini ön plana çıxarmışdır. Bu baxımdan, ölkədə aparılan islahatlar, qəbul edilən strateji sənədlər və həyata keçirilən layihələr qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafını və modernizasiyasını təmin etməyə yönəlmişdir.

Qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün əsas prioritet islahat istiqamətləri bir neçə əsas sahəni əhatə edir: sahibkarlığın inkişafı, sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrinin gücləndirilməsi, infrastrukturun modernləşdirilməsi, maliyyə sektorunun stabilləşdirilməsi, rəqəmsal transformasiya, insan kapitalının inkişafı və institusional islahatlar. Bu sahələr üzrə aparılan sistemli və ardıcıl islahatlar, dövlətin uzunmüddətli strateji hədəflərinə uyğun şəkildə reallaşdırılır.

Ən önəmli prioritetlərdən biri sahibkarlığın inkişafıdır. Qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən sahibkarlara dəstək məqsədilə “ASAN xidmət”, “KOBƏ” (Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi), “Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi” kimi qurumlar yaradılmış və onların fəaliyyəti genişləndirilmişdir. Sahibkarların dövlət dəstəyi proqramlarına çıxışı asanlaşdırılmış, onlara vergi güzəştləri, subsidiyalar, güzəştli kreditlər və ixrac təşviqləri təklif edilmişdir. Bundan başqa, biznes

mühitinin şəffaflaşdırılması və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində hüquqi və institusional bazada mühüm dəyişikliklər edilmişdir [5].

Digər mühüm islahat istiqaməti sənayenin inkişafıdır. Sənaye istehsalının artırılması üçün sənaye parkları və məhəllələri yaradılmış, burada fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün vergi və gömrük güzəştləri, infrastruktur təminatı və texniki dəstək xidmətləri təklif olunmuşdur. Bu parklar qeyri-neft ixracının artırılmasında və yerli məhsul istehsalının gücləndirilməsində mühüm rol oynayır. Əlavə olaraq, emal sənayesinin inkişafı üçün texnoloji modernizasiya, avtomatlaşdırma və innovasiya əsaslı istehsal mexanizmləri təşviq edilir. Məqsəd yüksək əlavə dəyər yaradan məhsulların istehsalına keçid və rəqəbatqabiliyyətli sənaye strukturlarının formalaşdırılmasıdır.

Kənd təsərrüfatı da qeyri-neft sektorunun əsas sütunlarından biridir. Bu sahədə aparılan islahatlar torpaq idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi, mülkiyyət hüquqlarının təmin olunması, subsidiya mexanizmlərinin rəqəmsallaşdırılması, kənd təsərrüfatı texnikası və gübrə təminatının sadələşdirilməsi istiqamətində olmuşdur. Əlavə olaraq, "Aqropark" layihələri çərçivəsində iri təsərrüfatların yaradılması, emal müəssisələrinin və logistika mərkəzlərinin qurulması kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyini artırır. Rəqəmsal texnologiyaların və süni intellektin tətbiqi, eləcə də peyk monitoring sistemlərinin istifadəsi aqrar sektorun modernizasiyası baxımından önəmli yeniliklərdir [1].

Turizm sektoru da qeyri-neft sahəsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Son illərdə turizm potensialının reallaşdırılması üçün infrastrukturun inkişafı, beynəlxalq tanıtım kampaniyaları, viza prosedurlarının sadələşdirilməsi və yerli turizm məhsullarının təşviqi həyata keçirilmişdir. Dağ turizmi, ekoturizm, sağlamlıq və mədəni turizm sahələrində layihələrin icrası regionların iqtisadi aktivliyinə təkan verir və iş yerlərinin yaradılmasına şərait yaradır. Dövlət Turizm Agentliyi bu istiqamətdə beynəlxalq əməkdaşlığı gücləndirir və Azərbaycanda turizmin dörd mövsüm davamlı fəaliyyət sahəsinə çevrilməsinə çalışır [9].

Infrastrukturun inkişafı da qeyri-neft sektorunun dayanıqlı inkişafı üçün əsas şərtlərdəndir. Nəqliyyat-logistika infrastrukturunu, su və enerji təminatı sistemləri, rabitə və internet şəbəkəsinin genişləndirilməsi həm sənaye, həm kənd təsərrüfatı, həm də xidmət sektorlarının fəaliyyətinə birbaşa təsir göstərir. Azərbaycanın tranzit və logistika mərkəzinə çevrilməsi istiqamətində həyata keçirilən layihələr - Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu, Şimal-Cənub və Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizləri regional iqtisadi integrasiyanı sürətləndirir və qeyri-neft ixracını artırır.

Maliyyə sektorunda aparılan islahatlar qeyri-neft iqtisadiyyatının maliyyələşməsinə təmin etməyə yönəlib. Bank sektorunun sağlamlaşdırılması, bankların restrukturizasiyası, maliyyə inklüzivliyinin artırılması və qeyri-bank maliyyə institutlarının inkişafı bu sahədə əsas prioritetlərdir. Kiçik və orta biznesin maliyyə resurslarına çıxış imkanlarını artırmaq üçün dövlət tərəfindən zəmanət fondları yaradılıb, faiz subsidiyaları tətbiq olunur və güzəştli kredit mexanizmləri təkmilləşdirilir. Eyni zamanda, kapital bazarlarının dərinləşdirilməsi və investisiya fondlarının yaradılması qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələrin uzunmüddətli maliyyələşmə imkanlarını genişləndirir.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşdırılması da gələcək inkişaf perspektivləri baxımından vacib istiqamətdir. Dövlət tərəfindən rəqəmsal transformasiya prosesinə böyük önəm verilir. Elektron hökumət platformalarının inkişafı, rəqəmsal xidmətlərin genişləndirilməsi, "myGov", "E-tender", "Rəqəmsal icazə" sistemləri və digər alətlər ictimai xidmətlərin şəffaflığını və əlçatanlığını artırır. Startap ekosisteminin təşviqi, texnoparkların yaradılması və innovasiya yönümlü layihələrə investisiyaların cəlb olunması qeyri-neft sahəsində texnoloji tərəqqini sürətləndirir. Bu islahatlar nəticəsində rəqəmsal texnologiyalar kənd təsərrüfatı, sənaye, logistika və turizm kimi sahələrdə effektivliyin artırılmasına xidmət edir [4].

İnsan kapitalının inkişafı iqtisadiyyatın davamlılığı üçün əsas amillərdəndir. Əmək bazarının tələblərinə uyğun kadr hazırlığı, peşə-ixtisas təhsilinin təşviqi və ali təhsilin əmək bazarına

integrasiyası bu sahədə prioritetlərdəndir. Dövlət tərəfindən peşə təhsili mərkəzləri yaradılır, müasir avadanlıqlarla təchiz olunur və kurikulumlar bazar tələblərinə uyğunlaşdırılır. İkili təhsil proqramları, beynəlxalq sertifikatlaşdırma və onlayn təlim platformaları insan resurslarının keyfiyyətini artırır. Bu sahədə islahatlar təkcə əmək bazarının tənzimlənməsinə deyil, həm də innovasiya və texnologiya istehsalına xidmət edən ixtisaslı kadrların yetişdirilməsinə yönəlmişdir.

Institusional islahatlar da qeyri-neft sahəsinin inkişafında mühüm rol oynayır. Dövlət idarəçiliyində şəffaflığın artırılması, elektronlaşma, hesabatlılıq və məmur-vətəndaş münasibətlərində etimadın gücləndirilməsi üçün bir sıra mühüm tədbirlər görülmüşdür. “ASAN xidmət” və “DOST” mərkəzləri bu sahədə uğurlu nümunələrdir. Paralel olaraq, antikorrupsiya mexanizmləri gücləndirilmiş, dövlət satınalmalarında şəffaflıq və rəqəbatlılıq prinsipləri əsas götürülmüşdür. Bu islahatlar qeyri-neft sahəsində fəaliyyət göstərən sahibkarların hüquqlarının müdafiəsinə və iqtisadi münasibətlərin institusional əsaslarının möhkəmlənməsinə xidmət edir.

Yaşıl iqtisadiyyat və davamlı inkişaf yanaşmaları da gələcək üçün prioritet istiqamətlərdən biridir. Bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı, enerji səmərəliliyinin artırılması, tullantıların təkrar emalı, ekoloji normativlərin sərtləşdirilməsi və ekoturizm layihələrinin dəstəklənməsi bu istiqamətdə atılan mühüm addımlardandır. Xüsusilə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında “yaşıl enerji zonası” konsepsiyası əsasında layihələrin icrası ekoloji təhlükəsizlik və regional inkişafın sintezini təşkil edir. Davamlılıq prinsipi çərçivəsində aparılan islahatlar həm yerli, həm də beynəlxalq miqyasda Azərbaycanın imicini gücləndirir [6].

Gələcək inkişaf perspektivləri baxımından, qeyri-neft sahəsində aparılan islahatların ardıcıl və kompleks şəkildə davam etdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu islahatların əsas hədəfi iqtisadiyyatın dayanıqlığını və rəqəbatqabiliyyətini artırmaq, əhalinin rifahını yüksəltmək və beynəlxalq integrasiyanı dərinləşdirməkdir. Qarşıda duran vəzifələrdən biri də regionlararası inkişaf fərqlərinin aradan qaldırılması və balanslaşdırılmış iqtisadi artımın təmin olunmasıdır. Yeni texnologiyaların tətbiqi, beynəlxalq əməkdaşlıq imkanlarının genişləndirilməsi və innovasiya ekosisteminin dərinləşdirilməsi Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun yeni inkişaf mərhələsinə keçidini təmin edə bilər.

Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun dayanıqlı inkişafı üçün həyata keçirilən islahatlar həm iqtisadi, həm sosial, həm də ekoloji aspektləri özündə birləşdirən kompleks yanaşmanı əhatə edir. Bu istiqamətdə görülən işlər və həyata keçirilən layihələr ölkənin uzunmüddətli inkişaf strategiyasına uyğun şəkildə davam etdirilir və qarşıdakı illərdə qeyri-neft sahəsinin milli iqtisadiyyatda aparıcı mövqeyə sahib olması üçün münbit şərait yaradır [8].

NƏTİCƏ

Azərbaycanda qeyri-neft sahəsinin dayanıqlı inkişafı və bu istiqamətdə həyata keçirilən prioritet islahatlar ölkənin uzunmüddətli iqtisadi sabitliyinin təmin olunmasına yönəlmiş mühüm strategiyalardır. Neft amilindən asılılığın azaldılması, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və qeyri-neft sektorunun rəqəbatqabiliyyətinin artırılması Azərbaycanın milli inkişaf prioritetlərinin əsasını təşkil edir. Son illər ərzində sənaye, kənd təsərrüfatı, turizm, nəqliyyat-logistika və xidmət sahələrində aparılan ardıcıl islahatlar qeyri-neft sektorunda dinamizmi artırmış, sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmış və regionların iqtisadi fəallığını gücləndirmişdir.

Sahibkarlara dəstək mexanizmləri, infrastruktur layihələri, insan kapitalına yatırımlar, rəqəmsal transformasiya və institusional islahatlar qeyri-neft sektorunun əsas dayaq sütunlarıdır. Əldə edilən uğurlar, xüsusilə də ixrac imkanlarının genişlənməsi, vergi və gömrük sisteminin sadələşdirilməsi, həmçinin yerli məhsulların dünya bazarına çıxarılması sahəsində atılan addımlar ölkənin beynəlxalq iqtisadi integrasiyasını dərinləşdirir. Qeyri-neft sektorunun dayanıqlı inkişafı Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, əhalinin rifah səviyyəsinin artırılması və regional balanslı inkişafın təmin olunması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu istiqamətdə islahatların davam etdirilməsi gələcəkdə daha güclü və davamlı iqtisadi modelin formalaşmasına zəmin yaradır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

Azərbaycan dilində:

1. İlyasov, Z. (2017). Azərbaycan ekoturizmin inkişafı sahəsində böyük potensiala malikdir. *İqtisadiyyat*, (26 yanvar - 1 fevral), 2.
2. Yusifli, R. (2017). Turizm qeyri-neft sektorunun prioritet istiqamətlərindən biridir. *Respublika*, (12 yanvar), 8.
3. Məhəmməd. (2017). Turizmin inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcı. *Olaylar*, (31 yanvar), 12.
4. Mükərrəmoğlu, M. (2017). Turizm sahəsində qazanılmış təcrübə yeni uğurlar vəd edir. *Xalq qəzeti*, (14 yanvar), 6.
5. Novruz, N. (2017). Turizm sənayesində mühüm sıçrayış. *Mövqe*, (19 yanvar), 14.

İngilis dilində:

6. Ismayilov, E., & Mammadov, R. (2019). *Diversification of the Azerbaijani economy: Challenges and perspectives*. Baku: Azerbaijan State Economic University Press.
7. Aliyev, H. (2020). *Non-oil sector development in Azerbaijan: Strategic approaches and policy implications*. *Journal of Economic Studies*, 45(3).
8. Guliyev, F. (2018). *Economic reforms and the non-oil sector in Azerbaijan: An analysis of recent developments*. *Central Asian Survey*, 37(2).
9. Rahimov, T. (2021). *Assessing the impact of economic diversification on sustainable development in Azerbaijan*. *International Journal of Sustainable Development*, 24(1).

Y.N.Aliyev

master student, Azerbaijan State University of Economics

Sustainable development of the non-oil sector in Azerbaijan and priority reform directions

Abstract

Sustainable development of the non-oil sector in Azerbaijan is of strategic importance in terms of diversifying the national economy and increasing its resilience to external influences. Reforms carried out in this area target the development of priority areas such as agriculture, tourism, information technologies and the processing industry. State support, tax breaks, infrastructure modernization and promotion of entrepreneurship serve to strengthen competitiveness in the non-oil sector. The main goal of the reforms is to expand the sources of economic growth, increase employment and minimize inter-regional development disparities. Digitalization, green economy principles and innovation-oriented approaches also come to the fore as important elements of sustainable development. In this direction, studying international experience and adapting it to local conditions is of great importance. Continuing institutional reforms in the future, increasing transparency and accountability remain one of the main conditions for sustainable development.

Keywords: *economic diversification, sustainable economic development, non-oil exports, entrepreneurship development, tourism development, green economy.*

S.D.Haxverdiyeva
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
samayahakhverdiyeva@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 28.03.2025

The article was received by editorial board on 28.03.2025

Статья принята к печати 28.03.2025

ƏMƏK MİQRASIYASININ TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ DÖVLƏT ORQANLARININ ROLU

Xülasə

Əmək miqrasiyası müasir qloballaşma proseslərinin ayrılmaz hissəsidir və dövlətlərin iqtisadi, sosial və siyasi strategiyalarına birbaşa təsir göstərir. Dövlət orqanları əmək miqrasiyasının tənzimlənməsində mühüm rol oynayır və bu prosesin idarə olunmasını təmin etmək üçün müxtəlif mexanizmlərdən istifadə edirlər. İlk növbədə, qanunvericilik bazasının yaradılması və müvafiq normativ hüquqi aktların qəbul edilməsi miqrasiya siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Dövlət bu sahədə əmək bazarının tələblərini nəzərə alaraq miqrantlar üçün kvotalar müəyyənləşdirir, onların hüquq və vəzifələrini tənzimləyir, həmçinin qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısının alınması üçün tədbirlər həyata keçirir.

İcraedici orqanlar, xüsusilə də əmək və miqrasiya məsələləri üzrə ixtisaslaşmış dövlət qurumları miqrantların qeydiyyatı alınması, onların ölkədə rəsmi şəkildə işləmələri üçün lazımi icazələrin verilməsi və sosial müdafiəsinin təmin olunması kimi məsələlərlə məşğul olurlar. Miqrasiya axınlarının effektiv idarə olunması üçün dövlət həm daxili, həm də beynəlxalq əməkdaşlığı gücləndirərək ikitərəfli və çoxtərəfli sazişlər imzalayır, digər dövlətlərlə təcrübə mübadiləsi aparır və beynəlxalq təşkilatların tövsiyələrini nəzərə alır.

Eyni zamanda, dövlət əmək miqrasiyasının sosial və iqtisadi nəticələrini balanslaşdırmaq üçün işçi qüvvəsinin peşəkar hazırlığını təşviq edir, yerli əmək bazarının tələbatını nəzərə alaraq miqrantların integrasiyası üçün xüsusi proqramlar həyata keçirir. Sosial təminat sisteminin miqrantlara da şamil edilməsi onların hüquqlarının qorunmasına və əmək şəraitinin yaxşılaşdırılmasına kömək edir. Ümumilikdə, əmək miqrasiyasının tənzimlənməsi dövlətin strateji siyasətinin bir hissəsi olmaqla, həm ölkənin iqtisadi inkişafına, həm də miqrantların sosial rifahına müsbət təsir göstərir.

Açar sözlər: əmək miqrasiyası, dövlət tənzimlənməsi, miqrant hüquqları, işçi qüvvəsi siyasəti, sosial integrasiya.

GİRİŞ

Əmək miqrasiyası müasir dövrdə global əmək bazarının mühüm tərkib hissəsinə çevrilmiş və dövlətlərin iqtisadi, sosial və demoqrafik siyasətinə ciddi təsir göstərən bir fenomen olmuşdur. İşçi qüvvəsinin bir ölkədən digərinə axını həm donor, həm də qəbul edən dövlətlər üçün mühüm çağırışlar və imkanlar yaradır. Əmək miqrasiyasının düzgün tənzimlənməsi işçi qüvvəsinin səmərəli istifadəsinə, sosial balansın qorunmasına və qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısının alınmasına kömək edir. Bu prosesin effektiv idarə olunması üçün dövlət orqanları müxtəlif mexanizmlər tətbiq edir, qanunvericilik bazasını formalaşdırır və beynəlxalq əməkdaşlığı gücləndirir. Mövcud çağırışları və imkanları nəzərə alaraq, dövlətin əmək miqrasiyasını tənzimləməkdəki rolu getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir və genişmiqyaslı siyasətlərin həyata keçirilməsini zəruri edir.[6,s 672].

Əmək miqrasiyasının tənzimlənməsi dövlət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri olmaqla, ölkənin iqtisadi inkişafı, əmək bazarının balanslaşdırılması və sosial sabitliyin qorunması baxımından

əhəmiyyətlidir. Bu sahədə dövlətin əsas funksiyalarından biri qanunvericiliyin formalaşdırılması və beynəlxalq standartlara uyğun tənzimləyici mexanizmlərin yaradılmasıdır. Dövlət orqanları miqrantların hüquqlarını qorumaq, onların leqal məşğulluğunu təmin etmək və qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısını almaq üçün müxtəlif strategiyalar həyata keçirir.

Bunlardan biri əmək miqrasiyası ilə bağlı kvotaların müəyyən edilməsi və işçi qüvvəsinə olan tələbatın öyrənilməsidir. Dövlətin əmək bazarını tənzimləməsi üçün qəbul etdiyi qərarlar, yerli və xarici işçi qüvvəsi arasında balans yaratmağa, iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun ixtisaslı kadrların ölkəyə cəlb olunmasına yönəlir. Bu kontekstdə hökumət xarici işçilərin ölkəyə cəlb olunması və onların yerli əmək bazarına inteqrasiyası üçün xüsusi proqramlar hazırlayır.[3,s 376].

Dövlət həmçinin əmək miqrantlarının hüquq və sosial müdafiəsini təmin etmək məqsədilə beynəlxalq əməkdaşlığa xüsusi önəm verir. İkitərəfli və çoxtərəfli sazişlər vasitəsilə miqrasiya siyasətini beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırmaq, əmək miqrantlarının qəbul edildiyi ölkələrdə hüquqlarını qorumaq və onların sosial təminatlarını gücləndirmək istiqamətində tədbirlər görülür. Bundan əlavə, dövlət qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısını almaq üçün sərhəd nəzarətini gücləndirir, işəgötürənlər üzərində nəzarət mexanizmləri tətbiq edir və əmək münasibətlərinin şəffaflığını təmin edir.

Əmək miqrasiyasının effektiv tənzimlənməsi üçün vacib məqamlardan biri də miqrantların yerli cəmiyyətə uyğunlaşmasını təmin edən tədbirlərin həyata keçirilməsidir. Bunun üçün dil kursları, peşə hazırlığı proqramları və sosial dəstək mexanizmləri təşkil edilir. Miqrantların uğurlu inteqrasiyası onların cəmiyyətə adaptasiyasını sürətləndirir və sosial problemlərin qarşısını alır.

Bütövlükdə, dövlət orqanlarının əmək miqrasiyasının tənzimlənməsində rolu hüquqi çərçivələrin yaradılmasından tutmuş miqrantların sosial inteqrasiyasına qədər geniş spektri əhatə edir. Əmək miqrasiyasının səmərəli idarə olunması yalnız iqtisadi inkişaf üçün deyil, həm də sosial sabitliyin qorunması baxımından vacibdir. Bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlər həm yerli, həm də xarici işçi qüvvəsinin hüquqlarını təmin etməyə və əmək bazarında tarazlığı qorumağa xidmət edir.

Dövlət orqanlarının əmək miqrasiyasının tənzimlənməsindəki rolu yalnız qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi və inzibati nəzarət mexanizmləri ilə məhdudlaşmır. Bu prosesin uğurlu olması üçün dövlətin əmək bazarına dair strateji planlaşdırma aparması, miqrantların hüquqi və sosial təminatını gücləndirməsi, onların yerli iqtisadiyyata effektiv şəkildə inteqrasiyasını təmin etməsi zəruridir. Əmək miqrasiyası siyasəti təkcə miqrantların ölkəyə daxil olması və işləməsi ilə bağlı deyil, həm də onların uzunmüddətli perspektivdə cəmiyyətə adaptasiyasını və əmək bazarında dayanıqlı iştirakını nəzərdə tutur.[2,s 512].

Dövlət miqrantların ölkəyə leqal yollarla gəlməsini və onların qanuni əsaslarla işləməsini təmin etmək üçün müxtəlif sistemlər formalaşdırır. Bu məqsədlə viza və iş icazələrinin verilməsi prosesinin sadələşdirilməsi, miqrantlar üçün xüsusi əmək bazarı strategiyalarının hazırlanması və onların iş yerlərinə yerləşdirilməsi mexanizmləri tətbiq edilir. Dövlətin əmək miqrantlarına dair siyasətində onların iş şəraitinin beynəlxalq standartlara uyğun olması, əmək haqlarının qorunması və işəgötürənlərlə əmək münasibətlərinin qanun çərçivəsində tənzimlənməsi də mühüm yer tutur.

Dövlət orqanları əmək miqrantlarının sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi üçün xüsusi proqramlar hazırlayır. Buraya miqrantların sosial sığorta sisteminə inteqrasiyası, tibbi xidmətlərdən yararlanma imkanlarının artırılması və onların ailə üzvlərinin sosial rifahının təmin edilməsi daxildir. Əmək miqrantlarının hüquqlarının qorunması məqsədilə dövlət qeyri-qanuni əmək istismarına qarşı mübarizə aparır, işəgötürənlərə və işçilərə qanunvericilik çərçivəsində məlumatlandırma tədbirləri həyata keçirir.

Dövlətin əmək miqrasiyasının tənzimlənməsindəki digər vacib aspektlərdən biri də əmək bazarının tələblərinə uyğun olaraq kadr hazırlığının təşkili və miqrantların peşəkar bacarıqlarının inkişaf etdirilməsidir. Bu məqsədlə hökumət müxtəlif təlim proqramları həyata keçirir, miqrantların

yerli əmək bazarına uyğunlaşmasına kömək edən layihələr hazırlayır. Nəticədə, miqrantların bilik və bacarıqlarının artırılması onların iqtisadiyyata daha fəal şəkildə integrasiya olunmasını təmin edir.

Eyni zamanda, əmək miqrasiyasının tənzimlənməsində beynəlxalq əməkdaşlıq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dövlətlər arasında bağlanan əmək miqrasiyası sazişləri işçi qüvvəsinin hərəkətililiyini qanuni çərçivədə idarə etməyə, miqrantların hüquqlarını qorumağa və onların iş şəraitini yaxşılaşdırmağa yönəlir. İqtisadi əməkdaşlıq təşkilatları, beynəlxalq təşkilatlar və digər dövlətlər ilə əməkdaşlıq edərək, dövlətlər miqrasiya axınlarını daha effektiv idarə edir və sosial-iqtisadi çağırışlara uyğun miqrasiya strategiyaları formalaşdırırlar.[4,s 288].

Beləliklə, dövlət orqanlarının əmək miqrasiyasının tənzimlənməsindəki rolu kompleks və çoxşaxəlidir. Bu fəaliyyət miqrasiya siyasətinin hüquqi, iqtisadi, sosial və beynəlxalq aspektlərini əhatə edərək, həm miqrantların hüquqlarının qorunmasına, həm də ölkənin iqtisadi inkişafına və sosial sabitliyinə töhfə verməyə yönəlmişdir. Əmək miqrasiyasının düzgün idarə olunması yalnız bir ölkənin deyil, qlobal əmək bazarının davamlı inkişafı üçün də vacibdir.

TƏHLİL

Əmək miqrasiyasının tənzimlənməsi dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biridir və bu prosesin effektiv idarə olunması həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə əmək bazarının inkişafına təsir göstərir. Dövlət orqanlarının bu sahədəki fəaliyyəti müxtəlif aspektləri əhatə edir və miqrasiya siyasətinin formalaşdırılmasında iqtisadi, hüquqi və sosial amillərin nəzərə alınmasını tələb edir.

İlk növbədə, əmək miqrasiyasının idarə olunması əmək bazarının tələbləri ilə sıx bağlıdır. Ölkədə mövcud olan işçi qüvvəsi balans, ixtisaslı kadrlara ehtiyac və iqtisadi inkişafın prioritet istiqamətləri dövlətin miqrasiya siyasətində mühüm rol oynayır. İnkişaf etmiş ölkələr adətən yüksək ixtisaslı mütəxəssisləri cəlb etməyə üstünlük verir, çünki bu, onların texnoloji və innovativ potensialını artırmağa kömək edir. Digər tərəfdən, bəzi ölkələr əsasən aşağı ixtisaslı işçilərə tələbat duyur və onların sosial müdafiəsinin təmin edilməsi xüsusi diqqət tələb edir.[6,s 672].

Dövlətin əmək miqrasiyasını tənzimlənməsində mühüm amillərdən biri də qanunvericilik bazasının gücləndirilməsidir. Miqrantların hüquq və vəzifələrinin dəqiq müəyyən edilməsi, onların leqal məşğulluğunun təmin edilməsi, qeyri-qanuni əmək miqrasiyasına qarşı sərt tədbirlərin görülməsi bu prosesin effektiv idarə olunmasına imkan yaradır. Qanunvericiliyin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və digər ölkələrlə əməkdaşlıq çərçivəsində miqrasiya siyasətinin koordinasiyası, miqrantların hüquqlarının qorunmasına və onların sosial müdafiəsinin təmin edilməsinə yönəlmişdir. Sosial müdafiə və integrasiya siyasəti də dövlətin əmək miqrasiyası sahəsində həyata keçirdiyi əsas istiqamətlərdən biridir. Miqrantların sosial təminat sistemində qoşulması, onlara tibbi xidmətlərin göstərilməsi, əmək hüquqlarının qorunması və cəmiyyətə integrasiyası üçün xüsusi proqramların icrası vacibdir. Bir çox ölkələr miqrantların yerli əmək bazarına uyğunlaşmasını asanlaşdırmaq üçün peşə hazırlığı və dil kursları təşkil edir ki, bu da onların iqtisadiyyata daha səmərəli şəkildə integrasiyasını təmin edir.

Dövlətin əmək miqrasiyasının tənzimlənməsində qarşılaşdığı əsas problemlərdən biri qeyri-qanuni miqrasiyadır. Qeyri-qanuni miqrantlar əmək bazarında qeyri-rəsmi işlədikləri üçün onların hüquqları tez-tez pozulur və bu, həm sosial gərginliyə, həm də vergi itkilərinə səbəb olur. Dövlət orqanları bu problemi həll etmək üçün sərhəd nəzarətini gücləndirmək, işgötürənlərin fəaliyyətinə nəzarət mexanizmlərini təkmilləşdirmək və qeyri-qanuni miqrasiya risklərini azaltmaq üçün profilaktik tədbirlər görməlidir.[9,s 420].

Beynəlxalq əməkdaşlıq da əmək miqrasiyasının tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Dövlətlər arasında bağlanan əmək miqrasiyası haqqında sazişlər miqrantların hüquqlarının qorunmasını gücləndirir və onların əmək şəraitini yaxşılaşdırır. Beynəlxalq təşkilatların bu sahədəki tövsiyələri və miqrasiya siyasətinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması əmək miqrasiyasının daha səmərəli və ədalətli idarə olunmasına şərait yaradır.

Əmək miqrasiyasının tənzimlənməsində dövlət orqanlarının fəaliyyəti yalnız hüquqi çərçivələrin yaradılması və inzibati tədbirlərlə məhdudlaşmır. Bu prosesin səmərəli idarə olunması üçün strateji planlaşdırma, iqtisadi tələblərə uyğun miqrasiya axınlarının idarə edilməsi, miqrantların hüquqlarının qorunması və onların sosial integrasiyasının təmin edilməsi vacibdir.

Dövlətin əmək miqrasiyasına yanaşması ölkənin iqtisadi ehtiyaclarından və sosial siyasətindən asılı olaraq dəyişir. İqtisadiyyatı sürətlə inkişaf edən ölkələr daha çox ixtisaslı kadrları cəlb etməyə üstünlük verirlər, çünki bu, innovasiya və texnoloji inkişaf üçün vacibdir. Digər tərəfdən, bəzi ölkələr aşağı ixtisaslı işçi qüvvəsinə ehtiyac duyur, xüsusilə kənd təsərrüfatı, tikinti və xidmət sahələrində. Bu səbəbdən, dövlət orqanları miqrasiya siyasətini əmək bazarının tələblərinə uyğun formalaşdırmalı və miqrantların sosial müdafiəsini təmin edən mexanizmlər yaratmalıdır.

Sosial müdafiə miqrantların ölkədə rahat yaşaması və işləməsi üçün vacib amillərdən biridir. Dövlətin sosial siyasəti çərçivəsində miqrantların sosial sığorta sisteminə qoşulması, tibbi xidmətlərə çıxışı, yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və onların hüquqlarının qorunması təmin edilməlidir. Bu yanaşma miqrantların sosial integrasiyasına kömək edir və onların cəmiyyətin tamhüquqlu üzvlərinə çevrilməsinə şərait yaradır.[8,s 152].

Beynəlxalq əməkdaşlıq əmək miqrasiyasının uğurlu idarə olunmasında mühüm rol oynayır. Dövlətlər arasında əmək miqrasiyası haqqında sazişlərin imzalanması, miqrasiya siyasətlərinin uyğunlaşdırılması və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq, miqrantların hüquqlarının qorunmasına və onların əmək şəraitinin yaxşılaşdırılmasına töhfə verir. İkitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlıq formatları vasitəsilə dövlətlər miqrasiya axınlarını daha yaxşı idarə edə bilir və qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısının alınmasına yönəlmiş tədbirləri gücləndirirlər.

Qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısının alınması əmək miqrasiyasının tənzimlənməsində əsas çağırışlardan biridir. Qeyri-qanuni miqrantlar işçi hüquqlarından məhrum olur, əmək istismarına məruz qalır və bu, həm onların rifahına, həm də qəbul edən ölkənin sosial sabitliyinə mənfi təsir edir. Dövlət orqanları sərhəd nəzarətini gücləndirməklə, qeyri-qanuni məşğulluğa qarşı ciddi tədbirlər görməklə və miqrantların leqal məşğulluğunu təşviq etməklə bu problemi minimuma endirməyə çalışmalıdır. Bu məqsədlə işəgötürənlər üçün ciddi nəzarət mexanizmləri tətbiq edilməli və qanunsuz işçi çalışdıran müəssisələrə qarşı sərt cəza tədbirləri görülməlidir.

Nəticə etibarilə, dövlət orqanlarının əmək miqrasiyasının tənzimlənməsindəki rolu çoxşaxəlidir və hüquqi, iqtisadi, sosial və beynəlxalq aspektləri əhatə edir. Əmək miqrasiyasının effektiv idarə olunması üçün vahid siyasət formalaşdırılmalı, miqrantların hüquq və müdafiəsi təmin edilməli, əmək bazarının tələblərinə uyğun miqrasiya axınları idarə olunmalı və beynəlxalq əməkdaşlıq gücləndirilməlidir. Dövlətin bu sahədə həyata keçirdiyi tədbirlər yalnız miqrantların deyil, həm də qəbul edən ölkənin vətəndaşlarının rifahına xidmət etməli və sosial-iqtisadi balansın qorunmasını təmin etməlidir.[7,s 256].

Cədvəl 1

Əmək miqrasiyasının tənzimlənməsi üzrə dövlət tədbirləri

Tənzimləmə sahəsi	Dövlətin tədbirləri
Hüquqi çərçivə	Miqrasiya qanunlarının qəbulu və tətbiqi, miqrantların hüquqlarının qorunması
İqtisadi siyasət	Əmək bazarında balansın qorunması və miqrant axınlarının tənzimlənməsi
Sosial müdafiə	Miqrantların sosial sığortaya integrasiyası və tibbi xidmətlərə çıxışının təmin edilməsi
Beynəlxalq əməkdaşlıq	Digər ölkələrlə əmək miqrasiyası sazişlərinin bağlanması və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq

Əmək miqrasiyasının tənzimlənməsi dövlətin müxtəlif sahələrdə həyata keçirdiyi kompleks tədbirlərlə əlaqəlidir. Hüquqi çərçivə çərçivəsində dövlət miqrasiya qanunlarını qəbul edir və tətbiq edir, miqrantların hüquqlarını qoruyur. Bu, onların rəsmi əmək bazarında iştirakını təmin etməyə və qeyri-qanuni istismarın qarşısını almağa kömək edir.

İqtisadi siyasət baxımından dövlət əmək bazarında balansı qoruyur və miqrant axınlarını ölkənin iqtisadi ehtiyaclarına uyğun şəkildə tənzimləyir. Bu, həm yerli işçi qüvvəsinin qorunmasını, həm də lazımı sahələrdə ixtisaslı və ixtisasız işçi qüvvəsinin təmin edilməsini hədəfləyir.

Sosial müdafiə tədbirləri çərçivəsində miqrantların sosial sığorta sisteminə qoşulması, tibbi xidmətlərdən yararlanması və əmək şəraitinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması təmin edilir. Bu tədbirlər miqrantların cəmiyyətə daha yaxşı integrasiyasına və onların sosial rifahının yüksəldilməsinə kömək edir.

Beynəlxalq əməkdaşlıq dövlətin digər ölkələrlə əmək miqrasiyası sazişləri bağlamasını və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq etməsini nəzərdə tutur. Bu, miqrantların hüquqlarının beynəlxalq səviyyədə qorunmasına və ölkələr arasında miqrasiya prosesinin koordinasiyalı şəkildə aparılmasına şərait yaradır. [5,s 288].

Qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısının alınması məqsədilə dövlət sərhəd nəzarətini gücləndirir, işəgötürənlər üzərində nəzarəti artırır və qeyri-qanuni əmək fəaliyyətinə qarşı inzibati və cəza tədbirləri görür. Bu yanaşma qeyri-qanuni miqrantların hüquqsuz vəziyyətdə işləməsinin və əmək bazarında nizamsızlığın qarşısını almağa yönəlmişdir.

Dövlətin bu sahələrdə həyata keçirdiyi tədbirlər əmək miqrasiyasının effektiv idarə olunmasını təmin edir, iqtisadi inkişafı dəstəkləyir və sosial sabitliyi qoruyur.

Əmək miqrasiyasının tənzimlənməsi dövlətin sosial, iqtisadi və hüquqi sistemlərinə birbaşa təsir göstərən strateji prosesdir. Bu prosesin davamlı və effektiv idarə olunması üçün dövlət orqanları müxtəlif tədbirlər həyata keçirir və bu tədbirlər həm qısamüddətli, həm də uzunmüddətli perspektivdə əmək bazarının inkişafına xidmət edir.

Dövlətin əmək miqrasiyasına yanaşması iqtisadiyyatın inkişaf strategiyası ilə sıx bağlıdır. Ölkənin iqtisadi tələblərinə uyğun olaraq, miqrant axınlarının tənzimlənməsi üçün xüsusi proqramlar hazırlanır. Əmək bazarında yaranan boşluqların doldurulması üçün miqrantların ixtisas səviyyəsinin artırılması, onlara əlavə peşə təhsili imkanlarının yaradılması və integrasiyanı asanlaşdıran mexanizmlərin tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövlətin bu istiqamətdə gördüyü tədbirlər həm işçi qüvvəsinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, həm də iqtisadi inkişafın davamlılığına töhfə verir.

Eyni zamanda, miqrasiya siyasətinin əsas elementlərindən biri də sosial integrasiyanın təşviq edilməsidir. Miqrantların cəmiyyətə uyğunlaşması üçün dövlət müxtəlif sosial layihələr həyata keçirir, dil kursları, mədəni integrasiya proqramları və hüquqi maarifləndirmə tədbirləri təşkil edir. Bu, onların yerli mühitə tez uyğunlaşmasına və əmək bazarında daha effektiv fəaliyyət göstərməsinə imkan yaradır.

Əmək miqrasiyasının tənzimlənməsində dövlət nəzarət mexanizmlərini də gücləndirir. Qeyri-qanuni məşğulluğun qarşısının alınması üçün iş yerlərində yoxlamalar aparılır, əmək müqavilələrinin şəffaf şəkildə tərtib olunması və işçi hüquqlarının qorunması təmin edilir. Bu yanaşma, miqrantların qeyri-qanuni istismara məruz qalmasının və əmək bazarında nizamsızlığın qarşısını alır.[7,s 256].

Beynəlxalq əməkdaşlıq dövlətin miqrasiya siyasətində mühüm yer tutur. İkitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlıq sazişləri vasitəsilə miqrantların iş və yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması, onların sosial təminat hüquqlarının qorunması və əmək bazarlarında bərabər imkanların yaradılması məqsədilə birgə tədbirlər görülür. Bu cür əməkdaşlıq, həm miqrasiya axınlarının effektiv idarə olunmasına, həm də iqtisadi və sosial sabitliyin qorunmasına xidmət edir.

Ümumiyyətlə, əmək miqrasiyasının səmərəli idarə edilməsi üçün dövlət kompleks yanaşma tətbiq etməlidir. Qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, sosial müdafiə sisteminin gücləndirilməsi, əmək bazarının tələblərinə uyğun strategiyaların hazırlanması və beynəlxalq əmək-

daşlığın inkişaf etdirilməsi bu prosesin əsas istiqamətləridir. Dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlər yalnız miqrantların rifahına deyil, həm də ölkənin ümumi sosial-iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərir.

Əmək miqrasiyasının tənzimlənməsində dövlət siyasətinin uğurlu olması üçün miqrasiya axınlarının hərtərəfli monitorinqi və analizi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət orqanları miqrantların ölkəyə daxil olma, burada işləmə və yaşayış şərtləri ilə bağlı mütəmadi statistik məlumatlar toplamalı, əmək bazarının tələbatına uyğun miqrasiya strategiyalarını formalaşdırmalıdır. Bu məqsədlə, miqrantların sayının, məşğulluq sahələrinin və ixtisas səviyyələrinin davamlı təhlili aparılmalı və uyğun qanunvericilik dəyişiklikləri həyata keçirilməlidir. [6,s672].

Dövlətin əmək miqrasiyası sahəsində həyata keçirdiyi ən mühüm tədbirlərdən biri miqrantların legal məşğulluğunu təmin etmək və qeyri-qanuni əmək fəaliyyətinin qarşısını almaqdır. Bunun üçün işəgötürənlərin fəaliyyətinə nəzarət gücləndirilməli, əmək müqavilələrinin şəffaf və ədalətli bağlanması üçün xüsusi nəzarət mexanizmləri tətbiq edilməlidir. İşçilərin hüquqlarının pozulması və qeyri-qanuni miqrasiyanın təşviq olunması hallarına qarşı sərt sanksiyalar tətbiq edilməli, işçi və işəgötürənlər arasında əmək münasibətlərinin qanun çərçivəsində qurulması təşviq edilməlidir.

Miqrantların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi əmək miqrasiyasının tənzimlənməsində əsas istiqamətlərdən biridir. Dövlət, miqrantların sosial sığorta sisteminə integrasiyasını təmin etməli, onlara tibbi xidmətlərdən istifadə imkanı yaratmalı və əmək şəraitini beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmalıdır. Sosial müdafiə tədbirləri miqrantların həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına, onların hüquqlarının qorunmasına və yerli cəmiyyətə integrasiyasına kömək edir. Əmək miqrasiyasının idarə edilməsində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi də mühüm rol oynayır. Miqrasiya proseslərinin elektron sistemlər vasitəsilə idarə olunması, miqrantların qeydiyyatı, icazələrin verilməsi və əmək müqavilələrinin izlənməsi üçün rəqəmsal platformaların istifadəsi dövlətin miqrasiya siyasətini daha şəffaf və səmərəli etməyə imkan yaradır. Elektron bazalar vasitəsilə miqrasiya axınlarının analizi aparıla bilər və bu, gələcək əmək bazarı siyasətlərinin formalaşdırılmasına kömək edir. Beynəlxalq əməkdaşlıq da dövlətin miqrasiya siyasətində mühüm yer tutur. İqtisadi əməkdaşlıq təşkilatları və beynəlxalq miqrasiya qurumları ilə sıx əlaqələrin qurulması, ikitərəfli və çoxtərəfli sazişlərin bağlanması, əmək miqrantlarının hüquqlarını qoruyan beynəlxalq standartların tətbiqi dövlətlərarası əməkdaşlığı gücləndirir və miqrasiya axınlarının daha effektiv idarə olunmasına şərait yaradır. [6,s 672]

Əmək miqrasiyasının tənzimlənməsi dövlətin uzunmüddətli iqtisadi və sosial strategiyasının əsas elementlərindən biridir. Qanunvericiliyin gücləndirilməsi, iqtisadi tələblərə uyğun miqrasiya siyasətinin hazırlanması, sosial müdafiə tədbirlərinin həyata keçirilməsi və beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi bu prosesin uğurlu idarə olunmasına imkan yaradır. Dövlətin bu sahədəki fəaliyyəti miqrantların hüquqlarının qorunmasını təmin etməklə yanaşı, ölkənin iqtisadi inkişafına və sosial sabitliyinə də töhfə verir.

NƏTİCƏ

Əmək miqrasiyasının tənzimlənməsi dövlətin iqtisadi, sosial və hüquqi siyasətinin mühüm tərkib hissəsidir və bu prosesin effektiv idarə olunması ölkənin əmək bazarının inkişafına və sosial sabitliyinə birbaşa təsir göstərir. Dövlət orqanları əmək miqrasiyasını idarə etmək üçün hüquqi çərçivələr yaradır, sosial müdafiə mexanizmlərini gücləndirir, qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısını almaq üçün tədbirlər görür və beynəlxalq əməkdaşlığı genişləndirir.

Miqrantların legal məşğulluğunu təmin etmək və onların sosial müdafiəsini gücləndirmək dövlətin əsas vəzifələrindən biridir. Bunun üçün qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, işəgötürənlərin nəzarətdə saxlanması və miqrantların sosial təminat sisteminə integrasiyası kimi addımlar atılır. Eyni zamanda, miqrantların peşə hazırlığının gücləndirilməsi, dil biliklərinin artırılması və cəmiyyətə uyğunlaşmalarına dəstək verən proqramlar onların sosial integrasiyasını asanlaşdırır.

Qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısının alınması üçün dövlət sərhəd nəzarətini gücləndirir, iş yerlərində yoxlamalar aparır və qeyri-qanuni əmək fəaliyyətini təşviq edən şəxslərə qarşı sərt cəza

tədbirləri tətbiq edir. Bu, əmək bazarında şəffaflığın təmin olunmasına və miqrantların hüquqlarının qorunmasına kömək edir.

Beynəlxalq əməkdaşlıq miqrasiya siyasətinin effektiv həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. İkitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlıq sazişləri, beynəlxalq təşkilatlarla iş birliyi və miqrantların hüquqlarını qoruyan beynəlxalq standartların tətbiqi, əmək miqrasiyasının tənzimlənməsini daha səmərəli edir.

Əmək miqrasiyasının tənzimlənməsi dövlətin strateji yanaşmasını və kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edən bir prosesdir. Hüquqi, iqtisadi və sosial aspektlərin balanslaşdırılmış şəkildə idarə olunması həm miqrantların rifahına, həm də qəbul edən ölkənin iqtisadi və sosial inkişafına müsbət təsir göstərir. Dövlətin bu sahədə həyata keçirdiyi tədbirlər miqrantların hüquqlarını qorumaqla yanaşı, ölkənin ümumi inkişafına və sosial sabitliyinə töhfə verir.

Əmək miqrasiyasının tənzimlənməsi dövlətin uzunmüddətli inkişaf strategiyasına təsir edən mühüm amillərdən biridir. Bu prosesin effektiv idarə olunması üçün dövlət orqanları əmək bazarının tələblərini nəzərə almalı, miqrasiya axınlarını idarə etməli və miqrantların hüquqlarını təmin etməlidir. Bu baxımdan, əmək miqrasiyasının tənzimlənməsi yalnız qısamüddətli iqtisadi ehtiyacları ödəmək üçün deyil, həm də ölkənin dayanıqlı inkişafını və sosial sabitliyini təmin etmək məqsədi daşıyır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Castles, S., & Miller, M.J. (2009). The age of migration: International population movements in the modern world (4th ed.). Palgrave Macmillan. (Səhifə sayı: 416).
2. Hollifield, J.F., Martin, P.L., & Orrenius, P.M. (Eds.). (2014). Controlling immigration: A global perspective (3rd ed.). Stanford University Press. (Səhifə sayı: 512).
3. Massey, D.S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A., & Taylor, J.E. (1998). Worlds in motion: Understanding international migration at the end of the millennium. Oxford University Press. (Səhifə sayı: 376).
4. Boswell, C., & Geddes, A. (2011). Migration and mobility in the European Union. Palgrave Macmillan. (Səhifə sayı: 288).
5. Geddes, A., & Scholten, P. (2016). The politics of migration and immigration in Europe (2nd ed.). Sage Publications. (Səhifə sayı: 288).
6. Zolberg, A.R. (2006). A nation by design: Immigration policy in the fashioning of America. Harvard University Press. (Səhifə sayı: 672).
7. Guiraudon, V., & Joppke, C. (Eds.). (2001). Controlling a new migration world. Routledge. (Səhifə sayı: 256).
8. Koser, K. (2007). International migration: A very short introduction. Oxford University Press. (Səhifə sayı: 152).
9. Castles, S., de Haas, H., & Miller, M.J. (2014). The age of migration: International population movements in the modern world (5th ed.). Palgrave Macmillan. (Səhifə sayı: 420).
10. Betts, A. (Ed.). (2011). Global migration governance. Oxford University Press. (Səhifə sayı: 366).

S.D.Khakhverdiyeva

master student, Azerbaijan State University of Economics

Role of state bodies in regulating labor migration

Abstract

Labor migration is an integral part of modern globalization processes and has a direct impact on the economic, social and political strategies of states. State authorities play an important role in

regulating labor migration and use various mechanisms to ensure the management of this process. First of all, the creation of a legislative framework and the adoption of relevant regulatory legal acts are one of the main directions of migration policy. In this area, the state, taking into account the requirements of the labor market, determines quotas for migrants, regulates their rights and obligations, and also takes measures to prevent illegal migration.

Executive bodies, especially state agencies specializing in labor and migration issues, are engaged in such issues as registering migrants, issuing them with the necessary permits for their official work in the country, and ensuring their social protection. In order to effectively manage migration flows, the state, by strengthening both domestic and international cooperation, signs bilateral and multilateral agreements, exchanges experience with other states and takes into account the recommendations of international organizations.

Keywords: *labor migration, state regulation, migrant rights, labor policy, social integration.*

S.N.Qasımlı
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
qasimovaselmi06@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 12.04.2025

The article was received by editorial board on 12.04.2025

Статья принята к печати 12.04.2025

AZƏRBAYCANDA AQRAR SAHƏNİN RƏQƏMSAL TRANSFORMASIYASI VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Xülasə

Azərbaycanda aqrar sahənin rəqəmsal transformasiyası kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın artırılması, resurslardan səmərəli istifadə və dayanıqlı inkişaf baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Rəqəmsal texnologiyaların, xüsusilə süni intellekt, IoT (Əşyaların İnterneti) və coğrafi informasiya sistemlərinin tətbiqi aqrar idarəetməni optimallaşdırır. E-agrikultura platformaları fermerlərə məlumat axını, bazar qiymətləri və hava proqnozları ilə bağlı real vaxt məlumatı təqdim edir. Dövlət dəstəyi və rəqəmsal infrastrukturun inkişafı bu sahədə innovativ həllərin tətbiqinə şərait yaradır. Gələcəkdə rəqəmsal kənd təsərrüfatı sistemlərinin genişlənməsi, aqrar təhsilin müasirləşdirilməsi və startapların təşviqi ilə sektorun rəqabət qabiliyyəti daha da artacaq.

Açar sözlər: *rəqəmsal transformasiya, aqrar sektor, süni intellekt, e-agrikultura, kənd təsərrüfatı.*

GİRİŞ

Müasir dövrdə rəqəmsallaşma cəmiyyətin bütün sahələrinə nüfuz edərək iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynamaqdadır. Xüsusilə kənd təsərrüfatı kimi ənənəvi sahələrin rəqəmsal transformasiyası ölkələrin ərzaq təhlükəsizliyi, kənd əhalisinin rifahı və iqtisadi inkişafı baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycanda da aqrar sahənin müasir texnologiyalarla integrasiyası və rəqəmsallaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atılır. Aqrar sektorun rəqəmsal transformasiyası yalnız məhsuldarlığın artırılmasına deyil, eyni zamanda fermerlərin idarəetmə bacarıqlarının təkmilləşdirilməsinə, bazara çıxış imkanlarının genişlənməsinə və xərclərin optimallaşdırılmasına səbəb olur.

Rəqəmsal texnologiyalar – süni intellekt, peyk vasitəsilə monitoring, coğrafi informasiya sistemləri və Əşyaların İnterneti (IoT) vasitəsilə sahələrin, torpaq ehtiyatlarının və məhsulun vəziyyəti real vaxtda izlənilə bilər. Bu isə operativ qərarların qəbulunu və daha rəşional idarəetməni təmin edir. Azərbaycanda aqrar sahənin rəqəmsallaşması dövlətin strateji inkişaf planlarında da öz əksini tapmışdır. Aqrar sahədə informasiya texnologiyalarının tətbiqi, e-agrikultura sistemlərinin inkişafı və kənd təsərrüfatında startap layihələrinin təşviqi bu transformasiyanın əsas sütunlarıdır.

Aqrar sahədə rəqəmsallaşmanın əhəmiyyəti və global tendensiyalar

Ənənəvi kənd təsərrüfatı formalarının sürətlə dəyişdiyi bir dövrdə rəqəmsallaşma aqrar sahənin yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymasına şərait yaradır. Bu proses yalnız texnoloji yeniliklərin tətbiqi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda kənd təsərrüfatının bütün idarəetmə və istehsal mərhələlərinin təkmilləşdirilməsini özündə birləşdirir. Aqrar sahədə rəqəmsallaşma dedikdə, müxtəlif növ rəqəmsal texnologiyaların – süni intellekt, əşyaların interneti (IoT), peyk monitoringi, coğrafi informasiya sistemləri, avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri və s. – kənd təsərrüfatı istehsal proseslərinə integrasiyası nəzərdə tutulur. Bu texnologiyalar fermerlərə əkin - biçin, məhsul yığımı, suvarma,

gübrələmə və xəstəliklərin aşkarlanması kimi əsas proseslərdə operativ və effektiv qərarlar qəbul etməyə imkan yaradır. Rəqəmsallaşmanın aqrar sahədəki əhəmiyyəti ilk növbədə məhsuldarlığın artırılması və resurslardan daha səmərəli istifadə ilə özünü göstərir. Ənənəvi üsullarla müqayisədə, rəqəmsal texnologiyalar sahənin real vəziyyətini anlıq olaraq analiz etməyə və buna uyğun tədbirlər görməyə şərait yaradır. Məsələn, peyk vasitəsilə əldə olunan məlumatlar əsasında torpağın rütubət səviyyəsi və bitkinin böyümə mərhələsi müəyyən olunur və yalnız ehtiyac olan sahəyə su verilir. Bu, su resurslarına qənaət etməklə yanaşı, məhsulun keyfiyyətini də yüksəldir. Süni intellekt isə bitkilərdə yaranan xəstəlikləri erkən mərhələdə aşkar edib, ona uyğun aqrokimyəvi tədbirlərin görülməsini mümkün edir. Beləliklə, rəqəmsallaşma kənd təsərrüfatında həm iqtisadi, həm də ekoloji cəhətdən üstünlüklər yaradır [3].

Qlobal miqyasda aqrar sahənin rəqəmsallaşması son onilliklərdə mühüm tendensiyalardan biri kimi ön plana çıxmışdır. Birləşmiş Ştatlar, Avropa ölkələri, Çin, Hindistan və İsrail kimi dövlətlər bu sahədə ciddi irəliləyişlər əldə etmişdir. ABŞ-da “presiz kənd təsərrüfatı” konsepti əsasında fəaliyyət göstərən iri aqroholdinglər torpaq və bitki məlumatlarını toplayan dronlardan, GPS əsaslı texnikalardan və süni intellektlə təchiz olunmuş sensorlardan istifadə edərək məhsuldarlığı artırmaqla bərabər, xərcləri də azaldırlar. İsraildə isə smart suvarma sistemləri və rəqəmsal istixanalar vasitəsilə iqlim şəraiti qeyri-sabit olan ərazilərdə belə yüksək məhsul əldə etmək mümkün olur.

Avropa İttifaqı ölkələrində aqrar sektorun rəqəmsallaşması üçün “Farm to Fork” (Fermadan çəngələ qədər) strategiyası çərçivəsində fermerlərə subsidiyalar və texnoloji dəstək göstərilir. Bu strategiya kənd təsərrüfatında karbon emissiyalarının azaldılması, ekoloji tarazlığın qorunması və istehsal zəncirinin şəffaflaşdırılması kimi hədəfləri ehtiva edir. Çin və Hindistan isə kənd yerlərində internetin əlçatanlığını artırmaqla rəqəmsal kənd təsərrüfatı modellərini tətbiq edir. Xüsusilə mobil tətbiqlər və onlayn bazarlar sayəsində fermerlər məhsullarını birbaşa istehlakçılara və iri ticarət mərkəzlərinə sata bilirlər ki, bu da vasitəçi xərclərini aradan qaldırır və gəlirliliyi artırır.

Rəqəmsallaşmanın aqrar sektora gətirdiyi mühüm üstünlüklərdən biri də kənd təsərrüfatı proseslərinin şəffaflığını təmin etməsidir. Kənd təsərrüfatı sahəsində rəqəmsal məlumatların toplanması və saxlanması, məhsulun mənsəyindən tutmuş onun bazara çıxarılmasına qədər olan bütün mərhələləri izləmə imkanı yaradır. Bu, ərzaq təhlükəsizliyi və ixrac əməliyyatları üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Belə şəffaf sistemlər sayəsində məhsulun keyfiyyətinə nəzarət artır, saxta məhsulların qarşısı alınır və istehlakçı məmnuniyyəti yüksəlir.

Bundan başqa, rəqəmsal transformasiya aqrar sektorun risklərini də minimuma endirir. Təbii fəlakətlər, iqlim dəyişiklikləri, zərərvericilər və bazar qiymətlərinin dalğalanması kimi amillər kənd təsərrüfatı üçün böyük təhlükə yaradır. Rəqəmsal texnologiyalar bu risklərin əvvəlcədən müəyyən olunmasına və vaxtında müdaxilə edilməsinə imkan verir. Məsələn, hava proqnozlaşdırma sistemləri vasitəsilə güclü yağış, dolu və ya quraqlıq ehtimalı əvvəlcədən müəyyən olunaraq uyğun tədbirlər görülür. Bu, fermerlərə məhsul itkisini minimuma endirmək üçün planlı hərəkət etməyə şərait yaradır.

Digər tərəfdən, rəqəmsallaşma kənd yerlərində yaşayan insanların sosial rifahına da müsbət təsir göstərir. Rəqəmsal texnologiyalar fermerlər üçün yeni iş imkanları və gəlir mənbələri yaradır. Məsələn, məlumatların toplanması və analizinə xidmət edən texniki mütəxəssislərə, proqram təminatçılara, dron operatorlarına və s. bu sahədə ehtiyac artır. Eyni zamanda, fermerlərin təlim və maarifləndirilməsi üçün onlayn platformaların və virtual təlim mərkəzlərinin yaradılması kənd əhalisinin bilik və bacarıqlarını təkmilləşdirir. Bu isə kənddən şəhərə miqrasiyanın qarşısını almaq baxımından mühüm bir amildir [2].

Kənd təsərrüfatı rəqəmsal iqtisadiyyatın mühüm bir komponentinə çevrildiyi üçün bu sahəyə investisiyaların artırılması da zərurətə çevrilir. İnnovativ texnologiyaların tətbiqi həm dövlət, həm də özəl sektorun birgə əməkdaşlığını tələb edir. Bu məqsədlə müxtəlif ölkələrdə aqrar texnologiyalar üzrə ixtisaslaşmış inkubasiya mərkəzləri, aqrostartaplara dəstək fondları və təcrübə mübadiləsi proqramları yaradılır. Bu təşəbbüslər gənc mütəxəssisləri kənd təsərrüfatı sahəsinə cəlb etməklə yana-

şı, yeni texnoloji ideyaların reallaşdırılmasına zəmin yaradır.

Bununla yanaşı, aqrar sahədə rəqəmsallaşmanın qarşısında duran bir sıra çətinliklər də mövcuddur. İnfrastruktur problemləri, xüsusilə kənd yerlərində internetin zəif olması və texniki avadanlıqlara çıxışın məhdudluğu bu prosesin genişlənməsinə əngəl yaradır. Eyni zamanda, fermerlərin texnologiyalardan istifadə bacarıqlarının yetərsizliyi və rəqəmsal savadlılığın aşağı səviyyədə olması onların bu imkanlardan tam istifadə etməsinə mane olur. Bu səbəbdən, rəqəmsal transformasiyanın uğurla həyata keçirilməsi üçün təlim proqramlarının təşkili, maliyyə dəstəyi və texniki xidmətlərə çıxış imkanlarının artırılması vacibdir.

Aqrar sahədə rəqəmsallaşma təkcə texnoloji inkişaf deyil, həm də sosial və iqtisadi transformasiya prosesidir. Bu proses kənd təsərrüfatının dayanıqlı və rəqabətqabiliyyətli modelə çevrilməsinə, resurslardan daha səmərəli istifadəyə, məhsul keyfiyyətinin və fermer gəlirlərinin artmasına xidmət edir. Qlobal miqyasda bu istiqamətdə atılan uğurlu addımlar Azərbaycan üçün də mühüm nümunə ola bilər. Azərbaycan kənd təsərrüfatının rəqəmsal transformasiyası istiqamətində daha da genişləndirilmiş siyasət yürüdərək, həm yerli fermerlərin bilik və bacarıqlarını artırmalı, həm də bu sahədə beynəlxalq təcrübədən yararlanmalıdır. Rəqəmsal aqrar infrastrukturun inkişafı, startap təşəbbüslərinin dəstəklənməsi və gənclərin bu sahəyə cəlb olunması gələcəkdə Azərbaycanın aqrar sektorunu daha çevik, şəffaf və məhsuldar bir sistemə çevirəcəkdir [5].

Azərbaycanda aqrar sahənin rəqəmsallaşması: Mövcud vəziyyət və təşəbbüslər

Azərbaycanda aqrar sahənin inkişafı ölkənin iqtisadi və sosial həyatında mühüm rol oynayan strateji sahələrdən biridir. Son illərdə dövlətin bu sahəyə xüsusi diqqət yetirməsi nəticəsində kənd təsərrüfatı sektorunda mühüm struktur islahatları həyata keçirilmiş, yeni texnologiyaların tətbiqi istiqamətində bir sıra təşəbbüslər irəli sürülmüşdür. Kənd təsərrüfatında rəqəmsal transformasiyanın təşviqi də bu islahatların tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Ənənəvi aqrar istehsal üsullarının texnologiya ilə əvəz olunması məhsuldarlığın artırılması, resursların səmərəli idarə olunması və fermerlərin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması baxımından əhəmiyyətlidir. Azərbaycanda bu istiqamətdə atılan addımlar həm dövlət təşəbbüsləri, həm də özəl sektorun fəallığı ilə müşayiət olunur.

Rəqəmsallaşma prosesi ilk növbədə aqrar sahənin idarəedilməsi, planlaşdırılması və statistik məlumatların toplanması sahəsində tətbiq olunmağa başlanmışdır. Bu məqsədlə ölkədə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sistemi (EKTİS) yaradılmışdır. Bu sistem fermerlərin qeydiyyatı, subsidiya proqramlarına müraciət, torpaq sahələrinin idarə edilməsi, məhsul statistikasına və digər sahələrdə elektron xidmətlərin vahid platforma üzərindən göstərilməsini təmin edir. EKTİS sistemi kənd təsərrüfatında şəffaflığı artırmaqla yanaşı, rəqəmsal qərar qəbul etmə prosesinin təməlini qoymuşdur. Hazırda bu sistemə 500 mindən çox fermer və kənd təsərrüfatı subyekti qoşulmuşdur ki, bu da geniş rəqəmsal ekosistemin formalaşmaqda olduğunu göstərir.

Elektron kənd təsərrüfatı sahəsində həyata keçirilən digər vacib təşəbbüs aqrar subsidiyaların elektronlaşdırılmasıdır. Əvvəllər əl ilə və kağız üzərindən aparılan bu proseslər indi rəqəmsal platformalar üzərindən həyata keçirilir. Bu isə həm vaxt, həm də vəsait baxımından qənaət yaratmaqla yanaşı, korrupsiya risklərini də azaldır. Subsidiya sistemində şəffaflığın artırılması, bütün müraciətlərin EKTİS üzərindən aparılması və hər bir addımın sistemdə izlənilən olması fermerlər arasında dövlətə olan inamı da gücləndirmişdir. Beləliklə, fermerlərin dövlət dəstəyi proqramlarına əlçatanlığı artmış, sosial bərabərlik prinsipi daha effektiv təmin olunmuşdur.

Azərbaycanda aqrar sahənin rəqəmsallaşmasında mühüm rolunu oynayan digər istiqamət isə “Aqroservis” xidmətlərinin avtomatlaşdırılmasıdır. Fermerlər EKTİS platforması vasitəsilə kənd təsərrüfatı texnikalarının icarəsi, gübrə və toxumların alınması, torpaq analizlərinin aparılması kimi xidmətlərə onlayn rejimdə müraciət edə bilərlər. Bu da əvvəlki illərlə müqayisədə texnikaya və aqrokimyəvi resurslara çıxış imkanlarını xeyli artırmışdır. Eyni zamanda “Smart kənd” və “Smart

ferma” konsepsiyalarının tətbiqi də bu sahədə rəqəmsal yeniliklərin tərkib hissəsi kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu modellər vasitəsilə kənd yerlərində yaşayış, istehsal və xidmət prosesləri birgə və rəqəmsal əsaslarla idarə olunur. Ağdam rayonunun Dəmirli kəndində tətbiq olunan “ağıllı kənd” layihəsi bu baxımdan uğurlu nümunə hesab edilə bilər.

Fermerlərin rəqəmsal texnologiyalarla işləmək bacarığının artırılması istiqamətində də mühüm tədbirlər görülür. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, Aqrar İnkişaf Könüllüləri və digər qurumlar tərəfindən fermerlər üçün mütəmadi olaraq təlimlər, seminarlar və onlayn kurslar təşkil edilir. Bu təlimlər vasitəsilə fermerlər EKTİS sistemindən istifadə qaydaları, rəqəmsal xidmətlərə müraciət prosesi, texniki avadanlıqların istifadəsi və aqrar innovasiyalar barədə məlumatlandırılır. Fermerlərin rəqəmsal savadlılığı artırıldıqca, onların texnologiyalardan istifadəyə marağı da paralel şəkildə artır. Bu isə transformasiya prosesini daha dayanıqlı və inklüziv edir.

Azərbaycanda aqrar sahənin rəqəmsallaşması istiqamətində atılan mühüm addımlardan biri də aqrar sahədə fəaliyyət göstərən startaplara dəstəyin artırılmasıdır. Aqrar İnnovasiya Mərkəzi tərəfindən təşkil olunan inkubasiya proqramları, texnologiya sərgiləri və ideya yarışları vasitəsilə gənc mütəxəssislərin aqrar sahəyə marağı artırılır. Bu proqramlar çərçivəsində süni intellekt, avtomatlaşdırma, dron texnologiyası, torpaq analiz sensorları və e-ticarət kimi sahələrdə maraqlı layihələr ortaya çıxarılır və bu layihələrə texniki və maliyyə dəstəyi göstərilir. Həmçinin, bu sahədə fəaliyyət göstərən startapların bazara çıxış imkanlarının genişləndirilməsi məqsədilə onların yerli və beynəlxalq sərgilərdə iştirakına şərait yaradılır [4].

Rəqəmsal transformasiya çərçivəsində informasiya texnologiyalarının tətbiqi aqrar statistik məlumatların toplanması və təhlilinə də mühüm töhfələr verir. EKTİS və digər platformalar vasitəsilə kənd təsərrüfatı ilə bağlı məlumatlar real vaxt rejimində toplanır və bu məlumatlar əsasında regionlar üzrə məhsuldarlıq, torpaq sahələrinin vəziyyəti, istifadə olunan resurslar və digər göstəricilər təhlil olunur. Bu isə kənd təsərrüfatı siyasətinin daha dəqiq və əsaslandırılmış şəkildə formalaşdırılmasına şərait yaradır. Məlumatların mərkəzləşdirilmiş şəkildə toplanması həm də akademik araşdırmalar, proqnozlaşdırma modelləri və investisiya qərarları üçün əhəmiyyətlidir.

Eyni zamanda, Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqəmsal platformalar üzərindən satışı və bazara çıxışı da tədricən inkişaf edir. Elektron ticarət saytları və mobil tətbiqlər vasitəsilə fermerlər məhsullarını birbaşa alıcılara təqdim edə bilərlər. Bu, vasitəçilərin rolunu azaldaraq fermerlərin qazancını artırır və kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymət şəffaflığını təmin edir. Bununla yanaşı, kənd təsərrüfatı məhsullarının izlənilməliyini təmin edən blokçeyn əsaslı texnologiyalar da gələcəkdə bu sahədə tətbiq oluna bilər. Bu texnologiyalar məhsulun mənsəyindən süfrəyə qədər olan bütün mərhələlərinin izlənilməsinə və saxta məhsulların qarşısının alınmasına imkan verəcək.

Bütün bu təşəbbüslərlə yanaşı, aqrar sahədə rəqəmsallaşma prosesində qarşıya çıxan bir sıra problemlər də mövcuddur. Kənd yerlərində internet infrastrukturunun yetərsizliyi, yüksək sürətli internetin əlçatan olmaması, bəzi fermerlərin texnologiyaya qarşı mühafizəkar münasibəti və rəqəmsal savadlılığın aşağı səviyyədə olması bu sahədə əsas çağırışlardır. Həmçinin, bəzi regionlarda texniki dəstək və texnologiya təminatı kifayət qədər inkişaf etmədiyindən, rəqəmsallaşma prosesi qeyri-bərabər səviyyədə həyata keçirilir. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün dövlət tərəfindən daha genişmiqyaslı infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi, yerli idarəetmə orqanlarının bu prosese aktiv cəlb edilməsi və fermerlərin texniki dəstək xidmətlərinə çıxışının təmin olunması vacibdir.

Azərbaycanda aqrar sahənin rəqəmsal transformasiyası istiqamətində gələcək perspektivlər də kifayət qədər ümidvericidir. Gələcəkdə kənd təsərrüfatında süni intellekt və avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinin daha geniş tətbiqi, peyk müşahidə texnologiyaları ilə məhsul proqnozlaşdırmasının inkişafı, aqrarobotların və ağıllı sensorların istifadəsi ilə məhsuldarlığın və keyfiyyətin artırılması planlaşdırılır. Eyni zamanda kənd təsərrüfatı texnikalarının tam avtomatlaşdırılması və pilotsuz idarəedilməsi, dronların daha geniş tətbiqi və sahələrin real vaxtda

monitorinqi gələcəkdə Azərbaycan kənd təsərrüfatını texnoloji baxımdan daha güclü bir mərhələyə daşıya bilər [1].

Azərbaycanda aqrar sahənin rəqəmsallaşması istiqamətində həyata keçirilən təşəbbüslər bu sahənin müasirləşməsi, resursların daha effektiv idarə olunması, məhsuldarlığın artırılması və fermerlərin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu prosesin davamlı və uğurlu olması üçün həm dövlət siyasətinin ardıcıl aparılması, həm də fermerlərin və vətəndaş cəmiyyətinin bu prosesdə aktiv iştirakı zəruridir. Azərbaycanda aqrar sahənin rəqəmsal gələcəyi yalnız texnologiyaların tətbiqi ilə deyil, eyni zamanda bu texnologiyaların effektiv, ədalətli və dayanıqlı şəkildə bütün bölgələrdə yayılması ilə mümkün olacaqdır.

Rəqəmsal transformasiyanın inkişaf perspektivləri və qarşıda duran vəzifələr

Azərbaycanda rəqəmsal transformasiya cəmiyyətin və iqtisadiyyatın bütün sahələrində əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olmuş və ölkənin dayanıqlı inkişafında vacib rol oynamağa başlamışdır. Rəqəmsal transformasiya – texnologiyaların tətbiqi ilə yeni imkanların yaranması, iş proseslərinin avtomatlaşdırılması, qərar qəbul etmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və ümumilikdə idarəetmədə effektivliyin artırılması deməkdir. Azərbaycanda bu proses xüsusilə dövlət idarəçiliyi, iqtisadiyyat, təhsil, səhiyyə, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və biznes sahələrində tətbiq olunmağa başlanmışdır. Dövlətin bu sahəyə verdiyi önəm Prezidentin fərman və sərəncamlarında, “Rəqəmsal Azərbaycan 2022–2026” strategiyasında və digər rəsmi sənədlərdə də öz əksini tapmışdır.

Rəqəmsal transformasiya iqtisadiyyatın səmərəliliyini artırmaq, dövlət xidmətlərini daha əlçatan və şəffaf etmək, vətəndaşların gündəlik həyatını asanlaşdırmaq məqsədi daşıyır. Bu istiqamətdə ilk addımlardan biri kimi “Elektron hökumət” portalının yaradılması qeyd edilə bilər. Bu portal vasitəsilə vətəndaşlar bir çox xidmətlərə onlayn rejimdə çıxış əldə edir və dövlət orqanlarına fiziki müraciət etmədən bir sıra prosedurları yerinə yetirə bilirlər. Məsələn, şəxsiyyət vəsiqəsinin dəyişdirilməsi, sosial müavinətlərin alınması, əmlakın qeydiyyatı və sair bu portaldan istifadə etməklə həyata keçirilə bilər. Bu isə həm zaman, həm də maddi baxımdan qənaət yaratmaqla yanaşı, korrupsiya risklərini də azaldır. “myGov” və “ASAN xidmət” modelləri də rəqəmsallaşmanın uğurlu nümunələrindəndir.

İnnovasiyalar və Rəqəmsal İnkişaf Nazirliyinin yaradılması da bu prosesin institusional əsaslarını gücləndirmişdir. Nazirlik rəqəmsal strategiyanın icrasına nəzarət edir, innovasiya layihələrini dəstəkləyir və ölkədə texnoloji inkişafın sürətlənməsi üçün platforma yaradır. Nazirliyin təşəbbüsü ilə keçirilən “İnnovasiya həftəsi”, “InnoFest” və digər tədbirlər, həmçinin rəqəmsal texnologiyalarla bağlı təlim və müsabiqələr texnologiya yönümlü cəmiyyətin formalaşmasına təkan verir. Eyni zamanda, “Startup” fəaliyyətinə dəstək göstərilməsi, “texnopark”ların və innovasiya mərkəzlərinin yaradılması rəqəmsal sahibkarlığın inkişafını stimullaşdırır. Bu isə rəqəmsal iqtisadiyyatın dinamik şəkildə genişlənməsinə xidmət edir [4].

Rəqəmsal transformasiyanın inkişaf perspektivləri baxımından ən böyük imkanlardan biri süni intellektin tətbiqi sahəsində yaranır. Süni intellekt alqoritmləri informasiya toplama, emal etmə və qərar vermə proseslərində insan əməyini əvəz edə və ya dəstəkləyə bilər. Məsələn, səhiyyədə diaqnostik analizlər, təhsildə fərdiləşdirilmiş öyrənmə modelləri, kənd təsərrüfatında məhsuldarlıq proqnozlaşdırması kimi sahələrdə süni intellektin tətbiqi artıq dünya təcrübəsində geniş yayılmışdır və Azərbaycan da bu istiqamətdə irəliləməkdədir. Süni intellektin həm dövlət, həm də özəl sektorda tətbiqinə dair milli strategiyanın hazırlanması da bu sahədə inkişafı sürətləndirə bilər.

Rəqəmsal texnologiyaların geniş tətbiqi eyni zamanda kiber təhlükəsizlik məsələsini də gündəmə gətirir. İnformasiya sistemlərinin müdafiəsi, şəxsi məlumatların qorunması, dövlət informasiya sistemlərinə xarici müdaxilələrin qarşısının alınması bu sahədə əsas prioritetlərdəndir. Azərbaycan bu istiqamətdə beynəlxalq təcrübədən istifadə edərək milli təhlükəsizlik standartlarını formalaşdırır, həmçinin bu sahədə çalışan mütəxəssislərin bilik və bacarıqlarını artırmaq üçün müvafiq təlimlər həyata keçirilir. Rəqəmsal transformasiyanın dayanıqlı olması üçün kiber təhlükə-

sizlik ekosisteminin güclü qurulması və bu sahədə qanunvericilik bazasının müasir çağırışlara uyğunlaşdırılması olduqca vacibdir.

Təhsil sahəsində də rəqəmsal transformasiyanın təsirləri nəzərəcarpacaq dərəcədədir. “Təhsil Sistemində Rəqəmsallaşma Proqramı” çərçivəsində məktəblərdə interaktiv lövhələr, onlayn dərslər platformaları, elektron jurnal və qiymətləndirmə sistemləri tətbiq olunmuşdur. COVID-19 pandemiyası dövründə bu sistemlər daha da aktuallaşaraq təhsil prosesinin dayanmadan davam etməsinə imkan yaratdı. Gələcəkdə virtual reallıq, artırılmış reallıq və tədris simulyasiyaları kimi texnologiyaların tətbiqi təhsilin keyfiyyətini daha da artırmağa kömək edə bilər.

Səhiyyə sahəsində “e-Səhiyyə” platforması vasitəsilə vətəndaşların tibbi məlumatları elektron formatda toplanır və xəstəxanalar arasında məlumat mübadiləsi mümkün olur. Bu isə xəstələrin düzgün diaqnostikasına və vaxtında tibbi müdaxilənin həyata keçirilməsinə imkan verir. Eyni zamanda, həkimlərin iş yükü azalır və xidmətin keyfiyyəti artır. Distant diaqnostika, tele-tibbi xidmətlər və rəqəmsal sağlamlıq kartları gələcəkdə səhiyyə sistemini daha əlçatan və effektiv edə bilər.

Aqrar sahədə də rəqəmsallaşma prosesi davam etməkdədir. Fermerlər Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sistemi (EKTİS) vasitəsilə subsidiya, texnika icarəsi, gübrə təminatı və digər xidmətlərə çıxış əldə edirlər. Torpaq analizləri, məhsul proqnozları və suvarma sistemlərinin avtomatlaşdırılması məhsuldarlığın artırılmasına səbəb olur. Dron texnologiyaları və sensor sistemləri isə resursların optimallaşdırılmasına şərait yaradır. Gələcəkdə “smart ferma” və “ağıllı kənd” modellərinin geniş tətbiqi kənd təsərrüfatında inqilabi dəyişikliklərə səbəb ola bilər.

Rəqəmsal transformasiyanın sosial həyatda da əhəmiyyətli təsiri hiss olunur. Elektron bankçılıq xidmətlərinin artması, mobil ödəniş sistemlərinin yayılması, elektron ticarətin genişlənməsi və sosial mediada dövlət-vətəndaş əlaqələrinin güclənməsi bu təsirin nümunələridir. Artıq bir çox vətəndaş ödənişlərini onlayn edir, bank hesablarını mobil tətbiqlərlə idarə edir və dövlət orqanları ilə rəqəmsal kanallar üzərindən əlaqə saxlayır. Bu isə vətəndaşların gündəlik həyatını sadələşdirir və məmur-vətəndaş kontaktlarını minimuma endirir [1].

Rəqəmsal transformasiya həm də regionların inkişafı üçün yeni imkanlar yaradır. Rəqəmsal infrastrukturun regionlarda gücləndirilməsi, internetin keyfiyyətli və sərfəli şəkildə təmin olunması bölgə əhalisinin də bu imkanlardan faydalanmasına şərait yaradır. Eyni zamanda, regionlarda yaşayan gənclərin texnologiya sahəsində təhsilə cəlb olunması, yerli startapların dəstəklənməsi regional bərabərliyin təmin olunmasına xidmət edir. Bu isə ölkədə balanslı iqtisadi və sosial inkişafın təməlini təşkil edir.

Lakin bu prosesin qarşısında müəyyən problemlər və çətinliklər də mövcuddur. İlk növbədə, bəzi bölgələrdə internet infrastrukturunun zəifliyi, rəqəmsal avadanlıqlara çıxış imkanlarının məhdudluğu və əhalinin rəqəmsal savadlılıq səviyyəsinin aşağı olması bu prosesin ləngiməsinə səbəb olur. Digər tərəfdən, bəzi dövlət qurumlarında rəqəmsallaşma prosesinin bürokratik əngəllərlə üzləşməsi, informasiya sistemlərinin bir-biri ilə inteqrasiyasının zəif olması da effektivliyi azaldır. Bununla yanaşı, rəqəmsal transformasiya işçi qüvvəsinin tərkibinə təsir göstərərək bəzi peşələrin aradan qalxmasına və yeni peşələrin yaranmasına səbəb olur ki, bu da əmək bazarında yenidən ixtisaslaşma və adaptasiya ehtiyacını artırır.

Rəqəmsal transformasiyanın daha uğurlu həyata keçirilməsi üçün bir sıra prioritet vəzifələr müəyyən edilməlidir. İlk olaraq, rəqəmsal strategiyanın icrasına nəzarət edən institutların gücləndirilməsi, fəaliyyətin monitorinqi və nəticələrin qiymətləndirilməsi sistemli şəkildə qurulmalıdır. İkinci olaraq, bütün vətəndaşların rəqəmsal xidmətlərdən bərabər şəkildə faydalanması üçün inklüziv yanaşma təmin edilməlidir. Bu, xüsusilə yaşlı əhali, kənd yerlərində yaşayanlar və aztəminatlı təbəqələr üçün vacibdir. Üçüncü olaraq, rəqəmsal savadlılıq sahəsində maarifləndirmə işləri genişləndirilməli, məktəblərdə və ali təhsil müəssisələrində texnologiyaya əsaslanan təhsil modelləri tətbiq olunmalıdır.

Dördüncü vəzifə olaraq, özəl sektorla dövlət arasında daha sıx əməkdaşlıq təmin olunmalıdır. Dövlətin yaratdığı rəqəmsal platformalarda özəl sektorun iştirakı, texnoloji innovasiyaların transferi və birgə layihələrin həyata keçirilməsi prosesin sürətlənməsinə səbəb olacaqdır. Beşinci olaraq isə, beynəlxalq təcrübədən faydalanmaq və regional əməkdaşlığı inkişaf etdirmək önəmlidir. Digər ölkələrlə rəqəmsal layihələr üzrə əməkdaşlıq, texnologiyaların birgə istifadəsi və bilik mübadiləsi bu sahədə səmərəliliyi artıracaqdır.

Rəqəmsal transformasiya Azərbaycanın gələcəyinin formalaşmasında əsas rollardan birini oynayır. Bu transformasiya yalnız texnologiya tətbiqi ilə məhdudlaşmır, həm də düşüncə tərzinin dəyişməsinə, idarəetmə və həyat tərzində modern yanaşmaların tətbiqini əhatə edir. Davamlı və inklüziv rəqəmsallaşma üçün dövlət, özəl sektor və vətəndaş cəmiyyətinin birgə fəaliyyəti zəruridir. Azərbaycanda bu istiqamətdə görülən işlər və gələcək planlar ölkənin rəqəmsal cəmiyyətə keçidini sürətləndirməkdə və onu regional texnoloji mərkəzə çevirməkdə mühüm rol oynayacaqdır [2].

NƏTİCƏ

Azərbaycanda aqrar sahənin rəqəmsal transformasiyası ölkənin iqtisadi və sosial inkişafında mühüm rol oynayan bir prosesə çevrilmişdir. Bu transformasiya kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın artırılması, resurslardan daha səmərəli istifadə, qərar qəbul etmə mexanizmlərinin optimallaşdırılması və ümumilikdə idarəetmənin müasirləşdirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi – xüsusilə Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sistemi (EKTİS), peyk və dron monitorinqi, ağıllı suvarma və gübrələmə sistemləri – fermerlərin işini asanlaşdırmaqla yanaşı, dövlətin subsidiya siyasətinin şəffaflığını və effektivliyini də təmin edir.

Mövcud çağırışlara baxmayaraq, ölkədə rəqəmsallaşmanın genişləndirilməsi üçün həm institusional, həm də texnoloji əsaslar formalaşır. Fermerlərin rəqəmsal savadlılığının artırılması, internet infrastrukturalarının bölgələrdə təkmilləşdirilməsi və innovativ texnologiyaların tətbiqinə dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi bu sahədə uğurlu nəticələr vəd edir.

Nəticə olaraq, aqrar sektorun rəqəmsal transformasiyası Azərbaycanın ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması, kənd yerlərinin inkişafı və ümumilikdə dayanıqlı kənd təsərrüfatı strategiyasının həyata keçirilməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu prosesi davamlı və inklüziv şəkildə həyata keçirmək üçün dövlət, özəl sektor və fermer birlikləri arasında əməkdaşlıq daha da gücləndirilməlidir. Beləliklə, rəqəmsal kənd təsərrüfatı modelinə keçid Azərbaycanın aqrar gələcəyini daha dayanıqlı və məhsuldar edəcəkdir.

İstifad edilmiş ədəbiyyat:

1. Abbasov, T. (2020). Rəqəmsal aqrar iqtisadiyyatın təşəkkülü və inkişaf məsələləri. Aqrar İqtisadiyyat və İdarəetmə, (42), 7–12.
2. Əsədov, Z. R. (2021). Aqrar sahənin inkişafında rəqəmsallaşdırmanın yeri və rolu. Kənd Təsərrüfatı İqtisadiyyatı, (37).
3. Hüseynov, R. (2021). Aqrar sahədə innovasiyalı inkişaf potensialı və onun reallaşdırılması. Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı, (1), 96–102.
4. Hüseynov, R. (2023). Azərbaycanda rəqəmsal mühit və smart aqrar sektorun formalaşdırılması məsələləri. İpək Yolu, (3), 41–47.
5. Qurbanov, A. (2021). Aqrar bazarın inkişafında dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri. In Aqrar təsərrüfatların inkişafının yeni istiqamətləri və ətraf mühitin mühafizəsi (səh. 76). Respublika elmi-praktiki konfransının materialları. Bakı, Azərbaycan.

S.N.Gasimli

master student, Azerbaijan State University of Economics

**Digital transformation of the agricultural sector in Azerbaijan
and development prospects**

Abstract

The digital transformation of the agrarian sector in Azerbaijan is of great importance in terms of increasing agricultural productivity, efficient use of resources and sustainable development. The application of digital technologies, especially artificial intelligence, IoT (Internet of Things) and geographic information systems, optimizes agricultural management. E-agriculture platforms provide farmers with real-time information on data flows, market prices and weather forecasts. State support and the development of digital infrastructure create conditions for the implementation of innovative solutions in this area. In the future, the competitiveness of the sector will further increase with the expansion of digital agricultural systems, modernization of agricultural education and promotion of startups.

Keywords: *digital transformation, agrarian sector, artificial intelligence, e-agriculture, agriculture.*

М.Ф.Мехтиев
магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет
tubariz.mhdf@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 02.04.2025

The article was received by editorial board on 02.04.2025

Статья принята к печати 02.04.2025

ВКЛАД СРЕДНЕГО БИЗНЕСА В ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ: ПЕРСПЕКТИВЫ И ВЫЗОВЫ

Резюме

Средний бизнес играет важную роль в экономическом развитии. Компании этого сектора способствуют росту занятости, внедрению инноваций и увеличению налоговых поступлений.

Инновации и конкуренция позволяют среднему бизнесу быстрее адаптироваться к новым технологиям, повышая конкурентоспособность рынка. Создание рабочих мест способствует снижению безработицы и укреплению экономики. Выход местных компаний на международные рынки открывает новые источники доходов для экономики.

Однако существуют и вызовы. Ограниченные кредитные и инвестиционные возможности могут замедлить развитие бизнеса. Сложность законодательства и налоговая нагрузка создают трудности для предпринимателей. Недостаток ресурсов и квалифицированных кадров мешает цифровой трансформации бизнеса.

Для увеличения вклада среднего бизнеса в экономику необходима государственная поддержка, стимулирование инноваций и расширение финансовых возможностей.

Ключевые слова: *средний бизнес, экономическое развитие, инновации, конкуренция, занятость.*

ВВЕДЕНИЕ

Средний бизнес является одним из ключевых элементов экономической системы, обеспечивая устойчивый рост, создание рабочих мест и развитие инноваций. Компании этого сектора занимают промежуточное положение между малым и крупным бизнесом, что дает им преимущества в гибкости и адаптивности, но одновременно создает определенные вызовы. В современных условиях средний бизнес сталкивается с рядом проблем, связанных с финансированием, бюрократическими барьерами и цифровой трансформацией. Рассмотрение перспектив и вызовов этого сектора позволит определить меры, способствующие его дальнейшему развитию и усилению вклада в экономику.

Средний бизнес играет важную роль в формировании конкурентной среды, повышении уровня жизни населения и стимулировании инновационных процессов. В отличие от крупного бизнеса, он более гибок и способен быстрее реагировать на изменения рынка, а по сравнению с малым бизнесом обладает большими ресурсами и устойчивостью [2].

Однако, несмотря на значительные преимущества, средние предприятия сталкиваются с рядом проблем, таких как ограниченный доступ к финансированию, высокая налоговая нагрузка и бюрократические препятствия. В условиях глобализации и цифровой трансформации перед ними также встают новые вызовы, связанные с необходимостью внедрения современных технологий и выхода на международные рынки.

В данной работе рассматриваются перспективы развития среднего бизнеса, его влияние на экономику, а также основные препятствия, мешающие его эффективному функционированию.

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ЧАСТЬ

Средний бизнес является важным сегментом экономики, способствующим развитию рыночных отношений и повышению конкурентоспособности. В экономической теории его роль и функции рассматриваются с разных точек зрения.

Роль среднего бизнеса в экономическом развитии

Средний бизнес играет ключевую роль в создании рабочих мест, формировании конкурентной среды и внедрении инноваций. Согласно теории свободного рынка Адама Смита, конкуренция между рыночными субъектами стимулирует экономический рост. Средний бизнес занимает промежуточное положение между малым и крупным бизнесом, что позволяет ему конкурировать как с крупными корпорациями, так и с небольшими предприятиями [1].

Теория инноваций Шумпетера и средний бизнес

Согласно теории экономического развития Йозефа Шумпетера, инновации являются основным двигателем экономического роста. Средний бизнес, обладая большей гибкостью по сравнению с крупными компаниями, быстрее внедряет новые технологии и бизнес-модели, что повышает динамичность рынка и открывает новые экономические возможности.

Роль государства и механизмы регулирования

С точки зрения кейнсианской модели экономики, государство должно активно участвовать в регулировании экономического роста. Для развития среднего бизнеса важны налоговые льготы, упрощение доступа к финансовым ресурсам и создание благоприятной правовой среды. Современные экономические стратегии показывают, что без государственной поддержки среднему бизнесу трудно сохранять свою конкурентоспособность.

Теория конкурентных преимуществ Портера и средний бизнес

Согласно теории конкурентных преимуществ Майкла Портера, компании могут добиваться успеха за счет минимизации издержек или стратегии дифференциации. Средний бизнес способен сочетать оба подхода, что позволяет ему занять устойчивые позиции на рынке. Это требует акцента на инновации, качество продукции и клиенториентированность.

Средний бизнес и экономическая устойчивость

Средний бизнес играет важную роль в обеспечении социально-экономической стабильности. В отличие от крупных корпораций, он тесно связан с местной экономикой и обладает высокой адаптивностью к кризисным ситуациям. В этом контексте его развитие способствует устойчивости экономики в целом. Таким образом, экономические теории подчеркивают значимость среднего бизнеса в экономическом развитии, а также условия, необходимые для его роста. Для успешного функционирования средним предприятиям важно внедрять инновации, сохранять конкурентные преимущества и эффективно использовать государственные меры поддержки [1].

АНАЛИЗ

Средний бизнес играет важную роль в экономическом развитии благодаря своей способности создавать рабочие места, внедрять инновации и укреплять местную экономику. Однако его перспективы и вызовы различаются в зависимости от страны и экономической среды. В этом разделе будут проанализированы преимущества и недостатки среднего бизнеса, а также факторы, препятствующие его развитию, и возможные пути решения.

1. Влияние среднего бизнеса на экономическое развитие

Средний бизнес оказывает значительное влияние как на макро-, так и на микроэкономическом уровне:

Создание рабочих мест: Средний бизнес обеспечивает значительную часть занятости, снижая уровень безработицы.

Инновации и технологический прогресс: Благодаря гибкому управлению средние компании активно внедряют новые технологии.

Диверсификация рынка: Средний бизнес функционирует в различных секторах, способствуя сбалансированному развитию экономики [2].

Экспортный потенциал: Выход на международные рынки улучшает торговый баланс страны и увеличивает приток валюты.

Несмотря на эти преимущества, средний бизнес сталкивается с рядом серьезных проблем, которые могут замедлить его развитие.

2. Основные проблемы среднего бизнеса

Ограниченные финансовые ресурсы: Средние предприятия часто испытывают нехватку капитала и ограниченный доступ к инвестициям. Высокие процентные ставки и жесткие условия кредитования усложняют привлечение средств.

Бюрократические барьеры: Высокая налоговая нагрузка, сложные процедуры лицензирования и нормативное регулирование создают дополнительные трудности для предпринимателей.

Конкуренция с крупными корпорациями: Средние предприятия зачастую не могут конкурировать с крупными компаниями, обладающими значительными финансовыми и рыночными ресурсами [4].

Адаптация к технологическим изменениям: Внедрение цифровых технологий требует значительных инвестиций и квалифицированного персонала, что является сложностью для многих средних предприятий.

3. Стратегии развития среднего бизнеса

Государственная поддержка: Налоговые льготы, доступ к кредитам и государственные программы поддержки могут укрепить позиции среднего бизнеса.

Инновации и цифровая трансформация: Средние предприятия должны ускорять процесс цифровизации и внедрения новых технологий.

Обучение и развитие кадров: Повышение квалификации сотрудников и предпринимателей в области управления бизнесом способствует его устойчивому росту.

Выход на международные рынки: Средние компании должны активнее разрабатывать экспортные стратегии и расширять свое присутствие за рубежом.

Таким образом, развитие среднего бизнеса может значительно способствовать экономическому росту, но для этого необходима поддержка со стороны государства, улучшение доступа к финансированию и стимулирование инновационной деятельности [1].

Средний бизнес является важным сегментом экономики, играющим ключевую роль в создании рабочих мест, повышении конкурентоспособности и стимулировании инноваций. Несмотря на это, средний бизнес сталкивается с рядом вызовов, которые могут ограничивать его развитие. В числе главных проблем - недостаток финансовых ресурсов, сложные бюрократические процессы, высокая налоговая нагрузка и нехватка квалифицированных кадров. Эти факторы значительно усложняют процессы расширения и модернизации бизнеса.

Средний бизнес вносит существенный вклад в экономику, создавая рабочие места и способствуя экономической диверсификации. Он обеспечивает значительную часть занятости, что особенно важно в условиях экономических кризисов. Однако для устойчивого роста среднему бизнесу необходимы определённые условия, такие как доступ к финансированию, упрощение налогообложения и административных процедур. Важно также поддерживать инновационные процессы и внедрение современных технологий, что позволяет средним предприятиям быть более гибкими и конкурентоспособными [3].

Несмотря на многочисленные проблемы, средний бизнес обладает огромным потенциалом для развития. Для того чтобы его возможности реализовались, необходимо создать благоприятные условия для его функционирования. Это может быть достигнуто через совершенствование финансовых инструментов, улучшение инфраструктуры и расширение возможностей выхода на международные рынки. Государственная поддержка, стимулирование инноваций и развитие кадрового потенциала — ключевые факторы, способствующие росту среднего бизнеса.

Средний бизнес является важной частью экономики, и его развитие требует комплексного подхода, включающего поддержку со стороны государства, развитие финансовых инструментов и улучшение условий для бизнеса [6].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Средний бизнес играет важную роль в экономическом развитии, внося значительный вклад в создание рабочих мест, диверсификацию экономики и внедрение инноваций. Этот сектор способствует устойчивому росту и развитию страны, создавая новые возможности для людей и поддерживая конкурентоспособность. Тем не менее, средний бизнес сталкивается с рядом проблем, таких как ограниченные финансовые ресурсы, бюрократические барьеры, отставание в цифровизации и усиление конкуренции со стороны крупных компаний.

Для преодоления этих проблем необходимы меры государственной поддержки, такие как налоговые льготы, улучшение доступа к финансовым ресурсам и стимулирование инновационных процессов. Также важно повышать квалификацию кадров и обеспечивать доступ к современным технологиям, что позволит среднему бизнесу эффективно адаптироваться к изменениям на рынке и повышать свою конкурентоспособность.

Развитие среднего бизнеса является важным фактором устойчивого экономического роста и социального благосостояния. Поддержка и создание благоприятных условий для этого сектора принесет долгосрочные результаты, укрепляя экономику и повышая качество жизни в стране.

Список использованной литературы:

1. Друкер П.Ф. (2020). "Бизнес и инновации" – Москва: Вильямс.
2. Официальные статистические данные Всемирного банка – www.worldbank.org
3. Официальные статистические данные Всемирного банка – www.worldbank.org
4. ОЭСР (Организация экономического сотрудничества и развития). Доклады о развитии малого и среднего бизнеса – www.oecd.org
5. Государственная программа поддержки среднего бизнеса (официальный сайт Министерства экономики) – www.economy.gov.ru
6. Научные статьи и публикации по теме развития среднего бизнеса из экономических журналов ("Экономическая политика", "Вопросы экономики", "Российский экономический журнал").

M.F.Mehdiyev
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Orta biznesin iqtisadi inkişafa töhfəsi: pekspektivlər və çərinliklər

Xülasə

Orta biznes iqtisadi inkişafda mühüm rol oynayır. Bu sektordakı şirkətlər məşğulluğun artmasına, innovasiyalara və vergi gəlirlərinin artmasına töhfə verir.

Innovasiya və rəqabət orta biznesə yeni texnologiyalara daha tez uyğunlaşmağa imkan verir, bazarın rəqabət qabiliyyətini artırır. İş yerlərinin yaradılması işsizliyin azaldılmasına və iqtisadiyyatın güclənməsinə kömək edir. Yerli şirkətlərin beynəlxalq bazarlara çıxması iqtisadiyyat üçün yeni gəlir mənbələri açır.

Bununla belə, çətinliklər də var. Məhdud kredit və investisiya imkanları biznesin inkişafını ləngidə bilər. Qanunvericiliyin mürəkkəbliyi və vergi yükü sahibkarlar üçün çətinliklər yaradır. Resursların və ixtisaslı kadrların olmaması biznesin rəqəmsal transformasiyasına mane olur.

Orta biznesin iqtisadiyyata töhfəsini artırmaq üçün dövlət dəstəyi, innovasiyaların stimullaşdırılması və maliyyə imkanlarının genişləndirilməsi zəruridir.

Açar sözlər: orta biznes, iqtisadi inkişaf, innovasiya, rəqabət, məşğulluq.

M.F.Mehdiyev

master student, Azerbaijan State University of Economics

Contribution of medium business to economic development: prospects and challenges

Abstract

Small businesses play an important role in economic development. Companies in this sector contribute to employment growth, innovation, and increased tax revenues.

Innovation and competition allow medium businesses to adapt to new technologies faster, increasing market competitiveness. Job creation helps reduce unemployment and strengthen the economy. The entry of local companies into international markets opens up new sources of income for the economy.

However, there are also challenges. Limited credit and investment opportunities can slow down business development. Complex legislation and tax burden create difficulties for entrepreneurs. Lack of resources and qualified personnel hinders the digital transformation of business.

To increase the contribution of medium businesses to the economy, government support, stimulation of innovation, and expansion of financial opportunities are necessary.

Keywords: medium business, economic development, innovation, competition, employment.

S.N.Abbasova
magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
Muradabbv@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 07.04.2025

The article was received by editorial board on 07.04.2025

Статья принята к печати 07.04.2025

MƏNZİL KOMMUNAL TƏSƏRRÜFATI SEKTORUNUN İNNOVATİV İNKİŞAFI

Xülasə

Məqalədə mənzil kommunal təsərrüfatı sektorunun, kommunal xidmətlər və mənzil bazarının iştirakçıları və mənzil-kommunal kompleksinin fəaliyyətinin idarə edilməsi anlayışları araşdırılır. Həmçinin bu məqalədə mənzil-kommunal təsərrüfatı sektorunun mövcud vəziyyəti və mövcud problemlərinin mümkün həlli yolları təqdim edilir.

***Açar sözlər:** mənzil kommunal təsərrüfatı, iqtisadi inkişaf, resurs təchizatı, sanksiya, idarəetmə strukturu.*

GİRİŞ

Daxili iqtisadiyyatın inkişaf etmiş Qərb dövlətləri, ABŞ, Kanada, Avstraliya, Yaponiya və onların müttəfiqləri tərəfindən tətbiq edilən qeyri-qanuni maliyyə-iqtisadi sanksiyaların təsiri altında fəaliyyət göstərirdi şəraitdə onun davamlı artım və inkişafının məqamlarından biri də onun davamlı inkişafı və inkişafının əsas istiqamətlərindən biri ola bilər. Bu gün bir rayonun və ya bələdiyyənin mənzil-kommunal təsərrüfatı sektoru müəyyən bir ərazidə (rayon, bələdiyyə) fəaliyyət göstərən, müqavilə ilə bir-birinə bağlı olan reproduktiv alt sistemlərin və onların elementlərinin müəyyən məcmusudur. Bu təkrar istehsal altsistemləri və onların elementləri fəaliyyətləri ölkəmiz əhalisinin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılmasına, eləcə də yüksək keyfiyyətli mənzillə təmin edilməsinə xidmət edir. Gələcəkdə biz onları mənzil-kommunal sektorunda institusional agentlər adlandıracağıq. Müasir şəraitdə mənzil fondunun təkrar istehsalını və mənzil-kommunal təsərrüfatının hərtərəfli modernləşdirilməsini öz investisiya resursları və innovativ texnologiyaların tətbiqi hesabına həyata keçirən institusional agentlərdir.

Bu gün regionlarda və ayrı-ayrı bələdiyyələrdə inkişaf etmiş mənzil-kommunal təsərrüfatı sektorunun idarə edilməsi təcrübəsi bazarın tələblərinə və onun institusional agentlərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin əsaslı şəkildə dəyişdirilmiş şərtlərinə cavab vermir. Bu vəziyyət mənzil-kommunal təsərrüfatı sektorunda gələcək islahatlara və onun bütün infrastruktur komponentlərinin hərtərəfli modernləşdirilməsinə ehtiyacı əvvəlcədən müəyyənləşdirir. Lakin bu sahədə aparılan islahatların nəticələrini qənaətbəxş hesab etmək olmaz.

ƏSAS HİSSƏ

Mənzil-kommunal xidmətlər kompleksinin idarə edilməsində qlobal və yerli təcrübə aşağıdakı xüsusiyyətləri aşkar etmişdir:

- mənzil-kommunal təsərrüfatı (MKS) sosial əhəmiyyətli xarakter daşıyır;
- regional xüsusiyyətlər (iqlim, milli, demoqrafik və s.) mənzil-kommunal xidmətlərini əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndirir;
- resurs təchizatı müsabiqə əsasında həyata keçirilir;
- mənzil-kommunal xidmətlər şəhərin infrastrukturunun elementidir, ona görə də hər bir MKS-in ilk növbədə yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən tənzimlənməsinə ehtiyacı var. Mənzil-kommunal təsərrüfatı istehsal texnologiyası, fəaliyyət sahələri, maddi tərkibi və digər xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.

Bir sıra mənbələr mənzil-kommunal təsərrüfatının istehsal strukturunun dörd alt sektordan ibarət olduğunu göstərir:

- mənzil;
- resurs təchizatı (kommunal xidmətlər);
- abadlıq (yol və körpü tikintisi, sanitariya təmizlik, tullantıların utilizasiyası);
- məişət xidmətləri (hamam və camaşırxana xidmətləri, dəfn xidmətləri).

Yuxarıda qeyd olunan fəaliyyətlərlə yanaşı, mənzil-kommunal təsərrüfatına əhəlinin informasiya təminatı (kabel televiziya sistemləri, anten-peyk rabitəsi və s.) daxildir. Mənzil-kommunal təsərrüfatına həmçinin şəhər və rayon (yerli) dövlət orqanları, maliyyə-kredit təşkilatları, ictimai asayişin qorunması və mühafizəsi orqanları, elmi müəssisələr daxil edilməlidir.

Mənzil-kommunal sektoru çoxşaxəli bir kompleksdir, təşkilatları mənzil, kommunal və məişət xidmətlərinə olan ehtiyaclarını ödəyir. Mənzil-kommunal xidmətləri idarəetmə obyektini kimi xarakterizə edərkən, ümumiləşdirilmiş "mənzil-kommunal kompleksi" anlayışından istifadə etmək daha düzgündür. Mənzil-kommunal xidmətlər dedikdə, mənzil-kommunal xidmətlərin göstərilməsi yolu ilə ərazinin həyat fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün obyektiv zəruri olan işlərin görülməsinə və ya xidmətlərin göstərilməsinə yönəlmiş müxtəlif, lakin təşkilati və texnoloji cəhətdən bir-biri ilə əlaqəli istehsal və təsərrüfat fəaliyyəti növlərinin məcmusu başa düşülür.

Müasir mənada mənzil-kommunal təsərrüfat kompleksi, çoxfunksiyalı sistemdir, özünə mənzil, kommunal və investisiya və tikinti sektorlarının məcmusunu daxil edir, həmçinin sosial-iqtisadi sektorun əsas istiqamətlərini həyata keçirir [2].

Kommunal xidmətlər və mənzil bazarının iştirakçıları müxtəlif sahibkarlıq subyektləridir. İcra orqanları öz maraq dairələrini bilməyə borcludurlar və onları öz siyasətlərində nəzərə almalı, son nəticədə, həyatın bütün mərhələlərində mənzil-kommunal təsərrüfat (MKS) prosesinin bütün iştirakçılarını maraqlandıra biləcək müəyyən şərtlər yaratmalıdırlar.

Əsas iştirakçılar dövlət orqanları, əhali (mənzil-kommunal xidmətlərinin istehlakçısı) və eyni zamanda, özəlləşdirilmiş və alınmış mənzillərin mülkiyyətçisi, mənzil-kommunal işlərini və xidmətlərini həyata keçirən təşkilatlardır;

Mənzil-kommunal təsərrüfatı sahəsində xarici və yerli alimlərin və biznes rəhbərlərinin təcrübəsini öyrənərək qeyd etmək olar ki, mənzil-kommunal təsərrüfatının fəaliyyətinin idarə edilməsi üç əsas istiqamət üzrə həyata keçirilir:

- hüquqi (normativ və qanunvericilik aktlarının icrasına nəzarət);
- iqtisadi (qiymət və güzəşt siyasəti, proqramların büdcədən maliyyələşdirilməsi);
- təşkilati və inzibati (təşkilati idarəetmə strukturlarının formalaşdırılması) [5].

Mənzil və kommunal təsərrüfatın idarə edilməsi strategiyasının səmərəli həyata keçirilməsində mühüm amil resursların mövcudluğudur. Zaman keçdikcə yığılmış resursların həcmi və tərkibi dəyişir ki, bu da mənzil-kommunal təsərrüfatının idarə edilməsi strategiyasına düzəlişlər edilməsini tələb edir. Bütün bunlar regionun inkişaf strategiyasını nəzərə almaqla müvafiq idarəetmə sisteminin formalaşdırılmasını tələb edir. Mənzil-kommunal təsərrüfatı strategiyasının idarə edilməsi dinamik təbiətin, xarici mühitin və öz resurslarının mahiyyətini əks etdirməlidir. Regionun mənzil-kommunal təsərrüfatı sektorunun uğurlu davamlı inkişafının açarı cari və gələcək strategiyaların ahəngdar birləşməsidir. Hazırkı strategiyanın məqsədi gələcək strategiyanın həyata keçirilməsi üçün resursların yaradılmasıdır. Gələcək strategiyanın vəzifəsi toplanmış resurslardan səmərəli istifadə etməkdir [1].

Koronavirus pandemiyası dövründə mənzil-kommunal təsərrüfat təşkilatları iqtisadi risk zonasında qaldığından hazırda mənzil-kommunal təsərrüfat təşkilatlarına dövlət dəstəyi tədbirlərinin genişləndirilməsi zəruridir. Lakin onlar kiçik və orta sahibkarlıq kateqoriyasına aid edilmir və həyata keçirilən dövlət dəstəyi tədbirlərinə daxil edilmir.

Çoxmənzilli binalardakı binaların sahiblərinə və istifadəçilərinə verilən ödənişlərin təxirə salınması imkanı mənzil-kommunal təsərrüfat təşkilatlarının gəlirlərinə mənfi təsir göstərəcək, çünki

resurs təchizatı təşkilatları üçün heç bir güzəşt nəzərdə tutulmur. Məsələn, mənzil-kommunal təsərrüfat təşkilatlarının resursla təmin edilməsi sahəsində ödənişlərin yığılma səviyyəsinin azalması gözlənilir ki, bu, bir sıra şəhərlərdə artıq 60%-ə çatıb. Eyni zamanda, büdcə təşkilatlarının istilik təchizatı, su təchizatı və kanalizasiya təşkilatlarına borcları artır.

Bununla əlaqədar olaraq aşağıdakılar edilməlidir:

- ödəmə öhdəliyi aprel ayından qüvvəyə minən vergilərin ödənilməsinin cari ilin sonunadək təxirə salınmasını resursla təmin edən təşkilatlara təqdim etmək;

- vergilərin, rüsumların və yığımların vaxtında ödənilməməsinə görə ilin sonunadək hesablara həbs qoyulmasını istisna etmək;

- resursla təmin edən təşkilatların bütün obyektlərinə, o cümlədən inzibati binalara, kanalizasiya nasos stansiyalarına və təmizləyici qurğulara elektrik enerjisinin verilməsinin məhdudlaşdırılması rejimini tətbiq etməmək;

- kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə dəstək tədbirləri ilə təmin olunduqda su, işıq və istilik enerjisi üçün kommunal haqların ödənilməsi ilə bağlı məcburi tələb müəyyən edilsin;

- mənzil-kommunal təsərrüfat sektorunda resurs təmin edən təşkilatlar tərəfindən ödənişin gecikdirilməsinə və ya qismən ödənilməsinə görə cərimələrin hesablanması dayandırılması;

- dövlət orqanlarına dövlət, regional və yerli büdcələrdən maliyyələşən təşkilatlar tərəfindən istehlak edilmiş su və kanalizasiya xidmətlərinə görə ödənişin 100 faiz səviyyəsini təmin etmək tapşırılsın;

- mənzil-kommunal xidmətlərin ödənişlərini alan hüquqi şəxslərə gələcək hesablaşma dövrləri üçün iki və ya daha çox ay üçün avans ödəmək;

- resursla təmin edən təşkilatlara pandemiya dövründə təkcə işçilərin əmək haqlarının ödənilməsi üçün deyil, ödəniş yığımının azalmasına uyğun gələn məbləğdə faizsiz kreditlər almaq, belə kreditlərin ödənilməsinə möhlət hüququ ilə təmin etmək.

Müqavilələri həyata keçirmək üçün resurs təmin edən təşkilatlar kommunal infraqururktura investisiya qoymaq üçün kredit vəsaitlərindən istifadə edirlər. Bununla əlaqədar olaraq, belə təşkilatların bütün ölkə ərazisində və ya onun bir hissəsində yüksək xəbərdarlıq rejimi və ya fəvqəladə vəziyyət dövründə, habelə qeyd olunan rejim qüvvədə olduqdan sonra mənfəət vergisi dərəcəsinin azaldılması imkanlarını nəzərdən keçirmələri məqsədəuyğundur. Bundan əlavə, cərimələr hesablanmadan mövcud kreditlər üzrə ödənişlərin təxirə salınması imkanını təmin etmək lazımdır.

Regional mənzil-kommunal təsərrüfatı sektorunun əsas əsasını onun funksiyaları təşkil edir.

Əsas olanlara aşağıdakılar daxildir: əhalinin mənzil və yüksək keyfiyyətli mənzil-kommunal xidmətləri ilə təmin edilməsi; idarəetmənin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və bu sektorun infraqururktur komponentlərinin müasirləşdirilməsi məqsədi ilə mənzil-kommunal xidmətlər sektorunda institusional agentlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin inteqrasiyası; mənzil fondunun təkrar istehsalı; innovativ texnologiyaların tətbiqi; özəl investisiya resurslarının cəlb edilməsi; mənzil-kommunal təsərrüfatı sektoruna əmək resurslarının cəlb edilməsinin stimullaşdırılması; sosial münaqişələrin qarşısının alınması və s.

Göstərilən funksiyalar müxtəlif səmərəlilik səviyyələrinə malik mənzil-kommunal təsərrüfatı sektorunun institusional agentləri tərəfindən həyata keçirilir ki, bu da həm bütövlükdə mənzil-kommunal təsərrüfatı sektorunun, həm də onun regionlarda və onun institusional agentlərinin inkişafında asimmetriyanın mövcudluğunu qismən izah edir.

Xarici mühitin cəlbəediciyi konkret regionda yaşayış şəraitini əks etdirən bir sıra sosial-coğrafi və infraqururktur göstəriciləri ilə xarakterizə olunur. Belə göstəricilərə aşağıdakılar daxildir: təbii şərait, mənzil-kommunal təsərrüfatı sahəsində mənzil-kommunal xidmətin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün şərait, regionun yüksək sosial əhəmiyyəti və s. regionda xidmətlər kompleksi (nəqliyyat, tibbi, təhsil, informasiya, asudə vaxtın təşkili və s. Ümumiyyətlə, yaşayış şəraiti sanitari-

ya-gigiyenik göstəricilər toplusu, abadlıq səviyyəsi, yaşayış şəraitinin rahatlığı və təhlükəsizliyi ilə xarakterizə edilə bilər.

Mənzil-kommunal sektorunda institusional agentlərin bazar tələblərinə uyğunluğu onların bazar fəaliyyətini əks etdirən göstəricilərlə xarakterizə olunur (istismarda olan mənzil fondunun sahəsi (idarəetmə), mənzil və kommunal xidmətlər istehlakçıların sayı, mənzil satışından əldə olunan gəlir və kommunal xidmətlər) və onun artım perspektivləri (zamanla mənzil fondunun həcmnin artımı, mənzil-kommunal xidmətlər istehlakçıların sayının artım tempi, mənzil-kommunal xidmətlərin satışından ödənişlərin yığılmasının artım tempi).

Mənzil-kommunal təsərrüfatı sektorunda institusional agentlərin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin qiymətləndirilməsini əldə etmək üçün bütün kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini onların ölçülməsinin müqayisəli miqyasına çatdırmaq lazımdır. Ən sadə halda, bu, göstəriciləri qiymətləndirmək üçün bal sistemindən istifadə etməklə edilə bilər. Bunun üçün hər bir göstəricinin dəyərləri vahid interval diapazonlarına bölünür, onların hər birinə müvafiq sayda bal verilir, məsələn, 1-dən 10-a qədər. Bu halda, daha yüksək xal daha yüksək qiymətə uyğun gəlir.

Oxşar yanaşma məntiqi və ya semantik qiymətlər şəklində ifadə olunan keyfiyyət göstəricilərinin qiymətləndirilməsinə də şamil edilir. Keyfiyyət göstəricilərini ölçmək üçün onların məntiqi qiymətlərinin bütün variantları intervallara bölünür, onlara 1-dən 10-a qədər bal verilir. Kəmiyyət göstəricilərinin, eləcə də rəsmiləşdirilməmiş keyfiyyət göstəricilərinin qiymətləndirilməsinə bu yanaşma imkan verir.

Öyrənilən göstəricilər toplusu üçün inteqral ümumiləşdirici göstərici onların cari dəyərlərinin həmin göstəricilərin ən yaxşı (normativ) qiymətlərinə uyğunluq dərəcəsini əks etdirir. Göstəricilərin cari dəyərlərinin xallarının cəminin müqayisə üçün əsas götürülmüş eyni göstəricilərin xallarının cəminə nisbəti ilə hesablanı bilər (standart dəyərlər toplusu).

Bu yanaşma kifayət qədər sadə göstəricilər sistemi və onun inteqral ümumiləşdirici göstəricisindən istifadə etməklə mənzil-kommunal təsərrüfatı sektorunun innovativ potensialının və bu sektorda fəaliyyət göstərən institusional agentlərin investisiya fəallığının səviyyəsinin uyğunluğunun qiymətləndirilməsini əldə etməyə imkan verir. Qeyd etmək lazımdır ki, sistemə daxil olan göstəricilərin tərkibi birdəfəlik sərt şəkildə müəyyən edilmir. Hər bir bölgə və ya bələdiyyə müstəqil olaraq müəyyən bir müddət ərzində mənzil-kommunal təsərrüfatı sektorunun və onun institusional agentlərinin fəaliyyətinin daha vacib aspektlərini xarakterizə edən öz göstəricilərini daxil edə bilər. Əsas odur ki, bu göstəricilər minimum yetərlik prinsipini nəzərə alır və onların sistemə tədqiq olunan problemin ən mühüm məsələlərini əks etdirən və mənzil fondunun innovativ potensialının uyğunluğunu qiymətləndirməyə imkan verən bütün göstəricilər kompleksi daxildir.

Bölgənin mənzil-kommunal təsərrüfatı sektorunun fəaliyyətinin nəzəri və metodoloji qanunauyğunluqlarını və praktiki xüsusiyyətlərini hərtərəfli ümumiləşdirmək üçün onun innovativ inkişafının elmi əsaslandırılmış konsepsiyasının işlənilməsi və hazırlanması məqsədəuyğundur. Mənzil-kommunal təsərrüfatı sektorunun və regional səviyyədə institusional agentlərin investisiya fəaliyyətinin:

- institusional agentlərin mənzil-kommunal təsərrüfatı sektorunun innovativ inkişafına və infrastrukturun modernləşdirilməsinə yönəldilmiş investisiya axınının çevik tənzimlənməsi;
- regionun mənzil-kommunal təsərrüfatı sektorunun innovativ inkişafının əsas istiqamətlərini ölkə iqtisadiyyatının bazar transformasiyalarının istiqamətləri ilə əlaqələndirmək;
- sanksiyaların təsirinə qarşı mübarizənin çətin şəraitində mənzil-kommunal sektorunun ölkə iqtisadiyyatının aparıcı artım nöqtələrindən birinə çevrilməsi.

Mənzil-kommunal təsərrüfat sektorunun innovativ inkişafı konsepsiyasının formalaşdırılması bütün institusional agentlərin integrativ qarşılıqlı fəaliyyəti əsasında, onların istehsal fəaliyyətinin inkişafı və ya idarəetmədə (əməliyyat) iştirakı üçün məqsədyönlü göstərişlər nəzərə alınmaqla həyata keçirilir. Bu zaman həm regionun sosial-iqtisadi inkişafının vəhdətini, həm də ölkə iqtisadiyyatının

inkişafının milli maraqlarını, eləcə də regional xüsusiyyətləri (şəraitin, resursların, digər amillərin mövcudluğu) nəzərə almaq lazımdır. Dövlətin maraqları, inhisarçı müəssisələr (resurs tədarükçüləri - elektrik və istilik enerjisi, qaz, isti və soyuq su və s.), idarəetmə və xidmət təşkilatları, habelə mənzil mülkiyyətçiləri arasında ziddiyyətlərin mövcud olduğu şəraitdə əsas innovativ inkişafın dövlət tənzimlənməsi və sahənin hərtərəfli modernləşdirilməsi prinsipi Regional mənzil-kommunal təsərrüfatı sektoru bu prosesin bütün iştirakçılarının iqtisadi maraqlarının balansını qorumaqdır. Bu şərt regional səviyyədə mənzil-kommunal təsərrüfat sektorunun innovativ inkişafı və kompleks modernləşdirilməsi üzrə gələcək konsepsiyanın işlənilib hazırlanmasının təməl daşına çevrilməlidir. Sonra bu konsepsiyanın əsas istiqamətləri arasında aşağıdakıları vurğulamaq lazımdır:

- mövcud qanunvericilik əsasında müasir innovativ inkişaf təcrübəsinə adekvat olan yeni qanunvericilik mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması və mənzil-kommunal təsərrüfatının kompleks modernləşdirilməsinin həyata keçirilməsi [3];

- büdcə vəsaitlərinin xərclənməsinin səmərəliliyinin artırılması və mənzil-kommunal təsərrüfatının innovativ inkişafına və hərtərəfli modernləşdirilməsinə özəl investorların vəsaitlərinin cəlb edilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması;

- innovativ texnologiyaların, məsələn, kommunal xidmətlərin idarə edilməsi üçün enerjiyə qənaət edən mühəndislik sistemlərinin tətbiqi yolu ilə göstərilən mənzil-kommunal xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;

- enerji və digər resurslardan daha səmərəli istifadə hesabına mənzil-kommunal xidmətlərinin tariflərinin artım tempinin aşağı salınması;

- enerjiyə qənaət edən çoxmənzilli yaşayış binalarının tikintisinə keçid yolu ilə mənzil-kommunal təsərrüfatının enerji səmərəliliyinin artırılması [6].

Yuxarıda göstərilən halları nəzərə alaraq, son illərdə “Mənzil-kommunal təsərrüfatının kompleks modernləşdirilməsi və enerjiyə qənaət edən evlərin tikintisinə keçid Konsepsiyası” hazırlanıb. Bu sənəd müvafiq komitələri və mənzil siyasəti və mənzil-kommunal təsərrüfatı, torpaq münasibətləri və tikinti, enerji, sənaye, müvafiq universitetlər və elmi ictimaiyyət tərəfindən təsdiq edilmişdir. Enerji səmərəliliyi mərkəzlərinin şəbəkəsi və regional və bələdiyyə səviyyələrində mənzil-kommunal sektorunun hərtərəfli modernləşdirilməsi üçün klasterlərin yaradılması konsepsiyanın komponentləri kimi müəyyən edilmişdir [5].

Konsepsiya onun həyata keçirilməsinin əsas mərhələlərini müəyyən edir. Birinci mərhələ 40 mindən 70 min nəfərə qədər əhalisi olan bələdiyyələrdə mənzil-kommunal təsərrüfatının hərtərəfli modernləşdirilməsi üçün bir neçə pilot layihələrin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Özəl investisiyalardan (əsas mənbə kimi), habelə müxtəlif investisiya fondlarının vəsaitlərindən, Mənzil İpoteka Kreditləri Agentliyinin vəsaitləri, Mənzil-Kommunal Təsərrüfat İslahatı Fondunun vəsaitləri, Pensiya Fondunun vəsaitləri, və pilot layihələrin praktiki həyata keçirilməsi üçün əsas maliyyə mənbələri kimi Azərbaycan Respublikasının büdcələrindən (bələdiyyə, regional,) vəsaitlər istifadə edilir. Konsepsiyada həmçinin özəl biznesdən investisiyaların cəlb edilməsinə şərait yaradılması əsasında mənzil-kommunal təsərrüfatı problemlərinin həllinə innovativ yanaşmalar təklif olunur.

NƏTİCƏ

Bələ layihələrin praktiki tətbiqi bizə mənzil-kommunal təsərrüfatı sektorunun və onun infrastrukturunun innovativ inkişafı və kompleks modernləşdirilməsi üçün mühəndis-texniki və təşkilati həllərin işlənilib hazırlanmasına, o cümlədən mənzil-kommunal xidmət tariflərinə nəzarət üçün yeni qaydalar əldə etməyə imkan verəcək. Pilot layihələr uğurla həyata keçirilərsə, hazırlanmış konsepsiya sürətlə mənzil-kommunal təsərrüfatı sektorunun və onun institusional agentlərinin fəaliyyət praktikasına tətbiq edilməlidir ki, bu da bu sektoru iqtisadiyyatın əsas inkişaf nöqtələrindən birinə çevirməyə imkan verəcəkdir. Ölkə iqtisadiyyatı, bu sektorda əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluğunun artırılmasını təmin etmək və onun innovativ inkişafı və infrastruktur komponentlərinin modernləşdirilməsi üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Veselovskij M.Ja., Krivova K.V. (2013). Osobennosti primeneniya innovacij v zhilishhnokommunal'nom komplekse Rossii Visnik Hmel'nic'kogo nacional'nogo universitetu, №4, tom 3. –S. 143-146.
2. Grafov A.A. (2010). Napravleniya sovershenstvovaniya zhilishhno-kommunal'nogo hozjajstva na osnove innovacij. // Jekonomika i upravlenie: rossijskij nauchnyj zhurnal. - SPb.: - № 2(52) – S.17-19
3. Makarenja T.A. (2011). Organizacionnyj i institucional'nyj bazis formirovaniya mehanizma regulirovaniya sovremennoj sfery zhilishhno-kommunal'nyh uslug, Vestnik NGU. Seriya soc.-jekon. nauki, – S. 78.
4. Piljavskij V.P. (2008). Reformirovanie zhilishhno-kommunal'nogo kompleksa megapolisa: upravlenie kachestvom uslug: Monografiya. – SPb.: Asterion.
5. Piljavskij V.P. (2008). Voprosy gosudarstvennogo regulirovaniya rynka uslug zhilishhnokommunal'nogo hozjajstva // Region: Politika. Jekonomika. Sociologiya, №№1 – 2.
6. Strel'chenko V.V. (2011). Povyshenie kachestva zhilishhno-kommunal'nyh uslug na osnove innovacionnogo razvitija zhilishhno-kommunal'nogo hozjajstva //Vestnik Nacional'noj akademii turizma, № 4 (20). S. 87-90.
7. Strel'chenko V.V. (2008). Problemy sovremennogo razvitija zhilishhno-kommunal'nogo hozjajstva //Sbornik nauchnyh trudov Baltijskoj akademii turizma i predprinimatel'stva. SPb.: Asterion, S. 104-111.
8. www.gkh.ru
9. www.mskmo.ru
10. Veselovskij M.Ja., Nikonorova A.V. (2013). Innovacionnaja dejatel'nost' i strategii ee razvitija v sovremennyh uslovijah. Materialy IH mezhdunarodnoj konferencii. Innovacionnoe razvitie Rossii: uslovija, protivorechija, priority, chast' II. –M.: NOU VPO «MU im. S.Ju. Vitte», S.45-50.

S.N.Abbasova

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

Innovative development of the housing and communal services sector

Abstract

The article examines the concepts of the housing and communal services sector, participants in the public services and housing market, and the management of the activities of the housing and communal complex. The article also presents the current state of the housing and communal services sector and possible solutions to its existing problems.

Keywords: *housing and communal services, economic development, resource supply, sanction, management structure.*

V.E.Məmmədli
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
vali.mammadli7@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 14.04.2025

The article was received by editorial board on 14.04.2025

Статья принята к печати 14.04.2025

İNNOVASIYA FƏALİYYƏTİNƏ ÇƏKİLƏN XƏRCLƏRİN TƏSNİFATI VƏ UÇOT MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

Xülasə

"İnnovasiya fəaliyyətinə çəkilən xərclərin təsnifatı və uçot mexanizminin təkmilləşdirilməsi yolları" mövzusunda aparılan tədqiqatda innovasiya xərclərinin növləri, onların iqtisadi məzmunu və təsnifat prinsipləri araşdırılmışdır. Uçot sistemində bu xərclərin dəqiq əks etdirilməsi üçün mövcud yanaşmalar təhlil olunmuş, beynəlxalq təcrübə əsasında təkmilləşdirmə istiqamətləri təklif edilmişdir. Tədqiqat nəticəsində innovasiya fəaliyyətinin effektiv idarə olunması və şəffaf maliyyə hesabatlarının hazırlanması üçün uçot mexanizminin müasirləşdirilməsinin vacibliyi əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: innovasiya fəaliyyəti, innovasiya xərcləri, xərclərin təsnifatı, uçot sistemi, maliyyə uçotu, idarəetmə uçotu, mühasibat uçotu.

GİRİŞ

Müasir dövrdə global iqtisadiyyatın inkişafında innovasiyaların rolu getdikcə artır və bu, müəssisələrin rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin olunmasında mühüm amilə çevrilir. İnnovasiya fəaliyyəti istehsalat proseslərinin təkmilləşdirilməsi, yeni məhsulların yaradılması və idarəetmə sistemlərinin modernləşdirilməsi ilə bağlıdır. Bu fəaliyyətə çəkilən xərclərin düzgün təsnifatı və uçotunun aparılması müəssisələrin maliyyə hesabatlarında şəffaflığın təmin olunması və effektiv qərarların qəbulunda əhəmiyyətli rol oynayır [4]. Lakin mövcud uçot sistemi bu sahədə bir sıra boşluqlar və qeyri-müəyyənliklərlə xarakterizə olunur. Buna görə də innovasiya xərclərinin iqtisadi mahiyyətinə uyğun olaraq düzgün təsnifləşdirilməsi və onların uçot mexanizminin beynəlxalq standartlara əsaslanaraq təkmilləşdirilməsi zəruridir. Tədqiqatın məqsədi innovasiya fəaliyyətinə çəkilən xərclərin təsnifatının elmi əsaslarını araşdırmaq və uçot mexanizminin təkmilləşdirilməsi üzrə praktiki tövsiyələr verməkdir.

NƏZƏRİ YANAŞMALAR

İnnovasiya fəaliyyətləri davamlı iqtisadi inkişaf və rəqabət üstünlüyünün mərkəzidir. Bununla belə, ənənəvi mühasibat sistemləri çox vaxt innovasiya ilə bağlı xərclərin mürəkkəbliyini və uzunmüddətli təsirini adekvat şəkildə əks etdirə bilmir. Bu məsrəflərin təsnifatı və uçotu mexanizmlərində nəzəri təkmilləşdirmələr maliyyə məlumatlarının şəffaflığını, müqayisəliliyini və qərar qəbul etmək üçün faydalılığını artırmağa yönəlmişdir.

1. Fəaliyyətə əsaslanan məsrəflərin hesablanması nəzəriyyəsi: Fəaliyyətə əsaslanan məsrəflərin hesablanması resurs istehlakını şərtləndirən fəaliyyətlər əsasında xərclərin təyin edilməsini vurğulayır. Fəaliyyətə əsaslanan məsrəflərin innovasiyaya tətbiqi dolayı xərclərin (məsələn, Ar-Ge idarəetməsi, sınaq) daha dəqiq hesablanmasına və innovasiyanın effektivliyinə daha yaxşı nəzər salmağa imkan verir. O, innovasiya proseslərində xərc amilləri və resursların bölüşdürülməsi haqqında daha aydın təsəvvür yaratmaqla qərarların qəbul edilməsini dəstəkləyir [7].

2. Kapitallaşdırma və xərclər çərçivəsi: Ənənəvi mühasibatlıq gələcək faydaların qeyri-müəyyənliyi səbəbindən çox vaxt tədqiqat və inkişaf xərclərini xərcləyir. Bununla belə, müasir nəzəriyyələr daha nüanslı bir yanaşma təklif edir - xüsusi meyarlara (texniki mümkünlüyü, gələcək iqtisadi fayda, etibarlı ölçmə) cavab verən inkişaf xərclərinin kapitallaşdırılması. Bu, innovasiya investisiyalarının maliyyə hesabatlarında daha dəqiq əksini təmin edir.

3. Qeyri-maddi aktivlərin uçotu nəzəriyyəsi: İnnovasiya xərcləri çox vaxt patentlər, mülkiyyət texnologiyaları və nou-hau kimi qeyri-maddi aktivlər yaradır. Təkmilləşdirilmiş təsnifat mexanizmləri ədalətli dəyərin ölçülməsi və maraqlı tərəflər üçün uyğunluğu əsasında bu cür qeyri-maddi aktivlərin tanınması və qiymətləndirilməsi ilə uyğunlaşdırılmalıdır. Bunların maliyyə hesabatlarına daxil edilməsi onların məlumat dəyərini artırır [5].

4. Həyat dövrünün qiymətləndirilməsi nəzəriyyəsi: Həyat Dövrünün Qiymətləndirilməsi ideyanın yaradılmasından məhsulun kommersiyalaşdırılmasına qədər innovasiyanın bütün həyat dövrü ərzində xərclərin təhlilini təşviq edir. Bu hərtərəfli görünüş gizli və ya gələcək xərclərin (texniki xidmət, yeniləmələr, xaric etmə) nəzərə alınmasını təmin edir və uzunmüddətli strateji planlaşdırmanı təşviq edir.

5. Strateji idarəetmə mühasibat uçotu: Strateji İdarəetmə Uçotu innovasiya fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün maliyyə və qeyri-maliyyə məlumatlarını birləşdirir. İnnovasiyaların səmərəsi və ya bazara çıxma vaxtı kimi əsas fəaliyyət göstəricilərinin mühasibat uçotu mexanizmlərinə daxil edilməsi ənənəvi məsrəf məlumatlarını tamamlaya və idarəetmə qərarlarının qəbulunu dəstəkləyə bilər.

İnnovasiya xərclərinin təsnifatının və uçotunun təkmilləşdirilməsi innovasiyanın iqtisadi reallıqlarını əks etdirən perspektivli, nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış yanaşmaların qəbulunu tələb edir.

TƏHLİL

Müasir biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatda innovasiya rəqabət üstünlüyünün qorunmasında və təşkilatlar üçün uzunmüddətli davamlılığın təmin edilməsində mühüm rol oynayır. İnnovasiya fəaliyyətləri - əsas tədqiqatlardan tutmuş yeni məhsulların, proseslərin və ya xidmətlərin hazırlanması və tətbiqinə qədər - əhəmiyyətli xərclərə səbəb olur. Bununla belə, ənənəvi mühasibat sistemləri bu məsrəflərin adekvat şəkildə təsnifləşdirilməsi, tanınması və ölçülməsində çox vaxt çatışmazlıqlar yaradır. İnnovasiya xərclərinin mürəkkəbliyini və uzunmüddətli xarakterini nəzərə alaraq, maliyyə məlumatlarının şəffaflığını, aktuallığını və müqayisəliliyini təmin etmək üçün təsnifat və uçot mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə ciddi ehtiyac var. Bu sənəd mövcud təcrübələrin məhdudiyyətlərini araşdırır və innovasiya fəaliyyətləri ilə bağlı xərclərin uçotunu və təsnifatını təkmilləşdirməyin yollarını təklif edir.

İnnovasiya məsrəflərinin uçotunda mövcud problemlər

İnnovasiya fəaliyyətinin uçotunda əsas problemlərdən biri qeyri-maddi xarakter və nəticələrin qeyri-müəyyənliyindədir. Tədqiqat və inkişaf (R&D), əqli mülkiyyətin yaradılması, proqram təminatının inkişafı və təlim kimi məsrəfləri ölçmək və gələcək faydalarla uyğunlaşdırmaq çətindir. 38 №-li Qeyri-Maddi Aktivlər üzrə Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartına (BMUS) uyğun olaraq, tədqiqat xərcləri çəkildikdə məsrəf edilməlidir, xüsusi meyarlar yerinə yetirildikdə isə inkişaf xərcləri kapitallaşdırıla bilər. Bu fərq nəzəri cəhətdən faydalı olsa da, praktikada çox vaxt birmənalı deyil [11].

Bundan əlavə, milli qaydalar əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir və heç də heç də bütün qurumlar innovasiya ilə bağlı xərclər üçün təfərrüatlı daxili qeydlər aparmır. Nəticədə, maliyyə hesabatlarında uyğunsuzluqlar yaranır ki, bu da maraqlı tərəflərin müəssisənin innovasiya imkanlarını və investisiyalarını qiymətləndirməsini çətinləşdirir. Standartlaşdırılmış təsnifat mexanizmlərinin olmaması da siyasət təhlilinə və beynəlxalq müqayisəyə mane olur.

Təsnifat mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac

Təkmilləşdirilmiş təsnifat çərçivəsi innovasiya xərclərinin iqtisadi mahiyyətini dəqiq tutmaq üçün vacibdir. Mövcud təsnifatlar dizayn, sınaq, həyata keçirmə və təlim kimi digər əsas komponentləri nəzərdən qaçıraraq, tez-tez R&D çərçivəsində bütün innovasiya ilə bağlı xərcləri birləşdirir. Daha ətraflı təsnifat maliyyə təhlilini təkmilləşdirəcək, qərarların qəbulunu təkmilləşdirəcək və innovasiyanın həyat dövrünü daha yaxşı əks etdirəcək.

Bunu həll etmək üçün aşağıdakıları fərqləndirən çoxölçülü təsnifat sistemi hazırlana bilər:

1. Innovasiyanın növü (məhsul, proses, təşkilati, marketinq);
2. Innovasiya mərhələsi (ideya, inkişaf, sınaq, kommersiyalaşdırma);
3. Xərclərin xarakteri (kapitala qarşı əməliyyat; daxili və xarici);
4. Xərc funksiyası (biliklərin yaradılması, bacarıqların inkişafı, texnologiyanın əldə edilməsi).

OECD-nin Oslo Təlimatı kimi çərçivələrlə uyğunlaşaraq, belə bir sistem innovasiya xərclərinin hərtərəfli görünüşünü təmin edə və beynəlxalq müqayisəliliyi gücləndirə bilər [9].

Mühasibat uçotu mexanizmlərində təkmilləşdirmələr

Mühasibat uçotu standartları innovasiya fəaliyyətlərinin inkişaf edən xarakterini əks etdirən daha çevik və nüanslı tanınma meyarlarını qəbul etməlidir. Məsələn, tədqiqat və inkişaf xərcləri arasındakı ikili fərq həm kəşfiyyat, həm də tətbiq yönümlü elementləri ehtiva edən hibrid fəaliyyətləri əhatə edə bilməz. Aralıq tanınma variantları ilə spektr əsaslı yanaşmanın tətbiqi firmalara qeyri-müəyyənlikdən iqtisadi həyat qabiliyyətinə keçidi daha dəqiq əks etdirməyə imkan verərdi.

Ehtimal qiymətləndirmələrinin (məsələn, texniki mümkünlüyü və ya gələcək iqtisadi səmərələrin ehtimalı kimi) tanınma meyarlarına daxil edilməsi müəyyən innovasiya xərclərinin kapitallaşdırılmasına haqq qazandırmaya kömək edə bilər. Etibarlılığı və auditə təmin etmək üçün bu meyarlar daxili nəzarət prosedurları və sənədləşdirmə standartları ilə dəstəklənməlidir.

Təkmilləşdirilmiş ölçmə və qiymətləndirmə metodları

Qeyri-maddi aktivlərin ədalətli dəyərinin ölçülməsi aktiv bazarların olmaması səbəbindən problem olaraq qalır. Bununla belə, diskontlaşdırılmış pul vəsaitlərinin hərəkəti təhlili, opsiya qiymət modelləri və müqayisəli yanaşmalar kimi qabaqcıl qiymətləndirmə üsulları innovasiya xərclərinə uyğunlaşdırıla bilər. Bu metodların həyata keçirilməsi daxili səriştələrin inkişafını və bəlkə də obyektivlik üçün üçüncü tərəf qiymətləndirmələrini tələb edir.

Paralel olaraq, fəaliyyətə əsaslanan məsrəflərin hesablanması və vaxta əsaslanan fəaliyyətə əsaslanan məsrəflərin hesablanması kimi idarəetmə uçotu alətləri innovasiya ilə bağlı xərcləri xüsusi layihələr və ya departamentlər üzrə daha dəqiq izləmək üçün istifadə edilə bilər. Bu, şəffaflığı artırır və strateji xərclərə nəzarət etməyə imkan verir [10].

Innovasiya xərclərinin müasir uçot mexanizmi maliyyə hesabatlarından kənara çıxmalı və daha geniş fəaliyyət göstəriciləri ilə inteqrasiya etməlidir. Innovasiya fəaliyyətləri çox vaxt davamlılıq, rəqəmsal transformasiya və maraqlı tərəflərin cəlb edilməsi kimi uzunmüddətli məqsədlərə töhfə verir. Innovasiya göstəricilərinin inteqrasiya olunmuş hesabatlara və ya davamlılıq açıqlamalarına daxil edilməsi qısamüddətli maliyyə xərcləri ilə uzunmüddətli strateji dəyər arasındakı informasiya boşluğunu aradan qaldıra bilər.

Bu inteqrasiyaya aşağıdakılar kimi qeyri-maliyyə əsas fəaliyyət göstəriciləri daxil ola bilər:

- Verilmiş patentlərin sayı;
- R&D intensivliyi (satışların faizi kimi R&D xərcləri);
- Innovasiya gəliri (yeni məhsul/xidmətlərdən əldə olunan gəlir);
- Innovasiya ilə bağlı proqramlar üzrə təlim saatları.

Bu cür açıqlamalar innovasiya performansının vahid mənzərəsini təqdim edir və maraqlı tərəflərin inamını artırır.

Rəqəmsal texnologiyalar innovasiya xərclərinin uçotunu avtomatlaşdırmaq və təkmilləşdirmək üçün imkanlar təklif edir. Müəssisə resurslarının planlaşdırılması sistemləri real vaxt rejimində innovasiya ilə bağlı xərcləri qeyd etmək və izləmək üçün fərdiləşdirilə bilər. Blockchain əsaslı sistem-

lər, həmçinin əməkdaşlıq innovasiyaları və əqli mülkiyyət əməliyyatları da daxil olmaqla innovasiya fəaliyyətlərinin təhlükəsiz və dəyişməz qeydlərini təmin etmək üçün istifadə edilə bilər.

Süni intellekt (AI) və maşın öyrənməsi böyük həcmdə məlumatların təhlili və innovasiya layihələri üzrə nümunələrin müəyyən edilməsi ilə xərclərin daha dəqiq təsnifləşdirilməsinə kömək edə bilər. Bu alətlər keçmiş nəticələrə əsasən kapitallaşdırıla bilən və kapitallaşdırıla bilməyən xərcləri ayırmaqda xüsusilə faydalı ola bilər.

İnstitusional və tənzimləyici dəstək

Tənzimləyici orqanlar və standart təyin edənlər innovasiyaların uçotunun təkmilləşdirilməsində əsas rol oynayır. Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartları (BMHS) Fondu və milli mühasibat surları BMS 38 kimi standartlara yenidən baxılmasını və innovasiya intensivliyi olan sektorlar üçün xüsusi təlimatların təqdim edilməsini nəzərdən keçirməlidir. Pilot tədqiqatlar və sektora aid təlimatlar əczaçılıq, texnologiya və istehsal kimi sənayelərdə tətbiqi uyğunlaşdırmağa kömək edə bilər.

Hökumət siyasəti, həmçinin sənədləşdirilmiş xərclərlə əlaqəli vergi kreditləri və ya xərclərdə şəffaflıq tələb edən qrantlar kimi innovasiya xərclərinin təfərrüatlı hesabatı üçün stimullar təqdim etməklə təkmilləşdirmələri dəstəkləyə bilər. Tənzimləyici orqanlar, akademik dairələr və sənaye arasında əməkdaşlıq islahatların həm nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış, həm də praktiki cəhətdən səmərəli olmasını təmin edə bilər [6].

Innovasiya müasir iqtisadi inkişafın təməl daşdır və onun effektiv uçotu strateji qərarların qəbulu və şəffaflıq üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Bununla belə, mövcud təsnifat və uçot mexanizmləri innovasiya fəaliyyətlərinin mürəkkəbliyini və dəyərini ələ keçirmək üçün çox vaxt qeyri-adekvatdır. Təsnifat sistemlərini təkmilləşdirməklə, çevik tanınma və qiymətləndirmə yanaşmalarını qəbul etməklə, innovasiya ölçülərini daha geniş hesabat çərçivələrinə inteqrasiya etməklə və rəqəmsal texnologiyalardan istifadə etməklə əhəmiyyətli təkmilləşdirmələrə nail olmaq olar. Bu cür islahatlar innovasiya xərclərinin onların strateji əhəmiyyətini əks etdirəcək şəkildə uçota alınmasını, hesabat verilməsini və təhlil edilməsini təmin etmək üçün standart tərtibatçıların, tənzimləyicilərin, firmaların və alimlərin əlaqələndirilmiş səylərini tələb edir.

NƏTİCƏ

Əsrin qloballaşan iqtisadi mühitində innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması və bu sahəyə yönəldilən resursların səmərəli idarə olunması ölkələrin davamlı inkişafının əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Bu baxımdan innovasiya fəaliyyətinə çəkilən xərclərin düzgün təsnifatı və onların mühasibat uçotunda düzgün əks etdirilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir. Mövcud vəziyyətin təhlili göstərir ki, innovasiya fəaliyyətinə çəkilən xərclərin uçotu ilə bağlı metodoloji yanaşmalarda bir sıra qeyri-müəyyənliklər mövcuddur ki, bu da mühasibat uçotunun tam, şəffaf və obyektiv informasiya təminatına maneə yaradır.

Innovasiya fəaliyyətinə çəkilən xərclər – elmi tədqiqat və təcrübi-konstruktor işlərinə, yeni texnologiyaların hazırlanması və tətbiqinə, intellektual məhsulların yaradılması və kommersiyalaşdırılmasına, eləcə də kadr potensialının formalaşdırılması və maddi-texniki bazanın gücləndirilməsi məqsədilə edilən xərcləri əhatə edir. Bu xərclərin düzgün təsnif olunması onların iqtisadi mahiyyətinə uyğun mühasibat uçotu hesablarının seçilməsini və nəticədə daha dolğun maliyyə hesabatlarının tərtib olunmasını təmin edir.

Təhlillər göstərir ki, innovasiya fəaliyyətinə çəkilən xərclər mühasibat uçotunda əsasən iki formada – cari və kapital xərclər kimi əks olunur. Cari xərclər əsasən dövrü fəaliyyətlə bağlı olub, dərhal xərclərə silinir, kapital xərclər isə gələcək dövrlərdə iqtisadi fayda gətirəcəyi gözlənilən aktivlər kimi tanınır. Lakin innovasiya fəaliyyətinin spesifikasiyası bu xərclərin təsnifatında bir sıra çətinliklər yaradır. Məsələn, bəzi tədqiqat və inkişaf xərcləri birbaşa gələcək faydaya malik olsa da, onların qeyri-müəyyən xarakteri uçotda kapital kimi tanınmasını çətinləşdirir.

Digər tərəfdən, innovasiya fəaliyyətinə çəkilən xərclərin maliyyələşmə mənbələri də müxtəlif ola bilər: dövlət büdcəsi, daxili resurslar, xarici investisiyalar və donor təşkilatların vəsaitləri. Bu

mənbələrin hər birinin özünəməxsus uçot mexanizmi mövcuddur ki, bu da uçotun daha da mürəkkəbləşməsinə səbəb olur. Belə vəziyyətdə müəssisənin rəhbərliyi və maraqlı tərəflər üçün tam və düzgün maliyyə informasiyasının əldə olunması üçün təkmilləşdirilmiş uçot mexanizminə ehtiyac duyulur.

Uçotun təkmilləşdirilməsi istiqamətində ilk növbədə innovasiya fəaliyyətinə çəkilən xərclərin daha dəqiq və funksional təsnifatının aparılması zəruridir. Bu təsnifat xərclərin məqsədinə, təyinatına və maliyyə nəticələrinə təsirinə əsaslanaraq aparılmalı, aşağıdakı əsas qruplar üzrə sistemləşdirilməlidir: tədqiqat xərcləri, təcrübi-konstruktor xərclər, texniki hazırlıq xərcləri, texnologiya transferi xərcləri, proqram təminatı və patentləşdirmə xərcləri və s.

İkincisi, innovasiya xərclərinin ilkin və sonrakı qiymətləndirilməsi üzrə metodoloji yanaşmaların dəqiqləşdirilməsi vacibdir. Beynəlxalq təcrübədə bu məqsədlə amortizasiya olunmayan qeyri-maddi aktivlər kimi tanınma və gələcək dövrlərdə dəyərsizləşmə testlərinin tətbiqi üsullarına üstünlük verilir. Azərbaycanın milli uçot sistemində isə bu məsələdə vahid yanaşma formalaşmayıb və müvafiq normativ-hüquqi bazada boşluqlar müşahidə olunur.

Üçüncü istiqamət isə innovasiya fəaliyyətinin nəticələrinin uçotda düzgün əks etdirilməsidir. Uğurla nəticələnən layihələr nəticəsində əldə olunan qeyri-maddi aktivlər, texnoloji yeniliklər, lisenziya və patentlər aktivlər kimi tanınmalı, onların dəyəri və istifadəsi üzrə informasiya maliyyə hesabatlarında əks etdirilməlidir. Eyni zamanda, uğursuz innovasiya layihələrinin nəticələri xərclər kimi tanınıb müvafiq hesablarda əks olunmalıdır. Bu məqsədlə mühasibat uçotunda xüsusi alt hesablarda yaradılması və onların istifadəsi üzrə təlimatların işlənməsi məqsəduyğundur.

Dördüncü olaraq, informasiya sistemlərinin və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi innovasiya fəaliyyətinə çəkilən xərclərin operativ uçotu və analitik təhlili üçün yeni imkanlar yaradır. Müasir ERP sistemləri vasitəsilə innovasiya layihələrinin büdcələşdirilməsi, resursların uçotu və real vaxt rejimində monitoring aparmaq mümkündür. Bu isə idarəetmə qərarlarının daha çevik və əsaslandırılmış şəkildə qəbuluna şərait yaradır.

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, innovasiya fəaliyyətinin mühasibat uçotu üzrə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi yalnız texniki məsələ deyil, həm də strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu, müəssisələrin innovasiya potensialını dəqiq qiymətləndirməyə, investirlərə şəffaf informasiya təqdim etməyə və ümumilikdə ölkənin rəqabət qabiliyyətini artırmağa xidmət edir. Bu səbəbdən müvafiq dövlət orqanları tərəfindən normativ bazanın təkmilləşdirilməsi, mühasiblərin peşəkar hazırlığının artırılması və qabaqcıl beynəlxalq təcrübənin tətbiqi istiqamətində sistemli addımların atılması zəruridir.

Beləliklə, innovasiya fəaliyyətinə çəkilən xərclərin düzgün təsnifatı və müasir tələblərə cavab verən uçot mexanizminin formalaşdırılması innovativ inkişafın dəstəklənməsində mühüm vasitədir və bu istiqamətdə ardıcıl və məqsədyönlü islahatların aparılması olduqca vacibdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Bakı şəhəri, 7 fevral 2005-ci il № 192, <https://e-qanun.az/framework/7366>
2. Abbasov Q.Ə. (2009). “Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi”, Bakı, “İqtisad Universiteti”, 382 səh. <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=vtls000125997>
3. Abbasov Q.Ə., Cəfərov E.O və b. (2011). “İqtisadiyyatın qloballaşması şəraitində maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartları əsasında maliyyə hesabatlarının hazırlanmasının zəruriliyi və bu standartlar üzrə sistemin yaradılması”, Mühasibat uçotu, audit və iqtisadi təhlil, №4 (226), səh.7-34. <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=vtls000569818>

4. Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya»nın və «Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı Dövlət Proqramı». Bakı, 4 may 2009 <https://e-qanun.az/framework/17199>
5. Cəfərov E.O. (2019). "Maliyyə hesabatının konseptual əsasları", Bakı, Mühəsibat və uçot, səh.39-52.
6. Əliyeva A.H. (2016). "Mühəsibat uçotu", Bakı, "Elm və təhsil", 256 səh. <http://www.anl.az/el/Kitab/2018/02/2016-2447.pdf>
7. Hüseynova A.D. (2013). "Azərbaycanda innovasiya potensialının təhlili", Bakı, Elm və təhsil, 385 s. https://huseynovablog.files.wordpress.com/2016/06/inn_poten_tehlili.pdf
8. Qasimov A.M. (2018). "İnnovasiyalara dair bəzi nəzəri məsələlər", "Kooperasiya elmi-praktik jurnalı", Bakı, № 4 (51). <https://www.kooperasiya-journal.az/wp-content/uploads/2022/02/4-2018.pdf>
9. Səbzəliyev S.M, Quliyev.V.M. (2014). "İdarəetmə uçotu". Dərslik. Bakı. <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=vtls000382539>
10. Səfərov R. (2018). "İnnovasiyalı idarəetmənin XXI əsr menecmentinin formalaşmasına təsirləri", "Kooperasiya elmi-praktik jurnalı", Bakı, № 4 (51). <https://www.kooperasiya-journal.az/wp-content/uploads/2022/02/4-2018.pdf>
11. Süleymanov E., Dinçer M., Heydərova A. (2014). "İnnovasiya menecmenti və Azərbaycanda tətbiqinin səmərəliliyi", DOI:10.13140/RG.2.1.3299.6242, Conference: Qloballaşma prosesində Qafqaz və Mərkəzi Asiya IV beynəlxalq kongres, Bakı. https://www.researchgate.net/profile/Suleymanov-Elchin/publication/262047739_INNOVASIYA_MENECMENTI_V_AZRBAYCANDA_TTBIQIN_IN_SMRLILIYI/links/0a85e5367c7e98b69e000000/INNOVASIYA-MENECMENTI-V-AZRBAYCANDA-TTBIQININ-SMRLILIYI.pdf?_tp=eyJjb250ZXh0Ijp7ImZpcnN0UGFnZSI6InB1YmxpY2F0aW9uIiwicGFnZSI6InB1YmxpY2F0aW9uIn19

V.E.Mammadli

master student, Azerbaijan State University of Economics

Classification of costs incurred for innovation activities and ways to improve the accounting mechanism

Abstract

In the study conducted on the topic "Classification of costs incurred for innovation activities and ways to improve the accounting mechanism", the types of innovation costs, their economic content and classification principles were investigated. Existing approaches for accurate reflection of these costs in the accounting system were analyzed, and improvement directions were proposed based on international experience. As a result of the study, the importance of modernizing the accounting mechanism for effective management of innovation activities and preparation of transparent financial statements was substantiated.

Keywords: *innovation activities, innovation costs, classification of costs, accounting system, financial accounting, management accounting, accounting.*

V.O.Mahmudova
i.f.d., müəllim, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
V.Ə.Əlizadə
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
vuqarelizade924@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 19.03.2025

The article was received by editorial board on 19.03.2025

Статья принята к печати 19.03.2025

SÜNİ İNTELLEKT VƏ İNSANLIQ: YENİ TEXNOLOGİYALARIN CƏMİYYƏTƏ TƏSİRİ VƏ GƏLƏCƏK PERSPEKTİVLƏR

Xülasə

Məqalə süni intellektin (SI) tarixi, inkişaf mərhələləri, uğurları, cəmiyyətin, o cümlədən insan həyatına olan təsirlərini araşdırır. Müştəri xidmətləri, sağlamlıq, maliyyə, logistika, turizm və təhsil kimi müxtəlif sahələrdə süni intellektin istifadəsi, əməliyyatların optimallaşdırılması, xidmətlərin fərdiləşdirilməsi və səmərəliliyin artırılması məqsədilə genişlənir. Süni intellektin xidmət sahələrinə tətbiqi, həm müəssisələrə, həm də müştərilərə üstünlüklər təqdim edərkən, sektorlarda inqilabi dəyişikliklərə yol açır. Bu məqalədə, süni intellektin bu sahələrdəki ilk tətbiqləri və onların gələcək perspektivləri müzakirə ediləcəkdir.

Açar sözlər: süni intellekt, generativ süni intellekt, texnoloji inqilab, global rəqəbat.

GİRİŞ

Tarix boyu yaratmaq və yazmaq kimi fəaliyyətlər insan aqlının əsas xüsusiyyətlərindən biri olmuşdur. Minilliklər ərzində insan təfəkkürü yazılı mətnlər, mədəniyyət, sənət, sosial qurumlar və cəmiyyətlər yaratmaqla özünü unikal şəkildə ifadə etmişdir. Lakin 2022-ci ilin noyabr ayından etibarən insan aqlının rəqibi kimi süni intellekt (Sİ) ortaya çıxdı. Bu texnologiya, insanın gündəlik fəaliyyətlərində müxtəlif işləri yerinə yetirir: mətnlər yazır, suallara cavab verir, şəkillər çəkir, elektron poçt yazışmalarını idarə edir, vergi bəyannamələri hazırlayır, şeir və mahnılar bəstələyir, akademik dərəcələr qazanır, proqramlaşdırma aparır, memarlıq planları hazırlayır, sağlamlıq məsləhətləri verir, cərrahiyyə əməliyyatları həyata keçirir və daha bir çox sahədə fəaliyyət göstərir. Generativ Sİ, xüsusilə yeni nəsil çatbotlar, cəmiyyətin həyatını köklü şəkildə dəyişdirir.

ƏSAS HİSSƏ

Tarix boyu texnoloji inqilablar cəmiyyətdə müxtəlif reaksiyalar yaratmışdır. Məsələn, XIX əsrdə İngiltərədə "Ludditlər hərəkatı" texnoloji inkişafa qarşı çıxan fəhlələrin hərəkatı kimi tanınır. Zamanla bu termin yeni texnologiyalara qarşı çıxanlar üçün istifadə edilmişdir. Son onilliklərdə isə informasiya inqilabı və rəqəmsallaşma prosesləri cəmiyyətləri köklü şəkildə dəyişdirir. İnsanlar yeni texnologiyalara uyğunlaşmaq üçün vaxt tələb edir və bu proses müəyyən narahatlıqlarla müşahidə olunur. Rəqəmsal texnologiyalar bir tərəfdən vaxt və əmək itkisini azaldır, digər tərəfdən isə insanlar üzərində total nəzarət imkanları yaradır.

2022-ci ilin noyabr ayında ABŞ-in aparıcı media qurumlarında Sİ-nin, xüsusilə ChatGPT çatbotunun məqalələr yazdığı xəbəri geniş yayıldı. Bu, informasiya dünyasında böyük bir təəccüb və müzakirələrə səbəb oldu. Sİ-nin mətn yazmaq, analitik icmallar hazırlamaq və müxtəlif mövzuları təhlil etmək qabiliyyəti tədqiqatçıların diqqətini cəlb etdi. Bu yeni texnologiya həm həyəcan, həm də narahatlıq doğurdu. Sosial elmlər qarşısında bir çox suallar ortaya çıxdı: Sİ texnologiyalarının cəmiyyətə təsiri nə olacaq? Bu texnologiyalar nə kimi müsbət və ya mənfi nəticələr doğuracaq?

Dövlət idarəciliyində Sİ əsas rol oynayacaqmı? İqtisadi münasibətlər necə dəyişəcək? İnsanların kommunikasiya üsullarına necə təsir edəcək? Bu suallar hələ də cavab axtarır.

Sİ texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə əlaqədar dünya miqyasında narahatlıqlar artır. 2023-cü ilin iyul ayında BMT Təhlükəsizlik Şurası süni intellektin beynəlxalq təhlükəsizliyə ola biləcək təsirləri ilə bağlı ilk dəfə iclas keçirdi. BMT-nin baş katibi Antonio Quterreş süni intellektin idarə edilməsi üçün qlobal nəzarət orqanının yaradılmasını təklif etdi. O, Sİ-nin terrorçular və cinayətkarlar tərəfindən istifadə edilə biləcəyini və bunun genişmiqyaslı təhlükələr yarada biləcəyini vurğuladı.

Almaniyada Sİ sahəsində tədqiqat aparən 84 alim isə bu texnologiyanın potensial təhlükələri ilə bağlı siyasi rəhbərliyə müraciət etdi. Onlar Sİ ilə idarə olunan avtonom silahların atom bombasından daha da təhlükəli nəticələr doğura biləcəyini bildirdilər. Bu müraciətdə Sİ tədqiqatlarının yavaşdırılması və qanunvericiliyin təcili şəkildə hazırlanması tələb olunur.

Süni intellekt insan həyatının demək olar ki, bütün sahələrində tətbiq olunur. Şahmat oyununda insan qrossmeysterlərini məğlub edən Sİ, elm sahəsində yeni antibiotiklər kəşf edir və hətta simulyasiya edilmiş hava döyüşlərində peşəkar pilotları məğlub edir. Lakin Sİ-nin inkişafı ilə bağlı əsas məsələ onun cəmiyyətə və bəşəriyyətə necə təsir edəcəyidir. Bu texnologiyanın potensial faydaları və riskləri arasında tarazlıq yaratmaq üçün geniş tədqiqatlar, qanunvericilik və etik prinsiplər tələb olunur.

Nəticə etibarilə, Sİ texnologiyalarının inkişafı qarşısında insanlıq yeni bir dövrə qədəm qoyur. Bu dövrün uğurlu olması üçün alimlərin, dövlət rəhbərlərinin və cəmiyyətin birgə səyi zəruridir. Yalnız belə bir yanaşma ilə Sİ-nin insan həyatını zənginləşdirən və təhlükəsiz bir alətə çevrilməsi mümkün olacaq.

Süni intellekt – 4-cü sənaye inqilabının mühərriki, global transformasiya və insanlığın yeni gələcəyi

Süni intellekt (Sİ), insan aqlının həll edə bildiyi məsələləri həll edə bilən kompüter alqoritmləri kimi başa düşülür. Bu termin 1955-ci ildə ABŞ alimi Con Makkarti tərəfindən elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Makkarti, bu anlayışı N.Vinerin "kibernetika" terminindən fərqləndirmək üçün təqdim etmişdir. Sİ-nin sinonimi kimi "maşın zəkası" ifadəsi də istifadə olunur. 1950-ci ildə ingilis riyaziyyatçısı Alan Tyuring "Mind" jurnalında dərc etdiyi "Maşın düşünə bilərmimi?" adlı məqaləsində "Tyuring testi"ni təklif etmişdir. Bu testə görə, əgər bir maşın insanla dialoq zamanı onun maşın olduğunu fərqləndirməzsə, o zaman maşın düşünə bilər hesab edilir. Tyuringin fikrincə, maşınlar hiss etmək və yaratmaq qabiliyyəti öyrədildikdə, süni intellekt yaranacaq.

1997-ci ildə IBM şirkətinin "Deep Blue" adlı superkompüterini şahmat üzrə dünya çempionu Qarry Kasparovu məğlub edərək tarixə keçdi. Bu hadisə, maşın zəkasının insan aqlını üstələyə biləcəyini nümayiş etdirdi.

Son illərdə Sİ texnologiyalarının ən diqqətçəkən istiqaməti generativ süni intellekt sistemləridir. Bu sistemlər orijinal məzmun yarada bilən texnologiyalar kimi tanınır. Məsələn, OpenAI şirkəti tərəfindən 2022-ci ilin noyabrında təqdim edilən ChatGPT modeli, bu sahədə böyük bir irəliləyiş kimi qiymətləndirilir. ChatGPT, 8 milyondan çox veb səhifədən ibarət məlumat bazası əsasında təlim keçmiş və insan dilinə yaxın mətnlər yarada bilən bir alqoritmdir. Bu texnologiya, təbii dil emalı sahəsində inqilab yaradaraq, müxtəlif sahələrdə geniş tətbiq imkanları təqdim edir.

ChatGPT-nin uğuru, digər şirkətləri də oxşar texnologiyalar üzərində işləməyə sövq etdi. Microsoft kimi nəhəng şirkətlər bu texnologiyaları öz axtarış sistemlərinə inteqrasiya etdilər. ChatGPT, mətn yazmaq, riyazi hesablamalar aparmaq, marketinq strategiyaları hazırlamaq kimi müxtəlif funksiyaları yerinə yetirə bilər. Lakin bu sistemin effektivliyini qoruyub saxlamaq üçün daim yeni məlumatlarla yenilənməsi zəruridir.

Süni intellektin müasir dövrdə insan həyatının bütün sahələrinə nüfuz etməsi, elektrik enerjisinin kəşfi ilə müqayisə edilir. Lakin Sİ-nin təsiri daha dərin və genişmiqyaslıdır. Bu texnolo-

giya siyasət, iqtisadiyyat, hərbi sahə, təhsil, səhiyyə, maliyyə və digər sahələrdə köklü dəyişikliklərə səbəb olur.

Məsələn, Sİ vasitəsilə yeni dərmanların kəşfi, avtonom nəqliyyat vasitələrinin idarə edilməsi, saxta xəbərlərin yayılmasının qarşısının alınması kimi imkanlar yaranır.

Süni intellektin sosial nəticələri ilə bağlı araşdırmalara nəzər

Süni intellekt (Sİ) texnologiyaları hazırda cəmiyyətin demək olar ki, bütün sahələrinə nüfuz edib və bu təsir hər saat artmaqda davam edir. Bu səbəbdən, Sİ-nin sosial nəticələrinin araşdırılması yeni bir istiqamət kimi ön plana çıxır. Maraqlıdır ki, dünyanın siyasi, elmi və texnoloji problemləri ilə məşğul olan tanınmış şəxslər də bu sahədə tədqiqatlara qoşulublar. Məsələn, ABŞ-nin məşhur diplomatu Henri Kissinger, "Google" şirkətinə uzun illər rəhbərlik edən Erik Şmidt və digərləri 2021-ci ildə "Süni intellekt əsri və bəşəri gələcəyimiz" (The Age of AI: And Our Human Future) adlı kitab nəşr ediblər. Bu kitabda Sİ-nin keçmiş, indiki və gələcək təsirləri əsaslı şəkildə təhlil edilir.

Müəlliflər yeni Sİ dövründə insanları qlobal idarəetmə, texnoloji, etik və mənəvi məsələlər haqqında düşünməyə dəvət edirlər. Kitabda Big Data, milli təhlükəsizlik, hərbi strategiyalar və insanların rolu kimi mühüm suallar qoyulur. Məsələn, Sİ və insanlar arasında, Sİ və ictimai-siyasi proseslər arasında yeni münasibətlər formalaşır. Bu münasibətlər texnologiyayı yaradanlar, istifadəçilər və hökumətlər arasında kompleks qarşılıqlı təsirlər yaradır.

Sİ əsrində rəqəmsal dünya nizamının əsas paradoksu ondan ibarətdir ki, texnologiyalar nə qədər sürətlə inkişaf edirsə, onların təhlükəsizliyi də bir o qədər zəif olur. İnsan düşüncəsi ilə Sİ arasında həssas bir balans yaranır. Bu balans qorumaq üçün şəxsiyyət, cəmiyyət, dövlət və rəqəmsal infrastruktur arasında sıx əməkdaşlıq tələb olunur.

Kitabda Sİ-nin bəşəriyyət üçün yeni bir reallıq yaratdığı qənaətinə gəlinir. Bu reallıq hərbi, siyasi, iqtisadi, mədəni, səhiyyə və təhsil kimi sahələrdə köklü dəyişikliklərə səbəb olacaq. Bu dəyişiklikləri düzgün anlamaq və idarə etmək üçün cəmiyyətin fəaliyyət ənənələri, insanların düşüncə tərz, məlumat mənbələri və dövlət-cəmiyyət münasibətləri yenidən qiymətləndirilməlidir.

2023-cü ildə BMT-nin təşkil etdiyi "Tərəqqi üçün süni intellekt qlobal zirvəsi"ndə Sİ-nin bəşəriyyətin inkişafı üçün istifadəsi müzakirə edilib. Sammitdə iştirak edən mütəxəssislər Sİ-nin sürətli inkişafının yaratdığı suallara cavab axtarıblar. Xüsusilə, generativ Sİ texnologiyalarının dünyanı dəyişdirməsi və yeni zəka formalarının insanlardan daha ağıllı ola bilməsi ehtimalı diqqət cəkib.

Hazırda tədqiqatçılar, jurnalistlər, şirkətlər və ictimai qurumlar Sİ-nin təsirlərini və risklərini araşdırırlar. Məsələn, milli təhlükəsizlik, insan hüquqları və digər mənfi təsirlərlə bağlı təhlükələr xəritələndirilir. Avropa Komissiyası kimi tənzimləyici orqanlar isə mövcud qanunların bu təhlükələrə qarşı effektivliyini qiymətləndirir və yeni tənzimləmələr üzərində işləyir.

Sİ-nin mənfi təsirləri üç əsas səviyyədə müəyyən edilir: fərdi/shəxsiyyət, təşkilati/kollektiv və sosisium/cəmiyyət səviyyələri. Xüsusilə, cəmiyyət səviyyəsindəki təsirlər daha genişmiqyaslı və mürəkkəbdir. Məsələn, Sİ sistemləri ictimai-siyasi proseslərə, qanunun aliliyinə və ya etnik-milli münasibətlərə mənfi təsir göstərə bilər. Bu kimi təsirlər fərdi və ya kollektiv səviyyələrdən daha geniş cəmiyyət problemlərinə səbəb olur.

Nəticə etibarilə, Sİ-nin tənzimlənməsi və idarə edilməsi üçün hüquqi, etik və sosial çərçivələrin inkişaf etdirilməsi zəruridir. Bu prosesdə fərdlər, qruplar və cəmiyyətlər üçün tarazlıq yaratmaq əsas məqsədlərdən biridir. Sİ texnologiyalarının müsbət potensialından tam istifadə etmək üçün onun yaratdığı çətinliklərə uyğun həll yolları tapmaq vacibdir.

NƏTİCƏ

Süni intellekt, global iqtisadiyyatın və geosiyasətin dəyişməsində mühüm rol oynayır. Bu texnologiya, ənənəvi "güc" anlayışını dəyişdirərək, texnoloji üstünlüyə malik olan ölkələrin dünya siyasətində daha çox nüfuz qazanmasına şərait yaradır. Sİ sahəsində aparıcı olan ölkələr, gələcəyin global liderləri kimi tanınır. Dünyanın bir çox ölkəsi Sİ texnologiyalarının inkişafı üçün milli strate-

giyalar hazırlayıb. ABŞ, Çin, Rusiya kimi ölkələr bu sahədə liderlik uğrunda mübarizə aparırlar. 2017-ci ildən etibarən 40-dan çox ölkə Sİ ilə bağlı milli planlar qəbul edib. Bu strategiyalar, elmi tədqiqatların inkişafı, təhsil sisteminin modernləşdirilməsi, rəqəmsal infrastrukturun qurulması kimi məsələləri əhatə edir. Süni intellekt, həm imkanlar, həm də risklərlə dolu bir texnologiyadır. Bu sahədə global rəqabət güclənir, lakin eyni zamanda etik, hüquqi və sosial məsələlər də diqqət tələb edir. Gələcəkdə Sİ texnologiyalarının düzgün istiqamətləndirilməsi, insanlıq üçün böyük faydalar gətirə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. European Commission. (2020). White Paper on Artificial Intelligence—A European approach to excellence and trust (White Paper COM) 65 final).
2. Chaffey, D. (2015). Digital Marketing: Strategy, Implementation, and Practice. Pearson.
3. Lusch, R.F., & Vargo, S.L. (2014). Service-Dominant Logic: Premises, Perspectives, Possibilities. Cambridge University Press.
4. Buhalis, D. (2003). eTourism: Information Technology for Strategic Tourism Management. Pearson Education.
5. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies. W.W.Norton & Company.
6. Deloitte. (2020). Global Marketing Trends 2020: Bring Back the Human Touch. Deloitte Insights.
7. Pine, B.J., & Gilmore, J.H. (1999). The Experience Economy: Work is Theatre & Every Business a Stage. Harvard Business Press.
8. Kiron, D., & Ferguson, R. (2019). The New Digital Divide: Bridging the Gap Between Digital Leaders and Followers. MIT Sloan Management Review.
9. Henry A. Kissinger, Eric Schmidt, and Daniel Huttenlocher. (2021). The Age of AI: And Our Human Future, Little, Brown and Company, 272 p.
10. Is AI Coming for Your Job? // <https://hbswk.hbs.edu/item/is-ai-coming-for-your-job/>

V.O.Mahmudova

PhD, teacher, Azerbaijan State University of Economics

V.A.Alizadeh

master student, Azerbaijan State University of Economics

Artificial intelligence and humanity: the impact of new technologies on society and future prospects

Abstract

This article examines the history, development stages, successes, and impacts of artificial intelligence (AI) on society, including human life. The use of AI in various fields such as customer service, healthcare, finance, logistics, tourism, and education is expanding to optimize operations, personalize services, and increase efficiency. The application of AI to service areas opens the way to revolutionary changes in sectors, while providing advantages to both businesses and customers. This article will discuss the first applications of AI in these fields and their future prospects.

Keywords: artificial intelligence, generative artificial intelligence, technological revolution, global competition.

Z.Z.Zeynalli
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ORCID 0009-0003-6260-3712
zz.zeynaalli@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 12.04.2025

The article was received by editorial board on 12.04.2025

Статья принята к печати 12.04.2025

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ İKT ƏSASLI SƏNƏD DÖVRİYYƏSİNİN AVTOMATLAŞDIRILMASI VƏ ŞƏBƏKƏ ARXİTEKTURASININ TƏHLİLİ

Xülasə

Bu layihə orta ümumtəhsil müəssisələrində hesablaşma dövrü prosesinin avtomatlaşdırılması üçün lokal kompüter şəbəkəsinin layihələndirilməsini nəzərdə tutur. Layihənin əsas məqsədi məktəblərdə intizam işinin, sənəd dövriyyəsinin və arxiv proseslərinin rəqəmsallaşdırılaraq səmərəliliyinin artırılmasıdır. Təklif olunan şəbəkə infrastrukturunun dizaynı serverlərin quraşdırılması, sənəd idarəetmə sistemlərinin integrasiyası və informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi kimi mühüm aspektləri əhatə edir. Bu yanaşma biznes-proseslərin optimallaşdırılması, resursların səmərəli idarə edilməsi və sürətli məlumat mübadiləsi vasitəsilə orta təhsil müəssisələrinin rəqəmsal transformasiyasına töhfə verəcək. Həmçinin, bu yanaşma şəbəkənin yüksək sürətli, təhlükəsiz və genişləndirilə bilən olması ilə yanaşı, davamlı məlumat mübadiləsini təmin etmək məqsədi daşıyır. Qurumlar sənəd dövriyyəsinə optimallaşdırmaqla öz səmərəliliyini artırır və inzibati prosedurların həyata keçirilməsini sürətləndirə biləcəklər. Nəticə etibarilə, informasiyanın emalına sərf olunan vaxtın həcmi azalmalı və xidmətlərin keyfiyyəti yüksəlməlidir.

Açar sözlər: orta ümumtəhsil, lokal şəbəkə, sənəd, proses, layihə, avtomatlaşdırma, rəqəmsal transformasiya.

GİRİŞ

Müasir informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı və rəqəmsallaşmanın hər bir sahəyə nüfuz etməsi ilə orta təhsil müəssisələrində inzibati və intizam proseslərinin optimallaşdırılması zərurəti yaranıb. Ənənəvi veksəl, yəni kağız üzərində buraxılan veksəl və arxivləşdirmə üsulları zamanın tələblərinə cavab verməyən, resurs israfına səbəb olan, xəta ehtimalı yüksək olan sistemlərdir. Bu kontekstdə vekselin avtomatlaşdırılması məqsədi ilə lokal kompüter şəbəkəsinin yaradılması idarəetmə proseslərinin sürətləndirilməsi, məlumatların təhlükəsiz və səmərəli şəkildə paylaşılması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Layihənin əsas məqsədi orta dövlət qurumlarında vekselin ədədi formata keçirilməsi yolu ilə biznes proseslərinin müasirləşdirilməsi və intizam əməliyyatlarının daha səmərəli həyata keçirilməsini təmin etməkdir. Bu məqsədlə məktəblərin mövcud infrastrukturunun qiymətləndirilməsi, yeni şəbəkə arxitekturasının təşkili və fond idarəetmə sistemlərinin integrasiyası kimi addımlar nəzərdən keçirilir. Bu, həm inzibati şura, həm də müəllim və tələbə şurası üçün məlumat mübadiləsinin sadələşdirilməsini və qərar qəbulətmə proseslərinin sürətləndirilməsini təmin edəcək.

Bu layihə təkcə texniki infrastrukturun yaradılmasına yönəlməyib, həm də informasiyanın təhlükəsizliyi, etibarlılıq və davamlılıq kimi fundamental prinsiplərin həyata keçirilməsinə xüsusi diqqət yetirir. Lokal kompüter şəbəkəsinin tətbiqi sayəsində sənədləri təhlükəsiz saxlamaq və davamlı olaraq ehtiyat nüsxələri yaratmaq mümkün olacaq, beləliklə, məktəblərin iş prosesləri müasir stan-

dartlara uyğunlaşdırılacaq və rəqəmsal transformasiya mərhələlərinin mühüm addımlarından biri kimi qiymətləndiriləcəkdir.

LAYİHƏNİN ƏSAS MƏQSƏDİ VƏ GÖZLƏNTİLƏR

Müasir texnologiyaların sürətli inkişafı və rəqəmsallaşmanın hər sahəyə nüfuz etməsi, orta ümumtəhsil müəssisələrində idarəetmə və inzibati əməliyyatların da effektiv şəkildə yenidən qurulması ehtiyacını ortaya çıxarmışdır. Ənənəvi sənəd dövrü üsulları, kağıza əsaslanan əməliyyatlar və əl ilə idarə olunan proseslər, vaxt itkisinə, səhvlərin yaranmasına və resursların səmərəsiz istifadəsinə səbəb olur. Bu çətinlikləri aradan qaldırmaq məqsədilə, sənəd dövrünün avtomatlaşdırılması üçün lokal kompüter şəbəkəsinin layihələndirilməsi, orta ümumtəhsil müəssisələrinin rəqəmsal transformasiyasının əsas pillələrindən biri kimi qiymətləndirilir.

Layihənin əsas məqsədi, məktəblərdə sənəd axınının rəqəmsal mühitə keçirilməsi və avtomatlaşdırılması yolu ilə idarəetmə proseslərinin sürətləndirilməsi, resursların səmərəli istifadəsinin təmin edilməsi və məlumatların təhlükəsizliyinin gücləndirilməsidir. Bu məqsəd çərçivəsində, mövcud infrastrukturun qiymətləndirilməsi, yeni şəbəkə arxitekturasının tərtib edilməsi və uyğun proqram təminatının integrasiyası kimi mərhələli addımların atılması nəzərdə tutulur.

Layihənin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

İnfrastrukturun təhlili və planlaşdırma: Mövcud texniki avadanlıqların və resursların dəyərləndirilməsi, yeni şəbəkə üçün ehtiyacların müəyyən edilməsi.

Lokal kompüter şəbəkəsinin dizaynı: Sənəd dövrünün avtomatlaşdırılmasını təmin edəcək şəbəkə arxitekturasının hazırlanması, server və digər şəbəkə komponentlərinin seçimi.

Proqram təminatının integrasiyası: Sənəd idarəetmə sistemlərinin quraşdırılması, interfeyslərin yaradılması və mövcud proqramlarla sinxronlaşdırılması.

Məlumat təhlükəsizliyi: Məlumatların qorunması, şifrələmə və ehtiyat nüsxələrinin alınması üçün müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi.

İstifadəçi təlimatı və dəstəyi: Müəssisə işçilərinə yeni sistemin istifadəsi üzrə təlimlərin keçirilməsi və texniki dəstəyin təmin olunması.

Bu yanaşma, orta ümumtəhsil müəssisələrinin iş proseslərini daha müasir, səmərəli və təhlükəsiz bir mühitə daşımaqla, həm idarəetmə, həm də tədris proseslərinin keyfiyyətinin artırılmasına mühüm töhfə verəcəkdir [1].

ORTA TƏHSİL MÜƏSSISƏLƏRİNDƏ MÖVCUD SƏNƏD DÖVRÜ PROSESLƏRİNİN ƏSAS ÇATIŞMAZLIQLARI

Orta təhsil müəssisələrində sənəd dövrü prosesləri, ənənəvi kağız əsaslı üsullarla həyata keçirildikdə, idarəetmə və inzibati işlərin səmərəli aparılmasında bir sıra əhəmiyyətli çatışmazlıqlara səbəb olur. Bu proseslərdə sənədlərin əl ilə hazırlanması, ötürülməsi və arxivləşdirilməsi, vaxt itkisinə, resursların israfına və insan səhvlərinin yaranmasına yol açır. Həmçinin, məlumatların mühafizəsi və təhlükəsizliyi ilə bağlı problemlər, sənədlərin asanlıqla itirilməsi və ya düzgün şəkildə yenilənməməsi kimi riskləri artırır. Bu vəziyyət, orta təhsil müəssisələrinin sürətli qərar qəbul etmə və effektiv idarəetmə proseslərini həyata keçirməkdə çətinliklərlə üzləşməsinə gətirib çıxarır. Mövcud sistemin çatışmazlıqları, həm idarəetmə, həm də tədris proseslərinin keyfiyyətini aşağı salır və rəqəmsal transformasiya prosesində mühüm maneə yaradır. Bu səbəbdən, sənəd dövrü proseslərinin əsas çatışmazlıqlarını dərinləşdirmək və onların aradan qaldırılması üçün müasir texnoloji həllərə yönəlmiş addımların atılması zəruridir.

Rəqəmsal texnologiyaların təhsil sahəsində geniş tətbiqi idarəetmə proseslərinin avtomatlaşdırılmasını və informasiya axınının səmərəli təşkilini zəruri edir. Bu baxımdan sənəd dövriyyəsinin elektronlaşdırılması – yəni sənədlərin yaradılması, ötürülməsi, emalı və arxivləşdirilməsinin rəqəmsal platformalar üzərindən idarə olunması – məktəb idarəetməsində mühüm yeniliklərdən biri kimi çıxış edir. Elektron sənəd dövriyyəsi sistemlərinin etibarlı və davamlı şəkildə işləməsi isə effektiv qurulmuş lokal kompüter şəbəkələri ilə birbaşa əlaqəlidir.

Lokal şəbəkələr (LAN – Local Area Network) məlumatların qapalı məkanda - məsələn, məktəb binası daxilində - sürətli, təhlükəsiz və fasiləsiz paylaşılmasına şərait yaradır. Düzgün layihələndirilmiş lokal şəbəkə modeli, elektron sənəd dövriyyəsinin dayanıqlı işləməsini təmin etməklə yanaşı, idarəetmənin çevikliyini və funksionallığını artırır. Bu səbəbdən, təhsil müəssisələrində effektiv lokal şəbəkə modellərinin təhlili, onların üstünlüklərinin və çatışmazlıqlarının müəyyən edilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Rəqəmsallaşma müasir idarəetmənin əsas istiqamətlərindən biri olaraq, təhsil sahəsində də özünü getdikcə daha qabarıq şəkildə göstərir. Xüsusilə orta təhsil müəssisələrində sənədlərin kağız üzərində aparılması həm vaxt itkisinə, həm də əməliyyat xərclərinin artmasına səbəb olur. Bu səbəbdən kağızsız idarəetmə sistemlərinə keçid təhsil müəssisələrinin idarəçilik qabiliyyətini artırmaqla yanaşı, informasiya təhlükəsizliyi və ekoloji dayanıqlılıq baxımından da üstünlük təşkil edir. Kağızsız idarəetmənin səmərəli şəkildə tətbiqi üçün lokal kompüter şəbəkələrinin yaradılması və düzgün şəkildə layihələndirilməsi mühüm rol oynayır. Lokal şəbəkələr vasitəsilə məktəbdaxili sənəd dövriyyəsinin elektron formatda təşkili, məlumatların sürətli və təhlükəsiz ötürülməsi, həmçinin müəllim, şagird və inzibati heyət arasında effektiv kommunikasiya təmin edilir. Bu texnoloji infrastruktur həm məktəbin daxili idarəetmə proseslərini optimallaşdırır, həm də ümumilikdə təhsil xidmətlərinin keyfiyyətini artırır. Rəqəmsal texnologiyaların təhsil sahəsinə integrasiyası məktəblərin idarə olunmasında yeni yanaşmaların tətbiqini zəruri edir. Ənənəvi sənəd dövriyyəsi sistemləri artıq informasiya axınının sürəti və təhlükəsizliyi baxımından müasir tələblərə cavab vermir. Bu səbəbdən, sənəd axınının avtomatlaşdırılması - yəni sənədlərin yaradılması, ötürülməsi, saxlanması və axtarışının elektron sistemlər vasitəsilə həyata keçirilməsi - məktəblərin idarəetmə prosesində mühüm dönüş nöqtəsinə çevrilmişdir. Bu prosesin uğurla həyata keçirilməsi isə möhkəm və dayanıqlı informasiya texnologiyaları (İT) infrastrukturunun qurulmasını tələb edir. Məktəbdaxili lokal kompüter şəbəkələri, server sistemləri, məlumat bazaları və istifadəçi interfeysləri sənəd axınının avtomatlaşdırılmasında əsas texniki dayaqları təşkil edir. İT infrastrukturunun düzgün planlaşdırılması və tətbiqi yalnız inzibati idarəetmənin səmərəliliyini artırmaqla kifayətlənmir, həm də müəllim və şagirdlər arasında informasiya mübadiləsinin optimallaşdırılmasına xidmət edir.

Rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı təhsilin məzmununa və təşkilinə ciddi təsir göstərməklə yanaşı, məktəb idarəetməsinin də yenidən qurulmasını zəruri edir. Müasir məktəblər yalnız bilik verən deyil, həm də informasiya ilə effektiv şəkildə işləyə bilən, çevik və texnoloji baxımdan təmin olunmuş strukturlar kimi fəaliyyət göstərməlidir. Bu kontekstdə avtomatlaşdırılmış sənəd dövriyyəsi sistemləri və lokal kompüter şəbəkələrinin inkişafı, “gələcəyin məktəbi” konsepsiyasının reallaşdırılmasında əsas dayaqlardan biri hesab olunur.

Ənənəvi kağız əsaslı sənəd dövriyyəsi metodları artıq müasir məktəb mühitinin ehtiyaclarını ödəməkdə çətinlik çəkir. Sənədlərin elektronlaşdırılması və avtomatik idarə olunması, vaxt itkisini və insan səhvlərini minimuma endirməklə yanaşı, idarəetmədə operativliyi və şəffaflığı da artırır. Bu məqsədlə məktəb daxilində etibarlı və çevik lokal şəbəkə infrastrukturunu qurulmalı, fərdi kompüterlər, serverlər və digər texniki vasitələr arasında sabit və sürətli informasiya mübadiləsi təmin edilməlidir. Bu məqalədə gələcəyin məktəbi üçün nəzərdə tutulan texnoloji həllər çərçivəsində sənəd dövriyyəsinin avtomatlaşdırılması və lokal şəbəkələrin layihələndirilməsi məsələləri araşdırılacaq, effektiv model və yanaşmaların müəyyənəşdirilməsi məqsədi ilə müasir texnoloji imkanlar təhlil olunacaqdır.

Müasir təhsil sistemində idarəetmə proseslərinin sürətlənməsi, məlumatların təhlükəsiz və çevik şəkildə işlənməsi texnoloji infrastrukturun keyfiyyətindən birbaşa asılıdır. Ənənəvi sənəd dövriyyəsi üsulları – yəni kağız əsaslı sənədlərin yaradılması, saxlanması və ötürülməsi – həm operativlik, həm də resurs istifadəsi baxımından artıq effektiv hesab edilmir. Bu səbəbdən, məktəblərdə sənədlərin rəqəmsal idarə olunması, təhsil idarəçiliyində vacib istiqamətə çevrilmişdir.

Sənədlərin rəqəmsallaşdırılması və avtomatlaşdırılmış sistemlərlə idarə olunması üçün isə əsas texniki baza əlverişli və təhlükəsiz lokal kompüter şəbəkəsidir. Belə şəbəkə arxitekturası məktəbdaxili məlumat axınının səmərəli təşkili, istifadəçilər arasında real vaxt rejimində informasiya mübadiləsi, sənədlərə fərqli səviyyəli giriş icazələrinin verilməsi və məlumat təhlükəsizliyinin qorunması baxımından əhəmiyyətlidir. Lokal şəbəkənin düzgün qurulması məktəbdə informasiya texnologiyalarına əsaslanan idarəetmənin dayanıqlı və effektiv şəkildə həyata keçirilməsinə imkan yaradır. Məktəblərdə sənədlərin rəqəmsal idarə olunmasını təmin edən lokal şəbəkə arxitekturasının texniki və funksional xüsusiyyətləri, təhlükəsizlik meyarları və tətbiq səmərəliliyi təhlil olunacaqdır. Həmçinin bu sistemlərin real məktəb mühitinə uyğunlaşdırılması yolları və qarşıya çıxan texnoloji çətinliklər də müzakirə olunacaqdır.

LOKAL KOMPÜTER ŞƏBƏKƏSİNİN DİZAYNI VƏ İNFRASTRUKTUR

Orta təhsil müəssisələrində il müddəti məktəblərin nizam-intizamının və inzibati funksiyalarının idarə edilməsində istifadə olunan ənənəvi üsuldur. Bu proseslər adətən kağız üzərində aparılır və əl ilə idarə olunur ki, bu da bir çox problem və münaqişələrə səbəb olur. Ənənəvi kağız dövriyyəsi üsulları zaman təzyiqi, məlumatın düzgünlüyü, izolyasiya edilmiş məlumat bazası və resurslardan səmərəsiz istifadə ilə bağlı çətinlikləri gətirir və aradan qaldırır. Bundan əlavə, fiziki sənədlərin həmkarlar tərəfindən itirilməsi və ya zədələnməsi riski, təkrar əməliyyatlar və sistemin əl ilə idarə edilməsində səhvlər ümumi səmərəliliyi azaldır. Bu problemlərlə əlaqədar olaraq veksəl proseslərinin avtomatlaşdırılması və onların ədədi köçürülməsi təhsil müəssisələrində daha rahat və sürətli gəlir əldə etməyi, informasiya mübadiləsini və idarəetmə proseslərinin sadələşdirilməsini təmin edir. Bu mövzuda yaşana biləcək ən böyük problemin başa düşülməsi və müvafiq üsulların uyğun şəkildə tamamlanması orta təhsil müəssisələrinin müasir dövrə uyğunlaşmasına, vaxt və resurs sərfiyyatının minimuma endirilməsinə kömək edəcək [2].

Orta təhsil müəssisələrində attestat dövriyyəsi prosesləri ənənəvi kağız üsulları ilə həyata keçirildikdə, inzibati və intizam vəzifələrinin səmərəli icrasında bir sıra mühüm ziddiyyətlərə səbəb olur. Bu proseslərdə sənədlərin əl ilə hazırlanması, ötürülməsi və arxivləşdirilməsi vaxt sərfinə, resursların israfına və insan xətələrinin yaranmasına səbəb olur. Bundan əlavə, məlumatların saxlanması və təhlükəsizliyi ilə bağlı problemlər, habelə sənədlərin asanlıqla ötürülməsi və ya lazımi şəkildə yenilənməsinin mümkünsüzlüyü riskləri artırır. Bu vəziyyət orta təhsil müəssisələrinin sürətli qazanc əldə etməsində və səmərəli idarəetmə proseslərinin həyata keçirilməsində çətinliklərlə üzləşməsinə səbəb olur. Mövcud sistemin ziddiyyətləri həm inzibati, həm də tədris proseslərinin keyfiyyətini aşağı salır və ədədi transformasiya prosesində əhəmiyyətli maneələr yaradır. Bu səbəbdən fond dövriyyəsi proseslərinin fundamental ziddiyyətlərini dərinləşdirmək və onları aradan qaldırmaq üçün müasir texnologiyaya doğru addımlar atmaq lazımdır.

Müasir dövrdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) sürətli inkişafı təhsil sisteminin idarə olunmasına da ciddi təsir göstərmişdir. Ənənəvi kağız əsaslı sənəd dövriyyəsi üsulları, operativlik və dəqiqlik baxımından artıq tələblərə cavab vermədiyi üçün rəqəmsallaşdırma prosesi qaçılmaz zərurətə çevrilmişdir. Təhsil müəssisələrində idarəetmənin səmərəliliyini artırmaq, sənəd axınını optimallaşdırmaq və vaxt itkisini minimuma endirmək məqsədilə sənəd dövriyyəsinin avtomatlaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə lokal kompüter şəbəkələrinin qurulması əsas texnoloji baza kimi çıxış edir. Lokal şəbəkələr vasitəsilə məktəbdaxili məlumat mübadiləsinin sürətləndirilməsi, müəllim və inzibati heyət arasında effektiv kommunikasiya, elektron sənədlərin təhlükəsiz saxlanması və paylaşılması təmin oluna bilər. Beləliklə, lokal kompüter şəbəkələri təhsil sistemində rəqəmsal transformasiyanın təməlini təşkil edərək, idarəetmədə çeviklik və funksionallıq qazandırır.

LAYİHƏ ÜÇÜN HANSI ŞƏBƏKƏ ARXİTEKTURASI VƏ İNFRASTRUKTUR TƏLƏBLƏRİ MÜƏYYƏN OLUNMALIDIR

Layihə üçün şəbəkə arxitekturasının və infrastruktur tələblərinin müəyyən edilməsi orta təhsil müəssisələrində mühəndislik dövrü proselərinin avtomatlaşdırılması üçün uğurlu və davamlı kompüter şəbəkəsi yaratmaq üçün vacib addımlardan biridir. Bu mərhələdə ictimai şəbəkə tələblərinin və infrastrukturun seçimi birbaşa layihənin funksionallığından, etibarlılığından və təhlükəsizliyindən asılıdır. Düzgün seçilmiş şəbəkə arxitekturası sürətli və etibarlı məlumat mübadiləsini təmin edəcək, informasiyanın təhlükəsizliyini gücləndirəcək və istənilən fasilənin qarşısını alacaq. Şəbəkə arxitekturasının müəyyən edilməsi prosesi həm şəbəkə topologiyasının müvafiq qurulmasını, həm də müxtəlif cihaz və avadanlıqların müvafiq seçilməsini nəzərdə tutur. İnfrastruktur tələblərini təyin edərkən şəbəkənin genişlənmə və yüksək performans təmin etmə qabiliyyəti də nəzərə alınmalıdır. Bu giriş bölməsində şəbəkə arxitekturasının təşkili, serverlərin və şəbəkə avadanlığının seçilməsi, həmçinin şəbəkə təhlükəsizliyi və etibarlılığının artırılması üçün istifadə olunan müasir texnologiyalar haqqında müzakirələr aparılacaqdır.

Layihənin uğurla həyata keçirilməsi üçün etibarlı və səmərəli şəbəkə arxitekturası və infrastruktur yaratmaq lazımdır. Bu mərhələdə orta təhsil müəssisələrinin maliyyə dövrü proselərinin avtomatlaşdırılması üçün optimal texnologiyaların müəyyən edilməsi əsas vəzifə kimi qəbul edilir. Layihə çərçivəsində nəzərdən keçirilən şəbəkə arxitekturası mövcud infrastrukturun dərin təhlili və gələcək tələblərin proqnozlaşdırılması əsasında rəsmiləşdirilməlidir.

Əsas məqsəd şəbəkənin yüksək performans, genişlənmə və təhlükəsizlik prinsiplərinə uyğun olaraq bütün müəssisə üzrə etibarlı və davamlı məlumat mübadiləsini təmin etməkdir. Bu məqsədlə server və klient qurğularının qoşulması, şəbəkə qurğularının (kommütatorlar, starterlər və s.) düzgün seçilməsi və konfigurasiyası, həmçinin informasiyanın mühafizəsi üçün zəruri şifrələmə və identifikasiya üsullarının həyata keçirilməsi kimi infrastruktur tələbləri nəzərə alınmalıdır [3].

NƏTİCƏ

Orta ümumtəhsil müəssisələrində sənəd dövrü proselərinin avtomatlaşdırılması üçün lokal kompüter şəbəkəsinin layihələndirilməsi, effektiv idarəetmə və tədris proselərinin təmin olunmasında mühüm bir addım kimi çıxış edir. Layihənin məqsədi, ənənəvi sənəd mübadiləsi sistemlərinin çatışmazlıqlarını aradan qaldırmaq, məlumatların sürətli və təhlükəsiz şəkildə mübadiləsini təmin etməkdir.

Bu məqsədi həyata keçirmək üçün şəbəkə infrastrukturunun düzgün dizaynı, sənəd idarəetmə sistemlərinin effektiv inteqrasiyası və məlumat təhlükəsizliyinə yüksək diqqət yetirilməsi əsas ön planda durur. Başarılı tətbiq olunduqda, bu yanaşma məktəblərdəki sənəd dövrünün rəqəmsal transformasiyasını sürətləndirəcək, iş proselərinin keyfiyyətini və səmərəliliyini artıracaqdır. Nəticə etibarilə, həmçinin məktəb idarəetmə sistemlərinin daha çevik və etibarlı işləməsinə imkan verəcək, təhsil müəssisələrinin rəqəmsal inkişafını təmin edəcəkdir.

Orta ümumtəhsil müəssisələrində sənəd dövrünün avtomatlaşdırılması üçün lokal kompüter şəbəkəsinin layihələndirilməsi, müasir idarəetmə və inzibati proselərin effektivliyini artırmaq baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Layihə çərçivəsində sənədlərin rəqəmsallaşdırılması, məlumat axınının sürətləndirilməsi və təhlükəsizlik tədbirlərinin gücləndirilməsi ilə müəssisələrin əməliyyat səmərəliliyi və qərar qəbul etmə proseləri yeni səviyyəyə qaldırılır. Hazırlanmış layihədə, şəbəkə arxitekturasının düzgün seçimi, infrastrukturun optimallaşdırılması və proqram təminatının inteqrasiyası kimi əsas məsələlərə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu yanaşma, mövcud sistemlərin çatışmazlıqlarını aradan qaldıraraq, həm idarə heyəti, həm də digər istifadəçilər üçün məlumatların etibarlı və asanlıqla əldə olunmasını təmin edir.

Nəticə etibarilə, lokal kompüter şəbəkəsinin uğurlu layihələndirilməsi, orta təhsil müəssisələrinin rəqəmsal transformasiya prosesinə mühüm töhfə verəcək və gələcəkdə daha geniş miqyaslı avtomatlaşdırma və innovasiya imkanlarının yaradılmasına zəmin hazırlayacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Əliyev, E. (2015). Rəqəmsal Transformasiya və İdarəetmə Prosesləri. Bakı: İnformasiya Texnologiyaları Nəşriyyatı.
2. Hüseynov, T. (2017). Lokal Kompüter Şəbəkələrinin Dizaynı və İnfrastruktur Tələbləri. Bakı: Azərbaycan Universiteti.
3. Məmmədov, R. (2018). Orta Təhsil Müəssisələrində Sənəd Dövrünün Avtomatlaşdırılması. *Journal of Educational Technology*, 12(3), 45-58.
4. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. (2020). Orta Təhsil Müəssisələrində Rəqəmsal İnnovasiyalar. [Online]. Mövcuddur: http://edu.gov.az/rəqəmsal_innovasiyalar
5. UNESCO. (2019). Digital Transformation in Education. Paris: UNESCO.

Z.Z.Zeynalli

master student, Azerbaijan State University of Economics

**Automation of ict-based document circulation and analysis of network architecture
in general schools**

Abstract

This project involves the creation of a local computer network to automate the accounting cycle process in secondary state institutions. The main goal of the project is to increase the efficiency of disciplinary work, document circulation and archival processes in schools by digitizing them. The design of the proposed network infrastructure covers such important aspects as the installation of servers, the integration of document management systems and ensuring information security. This approach will contribute to the digital transformation of secondary educational institutions through the optimization of business processes, efficient management of resources and rapid information exchange. By optimizing document flow, institutions will be able to increase their efficiency and speed up the implementation of administrative procedures. As a result, the amount of time spent on information processing should decrease and the quality of services should increase.

Keywords: secondary general education, local network, document, process, project, automation, digital transformation.

Z.L.Yunusov
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
yunusovziya0@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 12.04.2025

The article was received by editorial board on 12.04.2025

Статья принята к печати 12.04.2025

RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATDA DAXİLİ AUDİTİN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə, rəqəmsal iqtisadiyyat mühitində daxili auditin fəaliyyət istiqamətlərində baş verən dəyişikliklər və bu dəyişikliyin auditin necə yeni bir mərhələyə keçirdiyi geniş şəkildə izah olunmuşdur. Məqalədə rəqəmsallaşma ilə birlikdə audit prosesinə daxil olan yeni texnologiyaların (məsələn, süni intellekt, böyük verilənlərin analizi və avtomatlaşdırılmış nəzarət alətləri) daxili nəzarətə təsiri araşdırılmış, həm də bu dəyişikliklərin praktiki nəticələri qiymətləndirilmişdir. Məqalədə, Azərbaycan reallığı ilə yanaşı, beynəlxalq yanaşmalar da müqayisəli şəkildə təhlil edilərək rəqəmsal dövr üçün uyğunlaşmış çevik və səmərəli daxili audit sisteminin qurulmasına dair praktik tövsiyələr təqdim olunmuşdur. Müəllif tərəfindən vurğulanır ki, bu transformasiya daxili auditorlardan yeni bilik və yanaşmalar tələb edir və bu da audit sahəsində həm metodoloji, həm də texnoloji baxımdan yenilənməni qaçılmaz edir.

Açar sözlər: rəqəmsal iqtisadiyyat, daxili audit, rəqəmsal transformasiya, texnoloji innovasiyalar, süni intellekt və böyük verilənlər, rəqəmsal risklər.

GİRİŞ

Rəqəmsal iqtisadiyyat son dövrdə global miqyasda mühüm trendlərdən birinə çevrilmişdir. Ənənəvi biznes modelləri və iqtisadi fəaliyyət növləri sürətlə rəqəmsallaşır; Dünya İqtisadi Forumunun proqnozlarına görə 2020-ci illərdə global iqtisadiyyatın 70%-ə qədərində məhz rəqəmsal texnologiyalar əsasında formalaşacaqdır. COVID-19 pandemiyası bu prosesi daha da sürətləndirmiş, cəmiyyətin onlayn platformalara integrasiyasını kəskin artırmışdır [12]. Azərbaycanın da bu ümumi trendlərdən kənarda qalmaması təbiiidir: ölkəmizdə rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı dövlət siyasətində prioritet istiqamət kimi müəyyən edilmiş, elektron hökumət xidmətlərinin mərkəzləşdirilməsi və rəqəmsallaşdırılması sahəsində əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. Məsələn, “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədində 2030-cu ilədək ölkəmizin “rəqəmsal insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanına” çevrilməsi əsas hədəflərdən biri kimi qeyd olunur [2]. Son illərdə əhəlinin internetə çıxış imkanlarının artması və milli kibertəhlükəsizlik strategiyasının təsdiqlənməsi kimi tədbirlər də rəqəmsal ekosistemin inkişafına təkan vermişdir. Beləliklə, müasir iqtisadi mühitin rəqəmsallaşması bütün təsərrüfat subyektləri üçün yeni imkanlarla yanaşı, yeni çağırışlar da meydana çıxır ki, bu da müəssisələrin idarəetmə və nəzarət sistemlərində transformasiyanı labüd edir.

Bu kontekstdə daxili audit funksiyasının rolu xüsusilə aktuallaşır. Daxili audit korporativ idarəetmədə şəffaflığın təmin olunması, risklərin idarə edilməsi və fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi istiqamətində əsas mexanizmlərdən biri hesab olunur. O, müəssisədaxili nəzarət sistemi vasitəsilə məlumatların düzgünlüyünə əminlik yaradır, habelə məsləhətçi funksiyası ilə rəhbərliyə təşkilati məqsədlərə çatmaqda dəstək verir. Rəqəmsal transformasiya şəraitində daxili audit qarşısında yeni tələblər meydana çıxmışdır: auditorlar getdikcə daha böyük həcmdə məlumatları təhlil etməli, avtomatlaşdırılmış iş proseslərinin etibarlılığını qiymətləndirməlidirlər. Tədqiqatlar göstərir ki, rəqəmsal iqtisadiyyat dövrünün çağırışlarına uyğunlaşma daxili auditin keyfiyyətinin yüksəlməsinə

səbəb olur; digər sözlə, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi nəticəsində daxili auditin biznes dəyəri yaratmaq və hesabatlılığı yaxşılaşdırmaq potensialı artır [13]. İnteqrasiya olunmuş müasir həllərin tətbiqi ilə daxili audit şöbələri daha səmərəli işləyə bilər və aşkar etdikləri nöqsanların aradan qaldırılmasına daha böyük töhfə verə bilərlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda bir çox təşkilatların daxili audit bölmələri rəqəmsal texnologiyalardan geniş faydalanmağa başlayıblar. Məsələn, 2021-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq bir sorğuda şirkətlərin daxili audit rəhbərlərinin 72%-i məlumat analitikası alətlərindən, 64%-i məlumatların vizuallaşdırılması vasitələrindən istifadə etdiklərini, 54%-i isə daxili audit proseslərini (o cümlədən sənədləşmə və nəzarət) qismən avtomatlaşdırdıqlarını bildirmişlər [11]. Bu cür rəqəmsal alətlərin tətbiqi auditor yoxlamalarının əhatə dairəsini və sürətini genişləndirir. Artıq robot proses avtomatlaşdırılması, süni intellekt və biznes analitika kimi rəqəmsal aktivlər daxili audit işinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilməkdədir və bu texnologiyalar audit funksiyasında inqilabi dəyişikliklərə yol açır [8]. Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, müasir biznes mühitində daxili audit rəqəmsal texnologiyalardan istifadə etmədən effektiv fəaliyyət göstərə bilməz; böyük həcmli verilənlərin analizi və proses mədənciliyi (process mining) kimi yanaşmaların tətbiqi üçün daxili auditorların müvafiq rəqəmsal kompetensiyalara malik olmaları zəruridir. Bu səbəbdən bir çox qurumlar daxili audit əməkdaşlarının rəqəmsal bacarıqlarının inkişafına ciddi investisiya yatırır, onların IT biliklərinin artırılmasını strateji hədəf kimi qarşıya qoyurlar. Digər tərəfdən, qlobal COVID-19 pandemiyası daxili auditin rəqəmsal transformasiyasını daha da sürətləndirmişdir. Əyani audit yoxlamalarının məhdudlaşması, ofisdən kənar işləmə zərurəti kimi amillər nəticəsində daxili auditorlar uzaqdan (distant) audit metodlarını benimsəməyə məcbur olmuş, yeni analitik alətlər və avtomatlaşdırılmış nəzarət sistemləri təcili şəkildə prosesə inteqrasiya edilmişdir. Nəticədə, daxili audit bölmələri qısa zamanda işin yeni formatına keçərək illik audit planlarının icrasını təmin etmiş və sonrakı dövr üçün innovativ audit yanaşmalarının əsasını qoymuşlar [11].

Daxili audit fəaliyyətinin rəqəmsal mühitə uyğunlaşması təkcə texnoloji alətlərin tətbiqi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda auditin təşkilati mövqeyi və metodologiyasında da dəyişikliklər tələb edir. Rəqəmsal transformasiyadan irəli gələn risklərin (məsələn, kiber təhlükələr, məlumat məxfiliyi, avtomatlaşdırılmış sistemlərin dayanıqlığı və s.) vaxtında müəyyən edilməsi və idarə olunmasında daxili auditin fəal iştirakı zərurətə çevrilmişdir. ISACA tədqiqatlarına görə, sürətli rəqəmsal inkişaf dövründə daxili audit funksiyası təşkilat daxilində aparılan rəqəmsal təşəbbüslərin düzgün idarə olunmasına təminat verməli və bu sahədə rəhbərliyə məsləhətçi tərəfdaş kimi çıxış etməlidir [14]. Bu missiyanı uğurla yerinə yetirmək üçün bir çox daxili audit komandaları öz ənənəvi audit modellərini yenidən düşünür, fəaliyyət proseslərini çevikləşdirir və yeni bacarıqlar formalaşdırırlar.

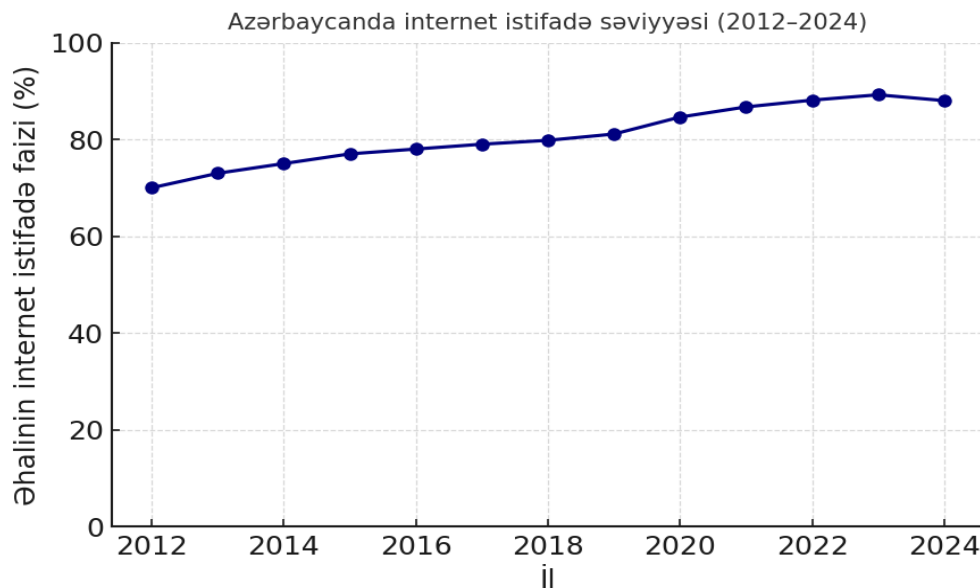
Başqa sözlə, daxili audit şöbələrinin təşkilati rolu təkcə yoxlayıcı deyil, həm də dəyər qatan bir “dəyişiklik agent” kimi qəbul edilməkdədir. Azərbaycan müstəvisində də daxili auditin bu yeni paradigmadan geri qalmaması vacibdir. Ölkəmizdə audit sahəsində həyata keçirilən islahatlar çərçivəsində daxili audit xidmətinin müasir tələblərə uyğun qurulması diqqət mərkəzindədir. Məsələn, Azərbaycan Auditorlar Palatası tərəfindən hazırlanmış 2021–2030 Audit Fəaliyyətinin İnkişaf Konsepsiyasında auditin (o cümlədən daxili auditin) yalnız mühasibat yoxlaması kimi deyil, idarəetmə prosesinin nəzarət-analitik elementi kimi dəyərləndirilməsi və beynəlxalq qabaqcıl metodların geniş tətbiqi əsas hədəflərdən biri kimi vurğulanır. Bu da göstərir ki, milli səviyyədə daxili auditin rəqəmsal iqtisadiyyat şəraitində inkişafı və qlobal standartlara uyğunlaşdırılması strateji əhəmiyyət kəsb edir [3].

Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyatın mövcud vəziyyəti və inkişaf strategiyaları

Rəqəmsal iqtisadiyyatın əsasında dayanan internet və İKT infrastrukturu son on ildə Azərbaycanda əhəmiyyətli irəliləyiş əldə etmişdir. 2022-ci ilin məlumatlarına görə, ölkə əhalisinin 88%-ə qədər internetə çıxış imkanına malikdir ki, bu da 2012-ci ildəki 64%-lə müqayisədə ciddi artımdır. Eyni zamanda, fəaliyyət göstərən müəssisələrin təxminən üçdə ikisi (təqribən 66%) iternə-

tə qoşuludur [15]. Ümumən, 2023-cü il etibarilə Azərbaycan əhalisinin 89%-i internet istifadəçisidir ki, bu göstərici qlobal orta göstəriciyə yaxınlaşır. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) sektorunun ölkənin qeyri-neft iqtisadiyyatında rolu artmaqdadır və rəqəmsal iqtisadiyyat dayanıqlı inkişafın yeni drayveri kimi ön plana çıxır [4].

Qrafik 1. Azərbaycanda internet istifadəçilərinin əhalidə payının 2012–2024-cü illərdə artım dinamikası (%)

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi və Dünya Bankı məlumatları
https://www.theglobaleconomy.com/Azerbaijan/Internet_users

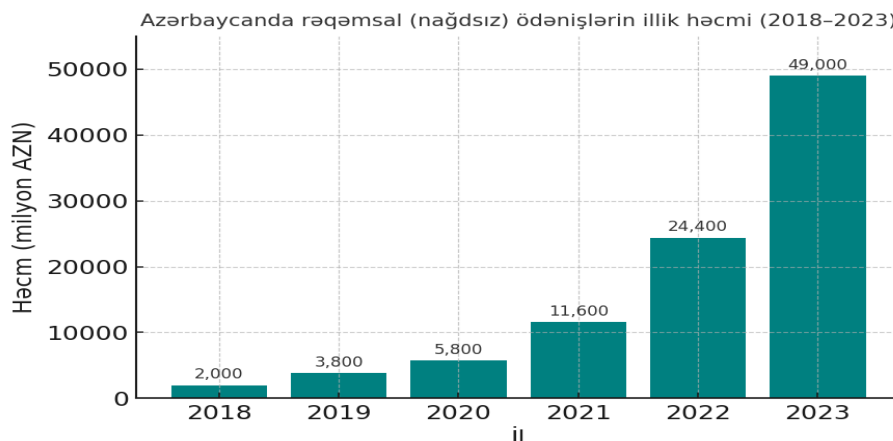
Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı istiqamətində dövlət səviyyəsində strateji addımlar atılmışdır. 2014–2020-ci illər üçün “İnformasiya Cəmiyyətinin İnkişafı üzrə Milli Strategiya” qəbul edilərək icra edilmiş, bu çərçivədə e-hökumət infrastrukturu və rəqəmsal xidmətlərin genişləndirilməsi üçün dövlət proqramı həyata keçirilmişdir. 2021-ci ildə ölkədə rəqəmsal transformasiya idarəetməsinin təkmilləşdirilməsi haqqında prezident fərmanı imzalanmış və rəqəmsallaşma siyasətinin koordinasiyası gücləndirilmişdir.

Rəqəmsallaşmaya verdiyi önəmin göstəricisi kimi, 2021-ci ilin oktyabrında müvafiq dövlət qurumunun adı Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi olaraq dəyişdirildi. Son olaraq, 2025-ci ilin yanvarında “Azərbaycan Respublikasında Rəqəmsal İnkişaf Konsepsiyası” təsdiq edilmişdir.

Bu konsepsiya dövlət idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi, iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi və vətəndaş rifahının yüksəldilməsi üçün rəqəmsal texnologiyalardan maksimum istifadəyə yönəlmişdir. Konsepsiyada ictimai xidmətlərin hadisəəsaslı təşkili, proaktiv xidmətlərin göstərilməsi, biznesə rəqəmsal resurslara çıxışın təmin olunması, İKT infrastrukturunun və startup ekosisteminin inkişafı kimi strateji hədəflər vurğulanır. Bu addımlar Azərbaycanın rəqəmsal iqtisadiyyatını regional mərkəzə çevirmək məqsədinə xidmət edir [5].

Son illərdə ölkədə rəqəmsal ödənişlərin həcmi kəskin artmışdır. 2018-ci ildə nağdsız ödənişlərin illik həcmi cəmi bir neçə milyard manat olduğu halda, 2021-ci ildə bu rəqəm 11.6 milyard manata çatmışdır (2020-ci illə müqayisədə 2.1 dəfə artım). 2022-ci ildə nağdsız dövriyyə 24.4 milyard manatı ötmüşdür və 2023-cü ildə təxminən 49 milyard manata yüksəlmişdir (2024-də 78.9 milyard manata (+61%) çatıb).

Qrafik 2. Azərbaycanda rəqəmsal (nağdsız) ödənişlərin illik həcmi, 2018–2023-cü illər (milyon AZN)

Mənbə: Azərbaycan Mərkəzi Bankının “Rəqəmsal Ödənişlər” icmalları
(<https://fins.az/biznes/294278>)

Beləliklə, 2018–2023-cü illərdə rəqəmsal ödənişlərin həcmi on dəfədən çox artmışdır ki, bu da rəqəmsal iqtisadiyyatda nağdsız ödəniş infrastrukturunun sürətlə genişləndiyini göstərir.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın cari vəziyyətinə dair göstəricilər ölkədə müsbət dinamikanı göstərir. BMT Elektron Hökumət İnkişafı İndeksində (EGDI) Azərbaycan ilk dəfə “çox yüksək” kateqoriyaya daxil olmuşdur və e-hökumət reytingində yüksək nəticə əldə etmişdir. 2022-ci ildə onlayn dövlət xidmətlərinin sayı və telekommunikasiya infrastrukturunu indeksləri 21% artmışdır. Həmçinin BMT-nin Elektron İştirak indeksində ölkənin mövqeyi 98-dən 88-ci yerə yaxşılaşmış (28%-lik irəliləyiş) və vətəndaşların rəqəmsal iştirak səviyyəsinin artdığını göstərmişdir. Rəqəmsal hökumət sahəsində “myGov” portalının təkmilləşdirilməsi və “Rəqəmsal Yaddaş” (Digital Bridge) məlumat mübadiləsi sisteminin tətbiqi nəticəsində həmin sistemin məhsuldarlığı bir il ərzində 73% yüksəlmişdir. Bunun nəticəsində Azərbaycan 2024-cü ildə dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması sahəsində nəzərəcarpan beynəlxalq nailiyyətlər qazanmışdır.

Eyni zamanda, ölkədə innovasiya və startap ekosisteminin inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. 2024-cü ildə xüsusən aqrotexnologiya, səhiyyə texnologiyaları və fintech sahələrində startapların sayı artmış, bir sıra yerli layihələr beynəlxalq bazarlara çıxış əldə etmişdir. Startaplara dövlət dəstəyi gücləndirilmiş, Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyinin tabeliyində fəaliyyət göstərən İnnovasiya və Rəqəmsal İnkişaf Agentliyi (İRİA) vasitəsilə qrantlar və texnopark subsidiyaları ayrılmışdır. Nəticədə, 2023-cü ildə Azərbaycanda fintech şirkətləri 100 milyon ABŞ dollarından artıq investisiya cəlb etmişdir ki, bu da ölkənin rəqəmsal maliyyə sahəsində irəliləyişini göstərir. Rəqəmsal ödənişlər bazarı da sürətlə genişlənir: 2022-ci ildə ölkədə rəqəmsal ödənişlərin illik həcmi 3 milyard ABŞ dollarına çatmışdır [4]. Genişzolaqlı internet şəbəkəsinin əhatə dairəsi artırılır, 5G mobil rabitə texnologiyasının sınaq layihələri tamamlanmış və 2025-də genişmiqyaslı tətbiqi planlaşdırılır. Bütün bu addımlar rəqəmsal iqtisadiyyatın ümumi daxili məhsuldakı payını artırmağa, ölkənin iqtisadi diversifikasiyasını gücləndirməyə xidmət edir.

Müəssisələrdə daxili auditin rəqəmsal texnologiyalarla integrasiyası

Daxili auditin rəqəmsal texnologiyalarla integrasiyası dedikdə, audit proseslərinin avtomatlaşdırılması, böyük həcmdə məlumatların təhlili və informasiya sistemləri üzərindən fasiləsiz monitoring başa düşülür. Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanda rəqəmsal auditin inkişaf etdirmək üçün əsas istiqamətlər audit prosedurlarının robotlaşdırılması, süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi və iri həcmli audit məlumatlarının analitik emalıdır. Məsələn, daxili audit zamanı rutin yoxlama prose-

durlarının Robotlaşdırılmış Proses Avtomatlaşdırılması (RPA) vasitəsilə icrası mümkündür. Bu, auditorun əl işini minimuma endirərək sənədlərin toplanması və məlumat mübadiləsi prosesini birləşdirilmiş alqoritmlər əsasında avtomatlaşdırır [7]. Nəticədə, auditorla audit olunan tərəf arasında məlumat mübadiləsi sürətlənir və insan səhvləri ehtimalı azalır. Müasir audit praktikasında geniş yer alan digər bir rəqəmsal alət isə məlumat analitikasıdır. Böyük həcmdə maliyyə əməliyyatları və digər biznes məlumatları içərisində anomal və riskli halları aşkar etmək üçün xüsusi proqram təminatı və alqoritmlər tətbiq olunur. Bu yanaşma auditorlara çoxsaylı əməliyyat içərisindən riskli nümunələri tez bir zamanda müəyyənləşdirməyə, məlumatları çeşidləyib vizuallaşdıraraq idarəetmə üçün dəyərli təhlil hesabatları hazırlamağa imkan verir.

Rəqəmsal transformasiya dövründə daxili auditin effektivliyi həm də auditorların texnoloji bacarıqlarından və alətlərin düzgün integrasiyasından asılıdır. Beynəlxalq praktikada formalaşmış Kompüter dəstəkli audit alətləri (CATTs) – misal üçün, xüsusi audit proqramları, verilənlər bazası sorğuları, elektron işçi sənədlər sistemi və s. Bu alətlər maliyyə və əməliyyat məlumatlarının 100% yoxlanışını (fasilsiz audit) mümkün edir, nümunə seçməklə kifayətlənməyib bütün verilənlər toplusunu analiz etməyə şərait yaradır. Nəticədə, audit sübutlarının keyfiyyəti artır, aşkarlanan uyğunsuzluqların sayı vaxtında tənzimlənir və audit hesabatları daha əsaslandırılmış olur. Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, rəqəmsal auditə keçid auditorlardan yeni bilik və bacarıqlar tələb edir – data analitikası, informasiya təhlükəsizliyi, ERP sistemlərində naviqasiya kimi sahələrdə davamlı təlimə ehtiyac var. Son illərdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən böyük şirkətlər (xüsusən banklar, energetika və telekommunikasiya sektorunda) daxili nəzarət və audit üçün ixtisaslaşmış proqram təminatları tətbiq etməyə başlamışlar. Bu, audit prosesinin integrasiyasını asanlaşdırır və uzaqdan (onlayn) audit aparmağa imkan verir ki, artıq coğrafi məhdudiyyətlər olmadan, məsələn, filialların fəaliyyəti mərkəzdən real vaxt rejimində auditori tərəfindən yoxlana bilər [7].

Daxili audit funksiyaları effektivliyi artırmaq üçün getdikcə daha çox xüsusi audit proqramlarından faydalanır. Kompüter Dəstəklı Audit Alətləri (CAATs) kateqoriyasına aid proqramlar – xüsusilə ACL (Audit Command Language) və CaseWare IDEA – daxili auditorlar arasında ən populyar məlumat təhlili vasitələrindəndir. Aparılan bir qlobal tədqiqatda respondentlərin 53%-i məhz ACL və ya IDEA kimi CAAT alətlərini tətbiq etdiklərini bildirmişlər. Bu alətlər böyük həcmli məlumatların səmərəli analizini və anomaliyaların aşkarlanmasını təmin edir ki, nəticədə audit prosedurları daha səmərəli icra olunur. 2017-ci ildə ISACA jurnalı üçün 277 auditor arasında aparılmış bir sorğu da analoji nəticə göstərmişdir: həmin tədqiqatda daxili auditorların əksəriyyəti məlumat təhlili üçün IDEA proqramından istifadə etdiyini, ikinci yerdə isə ACL gəldiyini qeyd etmişdir [17]. Bu statistika, IDEA-nın bir çox audit qurumunda azacıq üstünlük qazandığını göstərsə də, ümumilikdə hər iki proqram dünya üzrə daxili audit departamentlərinin təxminən üçdə biri tərəfindən aktiv istifadə olunur. Məsələn, digər hesablamalara əsasən ACL proqramının qlobal payı 25–30% civarındadırsa, IDEA üçün bu göstərici 30%-dən bir qədər yuxarıdır. Ənənəvi Excel ilə müqayisədə bu rəqəmlər kiçik görünsə də, bu cür ixtisaslaşmış alətlərdən istifadə son illərdə nəzərəcərpacaq dərəcədə artmaqdadır.

Azərbaycanda e-hökumət infrastrukturunun inkişafı həm vətəndaşlara xidmət keyfiyyətini artırmış, həm də dövlət auditinin (daxili dövlət nəzarəti və Hesablama Palatasının fəaliyyəti) fokusunu yeni sahələrə yönəltdir. Hal-hazırda yüzlərlə dövlət xidməti elektron hökumət portalı üzərindən və ya “ASAN Xidmət” modeli ilə rəqəmsal qaydada təqdim olunur. Bu, vətəndaşlar və biznes üçün şəffaflığı artırmaqla yanaşı, ictimai resurslardan istifadənin izlənilməsini asanlaşdırır. Məsələn, dövlət satınalmaları, sosial ödənişlər, lisenziyalaşdırma kimi sahələrdə proseslərin elektronlaşdırılması nəticəsində böyük həcmdə rəqəmsal məlumat bazaları formalaşib. Dövlətin daxili audit qurumları (məsələn, nazirliklərin daxili nəzarət şöbələri) bu məlumatlardan risk əsaslı təhlil üçün istifadə edirlər. Avtomatlaşdırılmış audit proqramları vasitəsilə minlərlə əməliyyat içindən riskli hesab edilənlər filtr olunur – məsələn, büdcə vəsaitinin ayrılması prosesində vaxt gecikmələri,

məbləğ limitlərinin aşılması və ya eyni identifikasiya kodu ilə təkrarlanan ödənişlər sistem tərəfindən aşkar edilə bilər. Bu cür rəqəmsal audit yanaşması sayəsində, məsələn, Azərbaycan Hesablama Palatası yoxlamalarını planlaşdırarkən elektron sistemlərdən (maliyyə informasiya sistemi, xəzinə sistemi və s.) çıxarılan hesablara əsaslanaraq audit risklərini əvvəlcədən qiymətləndirə bilər. Ümumilikdə, e-hökumət platformalarının genişlənməsi dövlət auditində elektron izi gücləndirir və audit subyektlərindən tələb olunan məlumatların toplanmasını xeyli sürətləndirir. Azərbaycan 2024-cü ildə BMT e-hökumət reytingində mövqeyini möhkəmləndirib ki, bu da rəqəmsal hökumətin effektiv fəaliyyətindən xəbər verir. Həmçinin, elektron iştirak göstəricilərinin yüksəlməsi (88-ci yer) və onlayn xidmət sayının artması dövlət sektorunda rəqəmsal auditə olan ehtiyacı daha da aktualaşdırır. Dövlət orqanlarının informasiya sistemlərində kibertəhlükəsizlik üzrə risklərin auditində önəmli məsələyə çevrilib – son məlumatlara görə, Azərbaycan 2024-cü ildə Qlobal Kiber Təhlükəsizlik indeksində 100 mümkün baldan 93.76 bal toplayaraq yüksək nəticə göstərmişdir [6]. Bu uğur, eyni zamanda, dövlət sistemlərində informasiya təhlükəsizliyinin və daxili auditin nə dərəcədə gücləndirildiyini əks etdirir.

Rəqəmsal iqtisadiyyat şəraitində vergi orqanları da ənənəvi vergi nəzarəti yanaşmalarını modernləşdirirlər. Azərbaycanın vergi sistemi son illərdə geniş rəqəmsal transformasiyadan keçib. Vergi ödəyiciləri üçün Elektron Bəyannamə sistemi, onlayn kargüzarlıq, e-qaimə-faktura və digər rəqəmsal həllər tətbiq olunub. Dövlət Vergi Xidmətinin rəsmiləri bildirirlər ki, vergi inzibatchılığında müasir rəqəmsal platformaların tətbiqi ilə sahibkarların vergi öhdəliklərini minimal vaxtda və daha az səhv riski ilə yerinə yetirməsi təmin olunur. Məsələn, elektron sistemlər vasitəsilə vergi bəyannamələri real vaxtda qəbul edilir və avtomatik qaydada ilkin yoxlamadan keçirilir. Rəqəmsal alətlər vergi xidmətlərinin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, vergi orqanlarına müxtəlif mənbələrdən (banklardan, gömrükdən, daşınmaz əmlak reyestrindən və s.) inteqrasiya olunmuş məlumatları böyük həcmli məlumat analizi (big data analytics) üsulları ilə emal etməyə imkan verir. Vergi Xidmətinin rəqəmsal imkanları sayəsində toplanmış bu irihəcmli məlumat “DeepSage” kimi innovativ analitika alətləri vasitəsilə təhlil edilir və riskli vergi ödəyiciləri və əməliyyatlar üzrə indikatorlar müəyyən olunur. Məsələn, pərakəndə ticarətdə tətbiq edilən “ƏDV geri al” layihəsi təkcə vətəndaşlara əlavə dəyər vergisinin bir hissəsini geri qaytarmır, eyni zamanda toplanan kassa məlumatlarını ictimai nəzarətin bir forması kimi vergi auditində məqsədilə istifadə etməyə şərait yaradır [9]. Bu kimi rəqəmsal platformalar vergi ödəyiciləri ilə dövlət orqanları arasında əlaqələrin şəffaflığını təmin edir, könüllü uyğunsuzluqları azaldır və vergi sisteminə inamı gücləndirir. Nəticədə, rəqəmsal audit yanaşması vergi sahəsində həm inzibati xərcləri azaldır, həm prosesləri sürətləndirir, həm də vergi yığımının effektivliyini artırır. Qeyd edək ki, vergi orqanlarının təyin etdiyi kameral (sənədlər üzərində aparılan) vergi yoxlamaları da tam elektronlaşdırılıb və risk qiymətləndirmə alqoritmlərinə əsaslanır. Məsələn, təqdim edilən bəyannamələrdəki məlumatları avtomatik kross-yoxlama edən sistemlər mövcuddur ki, hər hansı ziddiyyət (məs., satış məlumatı ilə ödənilən ƏDV-nin uyğunsuzluğu) aşkar olunarsa, dərhal həyəcan signalı verilərək auditor yoxlamasına başlanılır. Bu cür inteqrə edilmiş rəqəmsal nəzarət sayəsində, vergi qaçaqmalçılığına qarşı mübarizədə effektivlik yüksəlib. Vergi Xidmətinin rəhbərliyinin vurğuladığı kimi, rəqəmsallaşma vergi sistemində ədaləti təşviq edir və həm vergi orqanları, həm də ödəyicilər üçün xərclərə qənaət yaradır.

Ölkəmizdə bank sektoru da son illərdə rəqəmsal transformasiyanı sürətlə mənimsəyərək müştərilərə çoxsaylı onlayn xidmətlər təklif edir. 2023-cü ilin sonu etibarilə ölkə əhalisinin 70%-nin onlayn və ya mobil bankçılıq xidmətlərindən istifadə etdiyi qeyd olunmuşdur. Bu, bank əməliyyatlarının böyük qisminin elektron mühitə keçdiyini və nağdsız ödənişlərin kəskin artdığını göstərir. Məsələn, 2022-ci ildə Azərbaycanda rəqəmsal ödəmələrin həcmi 3 milyard dollara çatdığı halda, 2023-cü ildə bu rəqəm daha da yüksəlib [4]. Banklarda rəqəmsal kanalların (mobil tətbiqlər, internet banking) inkişafı daxili audit üçün həm yeni çağırışlar, həm də yeni alətlər deməkdir. Bir tərəfdən, bankların IT audit funksiyası güclənir yəni, daxili audit komandaları bankın informasiya

sistemlərinin təhlükəsizliyini, əməliyyat proseslərinin dayanıqlığını və məlumatların doğruluğunu mütəmadi qiymətləndirməlidirlər. Digər tərəfdən, rəqəmsal bankçılıq müştəri məlumatlarının məxfiliyi və kiber risklər kimi yeni risk sahələri yaradır ki, bunların auditi xüsusi bacarıq və texnologiya tələb edir. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bankların böyük əksəriyyəti (ən azı 70%-i) artıq mobil bankçılıq tətbiqlərinə malikdir və bəziləri ilk rəqəmsal filial modelini tətbiq edərək ənənəvi şöbə olmadan onlayn xidmət göstərməyə başlayıblar. Məsələn, ölkənin ən böyük banklarından biri mobil tətbiq istifadəçi sayısını 3 milyon nəfərə çatdırmış və rəqəmsal əmanət portfelini 600 milyon manatdan çox artırmışdır [16]. Bu cür rəqəmsallaşma fonunda daxili audit departamentləri kontinuu audit (davamlı audit) yanaşmasına keçid edirlər. Bank sistemində həyata keçirilən hər bir elektron tranzaksiya üzrə jurnal məlumatları (loglar) müntəzəm olaraq analiz olunur, qeyri-adi halları aşkarlayan ssenarilər qurulur. Məsələn, AML (pulların yuyulmasına qarşı nəzarət) çərçivəsində daxili audit bölmələri şübhəli tranzaksiyaları avtomatik filtr edən proqramlardan istifadə edirlər. Həmçinin, banklarda uğursuz giriş cəhdləri, şübhəli IP aktivliyi kimi kiber təhlükəsizlik indikatorları real vaxt rejimində izlənilərək həm IT təhlükəsizlik, həm də daxili audit tərəfindən təhlil olunur.

Normativ-hüquqi baza və dövlət proqramları

Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyatın və daxili audit fəaliyyətinin inkişafı üçün dayanıqlı normativ-hüquqi baza formalaşdırılıb. İlk növbədə, rəqəmsal mühitin ümumi çərçivəsini müəyyən edən qanunları qeyd etmək lazımdır. 2004-cü ildə qəbul edilmiş “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” qanun rəqəmsal identifikasiya, elektron imza və elektron sənəd dövriyyəsinin hüquqi əsaslarını yaratmışdır. Bu qanun sayəsində ölkədə elektron sənədlərin hüquqi qüvvəsi tanınmış və dövlət xidmətlərində rəqəmsal imzanın (ASAN İmza və s.) istifadəsinə şərait yaranmışdır. 2005-ci ildə qəbul edilən “Elektron ticarət haqqında” qanun isə onlayn biznes əməliyyatlarının təşkilinin hüquqi çərçivəsini müəyyən etmişdir. Bu qanun elektron kommərsiya iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini, rəqəmsal müqavilələrin bağlanma qaydalarını və istehlakçı hüquqlarının qorunmasını tənzimləyir. Həmçinin, “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” qanun, “Fərdi məlumatlar haqqında” qanun kimi aktlar məlumat təhlükəsizliyi, məxfilik və informasiya sistemlərinin istifadəsi sahəsində vacib hüquqi normalar müəyyən edir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın kritik bir komponenti olan telekommunikasiya sahəsi üçün 2005-ci ildə yenilənmiş “Telekommunikasiya haqqında” qanun və sonrakı illərdə qəbul olunan normativ aktlar (məs., radio tezliklərin tənzimlənməsi, hökumət buludu xidmətləri üzrə qaydalar və s.) rəqəmsal infrastrukturun tənzimlənməsini təmin edir.

Ölkə rəhbərliyi 2021-ci ildə yaxın onillik üçün milli inkişaf prioritetlərini təsdiq edərkən rəqəmsal iqtisadiyyatı ön plana çıxarmışdır. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişaf üzrə Milli Prioritetlər” sənədində innovativ və rəqəmsal inkişaf əsas istiqamətlərdən biri kimi göstərilir. 2022-ci ildə “Rəqəmsal transformasiya sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi” barədə fərmanla bu sahədə institusional mexanizmlər gücləndirildi [1]. 2023–2024-cü illərdə hazırlanmış “Rəqəmsal İnkişaf Konsepsiyası” isə gələcək illərdə rəqəmsal iqtisadiyyatın və e-dövlətin inkişafı üçün strateji çərçivə rolunu oynayır [10]. Bu konsepsiyanın icrası üçün ayrıca Rəqəmsal İnkişaf Strategiyası və onun həyata keçirilməsi üzrə tədbirlər planı hazırlanacağı gözlənilir ki, bu da 2025–2030-cu illərdə ölkənin rəqəmsal transformasiyasını sürətləndirəcək.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın spesifik komponentləri üzrə də dövlət proqramları mövcuddur. Məsələn, nağdsız ödənişlərin təşviqi məqsədilə Mərkəzi Bank və İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən 2018–2020-ci illəri əhatə edən “Rəqəmsal Ödəmə Strategiyası” icra edildi ki, bunun nəticəsində ölkədə nağdsız ödənişlərin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artdı. “Elektron hökumət”in inkişafı üzrə bir neçə mərhələli dövlət proqramları (2013–2015, 2016–2018-ci illər üçün) reallaşdırıldı, nəticədə yüzlərlə dövlət xidmətinin elektronlaşdırılması həyata keçirildi. “Açıq Hökumət Məlumatlarının Genişləndirilməsi üzrə Milli Fəaliyyət Planı” çərçivəsində isə dövlət qurumlarının məlumat bazarla-

rının açıq data şəklində ictimaiyyətə təqdim olunması istiqamətində addımlar atılmışdır (məsələn, data.gov.az portalının yaradılması). Bütün bu proqramlar rəqəmsal ekosistemin formalaşdırılması, biznes və innovasiya mühitinin yaxşılaşdırılması, həmçinin dövlət idarəetməsində şəffaflığın təmin olunması məqsədi daşıyır.

Normativ bazanın təkmilləşdirilməsi prosesi davamlı xarakter daşıyır. 2025-ci ilə doğru hökumət rəqəmsal iqtisadiyyatla bağlı qanunvericiliyin Avropa və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasını planlaşdırır. Xüsusilə, e-ticarət və rəqəmsal ödənişlər sahəsində hüquqi tənzimləmələrin gücləndirilməsi, investorlara daha cəlbedici mühit yaradılması nəzərdə tutulub [6]. Məsələn, onlayn platformalar üzərindən xidmət göstərən şirkətlərin vergiyə cəlb olunması, kriptovalyutaların və fintech məhsullarının tənzimlənməsi kimi yeni məsələlər gündəmədir. Artıq “Rəqəmsal valyuta haqqında” və “Fintex fəaliyyəti haqqında” qanun layihələri üzərində iş getdiyi məlumdur. Bununla yanaşı, daxili və xarici audit peşəsinin inkişafı üçün normativ sənədlər yenilənir – Auditorlar Palatası beynəlxalq audit standartlarına uyğun yeni qaydalar təsdiq edir, dövlət sektorunda daxili auditin aparılması qaydaları modernləşdirilir.

NƏTİCƏ

Rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı və iqtisadi fəaliyyətin getdikcə daha çox rəqəmsal platformalar üzərində qurulması daxili auditin mahiyyətini dəyişməkdədir. Artıq daxili audit yalnız ənənəvi nəzarət və yoxlama funksiyalarını yerinə yetirməklə kifayətlənmir – o, müəssisələrdə dəyişiklikləri qabaqlayan, strateji qərarlara yön verən bir funksiyaya çevrilir. Bu yeni reallıqda daxili auditorlardan sadəcə mühasibat sənədlərini yoxlamaq deyil, həm də rəqəmsal sistemlərdə yaranan riskləri vaxtında dəyərləndirmək, böyük verilənləri təhlil etmək və idarəetməyə real töhfə vermək tələb olunur.

Aparılan təhlillər göstərdi ki, Azərbaycan da bu proseslərdən kənarda qalmır. E-hökumət sistemlərinin tətbiqi, vergi nəzarətinin rəqəmsallaşdırılması, bank sektorunun onlayn xidmətlərə keçidi və startup ekosisteminin canlanması daxili auditin iş formasını xeyli dəyişib. Auditorlar getdikcə daha çox rəqəmsal alətlərdən istifadə edir, real vaxt rejimində təhlillər aparır, distant audit metodlarını mənimsəyirlər. Bu isə audit proseslərinin həm çevikliyini, həm də əhatəliliyini artırır.

Digər tərəfdən, texnologiyanın tətbiqi yalnız avadanlıq və proqram təminatı ilə bitmir. Əsas məsələ bu alətləri effektiv şəkildə işlədə biləcək mütəxəssislərin yetişdirilməsidir. Rəqəmsal dövrün auditoru sadəcə audit standartlarını bilməklə kifayətlənməməlidir o, eyni zamanda informasiya texnologiyalarından baş çıxarmalı, məlumatların təhlili və sistemlərin təhlükəsizliyi ilə bağlı anlayışlara sahib olmalıdır. Bu baxımdan, ölkəmizdə həm dövlət, həm də özəl sektor səviyyəsində audit sahəsində çalışanların bilik və bacarıqlarının mütəmadi şəkildə artırılması vacib məsələyə çevrilib.

Ümumilikdə, rəqəmsal iqtisadiyyat daxili auditini köklü şəkildə dəyişdirir və bu dəyişikliklərin sürətlə davam edəcəyi gözlənilir. Müasir şəraitdə audit şöbələri yalnız uyğunsuzluqları aşkara çıxarmaqla deyil, həm də rəhbərliyin strateji qərar qəbuluna dəstək verməklə qiymətləndiriləcək. Ona görə də bu sahədə texnologiya ilə yanaşı, insan kapitalına da diqqət yetirilməli, daxili auditin inkişafı uzunmüddətli baxışla aparılmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2021, Aprel 27). Rəqəmsal transformasiya sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi haqqında (Sərəncam №1325). E-Qanun.
2. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı
3. Azərbaycan Auditorlar Palatası. “Azərbaycan Respublikasında auditor fəaliyyətinin inkişaf Konsepsiyası (2021–2030)” (2020).

4. Abbasova, L. (2025). Digital Transformation of Banking in Azerbaijan – BEU Research
5. Mincom (Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi) – “Rəqəmsal İnkişaf” Konsepsiyası xəbəri, 16 yanvar 2025
6. Report.az – Azərbaycanın İKT sektoru: rəqəmsal iqtisadiyyat dayanıqlı inkişafın drayveri, 2025.
7. Musayeva, N., Atakishiyeva, N., Mammadova, M., & Mammadova, U. (2022). Innovations in the Azerbaijan Auditing Activity. Review of Economics and Finance, 20, 1286–1294. Retrieved from
8. Deloitte Azərbaycan. “Daxili Audit 3.0: Əminlik. Məsləhət. Proqnoz.” (2020)
9. Audit.az – Orxan Nəzərlinin mü sahibəsi: Vergi sisteminin rəqəmsallaşması, 2025
10. Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi. (2025, 16 yanvar). “Azərbaycan Respublikasında Rəqəmsal İnkişaf Konsepsiyası” təsdiq edildi. Mincom.gov.az. <https://mincom.gov.az/en/media-en/news/concept-of-digital-development-in-the-republic-of-azerbaijan-approved>
11. Barykina İ. “Internal audit and digitalization in 2021” // IT-World, 2021
12. Wikipedia contributors. (n.d.). *Digital economy*. In Wikipedia. Retrieved April 15, 2025, from https://en.wikipedia.org/wiki/Digital_economy
13. Institute of Internal Auditors (IIA). Internal Audit’s Digital Transformation Imperative: Advances Amid Crisis (Research Report, 2021)
14. ISACA. “Auditing and Digital Transformation Are at a Crossroads” // ISACA Journal, 2023
15. Azerbaijan State Statistical Committee – Digital Development indicators https://www.stat.gov.az/source/digital_development/?lang=en
16. GFMag.com Admin. (2024, November 15). Agility and innovation: How Kapital Bank is transforming Azerbaijan’s financial landscape. Global Finance Magazine. <https://gfmag.com/banking/agility-and-innovation-how-kapital-bank-is-transforming-azerbaijans-financial-landscape>
17. Ahmi, A., & Kent, S. (2017). Barriers and enablers to auditors accepting generalized audit software. ISACA Journal, Volume 5. Retrieved from <https://www.isaca.org/resources/isaca-journal/issues/2017/volume-5/barriers-and-enablers-to-auditors-accepting-generalized-audit-software>

Z.L.Yunusov

master student, Azerbaijan State University of Economics

Characteristic features of internal audit in the digital economy

Abstract

The article provides a comprehensive explanation of the evolving directions of internal audit in the context of the digital economy and how these changes are ushering the audit function into a new era. It explores the impact of digitalization on internal control systems, particularly through the integration of emerging technologies such as artificial intelligence, big data analytics, and automated control tools within audit processes. In addition to examining these technological developments, the article evaluates their practical implications and outcomes. It presents a comparative analysis between the Azerbaijani context and international practices, offering practical recommendations for building a flexible and efficient internal audit system adapted to the digital age. The author emphasizes that this transformation demands internal auditors to acquire new skills and adopt innovative approaches, making methodological and technological renewal within the audit profession inevitable.

Keywords: *digital economy, internal audit, digital transformation, technological innovation, artificial intelligence and big data, digital risks.*

K.V.Bayramov
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
kbayramov2797@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 11.04.2025

The article was received by editorial board on 11.04.2025

Статья принята к печати 11.04.2025

İSLAM MALİYYƏLƏŞMƏSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI VƏ İQTİSADI STRUKTURU

Xülasə

İslam maliyyələşməsi müasir iqtisadi tələblərə uyğun alternativ maliyyə modeli olaraq, iqtisadi ədalət, etik dəyərlər və sosial məsuliyyət prinsiplərinə əsaslanır. Məqalədə faizsiz maliyyə, risklərin paylaşılması və qeyri-müəyyənlikdən qaçınma kimi konseptual prinsiplərin iqtisadi sabitliyin təminindəki rolu təhlil edilmişdir. İslam maliyyə mexanizmlərinin real sektora əsaslanan yanaşması iqtisadi dayanıqlığın artırılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin, bu modelin halal fəaliyyətlərə yönəlmiş investisiya prinsipləri sosial rifahı və iqtisadi bərabərliyi təşviq edir. Araşdırma nəticəsində qeyd edilmişdir ki, İslam maliyyəsi yalnız dini bir yanaşma deyil, qlobal iqtisadi çağırışlara cavab verə bilən praktik maliyyə həlli təklif edir. Müxtəlif maliyyə məhsullarının tətbiqi iqtisadi resursların optimal bölüşdürülməsinə və sosial sabitliyin təmin edilməsinə töhfə verir. Bununla yanaşı, rəqəmsal texnologiyalarla inteqrasiya İslam maliyyəsinin qlobal miqyasda yayılması üçün mühüm imkanlar yaradır. Məqalə nəticələri göstərir ki, bu model müasir qlobal maliyyə sisteminin tamamlayıcı bir elementi kimi qəbul edilə bilər. İslam maliyyələşməsinin qlobal iqtisadi sistemdə daha geniş tətbiqi, həm iqtisadi, həm də sosial mühitdə yeni imkanlar yarada bilər.

Açar sözlər: islam maliyyəsi, faizsiz maliyyələşmə, etik investisiya, iqtisadi sabitlik, real sektor maliyyələşməsi.

GİRİŞ

İslam maliyyələşməsi müasir qlobal iqtisadi sistemdə özünəməxsus yer tutaraq, həm iqtisadi ədaləti, həm də etik maliyyə mexanizmlərini birləşdirən unikal yanaşma kimi aktualıq kəsb edir. İslamın iqtisadi prinsiplərinə əsaslanan bu maliyyə modeli faizsiz əməliyyatları, gəlir-risk paylaşımını və sosial məsuliyyəti təşviq etməklə, iqtisadi sabitliyi və dayanıqlı inkişafı təmin etmək məqsədi güdür. Qloballaşma və iqtisadi inteqrasiyanın sürətləndiyi dövrdə İslam maliyyələşməsi, xüsusilə maliyyə böhranları fonunda alternativ maliyyə sistemlərinə marağın artdığı bir mühitdə əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Bununla belə, İslam maliyyələşməsinin nəzəri əsaslarının və iqtisadi strukturunun tam başa düşülməsi, onun müasir iqtisadi tələblərə uyğunlaşdırılması üçün daha çox tədqiqat və metodoloji yanaşmalar tələb edir. Bu məqalənin məqsədi, İslam maliyyələşməsinin fundamental prinsiplərini, nəzəri çərçivələrini və iqtisadi strukturunu təhlil etmək, həmçinin bu modelin qlobal maliyyə sisteminə tətbiq perspektivlərini müəyyən etməkdən ibarətdir. Tədqiqat həm konseptual yanaşmaları əhatə edərək, İslam maliyyələşməsinin iqtisadi modellərə inteqrasiyasını və onun üstünlüklərini daha geniş auditoriyaya çatdırmağı hədəfləyir.

İslam maliyyələşdirilməsinin konseptual əsasları

İslam maliyyəsinin konseptual əsasları, qlobal maliyyə sisteminin etik, sosial və iqtisadi çatışmazlıqlarına alternativ olaraq inkişaf etdirilmiş olan və iqtisadi fəaliyyətin ədalət, məsuliyyət və sabitlik kimi dəyərlər üzərində qurulmasını təmin edən bir yanaşmanı ifadə edir. Bu əsaslar, həm iqtisadiyyatda iştirak edən tərəflər arasında qarşılıqlı mənfəətin təmin edilməsi, həm də iqtisadi resursların daha optimal və sosial baxımdan daha uyğun şəkildə bölüşdürülməsi məqsədini güdür.

Eyni zamanda, Şəriət prinsiplərinə əsaslanan İslam maliyyəsi, faiz, qeyri-müəyyənlik və spekulyasiya kimi iqtisadi elementlərdən uzaq dayanaraq, mənəvi dəyərlərlə praktiki iqtisadi ehtiyaclar arasında əlaqə yaradır. Nəticə etibarilə, bu yanaşma, həm İslam cəmiyyətləri, həm də qlobal iqtisadi sistem üçün iqtisadi sabitliyin və davamlı inkişafın təmin edilməsinə yönəlmişdir.

Cədvəldə İslam maliyyəsinin konseptual əsasları, yəni onun fəaliyyətini təşkil edən nəzəri prinsiplər və tətbiqetmə çərçivələri detallı şəkildə göstərilmişdir.

Cədvəl 1

İslam maliyyəsinin konseptual əsasları və onların əsas prinsipləri

Əsaslar	Təsvir	Unikalıq
Faizsiz maliyyələşmə	Faizin (riba) hər hansı forması qadağandır; bu, iqtisadi ədaləti təmin etməyə yönəlib.	İstiqrazlar və s. əvəzinə müştərək sərmayələr tətbiq olunur.
Qeyri-müəyyənliyin qadağası	Hər hansı spekulyativ fəaliyyət və ya qeyri-müəyyən nəticəli əməliyyatlar qadağandır.	Sığorta və müştərək fondlar ilə risk bölüşdürülür.
Əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq	Mənfəət və zərərin ədalətli bölüşdürülməsi əsasında maliyyə tərəfdaşlıqları təşkil edilir.	Mudaraba və Musharaka modelləri geniş tətbiq olunur.
Etik investisiya prinsipləri	Haram sektorlara investisiya qadağandır; yalnız halal fəaliyyətlər maliyyələşdirilir.	Sosial məsuliyyətli investisiyalar təşviq edilir.
Ədalət və bərabərlik	Resursların optimal bölüşdürülməsi və zəkat kimi sosial öhdəliklərin yerinə yetirilməsi tələb olunur.	Zəkat, Sadaqa və digər sosial maliyyə mexanizmləri ilə sosial sabitlik təmin edilir.

Mənbə: cədvəl “Gürak H. 2024; Chong B.S. 2009; Paldi C. 2014; Wahab A.R.A. 2007; Yustiardhi A.F. 2020; Abdul Rahman A. 2010; Mukhid M. 2024” məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

İndi isə bu konseptual əsasları daha detallı formada nəzərdən keçirək.

Faizsiz maliyyələşmə. İslam maliyyə sistemində faiz qadağası (riba) onun konseptual əsaslarının ən vacib istiqamətlərindən biri kimi qəbul edilir və bu prinsip iqtisadi ədalətin təmin edilməsinə yönəlmişdir. Riba qadağası, həm iqtisadi istismarın qarşısını alır, həm də iqtisadi fəaliyyətin etik çərçivədə həyata keçirilməsini təmin edir. Riba prinsipinə əsasən, maliyyə qurumları, kreditləri faizlə vermək əvəzinə, birgə investisiya və tərəfdaşlıq əsasında fəaliyyət göstərirlər (Gürak H. 2024). Belə ki, Murabaha mexanizmi ilə, bank müştərisinə kredit vermək əvəzinə, malı alıb, müəyyən bir mənfəət marjası ilə müştəriyə satır (Chong B.S. 2009). Bu yanaşma, kreditin deyil, real iqtisadi fəaliyyətin təşviq olunmasını nəzərdə tutur və iqtisadi risklərin bərabər şəkildə bölüşdürülməsini təmin edir. Riba qadağasının sosial ədaləti artırdığını və iqtisadi sabitliyi təşviq etdiyini iddia edən alimlər bu modelin həm dini, həm də iqtisadi olaraq daha uyğun olduğunu vurğulayırlar (Gürak H. 2024). Digər tərəfdən, tənqidçilər bu modelin yüksək likvidlik tələb etdiyini və qlobal səviyyədə rəqabət qabiliyyətinin zəif olduğunu qeyd edirlər, lakin bu yanaşmaların da daha çox elmi əsaslandırma tələb etdiyi danılmazdır.

Qeyri-müəyyənliyin qadağası. Qharar (qeyri-müəyyənlik) qadağası, İslam maliyyəsinin etibarlılığını artıran mühüm prinsiplərdən biridir. Bu prinsip, həm iqtisadi əməliyyatların şəffaflığını təmin edir, həm də spekulyativ fəaliyyətlərin qarşısını alır. İslam maliyyə institutlarında müqavilələrdə hər hansı qeyri-müəyyən şərt və ya spekulyativ elementlərin olması qəti şəkildə qadağandır (Paldi C. 2014). Məsələn, sığorta sektoru İslam maliyyəsində Təkaful modeli ilə əvəz

olunur ki, bu model, qeyri-müəyyənliyi minimuma endirən qarşılıqlı risk bölüşdürmə mexanizminə əsaslanır (Wahab A.R.A. 2007). Bu yanaşma nəticəsində, qeyri-müəyyənliyə əsaslanan əməliyyatların iqtisadi sistemə vurduğu mənfi təsirlər azaldılır və uzunmüddətli sabitlik təmin edilir. Bununla belə, bəzi tədqiqatçılar bu prinsipin bəzi hallarda iqtisadi innovasiyaları məhdudlaşdırdığını düşünür və daha elastik yanaşmaların inkişaf etdirilməsi ilə bağlı tədqiqatlar aparılmasını tövsiyə edirlər.

Əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq. Mudaraba və Muşaraka kimi əməkdaşlıq modelləri, İslam maliyyəsinin konseptual əsaslarının iqtisadi qarşılıqlı əlaqəni təşviq edən mühüm mexanizmlərini təşkil edir. Bu prinsiplərə əsasən, həm tərəflər arasında mənfəət və zərərin ədalətli bölüşdürülməsi təmin edilir, həm də tərəfdaşlıq münasibətləri gücləndirilir. Məsələn, Mudaraba modeli əsasında maliyyələşmə zamanı bir tərəf kapital təmin edir, digər tərəf isə əməliyyat fəaliyyətlərini həyata keçirir və əldə olunan mənfəət əvvəlcədən razılaşdırılmış nisbətə bölüşdürülür (Yustiardhi A.F. 2020). Muşaraka isə tam müştərək tərəfdaşlıq modeli olaraq hər iki tərəfin həm kapital, həm də əməliyyat fəaliyyətlərinə birgə töhfəsini nəzərdə tutur. Göründüyü kimi, bu yanaşmalar iqtisadi ədaləti təşviq edir və resursların daha səmərəli istifadə olunmasını təmin edir. Bununla belə, bəzi mütəxəssislər bu modellərin real tətbiqi zamanı əməliyyat xərclərinin yüksək olduğunu qeyd edirlər və daha çevik mexanizmlərin inkişaf etdirilməsini tövsiyə edirlər.

Etik investisiya prinsipləri. İslam maliyyəsi yalnız iqtisadi məqsədlərə deyil, həm də sosial məsuliyyətə yönəldilmişdir və bu çərçivədə etik investisiya prinsipləri xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Haram sektorlara (məsələn, spirtli içki istehsalı, qumar biznesi) investisiyalar qadağan olunmuşdur və yalnız halal fəaliyyətlər maliyyələşdirilir. Məsələn, Dow Jones İslam İndeksi, İslam maliyyə prinsiplərinə uyğun gələn şirkətlərin maliyyə göstəricilərini təqdim edir və bu istiqamətdə həm etik, həm də iqtisadi tələbləri birləşdirir (Abdul Rahman A. 2010). Bununla belə, bu prinsiplərin qlobal maliyyə sistemində tətbiqinə dair müxtəlif çətinliklər və məhdudiyyətlər mövcuddur, çünki hər ölkənin iqtisadi və hüquqi sistemləri fərqlidir.

Ədalət və bərabərlik. İslam maliyyəsinin ən mühüm prinsiplərindən biri də ədalət və bərabərliyin təmin edilməsidir ki, bu prinsip sosial sabitliyin və iqtisadi rifahın artmasına xidmət edir. Zəkat, Sədəqə daqa və Vəqf (waqf) kimi sosial mexanizmlər vasitəsilə İslam maliyyəsi resursların daha ədalətli bölüşdürülməsini və yoxsulluğun azaldılmasını təmin edir (Mukhid M. 2024). Məsələn, zəkat sistemi vasitəsilə əldə olunan maliyyə resursları iqtisadi cəhətdən daha az təmin olunmuş təbəqələrə yönəldilir, beləliklə, sosial bərabərsizliklər azaldılır. Göründüyü kimi, bu prinsiplər yalnız iqtisadiyyat deyil, həm də cəmiyyət üçün geniş miqyasda faydalar təqdim edir. Bununla belə, zəkat sisteminin daha effektiv və şəffaf mexanizmlərlə idarə olunmasına ehtiyac duyulduğu barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur.

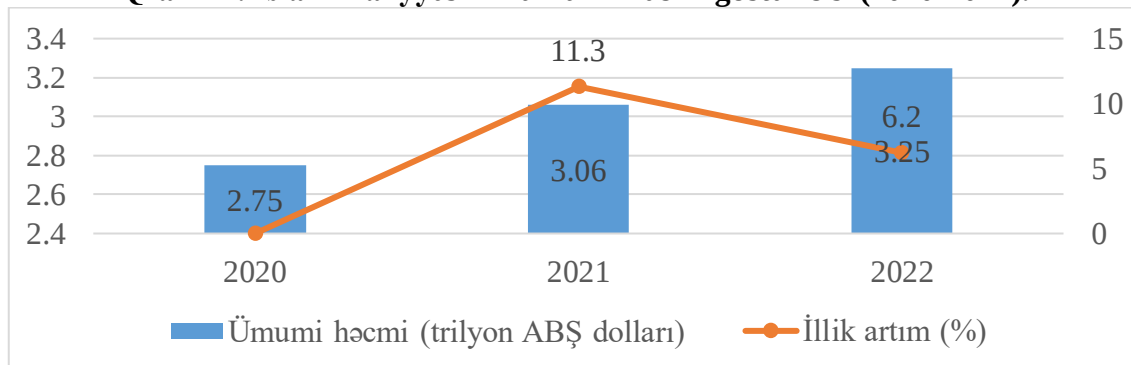
İslam maliyyəsinin fərqləndirici xüsusiyyətləri, onun müasir qlobal maliyyə sistemlərindən nəzərəcarpacaq dərəcədə fərqlənən və xüsusi hüquqi, iqtisadi və sosial prinsiplər üzərində qurulan strukturu ilə seçilməsinə əsaslanır. Bu xüsusiyyətlər yalnız iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi ilə məhdudlaşmır, həm də maliyyə sistemində etik davranış qaydalarını və sosial ədaləti təşviq edir. Nəticədə, İslam maliyyəsi iqtisadi fəaliyyətin mərkəzində insan rifahını yerləşdirərək, qlobal iqtisadi qeyri-sabitliyə qarşı unikal həllər təqdim edir. Bu yanaşma, hər bir maliyyə əməliyyatını dini dəyərlərlə əlaqələndirərək, onun iqtisadiyyat və cəmiyyət üçün daha geniş təsirlərini nəzərə alır.

İslam maliyyə məhsullarının iqtisadi strukturu və tipləri

İslam maliyyə məhsullarının iqtisadi strukturu və tipləri, müasir qlobal maliyyə sisteminin sosial və iqtisadi ehtiyaclarını mənəvi dəyərlərlə birləşdirərək qarşılamaşı baxımından həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyətə malikdir. Bu məhsullar, maliyyə əməliyyatlarının real iqtisadi fəaliyyətlərlə əlaqələndirilməsi və etik investisiya prinsipləri üzərində qurulması yolu ilə, iqtisadi sabitlik və sosial rifahın artırılmasına töhfə verir. Şəriət prinsiplərinə əsaslanan İslam maliyyə məhsulları, onların müxtəlifliyi və iqtisadiyyatın spesifik tələblərinə uyğunlaşma qabiliyyəti ilə

fərqlənərək, həm İslam ölkələrində, həm də beynəlxalq bazarlarda rəqabətqabiliyyətli alternativlər təqdim edir.

Qrafik 1: İslam maliyyəsinin ümumi həcmi göstəricisi (2020-2022).

Mənbə: Qrafik “https://www.ifs.org/wp-content/uploads/2023/10/Islamic-Financial-Services-Industry-Stability-Report-2023_En.pdf” məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

2020-2022-ci illər arasında İslam maliyyə sənayesinin ümumi həcmi əhəmiyyətli bir artım nümayiş etdirmişdir. 2020-ci ildə ümumi həcmi 2.75 trilyon ABŞ dolları təşkil etmişdir və 2021-ci ildə 11.3% artaraq 3.06 trilyon ABŞ dollarına yüksəlmişdir. 2022-ci ildə isə artım tempi nisbətən yavaşlamış, lakin yenə də müsbət olmuş və 6.2% artım ilə ümumi həcmi 3.25 trilyon ABŞ dollarına çatmışdır. Bu artımlar, əsasən, İslam bankçılığı, İslam kapital bazarları və Təkaful sektorundakı böyümələrlə dəstəklənmişdir. 2021-ci ildə müşahidə olunan yüksək artım tempi, COVID-19 pandemiyasının ilk təsirlərindən sonra iqtisadi bərpanın təsirlərini əks etdirir. 2022-ci ildə artım templərinin nisbətən azalması isə global iqtisadi yavaşlama və Rusiya-Ukrayna müharibəsi fonunda yüksək inflyasiya kimi makroiqtisadi faktorlarla əlaqədardır. Bu göstəricilər İslam maliyyə sektorunun davamlı inkişafı və global iqtisadi çağırışlara qarşı müqavimətini nümayiş etdirir. İllik artımlar göstərir ki, sektor həm daxili bazarlarda, həm də beynəlxalq səviyyədə daha güclü və geniş təsir dairəsinə sahib olur.

İslam maliyyə məhsullarının iqtisadi strukturu, yalnız iqtisadi səmərəliliyə deyil, həmçinin sosial və etik dəyərlərin qorunmasına xidmət edən maliyyə əməliyyatlarının quruluşunu və təməl prinsiplərini müəyyən edir. Bu struktur, iqtisadi fəaliyyətlərin real dəyərlərlə əlaqələndirilməsi və maliyyə resurslarının optimal şəkildə idarə olunması vasitəsilə global maliyyə sisteminə sabitlik və davamlılıq gətirir. Beləliklə, İslam maliyyə məhsullarının iqtisadi strukturu, fərqli iqtisadiyyatlara uyğunlaşma qabiliyyəti ilə müasir maliyyə sistemlərindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

Cədvəldə İslam maliyyə məhsullarının iqtisadi strukturunun əsas elementləri, onların tətbiqi mexanizmləri və təcrübədə təqdim etdiyi nümunələr ətrafı şəkildə göstərilmişdir.

Cədvəl 2

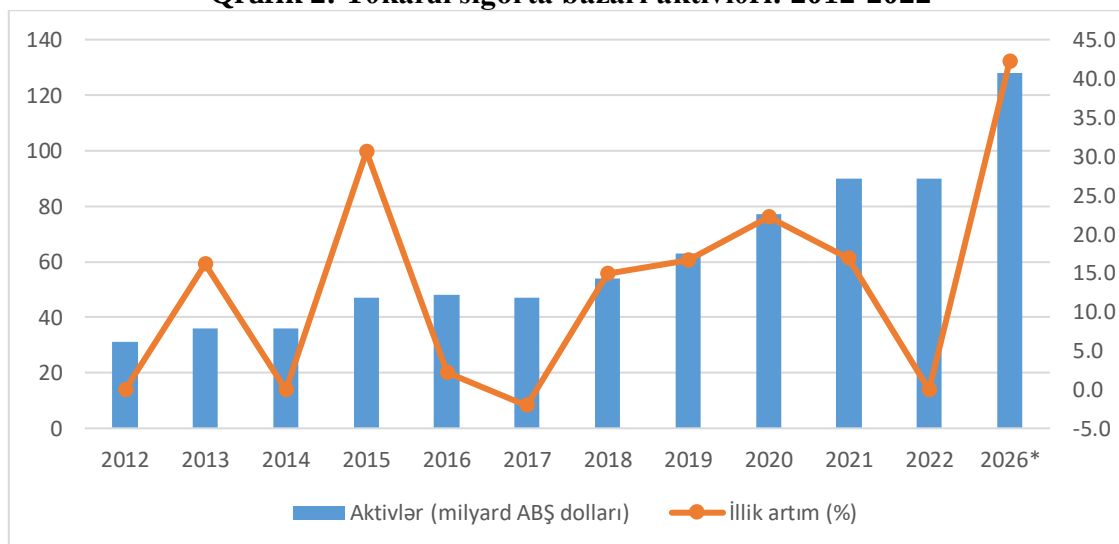
İslam maliyyə məhsullarının iqtisadi strukturunun əsas elementləri

İqtisadi strukturun əsas elementləri	Tətbiqi mexanizmlər	Praktiki nümunələr və nəticələr
Risk bölüşdürülməsi	Maliyyə əməliyyatlarında tərəflər arasında ədalətli risk və mənfəət paylaşımı həyata keçirilir.	İslami Təkaful sığorta modeli ilə risklərin paylaşılması.
Maliyyə resurslarının real iqtisadi sektorlara yönləndirilməsi	Real sektorun gücləndirilməsi üçün kredit əvəzinə aktiv əsaslı maliyyələşmə tətbiq edilir.	Daşınmaz əmlakın maliyyələşdirilməsi və infrastruktura yatırımlar.

Sosial öhdəliklərə əsaslanan maliyyə	Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi zəifliklərin aradan qaldırılması üçün sosial mexanizmlər yaradılır.	Mikro maliyyələşmə proqramları ilə kiçik sahibkarlıq dəstəklənir.
Etik və hüquqi uyğunluq	Maliyyə əməliyyatları İslam hüququ (Şəriət) çərçivəsində həyata keçirilir.	Şəriət Nəzarət Şurasının fəaliyyətinə əsaslanan layihələr.
Davranış iqtisadiyyatına uyğunlaşma	Maliyyə əməliyyatlarında insan rifahına əsaslanan iqtisadi yanaşmalar tətbiq edilir.	Ailə və fərdi maliyyə xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi ilə həyat keyfiyyətinin artırılması.

Mənbə: Cədvəl “Gürak H. 2024; <https://www.atlas-mag.net/en/category/tags/focus/features-of-the-takaful-insurance-market>; https://www.ifsb.org/wp-content/uploads/2023/10/Islamic-Financial-Services-Industry-Stability-Report-2023_En.pdf” məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qrafik 2: Təkaful sığorta bazarı aktivləri: 2012-2022

Mənbə: Qrafik “<https://www.atlas-mag.net/en/category/tags/focus/features-of-the-takaful-insurance-market>” məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Risk bölüşdürülməsi:

İslam maliyyə sistemində risk bölüşdürülməsi prinsipi iqtisadi sabitliyin təmin olunmasında mühüm rol oynayır və bu yanaşma vasitəsilə tərəflər arasında həm zərərin, həm də mənfəətin ədalətli bölüşdürülməsi həyata keçirilir. Bu prinsipin ən geniş tətbiqi formalarından biri Təkaful sığorta modelləridir ki, burada iştirakçılar qarşılıqlı maliyyə dəstəyi vasitəsilə potensial iqtisadi riskləri birgə bölüşdürürlər. Misal üçün, İslam sığorta bazarında Təkaful məhsulları ilə əlaqəli statistik göstəricilər göstərir ki, bu model vasitəsilə iştirakçıların iqtisadi itkiləri 25%-dən çox azaldılır (Gürak H. 2024).

İslam maliyyəsində Təkaful sığortası yalnız sığortalıların tələblərini qarşılamaq, həmçinin investorların da marağını cəlb edir. Təkaful sığortaçıları tərəfindən həyata keçirilən investisiyalar əsasən sosial, ekoloji və etik mənə daşıyan dayanıqlı inkişaf layihələrinə yönəldilmişdir. Son on il ərzində formalaşmış aktivlərin ümumi dəyəri üç dəfə artmış və 2012-ci ildəki 31 milyard ABŞ dollarından 2022-ci ildə 90 milyard ABŞ dollarına çatmışdır, bu isə illik orta hesabla 12% artım deməkdir. Proqnozlara görə, 2026-cı ildə bu rəqəm 128 milyard ABŞ dollarına çatacaq. Buna baxmayaraq, bu artıma rəğmən, Təkaful aktivləri İslam maliyyəsinin ümumi aktivlərinin yalnız 2%-ni təşkil edir (<https://www.atlas-mag.net/en/category/tags/focus/features-of-the-takaful-insurance-market>).

Beləliklə, risk bölüşdürülməsi, spekulativ əməliyyatların qarşısını alır və maliyyə sisteminə qarşılıqlı inamı gücləndirir. Bununla belə, bəzi mütəxəssislər bu modelin mürəkkəb hüquqi tənzimləmələr tələb etdiyini və hər bir iştirakçı üçün xərclərin artdığını vurğulayırlar.

Maliyyə resurslarının real iqtisadi sektorlara yönləndirilməsi:

İslam maliyyəsinin iqtisadi strukturu real sektorun inkişafını təşviq edir və maliyyə resurslarının qeyri-real və ya spekulativ əməliyyatlara deyil, konkret iqtisadi fəaliyyətlərə yönləndirilməsini təmin edir. Məsələn, daşınmaz əmlak layihələrinin maliyyələşdirilməsi və infrastrukturun inkişaf etdirilməsi üçün istifadə olunan İjarah modeli real sektorda mühüm rol oynayır. Statistik məlumatlara əsasən, Körfəz ölkələrində İjarah modeli vasitəsilə həyata keçirilən layihələrdə 40%-dən çox iqtisadi artım qeydə alınmışdır (https://www.ifsb.org/wp-content/uploads/2023/10/Islamic-Financial-Services-Industry-Stability-Report-2023_En.pdf).

Cədvəl 3

Körfəz ölkələrində İslam bankçılığının ümumi bankçılıq aktivlərində payı (2022)

Ölkə	Aktivlərin payı (%)
Səudiyyə Ərəbistanı	74.9
Küveyt	51.0
Qətər	28.6
BƏƏ	25.0
Oman	16.6
Bəhreyn	16.1

Mənbə: Cədvəl “https://www.ifsb.org/wp-content/uploads/2023/10/Islamic-Financial-Services-Industry-Stability-Report-2023_En.pdf” məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

İslam bankçılığı, Körfəz ölkələrində maliyyə sektorunun ən diqqətəlayiq seqmentlərindən biri olaraq inkişaf etməkdədir. Səudiyyə Ərəbistanı, Küveyt və Qətər kimi ölkələrdə İslam bankçılığının ümumi bankçılıq aktivlərində yüksək paya malik olması bu ölkələrdə İslam bankçılığına olan tələbatın və investor maraqlarının yüksək olduğunu göstərir. 2022-ci il üçün statistik göstəricilər Səudiyyə Ərəbistanında 74.9%, Küveytdə 51.0% və Qətdə 28.6% payla bu sektorun dominant olduğunu təsdiqləyir.

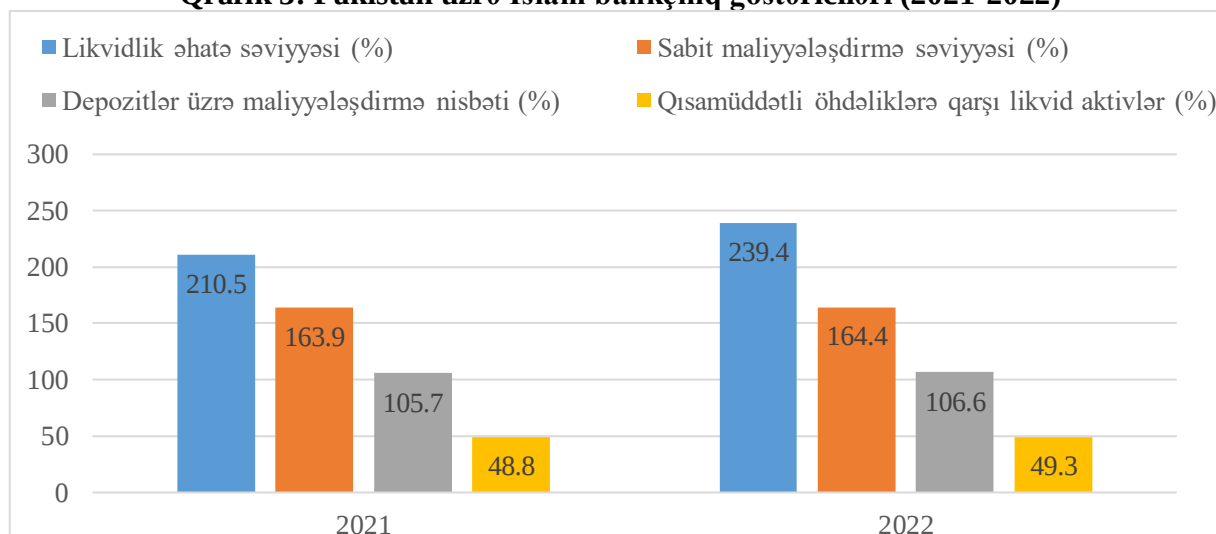
Digər Körfəz ölkələrində, məsələn, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində (25.0%), Omanda (16.6%) və Bəhreynə (16.1%) da əhəmiyyətli rəqəmlər müşahidə edilir. Bu göstəricilər Körfəz bölgəsində İslam bankçılığının getdikcə genişlənən bazar payına sahib olduğunu və bu ölkələrin İslam maliyyəsinə strateji rolunu gücləndirdiyini ifadə edir.

Sosial öhdəliklərə əsaslanan maliyyə:

İslam maliyyəsinin iqtisadi strukturunun digər əsas elementi, maliyyə əməliyyatlarının sosial rifah və iqtisadi bərabərliyin təşviqinə yönəlmiş olmasıdır. Sosial maliyyələşmə mexanizmləri, xüsusilə yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi fəaliyyətin stimullaşdırılması baxımından əhəmiyyətlidir.

Mikro maliyyələşmə proqramları bu çərçivədə mühüm bir nümunə kimi çıxış edir. Məsələn, Pakistanda İslam mikro maliyyə institutları vasitəsilə həyata keçirilən layihələr 500.000-dən çox kiçik sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsinə səbəb olmuşdur (https://www.ifsb.org/wp-content/uploads/2023/10/Islamic-Financial-Services-Industry-Stability-Report-2023_En.pdf).

Qrafik 3: Pakistan üzrə İslam bankçılıq göstəriciləri (2021-2022)

Mənbə: Qrafik “https://www.ifsb.org/wp-content/uploads/2023/10/Islamic-Financial-Services-Industry-Stability-Report-2023_En.pdf” məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Likvidlik əhatə səviyyəsi (Liquidity Coverage Ratio): Bankların qısamüddətli öhdəliklərini (30 gün ərzində yerinə yetiriləcək tələblər) qarşılamaq üçün kifayət qədər yüksək likvidlik səviyyəsinə sahib olub-olmamasını göstərir. 2021-ci ildə bu göstərici 210.5% olmuş, 2022-ci ildə isə 239.4%-ə yüksəlmişdir. Bu, Pakistan banklarının qısamüddətli maliyyə risklərinə qarşı güclü dayanıqlılıq nümayiş etdirdiyini göstərir. Pakistanın təhlil edilməsinin əsas səbəbi, ölkədə İslam bankçılığının sürətli inkişafı və bu sahənin global miqyasda diqqət mərkəzində olmasıdır. Pakistan İslam bankçılığını təşviq etmək üzrə əsas bazarlardan biridir və bu sahədə dövlət dəstəyi, iqtisadi siyasətlər və maliyyə bazarının tələbləri baxımından strateji mövqedədir. Son illərdə ölkədə İslam bankçılıq aktivlərinin və məhsullarının bazar payı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bundan əlavə, Pakistan İslam bankçılıq sahəsində müxtəlif beynəlxalq investorlar üçün cəlbedici olmuşdur, çünki iqtisadiyyatında böyük bir əhali bazası və İslam prinsiplərinə uyğun bankçılıq xidmətlərinə tələbat var. Bu, həm də beynəlxalq investorlar tərəfindən bu sahəyə daha çox maliyyə yatırılması ilə nəticələnir.

Sabit maliyyələşdirmə səviyyəsi (Net Stable Funding Ratio): Bankların uzunmüddətli öhdəlikləri yerinə yetirmək üçün dayanıqlı maliyyələşdirmə mənbələrinə sahib olmasını əks etdirir. 2021-ci ildə bu göstərici 163.9% olmuş, 2022-ci ildə isə 164.4%-ə yüksəlmişdir. Bu, Pakistan banklarının sabit maliyyə strukturu qoruyub saxladığını göstərir.

Depozitlər üzrə maliyyələşdirmə nisbəti (Financing-to-Deposit Ratio): Bankların depozitlərdən nə qədər effektiv istifadə edərək kreditlər və ya maliyyələşdirmə fəaliyyətləri həyata keçirdiyini göstərir. 2021-ci ildə 105.7% olmuş, 2022-ci ildə isə 106.6%-ə yüksəlmişdir. Bu nisbət bankların depozitləri iqtisadi fəaliyyətlərdə uğurla istifadə etdiyini göstərir.

Qısamüddətli öhdəliklərə qarşı likvid aktivlər (Liquid Assets to Short-Term Liabilities): Bankların likvid aktivlərinin qısamüddətli öhdəlikləri qarşılamağa kifayət edib-etmədiyini göstərir. Bu göstərici 2021-ci ildə 48.8%, 2022-ci ildə isə 49.3% olmuşdur. Bu artım bankların maliyyə dayanıqlılığını bir qədər də yaxşılaşdırdığını göstərir.

Bu göstəricilər Pakistanın İslam bankçılığı sektorunun həm qısamüddətli, həm də uzunmüddətli risklərə qarşı dayanıqlılığını və maliyyə sabitliyini qoruduğunu vurğulayır. Göstəricilərin ardıcıl artımı sektorun sağlam strukturunu və artan etibarlılığını nümayiş etdirir.

Etik və hüquqi uyğunluq:

İslam maliyyəsi əməliyyatlarının hər biri Şəriət prinsipləri çərçivəsində həyata keçirildiyindən, etik və hüquqi uyğunluq bu strukturun əsas dayaq nöqtələrindən biridir. Şəriət Nəzarət Şurası, maliyyə əməliyyatlarının dini və hüquqi prinsiplərə uyğunluğunu təmin edir və bu, tərəfdaşlar arasında inamın artmasına səbəb olur. Məsələn, Malayziyada fəaliyyət göstərən İslam maliyyə qurumları hər bir əməliyyat üçün Şəriət təsdiqi alaraq beynəlxalq standartlara uyğunluq göstərir (https://www.ifs.org/wp-content/uploads/2023/10/Islamic-Financial-Services-Industry-Stability-Report-2023_En.pdf). Bu yanaşmanın üstün cəhəti odur ki, maliyyə əməliyyatları yalnız iqtisadi deyil, həm də etik baxımdan uyğun bir çərçivədə həyata keçirilir.

Davranış iqtisadiyyatına uyğunlaşma:

İslam maliyyə məhsulları davranış iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğun şəkildə tərtib olunur və bu yanaşma vasitəsilə maliyyə əməliyyatları iqtisadi fəaliyyətlərin yalnız mənfəət deyil, həm də insan rifahı ilə əlaqələndirilməsini təmin edir. Ailə maliyyələşməsi və fərdi maliyyə xidmətləri bu çərçivədə mühüm yer tutur. Məsələn, Halal ipoteka məhsulları ilə ailələrin mənzil təminatı məsələləri daha etik və hüquqi çərçivədə həll edilir (Gürak H. 2024).

NƏTİCƏ

Məqalədə İslam maliyyələşməsinin nəzəri əsasları və iqtisadi strukturu araşdırılaraq, bu maliyyə modelinin qlobal iqtisadi sistemdəki rolu geniş şəkildə təhlil edilmişdir. İslam maliyyə sistemi etik dəyərləri və iqtisadi ədaləti birləşdirərək, real sektora əsaslanan maliyyələşmə mexanizmləri ilə fərqlənir. Faizsiz əməliyyatlar, risklərin paylaşılması və sosial məsuliyyət prinsipləri iqtisadi sabitlik və dayanıqlıq baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Tədqiqat nəticələri göstərmişdir ki, İslam maliyyə modelləri həm regional, həm də qlobal səviyyədə tətbiq oluna biləcək alternativ maliyyə mexanizmləri təqdim edir. Bununla yanaşı, qeyri-müəyyənlikdən qaçınma və halal fəaliyyətlərin maliyyələşdirilməsi, maliyyə əməliyyatlarının etik çərçivədə həyata keçirilməsini təmin edir. Araşdırma nəticəsində İslam maliyyəsinin yalnız dini deyil, həm də sosial və iqtisadi baxımdan praktik potensiala malik olduğu vurğulanmışdır. Beləliklə, bu maliyyə modeli qlobal iqtisadi sabitliyə töhfə vermək potensialına sahibdir və onun daha geniş tətbiqi yeni iqtisadi imkanlar yarada bilər.

Nəticə olaraq bunları qeyd etmək olar:

1. **İslam maliyyə məhsullarının müxtəlifliyi** onların iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında real problemləri həll etmək və yeni imkanlar yaratmaq potensialını artırır;

2. **Real aktivlərə əsaslanma** prinsipi, İslam maliyyə əməliyyatlarının real sektorlarda iqtisadi fəaliyyətlərin artırılmasına və qeyri-spekulyativ maliyyə əməliyyatlarının genişlənməsinə imkan yaratdığı göstərilmişdir;

3. **Etik dəyərlərə uyğun maliyyələşmə** mexanizmləri vasitəsilə iqtisadi resursların sosial rifaha töhfə verməsi və maliyyə əməliyyatlarının davamlılıq prinsipləri ilə uyğunlaşması təmin edilmişdir.

Beləliklə, bu araşdırmada əldə edilən nəticələr göstərir ki, İslam maliyyə məhsulları müasir qlobal iqtisadi çağırışlara cavab verən etik, davamlı və praktik maliyyə alətləri kimi geniş perspektivlərə malikdir.

Beləliklə, İslam maliyyə sisteminin qlobal iqtisadiyyatda daha geniş tətbiqi və inkişaf etdirilməsi baxımından irəli sürülən təkliflər bunlardır:

1. İslam maliyyə məhsullarının beynəlxalq standartlara uyğun şəkildə harmonizasiyası və yayılması.

2. Real sektorun maliyyələşdirilməsində daha çox İslam maliyyə mexanizmlərindən istifadə edilməsi.

3. Etik maliyyələşmə yanaşmalarının qlobal investisiya strategiyalarında geniş tətbiqi.

4. İslam maliyyəsinin rəqəmsal texnologiyalarla integrasiyası və innovativ məhsul inkişaf etdirilməsi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abdul Rahman A., Azlan Yahya M., & Herry Mohd Nasir M. "Islamic norms for stock screening: A comparison between the Kuala Lumpur stock exchange Islamic index and the dow jones Islamic market index." *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 2010, 3(3), p.228-240.
2. Ahmad A.Y. "Does Islamic banking help in economic development of Muslim countries." *Journal of Islamic Business and Management*, 2015, 6(2), p.19-39.
3. Chong B.S., & Liu M.H. "Islamic banking: interest-free or interest-based?." *Pacific-Basin finance journal*, 2009, 17(1), p.125-144.
4. Gürak H., & Hatti N. (2024). "The Law of Riba in Islamic Banking: Conventional and Unconventional Approaches to Interest-free Financing." Taylor & Francis, NY, 236p.
5. Mas'ad M.A., & Abd Wakil N.A. "Halal industry and Islamic finance institution's role: Issues and challenges." *INSLA E-Proceedings*, 2020, 3(1), p.643-659.
6. Mukhid M. "Islamic Social Finance: Exploring Zakat, Waqf, and Sadaqah in Economic Development." *Economics Studies and Banking Journal (DEMAND)*, 2024, 1(2), p.46-52.
7. Paldi C. "Understanding Riba and Gharar in Islamic finance." *Journal of Islamic Banking and Finance*, 2014, 2(1), p.249-259.
8. Wahab A.R.A., Lewis M.K., & Hassan M.K. "Islamic takaful: Business models, Shariah concerns, and proposed solutions." *Thunderbird International Business Review*, 007,49(3),p.371-396.
9. Yustiardi A.F., Diniyya A.A., Faiz F.A.A., Subri N.S., & Kurnia Z.N. "Issues and challenges of the application of Mudarabah and Musharakah in Islamic bank financing products." *Journal of Islamic Finance*, 2020, 9(2), p.26-41.
10. https://www.ifsb.org/wp-content/uploads/2023/10/Islamic-Financial-Services-Industry-Stability-Report-2023_En.pdf

K.V.Bayramov

master student, Azerbaijan State University of Economics

Theoretical foundations and economic structure of islamic finance

Abstract

Islamic finance, as an alternative financial model aligned with contemporary economic demands, is based on principles of economic justice, ethical values, and social responsibility. This article analyzes the role of conceptual principles such as interest-free finance, risk-sharing, and avoidance of uncertainty in ensuring economic stability. The real-sector-oriented approach of Islamic financial mechanisms plays a vital role in enhancing economic resilience. Moreover, the model's investment principles focused on halal activities contribute to promoting social welfare and economic equity. The research finds that Islamic finance is not merely a religious-based system but offers practical financial solutions to global economic challenges. The application of various financial instruments supports the optimal allocation of economic resources and strengthens social stability. Additionally, integration with digital technologies creates significant opportunities for the global expansion of Islamic finance. The findings indicate that this model can be considered a complementary component of the modern global financial system. The broader adoption of Islamic finance may generate new opportunities across both economic and social spheres.

Key words: *islamic finance, interest-free financing, ethical investment, economic stability, real sector financing.*

S.A.Əfəndiyeva
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
s.afandi@bk.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 14.04.2025

The article was received by editorial board on 14.04.2025

Статья принята к печати 14.04.2025

MALİYYƏ BAZARLARININ FORMALAŞMASINDA PENSİYA AKTİVLƏRİNİN ROLU

Xülasə

Pensiya fondları nüfuzlu institusional investorlar kimi davamlı investisiyaların təşviqində və maliyyə bazarlarının inkişafının formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Əhəmiyyətli aktivləri və uzunmüddətli investisiya üfüqləri ilə pensiya fondları maliyyə məqsədlərini ətraf mühit, sosial və idarəetmə (ESG) prioritetləri ilə uyğunlaşdırmaq üçün unikal mövqedədirlər. Bu tədqiqat davamlı investisiyaların təşviqində pensiya fondlarının rolunu araşdırır, onların maliyyə bazarının inkişafına və davamlı inkişaf nəticələrinə təsirini qiymətləndirir.

Tədqiqat davamlı investisiyaların nəzəri təhlili və ESG integrasiyasının hərəkətvericiləri kimi pensiya fondlarının təkamülü ilə başlayır. O, pensiya fondlarının maliyyə bazarlarına təsir mexanizmlərini, o cümlədən onların bazar likvidliyinə, innovasiyalara və korporativ idarəetməyə töhfələrini araşdırır. Tədqiqat pensiya fondlarının tənzimləyici uyğunsuzluqlar, yaşıllaşdırma riskləri və davamlılıq məqsədləri ilə maliyyə gəlirlərinin tarazlaşdırılması kimi çətinlikləri və qarşıdurmaları müəyyənləşdirərkən davamlı investisiya təşəbbüslərinə rəhbərlik edən pensiya fondlarının nümunəvi hallarını vurğulayır.

Qlobal tendensiyaları, siyasət çərçivələrini və empirik sübutları təhlil edərək, tədqiqat davamlılıq məqsədlərinə nail olmaqda pensiya fondlarının effektivliyini qiymətləndirir. O, güclü ESG integrasiya təcrübələrinin, gücləndirilmiş şəffaflığın və onların təsirinin optimallaşdırılmasında maraqlı tərəflərin əməkdaşlığının vacibliyini vurğulayır. Tədqiqat mövcud maneələri aradan qaldırmaq və davamlı maliyyələşmədə pensiya fondlarının rolunu artırmaq üçün təsirli tövsiyələrlə yekunlaşır.

Bu tədqiqat pensiya fondlarının dayanıqlı və inklüziv qlobal iqtisadiyyata keçidi necə idarə edə biləcəyi, maliyyə bazarlarını gücləndirərkən davamlı inkişafı təşviq edə biləcəyi ilə bağlı fikirlər verməklə davamlı investisiyalar haqqında artan diskursa töhfə verir.

Açar sözlər: *pensiya fondları, davamlı investisiyalar, ESG integrasiyası, maliyyə bazarının inkişafı.*

GİRİŞ

Qlobal davamlılıq problemlərinin həllinin artan aktuallığı təkcə maliyyə gəlirlərinə deyil, həm də müsbət ekoloji, sosial və idarəetmə (ESG) nəticələrinə nail olmaq məqsədi daşıyan dayanıqlı investisiyalara əhəmiyyətli dərəcədə diqqət yetirir. İdarə olunan əhəmiyyətli aktivləri olan institusional investorlar kimi, pensiya fondları bu transformasiya dəyişikliyinə əsas oyunçular kimi meydana çıxdılar. Onların uzunmüddətli investisiya üfuku və fidusiar öhdəlikləri onları davamlı təcrübələrin maliyyə bazarlarına integrasiyasına təkan vermək, iqlim dəyişikliyi, bərabərsizlik və korporativ idarəetmə kimi kritik qlobal problemləri həll edərkən iqtisadi artımı təşviq etmək üçün unikal şəkildə yerləşdirir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Məsuliyyətli İnvestisiya Prinsipləri (PRI) və ESG meyarlarının qəbulu kimi çərçivələr aktiv menecerlərinin qərar qəbul etmə proseslərinin mərkəzinə çevrilməklə,

dayanıqlı investisiyalar son iyirmi il ərzində əhəmiyyətli sürət qazanmışdır. Pensiya fondları öz ölçülərinə və təsirlərinə görə öz strategiyalarını getdikcə bu çərçivələrə uyğunlaşdırır, kapitalı bərpa olunan enerji, yaşıl istiqrazlar və sosial təsir təşəbbüsləri kimi sektorlara yönəldirlər. Bununla belə, bu fondların davamlı inkişafa töhfə vermə dərəcəsi tənzimləyici mühitlər, bazar yetkinliyi və maraqlı tərəflərin gözləntilərindən asılı olaraq regionlar üzrə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir.

Bu dissertasiya maliyyə bazarı nöqtəyi-nəzərindən davamlı investisiyaların təşviqində pensiya fondlarının mühüm rolunu araşdırmaq məqsədi daşıyır. O, pensiya fondlarının bazar tendensiyalarına təsir mexanizmlərini araşdıracaq, onların davamlı inkişaf nəticələrinə təsirini qiymətləndirəcək və davamlılığını investisiya portfellerinə integrasiya edərkən üzləşdikləri çətinlikləri qiymətləndirəcək. Bununla, tədqiqatın məqsədi pensiya fondu strategiyaları və davamlı investisiya bazarlarının təkamülü arasında dinamik əlaqənin hərtərəfli başa düşülməsini təmin etməkdir.

Tədqiqatın məqsədləri üçqatdır. Birincisi, o, davamlı investisiyaların nəzəri əsaslarını və onların təşviqində pensiya fondlarının inkişaf edən rolunu təhlil edəcək. İkincisi, o, pensiya fondu investisiyalarının maliyyə bazarının inkişafına və davamlılıq nəticələrinə təsirinin empirik sübutlarını qiymətləndirəcək. Üçüncüsü, o, davamlı inkişafı dəstəkləməkdə pensiya fondlarının effektivliyini artırmaq üçün siyasət tövsiyələri təklif edəcək. Bu tədqiqatda akademik ədəbiyyatın nəzərdən keçirilməsi, aparıcı pensiya fondlarının nümunələri və etibarlı nəticələr çıxarmaq üçün maliyyə bazarı məlumatlarının təhlili daxil olmaqla, keyfiyyət və kəmiyyət metodologiyalarının birləşməsindən istifadə olunacaq.

Dissertasiya işinin strukturu aşağıdakı kimi təşkil edilmişdir. 1-ci fəsil davamlı investisiyaların nəzəri icmalı və pensiya fondlarının strateji rolunu təqdim edir. 2-ci fəsildə davamlı investisiya bazarlarına təsir göstərən pensiya fondlarının əməliyyat mexanizmləri və real dünya nümunələri araşdırılır. 3-cü Fəsil pensiya fondlarının ESG təşəbbüslərinə töhfələrinə diqqət yetirməklə, maliyyə bazarının inkişafına daha geniş təsirini araşdırır. 4-cü fəsil davamlı inkişafın təşviqində bu investisiyaların effektivliyini qiymətləndirir, çətinlikləri və güzəştləri vurğulayır. Nəhayət, 5-ci Fəsil davamlı maliyyələşmədə pensiya fondlarının rolunun artırılması üçün siyasət nəticələrini, gələcək tendensiyaları və tövsiyələri təqdim edir.

Bu mövzuları tədqiq etməklə, bu tezis dayanıqlı maliyyə ilə bağlı artan müzakirəyə töhfə verməyə, pensiya fondlarının daha möhkəm, əhatəli və dayanıqlı qlobal iqtisadiyyat üçün necə katalizator kimi çıxış edə biləcəyinə dair fikirlər təqdim etməyə çalışır.

Davamlı investisiyaların və pensiya fondlarının nəzəri əsasları

Davamlı investisiyalar, həmçinin məsuliyyətli və ya etik sərmayələr kimi istinad edilir, maliyyə performansını müsbət ətraf mühit, sosial və idarəetmə (ESG) nəticələri ilə balanslaşdırmağa çalışan investisiya yanaşmasını təmsil edir. Davamlılığın investisiya təcrübələrinə integrasiyasının nəzəri kökləri iqtisadi artımın, ətraf mühitin qorunmasının və sosial bərabərliyin qarşılıqlı əlaqəsini vurğulayan maraqlı tərəflər nəzəriyyəsi və davamlı inkişaf kimi daha geniş konsepsiyalarda dayanır (Freeman, 1984; Brundtland Komissiyası, 1987).

Davamlı investisiya təcrübələri iqlim dəyişikliyi, resursların tükənməsi və sosial bərabərsizlik də daxil olmaqla qlobal davamlılıq problemlərinə dair artan məlumatlılığa cavab olaraq inkişaf etmişdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Məsuliyyətli İnvestisiya Prinsiplərinə (UN PRI) uyğun olaraq, davamlı investisiyalar uzunmüddətli riskə uyğunlaşdırılmış gəlirləri artırmaq potensialını tanıyaraq, ESG amillərini investisiya qərarlarının qəbuluna daxil etməyi hədəfləyir (UN PRI, 2021). ESG çərçivəsi davamlı investisiya üçün təməl daşı kimi xidmət edir və investorlara portfellerinin qeyri-maliyyə təsirlərini qiymətləndirmək üçün meyarlar təqdim edir.

Davamlı sərmayələrin nəzəri dayağı daha da müasir portfel nəzəriyyəsi (MPT) tərəfindən dəstəklənir, bu nəzəriyyə diversifikasiyanın risk və gəliri optimallaşdırma biləcəyini irəli sürür (Markowitz, 1952). ESG mülahizələri davamlılıq risklərini portfelin performansına təsir edə biləcək maddi amillər kimi müəyyən etməklə bu çərçivəyə uyğun gəlir. Tədqiqatlar həmçinin, güclü ESG

təcrübələrinə malik şirkətlərin bazarın tənəzzülü zamanı daha aşağı dəyişkənlik və möhkəmlik nümayiş etdirməyə meylli olduğunu irəli sürdü (Friede et al., 2015).

Pensiya fondları uzunmüddətli institusional investorlar kimi ənənəvi olaraq maliyyə bazarlarında mühüm rol oynayıblar. Onların əsas məqsədi benefisiarların maraqlarını qoruyarkən gələcək öhdəlikləri yerinə yetirmək üçün sabit gəlir əldə etməkdir. Tarixən pensiya fonduna investisiyalar maliyyə gəlirlərini prioritetləşdirən fidusiar rüsum prinsiplərini rəhbər tuturdu. Bununla belə, fidusiar öhdəliyin təfsiri ESG mülahizələrini əhatə etmək üçün genişlənməmişdir və bu, onların maliyyə fəaliyyətinə əhəmiyyətli təsirinin artan tanınması ilə idarə olunur (Clark et al., 2015).

Pensiya fondlarının davamlı maliyyənin əsas oyunçularına çevrilməsi onların ESG integrasiya strategiyalarının qəbul edilməsində və qlobal davamlılıq təşəbbüsləri ilə uyğunlaşmasında aydın görünür. Məsələn, Danimarka və Hollandiya kimi ölkələrdəki pensiya fondları ESG-yə əsaslanan aktivlərin bölüşdürülməsi üçün meyarlar təyin edərək məsuliyyətli investisiya təcrübələrinə öncülük etmişlər (OECD, 2020). Dəyişiklik iqlim dəyişikliyi və resurs çatışmazlığı kimi uzunmüddətli davamlılıq risklərinin maliyyə bazarının sabitliyinə və portfelin performansına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə biləcəyi anlayışı ilə əsaslandırılır.

Pensiya fondlarının davamlı maliyyələşmədə rolu bir neçə nəzəri çərçivəyə əsaslanır. Birincisi, maraqlı tərəflər nəzəriyyəsi ictimai sərvətlərin idarəçiləri kimi pensiya fondlarının müxtəlif maraqlı tərəflərin, o cümlədən benefisiarlar, tənzimləyicilər və bütövlükdə cəmiyyətin maraqlarına necə cavab verə biləcəyini anlamaq üçün obyektiv təqdim edir (Freeman, 1984). İkincisi, institusional izomorfizm nəzəriyyəsi təklif edir ki, həmyaşıdların təsiri və tənzimləyici təzyiqlər pensiya fondlarını davamlı təcrübələri qəbul etməyə sövq edə bilər (DiMaggio & Powell, 1983).

Bundan əlavə, maliyyə vasitəçiliyi nəzəriyyəsi pensiya fondlarının kapitalı dayanıqlı investisiyalara yönəltmək və bununla da bazar tendensiyaalarına təsir göstərmək və iqtisadi dayanıqlığı təşviq etmək qabiliyyətini vurğulayır (Scholtens, 2006). Təqaüd fondları öz maliyyə güclərindən istifadə etməklə, aşağı karbonlu və inklüziv qlobal iqtisadiyyata keçidə töhfə verərək, davamlı maliyyəni genişləndirmək üçün katalizator rolunu oynaya bilər.

Davamlı investisiyalar üçün qlobal sürət ESG integrasiyasını təşviq edən tənzimləyici çərçivələr və könüllü təşəbbüslərlə gücləndirilmişdir. BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (SDGs) və iqlim dəyişikliyi üzrə Paris Sazişi kapitalın dayanıqlılıq məqsədlərinə yönəldilməsinə rəhbərlik edən ümumi çərçivələr kimi xidmət edir (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, 2015; UNFCCC, 2015). Əlavə olaraq, Avropa Birliyinin Davamlı Maliyyənin Açıqlanması Qaydası (SFDR) kimi regional qaydalar ESG investisiya təcrübələrində daha çox şəffaflıq və hesabatlılıq tələb edir (Avropa Komissiyası, 2021).

Institusional investorlar, o cümlədən pensiya fondları getdikcə öz strategiyalarını bu çərçivələrə uyğunlaşdırırlar. Məsələn, institusional investorların koalisiyası olan Net-Zero Asset Owner Alliance 2050-ci ilə qədər öz portfellerində karbon neytrallığına nail olmağı öhdəsinə götürüb, pensiya fondunun strategiyaları ilə qlobal davamlılıq məqsədləri arasında artan uyğunluğu nümayiş etdirib (UNEP FI, 2019).

Davamlı investisiya bazarlarında pensiya fondlarının rolu

Pensiya fondları, uzunmüddətli institusional investorlar kimi, davamlı investisiyalar üçün qlobal gündəliyi idarə etməkdə əsas rol oynadırlar. Onların əhəmiyyətli aktivləri və davamlı investisiya üföqləri onları bazar tendensiyaalarına təsir etmək və ekoloji, sosial və idarəetmə (ESG) məqsədləri istiqamətində investisiya normalarını formalaşdırmaq üçün unikal şəkildə yerləşdirir. Bu fəsilə pensiya fondlarının investisiya bazarlarında davamlılığı təşviq etdiyi mexanizmlər araşdırılır, onların davamlı maliyyə sahəsində liderliklərinin nümunəvi halları araşdırılır və bu transformativ rolda üzləşdikləri çətinliklər müəyyən edilir.

Pensiya fondlarının ESG investisiyalarının inkişafında rolu riskləri azaldarkən uzunmüddətli gəlirləri maksimuma çatdırmaq üçün onların fidusiar məsuliyyəti ilə dəstəklənir. ESG meyarlarını

investisiya proseslərinə daxil etməklə, pensiya fondları portfel performansına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edə biləcək qeyri-maliyyə risklərini həll etməyi hədəfləyirlər. Tədqiqatlar vurğulayır ki, ESG integrasiyası riskə uyğunlaşdırılmış gəlirləri artırır, çünki güclü ESG təcrübələri olan şirkətlər tez-tez daha yaxşı əməliyyat performans, davamlılıq və nüfuz üstünlükləri nümayiş etdirirlər (Friede et al., 2015).

Qlobal pensiya fondları öz portfellerini davamlılıq məqsədlərinə uyğunlaşdırmaq üçün getdikcə mənfi seçim, müsbət yoxlama və təsirli investisiya kimi strategiyaları qəbul edirlər. Mənfi skrining ESG standartlarına cavab verməyən şirkət və ya sektorların xaric edilməsini nəzərdə tutur, müsbət seçim isə nümunəvi davamlılıq təcrübələri nümayiş etdirən qurumlara üstünlük verir (Riedl & Smeets, 2017). Təsirli investisiyalar, maliyyə gəlirləri ilə yanaşı ölçülə bilən sosial və ekoloji faydalar təmin edən investisiyaları fəal şəkildə axtararaq daha da irəliləyir (Höchstädter & Scheck, 2015).

Pensiya fondları davamlı investisiya bazarlarına bir çox kanallar vasitəsilə təsir göstərilir. Birincisi, onların ölçüsü onlara korporativ strategiyalarda ESG integrasiyasını təşviq etmək üçün şirkətlərlə əlaqə saxlayaraq əhəmiyyətli səhmdarlar kimi çıxış etməyə imkan verir. Bu səhmdar fəallığına davamlılıq məsələləri üzrə səsvermə və şəffaflığın və hesabatlılığın artırılmasının tərəfdarı olmaq daxildir (Dimson et al., 2015).

İkincisi, pensiya fondları kapitalı yaşıl istiqrazlar və sosial istiqrazlar kimi dayanıqlı maliyyə alətlərinə yönəltməklə bazar innovasiyasına təkan verir. Yaşıl istiqrazların emissiyası, məsələn, iqlimlə bağlı riskləri həll etməyə çalışan pensiya fondları kimi institusional investorların tələbi ilə qlobal miqyasda artıb (İqlim İstiqrazları Təşəbbüsü, 2022). Üçüncüsü, pensiya fondları iqlimlə bağlı risklər barədə hesabat verməkdə şirkətlərə rəhbərlik edən İqlimlə əlaqəli Maliyyə Açıqlamaları üzrə İşçi Qrup (TCFD) kimi davamlılıq çərçivələri və standartlarını hazırlamaq üçün siyasətçilər və sənaye qrupları ilə əməkdaşlıq edir (TCFD, 2017).

Nümunəvi hallar pensiya fondlarının davamlı investisiya təcrübələrinə necə rəhbərlik etdiyini vurğulayır. Ən böyük suveren sərvət fondlarından biri olan Norveç Hökumətinin Pensiya Fondu Qlobal insan hüquqlarını pozan və ya ətraf mühitə ciddi ziyan vuran şirkətlər istisna olmaqla, etik qaydaları öz investisiya strategiyasına daxil etmişdir (Norges Bank, 2021). Eynilə, Kaliforniya Dövlət İşçilərinin Təqaüd Sistemi (CalPERS) bərpa olunan enerji və yaşıl infrastruktur kimi sənayeləri hədəfləyən ESG Strateji Planı vasitəsilə davamlı investisiyalara üstünlük verib (CalPERS, 2021).

İnkişaf etməkdə olan bazarlarda pensiya fondları ESG prinsiplərini getdikcə daha çox qəbul edirlər. Məsələn, Cənubi Afrikadakı pensiya fondları investisiyaların ölkənin sosial-iqtisadi prioritetləri ilə uyğunlaşdırılmasını vurğulayaraq Cənubi Afrikada Məsuliyyətli İnvestisiya Kodeksi (CRISA) vasitəsilə davamlı sərmayə qoymağı öhdələrinə götürmüşlər (CRISA, 2011).

Pensiya fondlarının maliyyə bazarının inkişafına təsiri

Pensiya fondları maliyyə bazarının inkişafında transformativ rol oynayır, kapital bazarlarının dərinləşdirilməsi, bazarın səmərəliliyinin artırılması və maliyyə sabitliyinin təşviqi üçün katalizator rolunu oynayır. Uzunmüddətli investisiya üfuku ilə pensiya fondları likvidliyi gücləndirməklə, risklərin bölüşdürülməsini təmin etməklə və kapitalı məhsuldar sektorlara yönəltməklə maliyyə bazarlarının böyüməsinə töhfə verir. Bu fəsil pensiya fondlarının bazar strukturuna, innovasiyalara və sabitliyə verdiyi töhfələrə xüsusi diqqət yetirməklə, maliyyə bazarının inkişafına çoxşaxəli təsirini araşdırır.

Pensiya fondları kapital bazarlarının ölçüsünə və dərinliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Böyük həcmdə aktivləri birləşdirərək, onlar infrastruktur layihələrinin, sənayenin genişləndirilməsinin və texnoloji innovasiyaların maliyyələşdirilməsi üçün vacib olan sabit uzunmüddətli kapital mənbəyini təmin edirlər. Empirik tədqiqatlar pensiya fondunun aktivlərinin artımı ilə səhm və istiqraz bazarlarının inkişafı arasında müsbət əlaqəni nümayiş etdirmişdir. Məsələn, Impavido et al. (2003) böyük pensiya fondu sektorlarına malik ölkələrin daha dərin maliyyə bazarları və daha yüksək bazar kapitalaşmasının ÜDM-ə nisbəti nümayiş etdirdiyini vurğulayır.

Pensiya fondları həm də dəyişkənliyi azaldan investisiya strategiyaları qəbul etməklə bazar sabitliyinə töhfə verir. Onların şaxələndirilmiş və uzunmüddətli investisiyalara üstünlük vermələri qısamüddətli spekulyativ davranışı azaldır, aktivlərin qiymətlərində sabitliyi təşviq edir (Davis & Hu, 2008). Bundan əlavə, iqtisadi qeyri-müəyyənlik dövrlərində pensiya fondları digər bazar iştirakçıları geri çəkildikdə likvidliyi təmin edən kontrsiklik investorlar kimi çıxış edirlər.

Pensiya fondları yeni maliyyə alətlərinin və investisiya vasitələrinin inkişafını təşviq etməklə maliyyə bazarında innovasiyalara təkan verir. Məsələn, yaşıl istiqrazların, sosial istiqrazların və davamlılıqla əlaqəli kreditlərin yüksəlişi qismən pensiya fondları kimi institusional investorların tələbindən qaynaqlanır. Bu innovativ alətlər ekoloji və sosial məqsədlərə uyğun olan layihələrin maliyyələşdirilməsinə imkan verir və bununla da kapital bazarlarının əhatə dairəsini genişləndirir.

Bundan əlavə, pensiya fondları alternativ investisiya strategiyalarının, o cümlədən özəl kapital, daşınmaz əmlak və infrastruktur sərmayələrinin qəbulunda öncülük etmişlər. Bu strategiyalar təkcə portfelin şaxələndirilməsini gücləndirmir, həm də ixtisaslaşmış maliyyə bazarlarının böyüməsinə töhfə verir. Andonov və başqalarının tədqiqatı. (2015) göstərir ki, pensiya fondları bazar dinamikasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edərək, alternativ aktiv siniflərində əsas investorlara çevriləblər.

Pensiya fondlarının mövcudluğu şəffaflığı, idarəetməni və likvidliyi təkmilləşdirməklə bazarın səmərəliliyini artırır. İnstitusional investorlar kimi, pensiya fondları yüksək korporativ idarəetmə standartlarını və investisiya şirkətlərindən açıqlama tələb edir, hesabatlılığı gücləndirir və məlumat asimetriyasını azaldır (Clark & Hebb, 2005). Bundan əlavə, onların genişmiqyaslı ticarət fəaliyyətləri bazarın likvidliyinə kömək edir, daha hamar əməliyyatları asanlaşdırır və təklif-sorğu yayılmalarını daraldır.

Pensiya fondları həmçinin səhmdarların fəallığında fəal iştirak etməklə bazarın səmərəliliyini dəstəkləyir. Əsas korporativ qərarlara səs verməklə və strateji məsələlərdə rəhbərliklə əlaqə saxlamaqla onlar korporativ davranışa uzunmüddətli dəyər yaratmağa uyğun şəkildə təsir göstərilir. Bu aktivlik korporativ təcrübələri investorların maraqlarına uyğunlaşdırmaqla ümumi bazar səmərəliliyini artırır (Gillan & Starks, 2000).

Pensiya fondlarının maliyyə bazarının inkişafına təsiri tənzimləyici çərçivələr və qlobal tendensiyalarla formalaşır. OECD-nin Pensiya Fondu Tənzimləmə Prinsiplərinə əməl edənlər kimi möhkəm tənzimləmə mühitinə malik ölkələrdə pensiya fondları daha çox şəffaflıq və hesabatlılıqla fəaliyyət göstərir ki, bu da maliyyə bazarlarını gücləndirir (OECD, 2017). Əksinə, zəif tənzimləyici bazalar pensiya fondlarının potensialına mane ola bilər, səmərəsizliyə və bazar təhriflərinə səbəb ola bilər.

Ətraf mühit, sosial və idarəetmə (ESG) meyarlarının investisiya qərarlarına inteqrasiyası kimi qlobal tendensiyalar pensiya fondlarının təsirini daha da gücləndirmişdir. Pensiya fondları öz portfellerini davamlılıq məqsədlərinə uyğunlaşdırmaqla təkcə maliyyə bazarlarının əhatəsini genişləndirməyib, həm də əsas bazar segmenti kimi yaşıl maliyyənin yaranmasına töhfə veriblər (İqlim İstiqrazları Təşəbbüsü, 2022).

Davamlı inkişafın təşviq edilməsində pensiya fondlarının səmərəliyinin qiymətləndirilməsi

Pensiya fondu investisiyalarının davamlılıq məqsədləri ilə artan uyğunlaşdırılması onların ekoloji, sosial və idarəetmə (ESG) ilə bağlı mənalı nəticələrin əldə edilməsində effektivliyi məsələsini gündəmə gətirir. Pensiya fondları nüfuzlu institusional investorlar kimi maliyyə bazarları ilə davamlı inkişaf məqsədləri (DİM) arasında körpü yaratmaq potensialına malikdir. Bu fəsil ölçüləri və nəticələri təhlil etməklə, müqayisəli nümunə araşdırmalarını tədqiq etməklə, mövcud çətinlikləri və güzəştləri müəyyən etməklə, davamlı inkişafın təşviqində pensiya fondlarının effektivliyini qiymətləndirir.

Pensiya fondlarının davamlı inkişafın təşviqində effektivliyinin qiymətləndirilməsi müvafiq göstəricilərin müəyyən edilməsi ilə başlayır. Davamlı investisiyalar üçün əsas performans göstəricilərinə (KPI) ESG xalının yaxşılaşdırılması, karbon ayaq izinin azaldılması və DİM-lərə uyğunlaşma daxildir. Qlobal Hesabat Təşəbbüsü (GRI) və Davamlı Mühəsibat Uçotu Standartları Şurası (SASB) pensiya fondlarının investisiyalarının təsirini dolayısi ilə əks etdirən investisiya şirkətlərinin ESG performansını qiymətləndirmək üçün çərçivələr təklif edir (GRI, 2020; SASB, 2020).

Davamlı aktivlərin riskə uyğunlaşdırılmış gəliri kimi maliyyə göstəriciləri eyni dərəcədə vacibdir. Tədqiqatlar göstərdi ki, davamlı investisiyalar ESG mülahizələrinin maliyyə göstəricilərinə xələl gətirdiyi anlayışına qarşı çıxaraq rəqabətli gəlir əldə edə bilər (Friede et al., 2015). Əlavə olaraq, bərpa olunan enerji sektorlarında yaradılan iş yerlərinin sayı və ya yaşıl istiqrazlara ayrılmış portfel aktivlərinin faizi kimi təsir göstəriciləri davamlı inkişaf nəticələrinin nəzərəcarpacaq ölçülərini təmin edir.

Regionlar üzrə pensiya fondlarının müqayisəli təhlili onların davamlı inkişafın təşviqində effektivliyində əhəmiyyətli fərqlər aşkar edir. İsveçin AP Fondları kimi Avropadakı pensiya fondları xalis sıfır emissiyaya riayət etməklə və ESG faktorlarını əsas investisiya strategiyalarına integrasiya etməklə yol göstərmişlər (AP Fondları, 2021). Eynilə, Hollandiyanın ABP pensiya fondu davamlılığa ölçülə bilən təsirləri nümayiş etdirərək bərpa olunan enerji və dairəvi iqtisadiyyat layihələrinə əhəmiyyətli resurslar ayırmışdır (ABP, 2021).

Bunun əksinə olaraq, inkişaf etməkdə olan bazarlarda pensiya fondları davamlılığını prioritetləşdirmək imkanlarını məhdudlaşdıran struktur və tənzimləyici çətinliklərlə üzləşirlər. Standartlaşdırılmış ESG çərçivələrinin olmaması və dayanıqlı maliyyə alətlərinə məhdud çıxış əsas maneələrdir. Bununla belə, Latin Amerikasında Yaşıl Maliyyə Platforması kimi təşəbbüslər pensiya fondlarını bu regionlarda davamlı inkişafa töhfə verməyə təşviq edərək bu boşluqları aradan qaldırmağa başlamışdır (Yaşıl Maliyyə Platforması, 2022).

Pensiya fondları davamlı investisiyalarda irəliləyişlər əldə etsə də, məhdudiyyətlər və güzəştlər davam edir. Əsas problemlərdən biri maliyyə gəlirlərini artırmaq üçün ESG məqsədləri ilə fidusiar öhdəlikləri balanslaşdırmaqdır. Pensiya fondları tez-tez davamlı investisiyaların uzunmüddətli xarakteri ilə ziddiyyət təşkil edən qısamüddətli maliyyə göstəricilərini nümayiş etdirmək üçün maraqlı tərəflərin təzyiqi ilə üzləşirlər (Clark et al., 2015).

Yaşıl yuyulma və ya ESG etimadnamələrinin təhrif edilməsi başqa mühüm problem yaradır. Ümumdünya qəbul edilmiş ESG standartlarının olmaması davamlı investisiyaların həqiqiliyini yoxlamağı çətinləşdirir, nüfuzun zədələnməsi riskini artırır (Kölbel və digərləri, 2020). Bundan əlavə, ekoloji və sosial məqsədlər arasında mübadilə investisiya qərarlarını çətinləşdirə bilər, çünki müəyyən layihələr ekoloji məqsədlərlə uyğunlaşa bilər, lakin sosial bərabərliyə cavab verə bilmir.

Pensiya fondlarının davamlı investisiyaların təşviqində transformativ potensialı möhkəm siyasət çərçivələrinə və strateji müdaxilələrə ehtiyac olduğunu vurğulayır. Bu fəsil pensiya fondlarının davamlı maliyyəyə cəlb edilməsinin siyasət nəticələrini araşdırır və onların ətraf mühit, sosial və idarəetmə (ESG) məqsədlərinin təşviqində rolunun gələcək trayektoriyasını araşdırır. Tənzimləyici, əməliyyat və bazar problemlərini həll etməklə, o, pensiya fondlarının davamlı inkişafa təsirini maksimum dərəcədə artırmaq istəyən maraqlı tərəflər üçün təsirli tövsiyələr təqdim etmək məqsədi daşıyır.

Siyasət çərçivələri pensiya fondlarının dayanıqlı investisiyalara üstünlük verməsi üçün mühüm rol oynayır. Hökumətlər və tənzimləyicilər fidusiar öhdəliklərdən ödənmədən ESG integrasiyasını dəstəkləyən mühit yaratmalıdırlar. Məsələn, Avropa Birliyinin Dayanıqlı Maliyyənin Açıqlanması Qaydası (SFDR) ESG təcrübələrində şəffaflığı tələb edir, institusional investorları davamlılıq risklərinin investisiya qərarlarına necə integrasiya olunduğunu açıqlamağa məcbur edir

(Avropa Komissiyası, 2021). Bu cür qaydaların qlobal miqyasda genişləndirilməsi ESG hesabatlarında ardıcılığını təmin edə və hesabatlılığı artırma bilər.

Davamlı investisiyalar üçün vergi güzəştləri və subsidiyalar həmçinin pensiya fondlarını yaşıl istiqrazlara, bərpa olunan enerji layihələrinə və sosial müəssisələrə resurslar ayırmağa təşviq edə bilər. Əməliyyat xərclərini azaldan və ya yüksək riskli davamlı investisiyalar üçün təminat verən siyasətlər pensiya fondlarının inkişaf etməkdə olan bazarlara girərkən üzləşdiyi maliyyə maneələrini azalda bilər (OECD, 2020).

Effektiv siyasətlərin formalaşdırılması üçün çoxsaylı maraqlı tərəflərin iştirakı vacibdir. Hökumətlər, beynəlxalq təşkilatlar və maliyyə institutları arasında əməkdaşlıq qlobal davamlılıq məqsədlərinə uyğun gələn hərtərəfli çərçivələrin yaradılmasına gətirib çıxara bilər. İqlimlə əlaqəli Maliyyə Açıqlamaları üzrə İşçi Qrup (TCFD) və Məsuliyyətli İnvestisiya Prinsipləri (PRI) kimi təşəbbüslər ESG amillərinin investisiya strategiyalarına inteqrasiyası üçün praktiki təlimatlar təklif edir, pensiya fondlarına qlobal ən yaxşı təcrübələrə uyğunlaşmaq imkanı verir (TCFD, 2017; BMT; PRI, 2021).

Bundan əlavə, pensiya fondları davamlılığa yönəlmiş islahatların tərəfdarı olmaqla siyasətin formalaşmasında fəal iştirak edə bilərlər. Onların Net-Zero Asset Owner Alliance kimi qlobal ittifaqlarda iştirakı siyasət istiqamətlərinə təsir göstərməkdə və davamlı maliyyəni inkişaf etdirməkdə kollektiv fəaliyyətin gücünü vurğulayır (UNEP FI, 2019).

Davamlı investisiyalarda pensiya fondlarının gələcəyi texnoloji irəliləyişlər, inkişaf edən bazar dinamikası və cəmiyyətin gözləntiləri ilə formalaşır. Süni intellekt (AI) və blokçeyn kimi rəqəmsal alətlər ESG məlumat təhlilini artırmaq və davamlı investisiyalarda şəffaflığı artırmaq potensialına malikdir. Məsələn, süni intellektə əsaslanan ESG analitikası pensiya fondlarına məlumatlı qərarlar qəbul etməyə imkan verən daha dəqiq risk qiymətləndirmələrini təmin edə bilər (Schoenmaker & Schramade, 2019).

Bundan əlavə, təsirli investisiyalara artan tələbat, ehtimal ki, pensiya fondlarını ölçülə bilən sosial və ekoloji nəticələr verən investisiyalara yönəldəcək. Bu tendensiya yaşıl və sosial istiqrazların artan buraxılışının sübutu kimi maliyyə bazarlarında davamlılığa doğru daha geniş sürüşmə ilə uyğunlaşır (İqlim İstiqrazları Təşəbbüsü, 2022).

İqlimlə bağlı risklərin maliyyə qərarlarının qəbuluna inteqrasiyasının daha da təkmilləşəcəyi gözlənilir. Pensiya fondları, ehtimal ki, TCFD tövsiyələrinə uyğun olaraq müxtəlif iqlim ssenariləri altında portfəllərinin dayanıqlığını qiymətləndirmək üçün ssenari təhlili və stress testini qəbul edəcəklər (TCFD, 2017).

Dayanıqlı inkişafa təsirini artırmaq üçün pensiya fondları çoxşaxəli yanaşma tətbiq etməlidirlər. Birincisi, onlar investisiya strategiyalarını qlobal davamlılıq standartlarına uyğunlaşdırmaqla ESG inteqrasiya proseslərini gücləndirməlidirlər. İkincisi, tənzimləyicilər və sənaye qrupları ilə gücləndirilmiş əməkdaşlıq, davamlı investisiyalara daha çox inamı gücləndirərək, yaşıl yuyulma və məlumat uyğunsuzluğu problemlərini həll edə bilər (Kölbel və digərləri, 2020).

İnkişaf etməkdə olan bazarlarda potensialın artırılması pensiya fondu investisiyalarının qlobal əhatə dairəsini genişləndirmək üçün çox vacibdir. Texniki yardımın təmin edilməsi və yerli ESG təcrübəsinin inkişafı bu regionlarda davamlı maliyyə üçün maneələri aradan qaldırmağa kömək edə bilər. Nəhayət, pensiya fondları öz sərmayələrinin sosial və ətraf mühitə təsirlərini mütəmadi olaraq açıqlamaqla şəffaflığa üstünlük verməli, bununla da maraqlı tərəflərin inamını artırmalı və hesabatlılığı təmin etməlidirlər.

NƏTİCƏ

Pensiya fondlarının davamlı investisiyaların təşviqində rolu onların maliyyə bazarlarına və qlobal davamlılıq səylərinə əsas təsirini vurğulayır. Uzunmüddətli institusional investorlar kimi, pensiya fondları onlara maliyyə məqsədlərini ətraf mühit, sosial və idarəetmə (ESG) prioritetləri ilə uyğunlaşdırmağa imkan verən unikal xüsusiyyətlərə malikdir. Əhəmiyyətli resursları davamlı təşəb-

büslərə yönəltmək qabiliyyəti onları iqlim dəyişikliyi, sosial bərabərsizlik və iqtisadi qeyri-sabitlik kimi aktual problemlərin həllində kritik aktyorlar kimi mövqeləndirir.

Bu tədqiqat dayanıqlı investisiyaları və pensiya fondlarının institusional investorlar kimi təkamülünü dəstəkləyən nəzəri əsasları vurğulamışdır. ESG amillərinin investisiya strategiyalarına integrasiyası nəinki pensiya fondu portfellerinin davamlılığını və riskə uyğunlaşdırılmış gəlirlərini artırdı, həm də maliyyə bazarlarının daha geniş inkişafına töhfə verdi. Likvidliyi gücləndirməklə, bazar innovasiyalarını dəstəkləməklə və korporativ hesabatlılığı təşviq etməklə, pensiya fondları davamlı maliyyənin artımına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişlər.

Bununla belə, tədqiqat davamlı inkişafın təşviqində pensiya fondlarının tam potensialını məhdudlaşdıran çətinlikləri də müəyyən edib. Tənzimləyici uyğunsuzluqlar, yaşıllaşdırma riskləri və maliyyə gəlirləri ilə davamlılıq məqsədləri arasında uzlaşmalar kritik maneələr olaraq qalır. Bu problemlərin həlli möhkəm siyasət çərçivələri, gücləndirilmiş şəffaflıq və maraqlı tərəflər arasında əməkdaşlıq tələb edir. Məsuliyyətli İnvestisiya Prinsipləri (PRI) və İqlimlə əlaqəli Maliyyə Açıqlamaları üzrə İşçi Qrup (TCFD) kimi qlobal təşəbbüslər bu məqsədlərə nail olmaq üçün dəyərli çərçivələr təqdim edir.

Gələcəyə baxaraq, pensiya fondları inkişaf edən bazar dinamikasına, texnoloji irəliləyişlərə və artan ictimai gözləntilərə uyğunlaşmalıdır. İqlim ssenarisi təhlilinin integrasiyası, yaşıl istiqrazlar kimi innovativ maliyyə alətlərinin qəbulu və ESG məlumatlarının təhlilini təkmilləşdirmək üçün rəqəmsal alətlərdən istifadə onların strategiyalarının formalaşmasında mərkəzi rol oynayacaq. Bundan əlavə, inkişaf etməkdə olan bazarlarda potensialın yaradılması söylərinin genişləndirilməsi və beynəlxalq əməkdaşlığın təşviqi pensiya fondlarına qlobal miqyasda davamlı inkişafa təsirlərini genişləndirməyə kömək edə bilər.

Nəticə olaraq, pensiya fondları davamlı qlobal iqtisadiyyata keçid üçün böyük potensiala malikdir. Onların maliyyə və qeyri-maliyyə məqsədlərini tarazlaşdırmaq bacarığı təkə bazar liderləri kimi mövqelərini gücləndirmir, həm də onların uzunmüddətli ictimai rifahın idarəediciləri kimi rolunu bir daha təsdiqləyir. Mövcud çağırışları həll etməklə və yaranan imkanlardan istifadə etməklə, pensiya fondları həm maliyyə bazarlarına, həm də qlobal inkişafa davamlı təsir yaradaraq, davamlı maliyyəyə töhfələrini daha da artırabilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. ABP (2021). Sustainability Policy. Retrieved from <https://www.abp.nl/>
2. Andonov, A., Bauer, R. M., & Cremers, K. J. (2015). Pension fund asset allocation and liability discount rates. *Review of Financial Studies*, 28(8), 2374–2412.
3. AP Funds (2021). Sustainability Report. Retrieved from <https://apfonderna.se/>
4. Brundtland Commission (1987). *Our Common Future*. Oxford University Press.
5. CalPERS (2021). Environmental, Social, and Governance Strategic Plan. Retrieved from <https://www.calpers.ca.gov/>
6. Clark, G. L., & Hebb, T. (2005). Why do they care? The market for corporate global responsibility and the role of institutional investors. *Environment and Planning A*, 37(11), 2015–2031.
7. Climate Bonds Initiative (2022). Green Bond Market Summary. Retrieved from <https://www.climatebonds.net/>
8. CRISA (2011). Code for Responsible Investing in South Africa. Institute of Directors Southern Africa.
9. Davis, E. P., & Hu, Y. (2008). Does funding of pensions stimulate economic growth? *Journal of Pension Economics & Finance*, 7(2), 221–249.

10. DiMaggio, P. J., & Powell, W. W. (1983). The iron cage revisited: Institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields. *American Sociological Review*, 48(2), 147-160.
11. Dimson, E., Karakaş, O., & Li, X. (2015). Active ownership. *The Review of Financial Studies*, 28(12), 3225–3268.
12. European Commission (2021). Sustainable Finance Disclosure Regulation (SFDR). Retrieved from <https://ec.europa.eu/>
13. Freeman, R. E. (1984). *Strategic Management: A Stakeholder Approach*. Pitman.
14. Friede, G., Busch, T., & Bassen, A. (2015). ESG and financial performance: Aggregated evidence from more than 2000 empirical studies. *Journal of Sustainable Finance & Investment*, 5(4), 210–233.
15. Gillan, S. L., & Starks, L. T. (2000). Corporate governance proposals and shareholder activism: The role of institutional investors. *Journal of Financial Economics*, 57(2), 275–305.
16. Green Finance Platform (2022). *Advancing Green Finance in Emerging Markets*. Retrieved from <https://www.greenfinanceplatform.org/>
17. GRI (2020). *Global Reporting Initiative Standards*. Retrieved from <https://www.globalreporting.org/>
18. Höchstädter, A. K., & Scheck, B. (2015). What's in a name: An analysis of impact investing definitions. *Journal of Business Ethics*, 132(2), 449–475.
19. Impavido, G., Musalem, A. R., & Tressel, T. (2003). The impact of contractual savings institutions on securities markets. *World Bank Policy Research Working Paper No. 2948*.
20. Kölbel, J. F., Busch, T., & Jancso, L. M. (2020). *The Effects of Mandatory ESG Disclosure Around the World*.
21. Markowitz, H. (1952). Portfolio selection. *The Journal of Finance*, 7(1), 77-91.
22. Norges Bank (2021). *Responsible Investment Report*. Retrieved from <https://www.nbim.no/>
23. OECD (2017). *OECD Principles of Pension Fund Regulation*. Retrieved from <https://www.oecd.org/>
24. OECD (2020). *Pension Funds in Figures*. Retrieved from <https://www.oecd.org/>
25. Riedl, A., & Smeets, P. (2017). Why do investors hold socially responsible mutual funds? *Journal of Finance*, 72(6), 2505–2550.
26. SASB (2020). *Sustainability Accounting Standards Board Standards*. Retrieved from <https://www.sasb.org/>
27. Schoenmaker, D., & Schramade, W. (2019). *Principles of Sustainable Finance*. Oxford University Press.
28. Scholtens, B. (2006). Finance as a driver of corporate social responsibility. *Journal of Business Ethics*, 68(1), 19-33.
29. TCFD (2017). *Recommendations of the Task Force on Climate-related Financial Disclosures*. Retrieved from <https://www.fsb-tcfd.org/>
30. UN PRI (2021). *Principles for Responsible Investment*. Retrieved from <https://www.unpri.org/>
31. UNEP FI (2019). *Net-Zero Asset Owner Alliance*. Retrieved from <https://www.unepfi.org/>
32. UNFCCC (2015). *The Paris Agreement*. Retrieved from <https://unfccc.int/>
33. United Nations (2015). *Sustainable Development Goals*. Retrieved from <https://www.un.org/>

S.A.Afandiyeva

master student, Azerbaijan State University of Economics

The role of pension assets in the formation of financial markets

Abstract

Pension funds, as influential institutional investors, play a crucial role in promoting sustainable investment and shaping the development of financial markets. With their significant assets and long-term investment horizons, pension funds are uniquely positioned to align their financial objectives with environmental, social and governance (ESG) priorities. This study examines the role of pension funds in promoting sustainable investment, assessing their impact on financial market development and sustainable development outcomes.

The study begins with a theoretical analysis of sustainable investment and the evolution of pension funds as drivers of ESG integration. It explores the mechanisms by which pension funds influence financial markets, including their contributions to market liquidity, innovation and corporate governance. The study highlights case studies of pension funds leading sustainable investment initiatives while identifying challenges and conflicts such as regulatory mismatches, greening risks and balancing financial returns with sustainability objectives.

By analyzing global trends, policy frameworks, and empirical evidence, the study assesses the effectiveness of pension funds in achieving sustainability goals. It highlights the importance of strong ESG integration practices, enhanced transparency, and stakeholder collaboration in optimizing their impact. The study concludes with actionable recommendations to address existing barriers and enhance the role of pension funds in sustainable finance.

This study contributes to the growing discourse on sustainable investment by providing insights into how pension funds can manage the transition to a sustainable and inclusive global economy, fostering sustainable development while strengthening financial markets.

Keywords: *pension funds, sustainable investment, ESG integration, financial market development.*

S.Ş.Cəfərli
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
serxan.ceferli.2019@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 08.04.2025

The article was received by editorial board on 08.04.2025

Статья принята к печати 08.04.2025

AZƏRBAYCAN BANK SEKTORUNDA MALİYYƏ DAYANIQLILIĞININ TƏMİNİNDƏ ÇƏTİNLİKLƏR VƏ İMKANLAR

Xülasə

Azərbaycan iqtisadiyyatının sabitliyi və inkişafı strateji baxımdan bank sektorunun maliyyə imkanlarından asılıdır. Neft gəlirlərindən asılılıq, makroiqtisadi dəyişkənlik, texnologiya təhlükələri və tənzimləyici maneələr sektorun əsas maneələridir. Rəqəmsallaşma, xarici kapitalın cəlb edilməsi, KOM-ların maliyyələşdirilməsi və yaşıl maliyyə ilə bağlı olanlar da daxil olmaqla çoxsaylı imkanlar mövcuddur. Davamlılığın yaxşılaşdırılması üçün problemlə kreditlərin restrukturizasiyası, bankların kapital bazalarının gücləndirilməsi, rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edilməsi təklif edilir. Eyni zamanda, sektorun uzunmüddətli sabitliyi kibertəhlükəsizlik tədbirlərinin həyata keçirilməsi, istehlakçıların maliyyə savadlılığının yüksəldilməsi və beynəlxalq normalara uyğun tənzimləmə mühitinin gücləndirilməsi ilə dəstəklənə bilər. Yaşıl maliyyə və bərpa olunan enerji layihələrinin maliyyələşdirilməsi bankların ekoloji və yaradıcı tendensiyalara uyğun olaraq genişlənməsinə zəmanət verə bilər. Bu hərtərəfli strategiyalar Azərbaycanda bank sənayesinə yerli iqtisadi tələbləri ödəməkdən əlavə, regional maliyyə mərkəzi kimi xidmət etməyə imkan verəcək. Nəticədə sənaye həm daxili, həm də xarici bazarlarda daha rəqəbatqabiliyyətli olacaq. Bank sektorunun inkişafı həmçinin innovativ maliyyə məhsullarının yaradılması və fərdi müştərilər üçün daha çevik xidmətlərin təklif edilməsi ilə dəstəklənə bilər. Azərbaycan banklarının beynəlxalq reytinglərinin yüksəldilməsi üçün şəffaflıq və hesabatlılıq standartlarının tətbiqi zəruridir. Rəqəmsal bankçılığın genişləndirilməsi regionlarda maliyyə xidmətlərinə çıxışı artırmaq potensialına malikdir.

Açar sözlər: maliyyə dayanıqlılığı, problemlə kreditlər, rəqəmsallaşma, KOB maliyyələşdirilməsi, yaşıl bankçılıq.

GİRİŞ

İstənilən ölkənin iqtisadi inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən bank sisteminin dayanıqlı və etibarlı fəaliyyətini təmin etmək üçün vacib göstərici maliyyə sabitliyidir. Bu, maliyyə bazarlarının sabitliyinə və təhlükəsizliyinə, eləcə də bank sənayesinin iqtisadi tənəzzüllərə qarşı müqavimətinə zəmanət verir. Bank sabitliyi təkcə yerli maliyyə sisteminin sabitliyinə töhfə vermir, həm də ölkənin global maliyyə bazarlarında nüfuzunu artırır və xarici investisiyaların cəlb edilməsini asanlaşdırır.

Azərbaycan kimi təbii ehtiyatlara əsaslanan ölkələr üçün bank sənayesinin maliyyə sabitliyi xüsusilə vacibdir. Bu iqtisadiyyatlar beynəlxalq bazarlarda dəyişikliklərə, xüsusən də benzin və neftin qiymətinin qeyri-sabit xarakterinə həssasdır. Beləliklə, strateji nöqteyi-nəzərdən bank sektorunun maliyyə sabitliyinin qorunması həm iqtisadi sabitlik, həm də davamlı inkişaf üçün vacibdir.

Son illərdə Azərbaycanda bank sənayesi də tənzimləmə islahatları və makroiqtisadi dəyişikliklərlə üzləşməli olub. 2015-ci ildən sonra baş verən devalvasiya dalğası nəticəsində sektor ciddi çətinliklərlə üzləşsə də, görülmə tədbirlər maliyyə sisteminin bərpası üçün şəraiti müəyyən qədər yaxşılaşdırıb. Sənayenin üzləşdiyi təhlükələr və çətinliklər hələ də aktualdır.

Məqalədə Azərbaycanın bank sənayesində maliyyə dayanıqlılığına qarşı əsas maneələr və onların aradan qaldırılması variantları nəzərdən keçirilir. Eyni zamanda, sektorun davamlılığının yaxşılaşdırılması üçün strateji təkliflər verilir. Esə həmçinin bank sənayesinin böyüməsinə rəqəmsallaşma, yaşıl bankçılıq və KOBİ maliyyəsi kimi müasir tendensiyaların necə təsir etdiyini vurğulayır. Buna görə də həm yerli tələblərə xidmət edən sistem, həm də regional maliyyə mərkəzi kimi Azərbaycan bank sənayesinin potensialı vurğulanır.

Azərbaycan Bank Sektorunun Ümumi Mənzərəsi

Son illər Azərbaycanın bank sənayesi ölkənin iqtisadi artım gündəliyinin bir hissəsi kimi əsaslı dəyişikliklər və islahatlara şahid olub. Konkret olaraq, 2015-ci ildə iki əhəmiyyətli devalvasiya dalğası sektorda ciddi problemlər yaratdı və həm bankların maliyyə sağlamlığına, həm də müştərilərin etibarına böyük maneələr yaratdı. Bu hadisələrdən sonra hökumət və Azərbaycan Mərkəzi Bankı (AMB) tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər sektorun sabitləşməsinə və qismən irəliləməsinə şərait yaradıb.

2024-cü ilə qədər ölkədə 26 kommersiya bankı fəaliyyət göstərir. Bu bankların bir neçəsi sektorun aktivlərinin əksəriyyətini təşkil edən əhəmiyyətli qurumlardır. Azərbaycan Beynəlxalq Bankı (ABB) və digər iri banklar əhəmiyyətli bazar payına malikdir. ABB dövlət tərəfindən dəstəklənən aparıcı bank olmaqla bütün maliyyə sisteminin sabitliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Eyni zamanda, bank sektorunun tərkibində müəyyən faydalı dəyişikliklər müşahidə edilmişdir. Qeyri-ışlək kreditlərin (QPL) ümumi sayının azalmasına baxmayaraq, bu problem sənayedə əhəmiyyətli zəiflik olaraq qalır. Kiçik və orta sahibkarlıq (KOB) kreditləri ilə bağlı risklər yüksək olaraq qalır və bu, bankların risklərin idarə edilməsi sistemlərini təkmilləşdirməsini tələb edir.

Bank işinin digər mühüm cəhəti valyuta portfeli ilə bağlı risklərdir. Amortizasiya ilə bağlı narahatlıqlar səbəbindən xarici valyutada kreditlərin və depozitlərin idarə edilməsi daha mürəkkəbləşib. Buna baxmayaraq, manatın məzənnəsinin son sabitliyi bankların likvidliyini müəyyən qədər gücləndirib.

Son illər Azərbaycanın maliyyə sənayesində rəqəmsallaşma səviyyəsi yüksəlib. Mobil və internet bankçılıq xidmətlərinin yayılması həm fərdi istehlakçılar, həm də biznes müştərilər üçün əlçatanlığı artırdı. Eyni zamanda, texnoloji irəliləyişlərin meydana çıxması səbəbindən kibertəhlükəsizlik narahatlıqları qabarıq şəkildə ortaya çıxdı. Kiberhücum təhdidlərinin artması institutların informasiya təhlükəsizliyində daha ciddi təminatların həyata keçirilməsini zəruri edir.

Bundan əlavə, tənzimləmənin təkmilləşdirilməsi sektorun böyüməsinə əhəmiyyətli dərəcədə kömək etmişdir. AMB tərəfindən Basel III standartlarına uyğunluq, kapital tələblərinin artırılması və şəffaflığın artırılması məqsədilə həyata keçirilən tədbirlər bankların öz risklərini daha səmərəli idarə etmələri üçün şərait yaratmışdır.

Nəticə etibarilə Azərbaycanın bank sənayesi bütün iqtisadiyyatın mühüm tərkib hissəsi olmaqda davam edir. Sənayenin üzləşdiyi maneələrə baxmayaraq, islahatlar və yaradıcı strategiyalar vasitəsilə onun davamlılığı və gələcək inkişafı üçün əhəmiyyətli potensial mövcuddur.

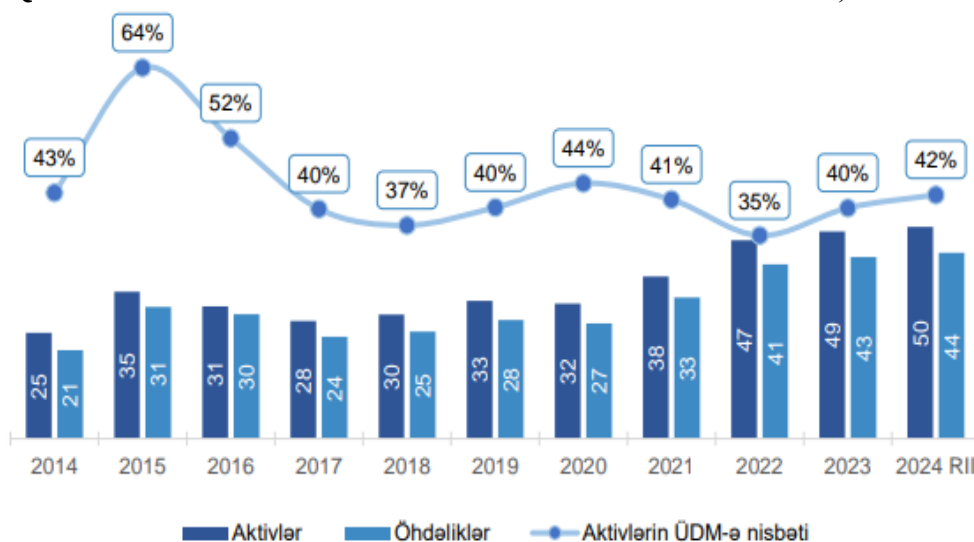
Maliyyə Dayanıqlılığı Üçün Çətinliklər

Qlobal geosiyasi və geoiqtisadi zəifliklərə baxmayaraq, 2024-cü ilin birinci yarısında Azərbaycan iqtisadiyyatında əlverişli artım tendensiyaları qeydə alınıb. Bu dövrdə məcmu tələbin artması fonunda xarici ticarət balansının profisiti və qeyri-neft-qaz sənayesi iqtisadi artıma əhəmiyyətli töhfə verib. artım. Hesabat ilində ÜDM real ifadədə 4,3% artaraq, nominal dəyəri 59,5 milyard manat təşkil edib. Qeyri-neft və qaz sənayesi iqtisadi genişlənmənin əsas sürücüsü olaraq qaldı. Nəticədə, zaman ərzində neft-qaz sənayesində əlavə dəyərdə 0,6% artım qeydə alındığı halda, qeyri-neft-qaz sektorunda 6,9% artım qeydə alınıb. Nəticədə qeyri-neft sektorunun ÜDM-də xüsusi çəkisi həmin dövrdə 60%-dən 65,2%-ə yüksəlmişdir. Adambaşına düşən ÜDM 5,8 min manat olub.

Azərbaycanın iqtisadiyyatı əsasən neft gəlirlərindən asılıdır. Neftin qiymətinin dəyişkənliyi bank sektorunun maliyyə dayanıqlılığına birbaşa təsir edir. Neftin qiymətinin aşağı düşməsi büdcə gəlirlərinin azalmasına, iqtisadi aktivliyin zəifləməsinə və bankların likvidliyinin pisləşməsinə səbəb olur.

Bank sektorunun aktivlərinin genişlənməsinə təkan verən əsas element əhalinin bank sistemində inamı fonunda fərdi depozitlərin artması olmuşdur. Ötən altı ayda bank sektorunun aktivləri 2,4% (1,15 milyard manat) artaraq, ümumilikdə 50,3 milyard manata çatıb. Öhdəliklər 2,3% (971 milyon manat) artaraq 44 milyard manata çatıb. 2024-cü ilin birinci yarısının yekunu üzrə bank sektoru aktivlərinin 48%-ni xalis kredit portfeli, 27%-ni likvid aktivlər, 25%-ni isə digər aktivlər təşkil edib. Bank maliyyələşdirməsində fərdi depozitlərin xüsusi çəkisinin artmasına baxmayaraq, öhdəliklər əsasən korporativ depozitlərdən formalaşır. Beləliklə, öhdəliklərin 48%-i hüquqi şəxslərin depozitləri, 31%-i fiziki şəxslərin, 20%-i isə digər öhdəliklərdən ibarətdir. İqtisadi açıqlığın gücləndirilməsi, davamlı iqtisadi artım, banklararası bazarın yetkinləşməsi və əhalinin bank sistemində inamının kritik göstəriciləri olan fərdi depozitlərin artması hesabına bank sənayesinin aktivləri artıb.

Qrafik 1: Bank sisteminin aktiv və öhdəliklərinin dinamikası, mlrd. manatla

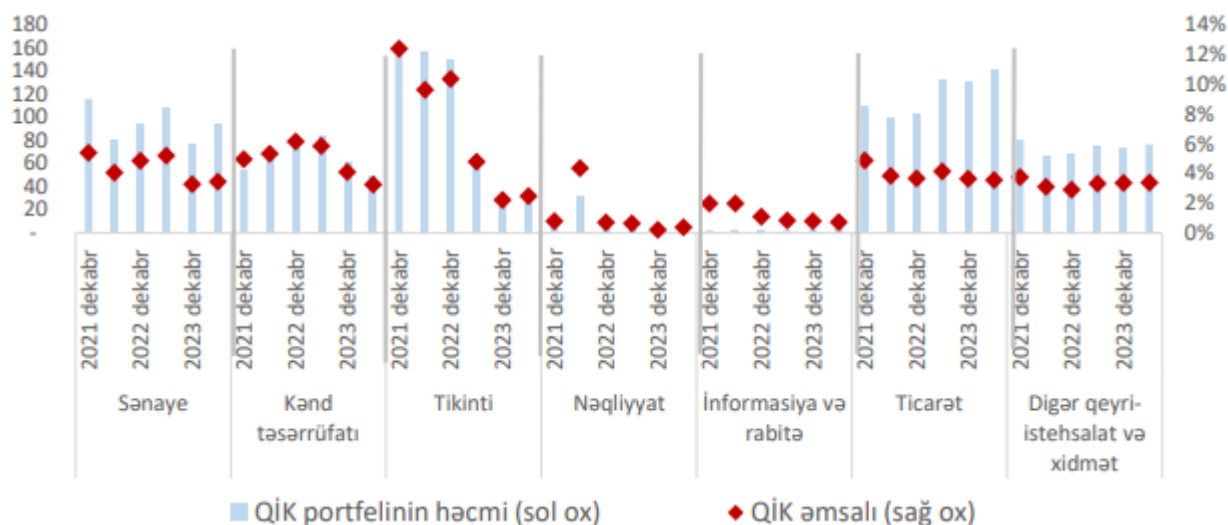
Mənbə: AMB

Son illərdə aparılan islahatlara baxmayaraq, problemli kreditlərin yüksək səviyyədə qalması sektorun əsas zəif tərəflərindən biridir. Xüsusilə, kiçik və orta biznes (KOB) kreditləri üzrə ödəniş gecikmələri ümumi risk profilini artırır.

Bu ilin birinci yarısında kredit risklərində nəzərəcarpacaq dəyişikliklər qeydə alınmayıb. Qeyri-işlək portfelin həcmi 2024-cü ilin birinci yarısında mütləq ifadədə 9,5% (58 milyon manat) artaraq 0,7 milyard manata çatıb. Qeyri-işlək portfelin ümumi portfeldəki 2,6%-lik hissəsi dəyişməyib. 2024-cü ilin birinci yarısında bank sektorunda 88 milyon manat məbləğində silinmə baş verib. İstehlakçı portfelinə silinmələr əsasən az sayda bankda baş verib. Nəticədə, bütün dövr ərzində silinmələrin 74%-i (65 milyon manat) istehlak portfelinin payına düşüb. Silinmələr nəzərə alınmadan sektorun ekvivalent əmsalı 3%-dir.

Biznes portfelinin kredit riskləri 2024-cü ilin birinci yarısında əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməyib. Biznes portfelinə problemli kreditlərin (QPL) məbləği əvvəlki ilin sonunda 7% artaraq 406 milyon manat olub. Bununla belə, yeni verilmiş biznes kreditlərinin artım tempi problemli kreditlərin artım tempini üstələdiyi üçün QİK nisbəti 0,1 faiz bəndi azalaraq 2,9%-ə düşüb. Kredit risklərində sabitlik QİK portfelinin dinamikasını biznes kateqoriyası üzrə tədqiq edərkən görünür.

Qrafik 2: Biznes kreditlərinin iqtisadi sektorlarına aid QİK portfelinin dinamikası

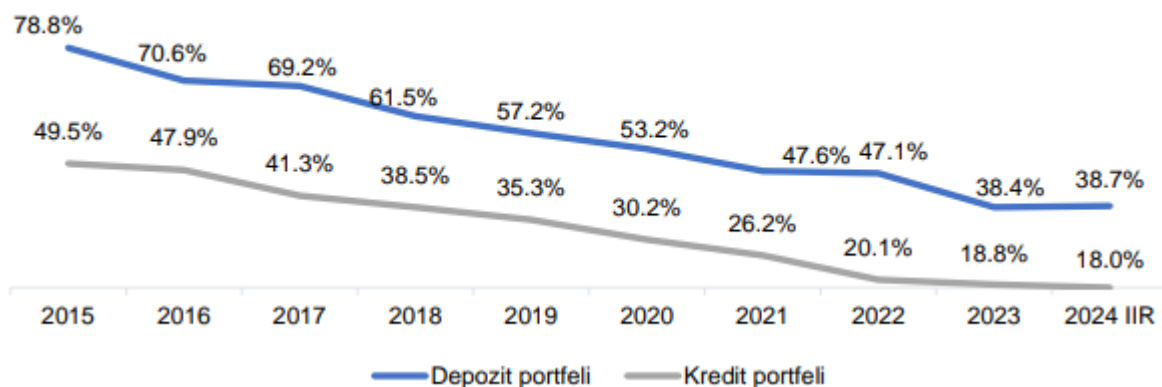

Mənbə: AMB

İstehlakçı portfelinin kredit riskləri izlənilir. 2024-cü ilin birinci yarısında istehlak kreditlərinin qeyri-ışlək aktivlərinin məbləği nominal ifadədə 15% (30 milyon manat) artaraq 226 milyon manata çatmışdır. Bununla belə, QİK nisbəti yalnız 0,2 faiz bəndi artaraq 3%-ə çatmışdır. istehlak kreditlərinin həcmi əvvəlki ilin sonu ilə müqayisədə eyni dərəcədə güclü olmuşdur. Qeyd edək ki, istehlak kreditlərinin 52%-ni dövlət sektorunda çalışan sabit maaşlı şəxslər alıb.

Bank sənayesinin valyuta mövqeyi prudensial standartlara uyğundur. 2024-cü ilin birinci yarısında bank sisteminin uzun açıq valyuta mövqeyi 202 milyon manat, açıq valyuta mövqeyinin məcmu kapitalla nisbəti isə 3,5% təşkil edib ki, bu da hər ikisi qanunla müəyyən edilmiş hədlər daxilində olub. “Banklarda açıq valyuta mövqeyinin hədlərinin müəyyən edilməsi Qaydaları” bankın bütün kapitalının sərbəst dövrli valyutada cəmi açıq valyuta mövqeyinə nisbətinin 20%-dən (bir valyuta üçün 10%) çox ola bilməz. Sektorun dedollarizasiya prosesi stabilləşmə əlamətlərini göstərir. Bu ilin birinci yarısında bank sisteminin kredit portfelinin dollarlaşması 0,8 faiz bəndi azalaraq 18 faizə (tarixi minimumlar) düşüb. Bu ilin birinci yarısında ilin əvvəli ilə müqayisədə depozit portfelinin dollarlaşması 0,3 faiz bəndi artaraq 38,7%-ə çatıb.

Qrafik 3: Depozit və kredit portfelinin dollarlaşması

Mənbə: AMB

2024-cü ilin birinci yarısında bank portfelində dollarlaşmanın əsas amili hüquqi şəxslərdən tələb olunan depozitlər və fiziki şəxslərin müddətli depozitləri olub. Bank institutlarının tələb olunan depozitlərinin dollarlaşması 0,5 faiz bəndi artaraq 36,8%-ə çatıb. Maliyyə qurumlarının xarici valyutada müddətli depozitləri 2,7 faiz bəndi azalaraq 56,5%-ə düşüb. Neft-qaz sənayesindəki müəssisələrin əməliyyatları bank qurumlarının xarici valyutada tələb olunan depozitlərinin artmasının əsas səbəbidir. Cari ilin əvvəli ilə müqayisədə tələb olunan depozitlər üzrə dollarlaşma ilin birinci yarısında 0,5 faiz bəndi azalaraq 33,1%-ə, fərdi müddətli depozitlərdə isə 1,2 faiz bəndi artaraq 35,5%-ə düşüb.

Manatla kreditləşmənin artması və manatın məzənnəsinin sabitliyi fonunda kredit portfelində milli valyutada olan kreditlərin xüsusi çəkisinin artması tendensiyası davam edib. 2024-cü ilin birinci yarısında kredit portfelinin dollarlaşması 0,8 faiz bəndi azalaraq 18 faizə düşüb. Bu azalmanın əsas səbəbi biznes kreditləri olub.

Sektorun likvidlik vəziyyəti yeni monetar və prudensial alətlərin tətbiqi çərçivələrinə uyğunlaşdırılmışdır. Sektorun dərhal likvidlik əmsalı 50% təşkil edir ki, bu da minimum 20 bp tələbindən yüksəkdir. Sektor mümkün likvidlik şoklarına qarşı kifayət qədər buferə malikdir, çünki likvid aktivlər onun ümumi aktivlərinin təxminən 25%-ni təşkil edir. Sektorun likvid aktivləri cüzi azalma göstərir. Birinci yarımda likvid aktivlər 5% və ya 0,6 milyard manat azalaraq 12,5 milyard manata düşüb. Likvid aktivlərin valyuta strukturunda nəzərəcarpacaq dəyişikliklər baş verməmişdir. 2024-cü ilin birinci yarısında milli valyutada likvid aktivlər ümumi likvid aktivlərin 51%-ni, xarici valyutada olan likvid aktivlər isə 49%-ni təşkil edib.

Manatın sabitliyinə baxmayaraq, devalvasiya riskləri davamlı olaraq bankların xarici valyutada olan kredit və depozit portfellerinə təzyiq göstərir. Bu, bankların xarici maliyyə resurslarına çıxışını çətinləşdirir.

Bank sənayesinin rəqəmsallaşması müştərilərin rahatlığını və əlçatanlığını artırmaqla yanaşı, kibertəhlükəsizlik problemlərini də artırır. Mobil bankçılıq və rəqəmsal ödəniş sistemlərinin yayılması kiberhücum təhlükəsini artırır. Bu hücumlar bank sistemləri üçün əhəmiyyətli risklər yaradır və həm maliyyə aktivlərini, həm də istehlakçıların şəxsi məlumatlarını poza bilər. İstehlakçı məlumatlarının oğurlanması bankların bütövlüyünü əhəmiyyətli dərəcədə pozur. Bundan əlavə, müvəqqəti xidmət fasilələri və məlumatların pozulması müştərilərin narazılığına səbəb olur. Belə hallar bankların reputasiyasına xələl gətirir və gələcək fəaliyyətlərinə mənfi təsir göstərir. Fiqinq və DDoS hücumları bu sahədə ən çox yayılmış risklər sırasındadır. Bu hücumlar əməliyyat xərclərinin artması və qeyri-adekvat təhlükəsizlik arxitekturasından irəli gələn təhlükələrin artması ilə nəticələnir.

Güclü şifrələmə üsullarının tətbiqi və müasir təhlükəsizlik texnologiyalarına sərmayə qoyuluşu bu problemlərin yumşaldılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Maliyyə institutları müntəzəm olaraq təhlükəsizlik qiymətləndirmələrini aparmalı və müştəriləri kibertəhlükələrlə bağlı məlumatlandırmalıdır. Beynəlxalq təhlükəsizlik standartlarına riayət edilməsi və verilənlər bazalarının mühafizəsi sektorun dayanıqlığının artırılması üçün vacib ilkin şərtlərdir. Əksinə, rəqəmsallaşmadan əldə edilən üstünlüklər yeni problemlərin başlanğıcı ilə müşayiət oluna bilər.

Bazel III standartlarına riayət edilməsi, kapital tələblərinin artırılması və yeni tənzimləyici qaydaların tətbiqi bəzi bankların üzərinə əlavə maliyyə yükləri qoyur.

Maliyyə Dayanıqlılığı Üçün İmkanlar

1. Rəqəmsallaşma və İnnovasiyalar

Fintech həllərinin inkişafı Azərbaycan bank sektoruna geniş imkanlar açır. Mobil bankçılıq və rəqəmsal ödəmə sistemləri həm müştəri bazasını genişləndirmək, həm də əməliyyat xərclərini azaltmaq üçün effektiv vasitələrdir.

2. KOB-ların Maliyyələşdirilməsi

Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üzrə dövlət siyasəti çərçivəsində KOB-ların maliyyələşdirilməsi üçün xüsusi məhsulların təklif edilməsi banklar üçün yeni gəlir mənbələri yarada bilər.

3. Xarici İnvestorların Cəlbə

Azərbaycanın strateji coğrafi mövqeyi və iqtisadi potensialı xarici investorların marağını cəlb edir. Beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əməkdaşlıq bank sektorunun kapital bazasını gücləndirmək üçün fürsət yaradır.

4. Yaşıl Bankçılıq və Davamlı İnkişaf

Azərbaycanın “yaşıl iqtisadiyyat” strategiyasına keçidi banklar üçün yeni kredit məhsullarının və investisiya alətlərinin inkişafını stimullaşdırır. Məsələn, bərpa olunan enerji layihələrinin maliyyələşdirilməsi həm banklar, həm də iqtisadiyyat üçün faydalıdır.

5. Şəffaflıq və Regulyativ Dəstək

Azərbaycan Mərkəzi Bankının şəffaflığı artırmaq və regulyativ çərçivəni təkmilləşdirmək istiqamətində atdığı addımlar bank sektorunda dayanıqlılığını gücləndirir.

Təkliflər və Həll Yolları

Problemlərin Həlli:

- Problemlərin idarə edilməsi üçün xüsusi platformaların yaradılması.
- Kreditlərin sığortalıması və restrukturizasiya proqramlarının tətbiqi.

Kapital Bazasının Gücləndirilməsi:

- Xarici investisiyaların cəlb olunması üçün əlverişli şərait yaradılması.
- Bankların daxili ehtiyatlarının artırılması və likvidlik idarəetməsinin təkmilləşdirilməsi.

Texnoloji İnfrastrukturun Təkmilləşdirilməsi:

• Rəqəmsal bankçılıq xidmətlərinin inkişaf etdirilməsi və kiber təhlükəsizlik tədbirlərinin gücləndirilməsi.

- Rəqəmsallaşma üçün yerli startaplarla əməkdaşlığın genişləndirilməsi.

Davamlı İnkişaf Üçün Maliyyələşdirmə:

- Yaşıl iqtisadiyyat layihələrinə yönəlik kreditlərin artırılması.
- İqlim dəyişikliyinə qarşı maliyyə mexanizmlərinin hazırlanması.

Maliyyə Maarifləndirilməsi:

- İctimaiyyətin maliyyə savadlılığını artırmaq üçün xüsusi proqramların tətbiqi.
- Müştərilərlə şəffaf və açıq kommunikasiya strategiyasının gücləndirilməsi.

NƏTİCƏ

Azərbaycanın bank sənayesində maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi ölkənin iqtisadi inkişafı və maliyyə sisteminin davamlı sabitliyi üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir. Makroiqtisadi risklər, tənzimləyici maneələr, valyuta dəyişkənliyi və texnoloji təhdidlər kimi bir sıra problemlərin mövcudluğuna baxmayaraq, bu prosesin əhəmiyyətli potensial perspektivləri var. Maliyyə sabitliyinin gücləndirilməsi bütöv bir strategiya tələb edir, çünki hər bir məsələ həm fərqli vasitələrə, həm də geniş strateji müdaxilələrə ehtiyac duyur.

Makroiqtisadi risklər, neft gəlirlərindən asılılıq, iqtisadiyyatın qeyri-adekvat diversifikasiyası və xarici iqtisadi şoklara qarşı həssaslıq bankların aktivlərinin keyfiyyətini və likvidliyini təhlükə altına qoyur. Bu çağırışlar fonunda iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi üçün strategiyaların həyata keçirilməsi və kiçik və orta müəssisələrin (KOB) maliyyələşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kiçik və orta sahibkarlıq milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və bank sənayesi üçün yeni gəlir mənbələrinin yaradılması üçün əsas sektordur.

Eyni zamanda, rəqəmsallaşmanın inkişafı və texnologiya nailiyyətlərindən istifadə bank əməliyyatlarının effektivliyini və müasirliyini artırır. Rəqəmsal bankçılıq və Fintech həlləri əməliyyat xərclərini azaltmaq, müştəri bazasını genişləndirmək və xidmət keyfiyyətini artırmaq üçün

əhəmiyyətli perspektivlərə malikdir. Rəqəmsallaşma ilə eyni vaxtda kibertəhlükəsizlik problemlərini həll etmək və müasir təhlükəsizlik texnologiyasından istifadə etmək vacibdir.

Xarici investisiyaların cəlb edilməsi maliyyə sabitliyinin gücləndirilməsində mühüm aspektdir. Azərbaycanın bank sənayesinin beynəlxalq normalara uyğunlaşdırılması, şəffaflığın artırılması və xarici maliyyə institutları ilə əməkdaşlıq bu sahədə yeni perspektivlər açır. Xarici investisiyaların cəlb edilməsi təkcə bankların kapital bazasının genişləndirilməsi üçün deyil, həm də sektorun qlobal miqyasda rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün vacibdir.

Normativ bazanın təkmilləşdirilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Mərkəzi Bankının qəbul etdiyi dəyişikliklər, şəffaflıq prinsiplərinə əsaslanan siyasət və risklərin səmərəli idarə olunması strategiyaları bank sektorunda maliyyə sabitliyinin qorunmasına və gələcək böhranların qarşısının alınmasına şərait yaradır.

Bununla yanaşı, yaşıl maliyyənin müdafiəsi və davamlı inkişaf prinsiplərinin həyata keçirilməsi bank sənayesinin qlobal tendensiyalara uyğun tərəqqisinə zəmanət verə bilər. İqlim dəyişikliyi ilə mübarizə və bərpa olunan enerji layihələrini maliyyələşdirmə təşəbbüsləri banklara innovativ məhsullar buraxmaq üçün əhəmiyyətli imkanlar yaradır.

Təkliflər

Azərbaycan bank sektorunda maliyyə dayanıqlılığını təmin etmək üçün kompleks və strateji yanaşmalar tətbiq edilməlidir. Aşağıda müxtəlif sahələr üzrə əsas təkliflər təqdim olunur:

1. Problemlə Kreditlərin İdarə Edilməsi: Problemlə kreditlərin həllində restrukturizasiya proqramlarının geniş tətbiqi və ödəniş müddətlərinin uzadılması müştərilərə maliyyə yükünü azaltmağa imkan verə bilər. Müştərilərin ödəniş qabiliyyətini artırmaq üçün kreditlərin sığortalanması mexanizmləri tətbiq olunmalıdır. Problemlə kreditlərin idarə olunması üçün dövlət və ya müstəqil fondun yaradılması təklif olunur.

2. Kapital Bazasının Gücləndirilməsi: Beynəlxalq maliyyə təşkilatları və xarici investorlarla əməkdaşlıq gücləndirilməlidir. Şəffaflıq və dayanıqlılıq beynəlxalq etimadı artırmaq üçün vacibdir. Kiçik və zəif bankların birləşdirilməsi ilə kapital bazası daha güclü strukturda formalaşa bilər. Banklar istiqrazlar, təkrar maliyyələşmə və digər alternativ kapital cəlb etmə üsullarını inkişaf etdirməlidir.

3. Rəqəmsallaşma və Texnoloji İnnovasiyalar: Mobil və rəqəmsal xidmətlərin genişləndirilməsi ilə müştəri bazası artırıla və əməliyyat xərcləri azaldıla bilər. Bankların rəqəmsal təhlükəsizlik infrastrukturunu gücləndirmək və potensial kiber hücumlara qarşı qabaqlayıcı tədbirlər görmək vacibdir. Startaplar və Fintech şirkətləri ilə tərəfdaşlıq qurularaq innovativ həllərin bank sektoruna inteqrasiyası təmin edilməlidir.

4. KOB-ların Maliyyələşdirilməsi: Kiçik və orta biznes üçün əlverişli kredit şərtləri və aşağı faizli məhsullar təklif edilməlidir. KOB-ların maliyyə biliklərinin artırılması üçün təlimlər təşkil edilməlidir. Kənd təsərrüfatı və regiondakı bizneslərə dəstək üçün filial şəbəkələri genişləndirilməlidir.

5. Regulyativ Çərçivənin Təkmilləşdirilməsi: Basel III standartlarına uyğun risk idarəetmə sistemlərinin tətbiqi gücləndirilməlidir. Bankların maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlara uyğun hazırlanması şəffaflığı artırır. Azərbaycan Mərkəzi Bankı tərəfindən daha effektiv monitoring sistemlərinin tətbiqi təmin edilməlidir.

6. Yaşıl Bankçılığın İnkişafı: Yaşıl kreditlər və ekoloji layihələr üçün xüsusi maliyyə məhsulları hazırlanmalıdır. Banklar öz fəaliyyətlərini BMT-nin Davamlı İnkişaf Məqsədlərinə uyğunlaşdırmalıdır.

7. İnnovativ Xidmətlərin İnkişafı: Onlayn kredit müraciəti, hesab idarəetməsi və digər rəqəmsal xidmətlər inkişaf etdirilməlidir. Müştəri davranışlarının təhlili və risklərin idarə olunmasında süni intellektdən istifadə genişləndirilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Mərkəzi Bankı. (2024). Maliyyə Sabitliyi Hesabatı 2024 I yarımil. Bakı: Azərbaycan Mərkəzi Bankı.
2. Azərbaycan Mərkəzi Bankı. (2023). Azərbaycan Bank Sektorunun Analizi. Bakı: Azərbaycan Mərkəzi Bankı.
3. Rəsulov, R. (2020). Azərbaycan Bank Sisteminin İslahatları və İnkişafı. Bakı: İqtisadiyyat Nazirliyi.
4. Məmmədov, H., & Quliyev, T. (2019). Azərbaycanın Bank Sektorunun İnkişafında Regulyativ Dəyişikliklər. Bakı: Banklar Assosiasiyası.
5. Xəlilov, M. (2021). Azərbaycan Banklarının Risk İdarəetməsi və Valyuta Riski. Bakı: Maliyyə və İqtisadiyyat Universiteti.
6. Məsimov, F. (2022). Azərbaycanın Bank Sektorunda Kiber Təhlükəsizlik Problemləri. Bakı: İnformasiya Texnologiyaları və Bankçılıq.
7. Azərbaycanın Bank Sektorunda Yeni Tendensiyalar: Rəqəmsallaşma və İnnovasiyalar. (2024). Bakı: Beynəlxalq Banklar Assosiasiyası.

S.Sh.Jafarli

master student, Azerbaijan State University of Economics

**Challenges and opportunities in ensuring financial sustainability in the
Azerbaijani banking sector**

Abstract

The stability and development of the Azerbaijani economy strategically depend on the financial capabilities of the banking sector. Dependence on oil revenues, macroeconomic volatility, technology threats and regulatory barriers are the main obstacles to the sector. Numerous opportunities exist, including those related to digitalization, attracting foreign capital, financing SMEs and green finance. Restructuring of problem loans, strengthening banks' capital bases, and using digital technologies are proposed to improve sustainability. At the same time, the long-term stability of the sector can be supported by implementing cybersecurity measures, improving consumer financial literacy and strengthening the regulatory environment in line with international norms. Financing green finance and renewable energy projects can ensure that banks expand in line with environmental and creative trends. These comprehensive strategies will allow the banking industry in Azerbaijan to serve as a regional financial hub in addition to meeting local economic demands. As a result, the industry will be more competitive in both domestic and foreign markets. The development of the banking sector can also be supported by creating innovative financial products and offering more flexible services for individual clients.

Keywords: financial resilience, non-performing loans, igitalization, SME financing, green banking.

S.Ə.Şixəliyeva
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
sevas.sh@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 09.04.2025

The article was received by editorial board on 09.04.2025

Статья принята к печати 09.04.2025

MALİYYƏ ALƏTLƏRİ VƏ ONLARIN İDARƏ EDİLMƏSİ: UÇOT METODOLOGİYASI VƏ İNNOVASIYALAR

Xülasə

Maliyyə alətləri müasir iqtisadiyyatın əsas tənzimləyici vasitələrindən biridir və onların düzgün idarə olunması müəssisələrin maliyyə dayanıqlığı üçün vacibdir. Əsas diqqət uçot sistemlərinin inkişafı, rəqəmsallaşma və texnoloji yeniliklərin bu sahəyə təsirinə yönəlmişdir. Ənənəvi uçot metodlarının yeni texnologiyalarla integrasiyası, risklərin effektiv idarə olunması və maliyyə axınlarının şəffaf izlənməsi mövzunun əsas istiqamətlərindəndir. Bütün bunlar müəssisələrin davamlı inkişafını və maliyyə sabitliyini təmin etməyə yönəlmişdir.

***Açar sözlər:** maliyyə alətləri, uçot metodologiyası, idarəetmə innovasiyaları, rəqəmsal maliyyə texnologiyaları, risklərin idarə olunması.*

GİRİŞ

Maliyyə alətləri müasir iqtisadiyyatın vacib komponentlərindən biri olmaqla, maliyyə bazarlarının funksionallığını və iqtisadi sabitliyi təmin edən əsas vasitələrdəndir. Onlar həm dövlət, həm də özəl sektor iştirakçıları üçün kapitalın cəlb olunması, risklərin bölüşdürülməsi və investisiya imkanlarının genişləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu alətlərə istiqrazlar, səhmlər, törəmə maliyyə alətləri, kredit vasitələri və digər strukturlaşdırılmış məhsullar daxildir. Hər bir maliyyə alətinin düzgün idarə olunması isə yalnız texniki biliklərlə deyil, eyni zamanda effektiv uçot və təhlil metodlarının tətbiqi ilə mümkündür.

Uçot metodologiyası bu alətlərin mühasibat uçotunda düzgün əks etdirilməsi, qiymətləndirilməsi və hesabatlarda şəffaf şəkildə təqdim olunması üçün əsas mexanizmdir. Son illərdə sürətli texnoloji inkişaf, rəqəmsal transformasiya və maliyyə texnologiyalarının yayılması bu sahədə innovativ yanaşmaların tətbiqini zəruri etmişdir. Blokçeyn texnologiyası, süni intellekt və avtomatlaşdırılmış uçot sistemləri maliyyə alətlərinin idarə edilməsinə və təhlilinə yeni imkanlar açır. Bu giriş hissəsində mövzunun aktuallığı və təcrübi əhəmiyyəti qeyd olunmaqla, araşdırmanın nəzəri və praktiki əsasları formalaşdırılmışdır.

Maliyyə alətlərinin mahiyyəti və təsnifatı

Maliyyə alətləri müasir iqtisadi münasibətlər sistemində mühüm rol oynayan vasitələrdən biridir. Onlar kapitalın hərəkətini təşkil etməklə yanaşı, iqtisadi subyektlər arasında münasibətlərin formalaşmasına, sərmayələrin cəlb olunmasına və risklərin bölüşdürülməsinə xidmət edir. Maliyyə alətləri iqtisadiyyatın sabitliyini təmin edən, maliyyə bazarlarında aktivliyin qorunmasına və investisiya mühitinin formalaşdırılmasına şərait yaradan əsas mexanizmlərdən biri hesab olunur. Bu alətlərdən istifadə həm dövlət, həm də özəl sektor üçün müxtəlif strateji hədəflərə nail olmaq baxımından əhəmiyyətlidir. Onların düzgün idarə olunması isə uçot sistemlərinin təkmilləşdirilməsi və innovativ texnologiyaların tətbiqi ilə sıx bağlıdır.

Maliyyə alətlərinin mahiyyətini daha dərinlən başa düşmək üçün onların əsas xüsusiyyətlərinə və iqtisadiyyatda yerinə nəzər salmaq vacibdir. Bu alətlər müəyyən hüquq və öhdəlikləri təmsil edir

və bu hüquq və öhdəliklər vasitəsilə müxtəlif maliyyə əməliyyatları həyata keçirilir. Maliyyə alətləri vasitəsilə sahibkarlıq fəaliyyəti üçün zəruri olan kapitalın əldə olunması, mövcud vəsaitlərin səmərəli yerləşdirilməsi və bazar iştirakçıları arasında maliyyə əlaqələrinin qurulması təmin edilir. Bu baxımdan maliyyə alətləri təkcə pul axınlarının istiqamətləndirilməsi ilə kifayətlənmir, eyni zamanda informasiya ötürücüsü kimi çıxış edir. Yəni, hər bir maliyyə aləti bazarda müəyyən siqnalları formalaşdırır və iştirakçıların qərar qəbul etmə prosesinə təsir edir [3].

Maliyyə alətləri əsasən iki böyük kateqoriyaya bölünür: ilkin maliyyə alətləri və törəmə maliyyə alətləri. İlkin maliyyə alətləri investorla emitent arasında birbaşa əlaqə yaradan vəsaitlərdir. Buraya əsasən səhm, istiqraz, pul vəsaitləri və kredit alətləri daxildir. Səhm sahibinə şirkətdə pay və gəlirdən pay alma hüququ verir, istiqraz isə borc öhdəliyini əks etdirir və sahibinə müəyyən faiz gəliri qazandırır. Bu alətlər vasitəsilə həm kapital bazarları, həm də pul bazarları fəaliyyət göstərir. İlkin alətlər bazarın əsas iştirakçılarının – investorların, emitentlərin və kreditörlərin – birbaşa münasibətlərini tənzimləyir və iqtisadi aktivliyin əsasını təşkil edir.

Törəmə maliyyə alətləri isə adından da göründüyü kimi, digər maliyyə alətlərindən və ya maliyyə dəyərlərindən törəyir. Onların dəyəri əsas alətlərdən – yəni, səhm, valyuta, faiz dərəcəsi və ya mallardan asılıdır. Törəmə alətlərə fyuçerslər, opsiyonlar, svoplar və forward müqavilələr daxildir. Bu alətlər risklərin idarə olunması və gələcəkdə baş verə biləcək qiymət dəyişikliklərindən qorunmaq üçün geniş istifadə olunur. Onlar daha mürəkkəb maliyyə strukturlarına malikdir və adətən peşəkar investorlar tərəfindən tətbiq olunur. Müasir dövrdə törəmə alətlərin rolu daha da artmış və qlobal maliyyə bazarlarında böyük həcməldə ticarət mövzusunə çevrilmişdir.

Maliyyə alətlərinin idarə olunması yalnız onların alınması və satılması ilə yekunlaşmır. Ən vacib mərhələlərdən biri onların düzgün uçotunun aparılmasıdır. Uçot metodologiyası vasitəsilə maliyyə alətləri haqqında məlumatlar dəqiq və şəffaf şəkildə əks etdirilir. Bu isə maliyyə hesabatlarının düzgün tərtib olunması və qərar qəbul edən şəxslərin obyektiv məlumatlara əsaslanmasına imkan verir. Beynəlxalq maliyyə hesabatları standartları (IFRS) maliyyə alətlərinin uçotu və təqdimatı ilə bağlı konkret tələblər müəyyən edir. Bu standartlara uyğun uçot sisteminin tətbiqi şirkətlərin beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətini artırır və investorlara daha çox güvən verir.

Maliyyə alətlərinin uçotunda əsas prinsiplərdən biri onların ədalətli dəyərle qiymətləndirilməsidir. Ədalətli dəyər alətin bazarda mövcud olan real satış qiymətini əks etdirir. Bu qiymətləndirmə investorların real maliyyə vəziyyətini qiymətləndirməsinə və bazar risklərini düzgün təhlil etməsinə şərait yaradır. Maliyyə alətlərinin uçotunda istifadə olunan digər yanaşmalara amortizasiya edilmiş dəyər, nominal dəyər və xalis realizə dəyəri daxildir. Müvafiq yanaşmanın seçilməsi alətin növündən, sahiblik müddətindən və istifadə məqsədindən asılı olaraq müəyyənləşdirilir.

Son illərdə maliyyə alətlərinin idarə olunmasında texnoloji yeniliklərin rolu artmışdır. Rəqəmsal maliyyə texnologiyaları (fintech), süni intellekt, avtomatlaşdırılmış mühasibat proqramları və blokçeyn sistemləri bu sahədə çevik və effektiv həllərin tətbiqinə imkan verir. Blokçeyn texnologiyası maliyyə əməliyyatlarının şəffaflığını və dəyişdirilməzliyini təmin etməklə uçotun təhlükəsizliyini artırır. Eyni zamanda, süni intellekt alətləri risklərin təhlili, portfelin idarə olunması və maliyyə qərarlarının optimallaşdırılması sahəsində geniş istifadə olunur. Bu texnologiyalar həm də real vaxt rejimində məlumatların işlənməsi və analitik hesabatların hazırlanması üçün əlverişli imkanlar yaradır.

Maliyyə alətlərinin tətbiqi və idarə olunması zamanı qarşıya çıxan əsas problemlərdən biri risklərin düzgün qiymətləndirilməsi və idarə olunmasıdır. Maliyyə bazarlarında qeyri-sabitlik, faiz dərəcələrinin dəyişməsi, valyuta məzənnələrinin dalğalanması və likvidlik problemləri kimi amillər investorların və maliyyə menecerlərinin qərarlarına təsir edən risklər sırasındadır. Bu riskləri minimuma endirmək üçün müvafiq risk idarəetmə strategiyalarının hazırlanması və tətbiqi vacibdir.

Bu strategiyalar arasında diversifikasiya, hedcinq əməliyyatları və risk limitlərinin müəyyən edilməsi mühüm yer tutur [4].

Maliyyə alətlərinin inkişafı və effektiv tətbiqi ölkə iqtisadiyyatının makroiqtisadi göstəricilərinə də birbaşa təsir edir. Bu alətlərin yardımı ilə maliyyə bazarları dərinləşir, investisiya imkanları genişlənir və kapital axınları daha məqsədyönlü şəkildə yönləndirilir. Həmçinin, bank sektoru, sığorta şirkətləri və investisiya fondları kimi maliyyə institutları bu alətlərdən istifadə etməklə maliyyə vasitəçiliyini həyata keçirir və iqtisadi artımın maliyyə təməlini möhkəmləndirir.

Nəhayət, qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə alətlərinin idarə olunması sahəsində təcrübə və biliklər daim yenilənməli, qanunvericilik və beynəlxalq standartlar üzrə məlumatlılıq artırılmalıdır. Eyni zamanda, mütəxəssislərin bu sahədə peşəkar bilik və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, universitetlərdə və tədris müəssisələrində bu istiqamətdə praktiki biliklərin tədrisi vacib amillərdəndir. Bu, həm maliyyə sahəsində şəffaflığın və etibarlılığın təmin olunmasına, həm də iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə töhfə verir.

Ümumilikdə, maliyyə alətləri müasir iqtisadi sistemdə kompleks funksiyalar yerinə yetirən, müxtəlif iqtisadi maraqları uzlaşdırən və risklərin balanslaşdırılmasına xidmət edən əvəzsiz vasitələrdir. Onların effektiv idarə olunması isə yalnız ənənəvi yanaşmalarla deyil, həm də innovativ texnologiyaların və beynəlxalq təcrübənin tətbiqi ilə mümkün ola bilər. Bu sahədə islahatların davam etdirilməsi, texnoloji yeniliklərin tətbiqi və normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi ölkələrin maliyyə sabitliyinin və dayanıqlı inkişafının təmin olunmasında mühüm rol oynayır.

Maliyyə alətlərinin uçotu və idarəetmə metodologiyası

Maliyyə alətləri müasir iqtisadi münasibətlərin ayrılmaz hissəsidir və onların uçotu ilə idarəetmə metodologiyası maliyyə sabitliyinin və şəffaflığın təmin olunmasında həlledici rol oynayır. Maliyyə alətlərinin düzgün uçotu və effektiv idarə edilməsi müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin real şəkildə əks olunmasına, həmçinin strateji qərarların qəbuluna əsaslı zəmin yaradır. Bu səbəbdən, müasir dövrdə maliyyə alətlərinin uçotu və idarəetmə metodologiyasına dair yanaşmalar daha da aktuallaşmış və inkişaf etmişdir [2].

Maliyyə alətlərinin uçotu, onların maliyyə hesabatlarında düzgün və şəffaf şəkildə əks olunması üçün istifadə edilən mühasibat prinsipləri və metodlarını əhatə edir. Uçot prosesi zamanı maliyyə alətlərinin ilkin tanınması, ölçülməsi, qiymətləndirilməsi və hesabatlarda təqdimatı kimi mərhələlər mövcuddur. Bu proseslərdə əsas rol oynayan beynəlxalq standartlardan biri Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartları (IFRS) sistemidir. Xüsusilə IFRS 9 “Maliyyə Alətləri” standartı maliyyə alətlərinin tanınması, qiymətləndirilməsi, zərər ehtiyatlarının hesablanması və məlumatların açıqlanması üzrə əsas çərçivəni müəyyən edir.

Maliyyə alətləri ilkin olaraq onların alış qiyməti ilə tanınır. Bu mərhələdə alətin əldə edilməsinə çəkilən xərclər, komissiyalar və digər əlaqəli xərclər də daxil edilir. Daha sonra alətin təyinatından və növündən asılı olaraq müxtəlif qiymətləndirmə üsulları tətbiq olunur. Bu üsullara ədalətli dəyər üzrə qiymətləndirmə, amortizasiya olunmuş dəyər və ya nominal dəyər ilə qiymətləndirmə daxildir. Ədalətli dəyər bazarda həmin alət üçün mövcud olan qiymətdir və dəyişkən iqtisadi şəraitə uyğun olaraq yenilənir. Bu, investorlar və maraqlı tərəflər üçün maliyyə hesabatlarının real bazar şərtlərinə uyğunluğunu təmin edir.

Ədalətli dəyərin tətbiqi, xüsusilə aktiv maliyyə bazarlarında geniş yayılmışdır. Belə bazarlarda qiymət informasiyası açıq və əlçatan olduğundan, maliyyə alətlərinin ədalətli dəyərle qiymətləndirilməsi şəffaflıq və obyektivlik baxımından üstünlük təşkil edir. Lakin qeyri-aktiv və ya likvidliyi aşağı olan bazarlarda bu qiymətləndirmə üsulu daha çətin tətbiq olunur. Belə hallarda modelləşdirilmiş qiymətləndirmə üsullarına və ya ekspert dəyərləndirmələrə ehtiyac yaranır ki, bu da müəyyən risklər və subyektivliklə müşayiət olunur.

Maliyyə alətlərinin növü də onların uçot metodologiyasına təsir göstərir. Məsələn, səhm və istiqraz kimi ilkin maliyyə alətləri ilə fyuçers və opsiolar kimi törəmə maliyyə alətləri fərqli uçot

yanaşmalarını tələb edir. İlk maliyyə alətləri adətən daha sadə uçot mexanizminə malikdir. Onlar əsasən investisiya məqsədilə əldə olunduğuna görə “mövcud satıla bilən maliyyə aktivləri”, “tutulan investisiyalar” və ya “maliyyə öhdəlikləri” kimi kateqoriyalara bölünür. Hər bir kateqoriya üzrə müvafiq uçot qaydaları və ölçmə metodları təyin olunur.

Törəmə maliyyə alətləri isə daha mürəkkəb struktura malikdir və əsasən risklərin hedcinqi və ya spekulativ məqsədlərlə istifadə olunur. Bu alətlərin uçotunda müqavilə şərtləri, əsas aktivin qiymətləri, müddət və digər dəyişən faktorlar nəzərə alınmalıdır. IFRS 9 standartına əsasən, törəmə maliyyə alətləri adətən ədalətli dəyərle ölçülür və dəyişikliklər mənfəət və zərər hesabatında əks etdirilir. Eyni zamanda, əgər bu alətlər hedcinq məqsədi ilə istifadə olunursa, o zaman “hedcinq uçotu” tətbiq edilir ki, bu da zərərin və ya mənfəətin hesabatlara fərqli formada daxil edilməsinə imkan verir.

Maliyyə alətlərinin idarəetmə metodologiyası isə onların risklərə qarşı qorunması, optimal portfel tərtibi və gəlirlilik göstəricilərinin artırılması üçün strategiyaların formalaşdırılmasını əhatə edir. İdarəetmə prosesi həmçinin qərarların vaxtında və dəqiq şəkildə verilməsinə tələb edir. Bu məqsədlə maliyyə menecerləri və mühasiblər müxtəlif maliyyə təhlili metodlarından və idarəetmə modellərindən istifadə edirlər. Bu modellərə risk idarəetməsi (VaR – Value at Risk), kapital büdcələşdirmə, likvidlik idarəetməsi, stress testləri və s. daxildir [5].

Risklərin idarə olunması maliyyə alətlərinin effektiv istifadə olunması üçün əsas şərtlərdən biridir. Bazarda mövcud olan risklər müxtəlif formadadır: kredit riski, faiz dərəcəsi riski, valyuta riski, likvidlik riski və bazar riski. Kredit riski – qarşı tərəfin öhdəliklərini yerinə yetirməməsi ehtimalı ilə bağlıdır. Faiz dərəcəsi riski – faiz nisbətlərindəki dəyişikliklərin maliyyə alətlərinin dəyərinə təsiri ilə ölçülür. Valyuta riski – fərqli valyutalarda olan aktivlərin məzənnə dəyişikliklərindən təsirlənməsi ilə əlaqədardır. Bu risklərin hər biri üçün fərqli hedcinq alətləri və strategiyaları mövcuddur.

Məsələn, faiz dərəcəsi riskindən qorunmaq üçün faiz svopları, valyuta riskindən qorunmaq üçün isə valyuta forward və opsiya müqavilələri tətbiq edilir. Bu strategiyalar riskin mənbəyindən asılı olaraq fərqli yanaşmalar tələb edir. Maliyyə idarəçiliyi baxımından bu strategiyaların effektivliyi maliyyə alətlərinin düzgün qiymətləndirilməsi və uçotu ilə birbaşa bağlıdır. Yəni, uçotda hər hansı bir qeyri-dəqiqlik risk idarəetməsinin də effektivliyini azaldır.

Müasir texnologiyaların və rəqəmsallaşmanın inkişafı maliyyə alətlərinin uçotu və idarə olunmasında yeni imkanlar açmışdır. Avtomatlaşdırılmış uçot proqramları, bulud əsaslı maliyyə sistemləri və blokçeyn texnologiyaları maliyyə əməliyyatlarının daha dəqiq və sürətli qeyd olunmasına şərait yaradır. Bu texnologiyalar həmçinin insan faktorundan asılılığı azaldır və sistemə xətaların qarşısını alır. Blokçeyn texnologiyası əməliyyatların dəyişdirilməz və izlənilən olmasını təmin etməklə uçotda şəffaflığı artırır.

Süni intellekt və maşın öyrənməsi alətləri isə maliyyə alətlərinin risklərinin təhlili, qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması sahəsində istifadə olunur. Bu texnologiyalar sayəsində böyük həcmdə məlumatlar qısa müddətdə emal edilir və analitik göstəricilər əsasında qərarlar qəbul olunur. Xüsusilə yüksək volatilliyə malik maliyyə bazarlarında süni intellektin tətbiqi ilə çevik idarəetmə və real vaxt rejimində reaksiya vermə imkanı yaranır.

Maliyyə alətlərinin uçotu və idarəetmə metodologiyası sahəsində beynəlxalq təcrübələrin öyrənilməsi və tətbiqi də mühüm əhəmiyyət daşıyır. İnkişaf etmiş ölkələrdə tətbiq olunan müasir yanaşmalar, standartlaşdırılmış hesabat modelləri və qanunvericilik çərçivələri inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar üçün nümunə təşkil edir. Bu sahədə təkmilləşdirmə işləri beynəlxalq təşkilatların – IFRS Foundation, IASB, OECD və digər qurumların tövsiyələri və standartları əsasında həyata keçirilir [3].

Milli səviyyədə isə maliyyə alətlərinin uçotu və idarəetmə metodologiyasının effektivliyi üçün normativ-hüquqi bazanın gücləndirilməsi, nəzarət və tənzimləmə orqanlarının fəaliyyətinin təkmil-

ləşdirilməsi və bu sahədə kadr potensialının artırılması zəruridir. Həmçinin universitetlər və ixtisaslaşdırılmış tədris müəssisələrində bu sahədə müasir proqramların və peşəkar kursların tətbiqi mütəxəssislərin hazırlığında mühüm rol oynayır.

Maliyyə alətlərinin uçuotu və idarəetmə metodologiyası yalnız mühasibat və maliyyə hesabatı üçün deyil, eyni zamanda strateji idarəetmə, korporativ idarəçilik və investisiya planlaması üçün də əsas baza rolunu oynayır. Bu səbəbdən müəssisələrin maliyyə strukturlarında bu sahəyə xüsusi diqqət yetirilməsi və müvafiq texnoloji və insan resurslarının cəlb olunması vacibdir. Belə yanaşma həm müəssisənin dayanıqlı inkişafını təmin edir, həm də ümumilikdə maliyyə sisteminin gücləndirilməsinə töhfə verir.

Nəticə olaraq, maliyyə alətlərinin uçuotu və idarəetmə metodologiyası iqtisadiyyatın və biznesin mühüm istiqamətlərindən biri olmaqla, daim təkmilləşən və inkişaf edən bir sahədir. Müasir iqtisadi çağırışlar, texnoloji yeniliklər və global maliyyə trendləri bu sahədə yeni yanaşmaların formalaşdırılmasını zəruri edir. Dəqiq uçot, şəffaf hesabat və səmərəli idarəetmə metodologiyası – güclü və dayanıqlı maliyyə idarəçiliyinin əsas şərtidir.

Innovativ texnologiyaların maliyyə alətlərinə təsiri

Innovativ texnologiyalar son illərdə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə olduğu kimi, maliyyə sektoruna da dərin təsir göstərmişdir. Xüsusilə maliyyə alətləri sahəsində bu texnoloji dəyişikliklər struktur transformasiyalar, yeni maliyyə məhsullarının yaranması, əməliyyat xərclərinin azalması, şəffaflığın və risk idarəetməsinin güclənməsi ilə müşayiət olunur. Texnologiyanın sürətli inkişafı ilə bərabər maliyyə institutları, investorlar və dövlət tənzimləyici orqanları yeni çağırışlarla üzləşmiş, bu dəyişikliklərə uyğunlaşmaq və rəqabətə davam gətirmək üçün innovasiyaları tətbiq etməyə başlamışlar. Bu kontekstdə texnologiyaların maliyyə alətlərinə olan təsirini müxtəlif aspektlərdən təhlil etmək mümkündür [1].

Ən əvvəl, maliyyə texnologiyalarının (FinTech) inkişafı ilə bağlı baş verən dəyişikliklərə nəzər salmaq zəruridir. FinTech anlayışı maliyyə xidmətlərinin rəqəmsallaşması, müştəri yönümlü innovativ həllərin tətbiqi və maliyyə bazarlarında iştirakçıların fəaliyyətini asanlaşdıran texnoloji platformaların yaradılmasını əhatə edir. Bu texnologiyalar sayəsində bir çox ənənəvi proseslər avtomatlaşdırılmış, əməliyyatlar real vaxt rejimində aparılmağa başlanmış və müştəri xidmətləri fərdiləşdirilmişdir. Bu dəyişikliklər maliyyə alətlərinin tətbiqi və istifadəsi formasını da dəyişmiş, həmçinin yeni maliyyə alətlərinin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Rəqəmsal texnologiyaların təsiri ilə yaranan mühüm yeniliklərdən biri blokçeyn (blockchain) texnologiyasıdır. Blokçeyn – məlumatların dəyişdirilməz, şəffaf və təhlükəsiz şəkildə saxlanmasına imkan verən paylanmış reyestr sistemidir. Bu texnologiya vasitəsilə həyata keçirilən maliyyə əməliyyatları daha etibarlı və izlənilən olur. Blokçeyn texnologiyasının tətbiqi xüsusilə kriptovalyutaların (məsələn, Bitcoin, Ethereum) və tokenlərin yaradılmasında mühüm rol oynamışdır. Bu kimi rəqəmsal maliyyə alətləri artıq bir çox ölkədə sərmayə vasitəsi kimi qəbul olunmuşdur və onlar üzrə investisiya platformaları yaradılmışdır.

Blokçeyn texnologiyası eyni zamanda “ağıllı müqavilə” (smart contract) anlayışını maliyyə dünyasına gətirmişdir. Ağıllı müqavilələr müəyyən şərtlər yerinə yetirildikdə avtomatik icra olunan proqramlardır. Onlar xüsusilə borc öhdəliklərinin idarə olunmasında, maliyyə lizinqi, sığorta və ticarət əməliyyatlarında geniş tətbiq olunur. Beləliklə, insan faktoruna ehtiyac azalır, əməliyyat xətlərinin və fırıldaq hallarının qarşısı alınır, proseslər daha sürətli və şəffaf həyata keçirilir.

Innovativ texnologiyaların digər bir təsiri maliyyə bazarlarında əməliyyatların avtomatlaşdırılması və alqoritmik ticarət sistemlərinin inkişafıdır. Alqoritmik ticarət – əvvəlcədən müəyyən olunmuş qaydalara əsasən kompüter proqramları vasitəsilə həyata keçirilən ticarət əməliyyatlarıdır. Bu üsul yüksək sürətli əməliyyatlara imkan verir və bazar volatilliyindən daha yaxşı istifadə etməyə şərait yaradır. Belə sistemlər süni intellekt və maşın öyrənməsi alqoritmləri ilə təchiz olunaraq bazar tendensiyalarını təhlil edir, riskləri proqnozlaşdırır və optimal qərarlar qəbul edir.

Süni intellekt texnologiyalarının maliyyə alətlərinə tətbiqi təkcə alqoritmik ticarətlə məhdudlaşmır. Bu texnologiyalar həmçinin kredit skorlaşdırılması, risklərin idarə olunması, investisiya analizləri və sığorta qiymətləndirməsi kimi sahələrdə geniş istifadə olunur. Məsələn, banklar süni intellekt alqoritmləri vasitəsilə müştərinin ödəmə qabiliyyətini təhlil edə, ona uyğun məhsullar təklif edə və potensial riskləri əvvəlcədən müəyyən edə bilirlər. Bu isə maliyyə alətlərinin daha düzgün tətbiqi və idarə olunmasını təmin edir.

Digər tərəfdən, Big Data texnologiyaları vasitəsilə böyük həcmdə maliyyə məlumatlarının emalı və təhlili mümkündür. Maliyyə alətlərinin bazar davranışı, investisiya qərarları, müştəri davranışları və makroiqtisadi göstəricilər üzərində aparılan təhlillər daha obyektiv və çevik olur. Bu texnologiyaların köməyi ilə maliyyə şirkətləri bazar ehtiyaclarını və tendensiyalarını daha sürətli şəkildə anlamaq və buna uyğun məhsullar hazırlayırlar. Məsələn, fərdiləşdirilmiş investisiya portfellerinin yaradılması, süni intellektlə çalışan robo-məsləhətçilər vasitəsilə həyata keçirilir.

Bulud texnologiyalarının tətbiqi isə maliyyə infrastrukturunun çevikliyini və miqyaslanmasını artırır. Bulud əsaslı mühasibat proqramları, maliyyə idarəetmə sistemləri və məlumat bazaları əməliyyat xərclərini azaldır, təhlükəsizlik səviyyəsini artırır və uzaqdan idarəetmə imkanı verir. Bu texnologiya xüsusilə kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün əlverişli şərait yaradır, çünki onlar böyük texniki resurslara ehtiyac olmadan müasir maliyyə alətlərindən istifadə edə bilirlər [2].

İnnovasiyaların daha bir forması kimi rəqəmsal ödəniş sistemlərini göstərmək olar. Mobil ödənişlər, elektron pul kisələri və NFC texnologiyaları ilə həyata keçirilən əməliyyatlar maliyyə dövriyyəsinin sürətlənməsinə və nağdsız iqtisadiyyatın inkişafına səbəb olmuşdur. Bu sistemlər həmçinin rəqəmsal valyutaların istifadəsini dəstəkləyir və maliyyə alətlərinin dövriyyəsinə asanlaşdırır. Mərkəzi banklar da bu proseslərə qoşularaq rəqəmsal milli valyutaların – CBDC (Central Bank Digital Currency) buraxılması üzərində işləyirlər. CBDC-lər pul siyasətinin çevikliyini artırmaqla yanaşı, rəqəmsal maliyyə alətlərinin daha təhlükəsiz və tənzimlənən formada istifadəsinə şərait yaradır.

İnnovativ texnologiyalar yalnız maliyyə məhsullarına deyil, eyni zamanda bu məhsulların tənzimlənməsi və auditinə də təsir göstərmişdir. RegTech (Regulatory Technology) texnologiyaları maliyyə müəssisələrinin normativ tələblərə uyğun fəaliyyət göstərməsini təmin edir. Bu sistemlər avtomatik hesabatların hazırlanması, anomaliyaların müəyyən olunması və risklərin erkən xəbərdarlığı kimi funksiyalar yerinə yetirir. Audit texnologiyaları isə rəqəmsal izlərin analizi, əməliyyatların blokçeyn üzərindən yoxlanılması və real vaxt rejimində monitoring kimi imkanlar yaradır. Bu isə şəffaflığın və hesabatlılığın artmasına səbəb olur.

İnnovasiyalar eyni zamanda maliyyə inklüzivliyini də artırmışdır. Ənənəvi bank xidmətlərindən kənarda qalan əhali qrupları üçün rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə maliyyə alətlərinə çıxış təmin edilmişdir. Məsələn, mobil bankçılıq, mikrokredit platformaları, P2P kreditləmə sistemləri bu sahədə mühüm rol oynayır. Bu texnologiyalar imkan verir ki, azgəlirli insanlar, kənd yerlərində yaşayanlar və ya bank infrastrukturuna çıxışı olmayan fərdlər də maliyyə xidmətlərindən yararlanmağa bilsinlər.

Lakin innovativ texnologiyaların maliyyə alətlərinə təsiri yalnız müsbət tərəflərlə məhdudlaşmır. Bu sahədə bir sıra risklər və çağırışlar da mövcuddur. Məsələn, kibertəhlükələr, şəxsi məlumatların təhlükəsizliyi, alqoritmik ticarətin bazarda manipulyasiya ehtimalı və kriptovalyutaların qeyri-sabitliyi bu risklər sırasındadır. Bu səbəbdən dövlət orqanları, maliyyə institutları və texnologiya şirkətləri arasında əməkdaşlıq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu əməkdaşlıq çərçivəsində hüquqi baza gücləndirilməli, texniki təhlükəsizlik sistemləri təkmilləşdirilməli və ictimai maarifləndirmə aparılmalıdır.

Eyni zamanda, texnoloji transformasiyalarla ayaqlaşmaq üçün maliyyə sahəsində çalışan kadrların bilik və bacarıqları artırılmalıdır. Bu məqsədlə peşəkar inkişaf proqramları, təlimlər, sertifikatlaşdırma sistemləri və universitet proqramları genişləndirilməlidir. Yalnız bu halda texnolo-

giyaların verdiyi imkanlardan effektiv şəkildə istifadə etmək və onların yaratdığı riskləri idarə etmək mümkün olacaq [4].

Nəticə etibarilə, innovativ texnologiyalar maliyyə alətlərinin forması, istifadəsi, idarə olunması və tənzimlənməsi sahəsində inqilabi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu dəyişikliklər maliyyə sistemlərinin çevikliyini, şəffaflığını və əlçatanlığını artırmaqla bərabər, yeni riskləri də gündəmə gətirmişdir. Gələcəkdə bu texnologiyaların daha da inkişaf edəcəyi, yeni maliyyə alətlərinin və xidmətlərinin meydana çıxacağı şübhəsizdir. Əsas məsələ bu transformasiyaların düzgün idarə olunması, mövcud qanunvericilik və etik çərçivəyə uyğunlaşdırılması və cəmiyyətin bütün təbəqələrinin bu yeniliklərdən faydalana bilməsidir.

NƏTİCƏ

Maliyyə alətləri və onların idarə edilməsində innovativ texnologiyaların rolu günümüzün iqtisadi reallıqlarında əvəzolunmaz bir yerə malikdir. Rəqəmsallaşma, blokçeyn, süni intellekt, Big Data və digər müasir texnologiyalar maliyyə bazarlarında çevikliyi, şəffaflığı və səmərəliliyi artırmaqla yanaşı, risklərin daha düzgün idarə olunmasına da imkan yaratmışdır. Bu inkişaf həm ənənəvi maliyyə institutlarının fəaliyyətinə, həm də müasir investorların qərar qəbul etmə proseslərinə təsir göstərmişdir. Lakin bu texnologiyaların gətirdiyi imkanlarla yanaşı, müxtəlif risk və çağırışlar da mövcuddur ki, onların aradan qaldırılması üçün davamlı tənzimləmə, maarifləndirmə və peşəkar hazırlıq zəruridir. Gələcəkdə maliyyə alətlərinin daha da təkmilləşməsi və cəmiyyətin bütün təbəqələri üçün əlçatan olması üçün innovasiyaların məsuliyyətli şəkildə tətbiqi mühüm rol oynayacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Arner, D.W., Barberis, J., & Buckley, R.P. (2016). The Evolution of Fintech: A New Post-Crisis Paradigm? *Georgetown Journal of International Law*, 47(4), 1271–1319.
2. Chen, M.A., Wu, Q., & Yang, B. (2019). How Valuable Is FinTech Innovation? *The Review of Financial Studies*, 32(5), 2062–2106.
3. Gomber, P., Kauffman, R.J., Parker, C., & Weber, B.W. (2018). On the Fintech Revolution: Interpreting the Forces of Innovation, Disruption, and Transformation in Financial Services. *Journal of Management Information Systems*, 35(1), 220–265.
4. Schueffel, P. (2016). Taming the Beast: A Scientific Definition of Fintech. *Journal of Innovation Management*, 4(4), 32–54.
5. Zetzsche, D.A., Buckley, R.P., Arner, D.W., & Barberis, J.N. (2020). Decentralized Finance (DeFi). *Journal of Financial Regulation*, 6(2), 172–203.

S.A.Shikhaliyeva

master student, Azerbaijan State University of Economics

Financial instruments and their management: accounting methodology and innovations

Abstract

Financial instruments are one of the main regulatory tools of the modern economy, and their proper management is important for the financial stability of enterprises. The main focus is on the development of accounting systems, the impact of digitalization and technological innovations on this area. The integration of traditional accounting methods with new technologies, effective risk management and transparent monitoring of financial flows are the main directions of the topic. All this is aimed at ensuring the sustainable development and financial stability of enterprises.

Keywords: *financial instruments, accounting methodology, management innovations, digital financial technologies, risk management.*

T.T.Məmmədli
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
mturaal@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 14.04.2025

The article was received by editorial board on 14.04.2025

Статья принята к печати 14.04.2025

İSTEHSAL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MALİYYƏ UÇOTUNUN VƏ AUDİTİNİN TƏŞKİLİ PROBLEMLƏRİ VƏ ÇATIŞMAZLIQLARI

Xülasə

Məqalədə istehsal müəssisələrində maliyyə uçotunun və auditin təşkili ilə bağlı mövcud vəziyyət, üzləşilən əsas problemlər və sistemdəki boşluqlar təhlil olunur. Həmçinin müasir iqtisadi çağırışlar kontekstində bu sahədə uçot və audit sistemlərinin təkmilləşdirilməsi yolları təqdim edilir. Məqsəd - müəssisələrin maliyyə şəffaflığını və hesabatlılığını artırmaqla yanaşı, audit nəzarətinin keyfiyyətini yüksəltməkdir.

Açar sözlər: maliyyə uçotu, audit, istehsal müəssisəsi, problemlər, şəffaflıq, nəzarət sistemi.

GİRİŞ

Qlobal iqtisadi çağırışlar fonunda müəssisələrin maliyyə idarəetməsi sistemlərinin təkmilləşdirilməsi, onların davamlılığı və şəffaf fəaliyyəti üçün başlıca amilə çevrilmişdir. Xüsusilə istehsal sektoru iqtisadiyyatın real sahəsini təmsil etdiyi üçün burada tətbiq olunan maliyyə uçotu və audit sistemlərinin düzgün təşkili müəssisələrin fəaliyyətinin keyfiyyət göstəricisi olmaqla yanaşı, həm də ölkənin ümumi maliyyə dayanıqlılığına və vergi intizamına birbaşa təsir göstərir. İstehsal müəssisələrində maliyyə informasiya axınının dolğun və etibarlı formada təmin olunması, yalnız effektiv uçot mexanizmlərinin qurulması ilə deyil, eyni zamanda müstəqil və peşəkar auditin tətbiqi ilə mümkündür. [3]

Maliyyə uçotu - müəssisənin maliyyə vəziyyətinin, fəaliyyət nəticələrinin və pul axınlarının sistemli və ardıcıl şəkildə qeyd alınması və hesabat formasında təqdim olunması prosesidir. Bu sistemin düzgün təşkili müəssisənin rəhbərliyi, investorlar, kreditorlar və dövlət orqanları üçün qərar qəbulətmənin əsasını təşkil edir. Audit isə bu uçotun düzgünlüyünü yoxlayan və qiymətləndirən nəzarət mexanizmi kimi çıxış edir. Lakin təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, bir sıra istehsal müəssisələrində uçotun təşkili hələ də ənənəvi metodlara əsaslanır, qeyri-rəsmi və qeyri-dəqiq məlumatlarla işlənir, audit fəaliyyəti isə ya formaldır, ya da ümumiyyətlə aparılmır.

Azərbaycanda istehsal sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələrin bir qismi müasir mühasibat proqramlarından və beynəlxalq audit standartlarından istifadə etməyə meyilli olsa da, bir çox hallarda bu proseslər kağız üzərində qalır. Müəssisələrdə qeyri-effektiv maliyyə uçotu – xərclərin düzgün bölüşdürülməməsi, maya dəyərinin təhrif olunması, gəlirlərin qeyri-dəqiq göstərilməsi və nəticə etibarilə səhv menecment qərarlarına gətirib çıxarır. Audit sisteminin zəifliyi isə maliyyə hesabatlarının etibarlılığına şübhə yaradır, investor etimadını azaldır və vergi risklərini artırır. [8]

Problemin kökündə duran əsas amillərdən biri də müəssisələrdə maliyyə və audit sahəsində ixtisaslı kadrların çatışmazlığı, beynəlxalq təcrübənin məhdud tətbiqi və informasiya texnologiyalarının integrasiyasındakı gecikmələrdir. Bununla yanaşı, hüquqi-normativ çərçivənin tam tətbiq edilməməsi və nəzarət mexanizmlərinin yetərsizliyi də bu sahədəki sistemlik çatışmazlıqları daha da dərinləşdirir. [12]

Məhz bu səbəblərdən istehsal müəssisələrində maliyyə uçotu və audit sistemlərinin təkmilləşdirilməsi, şəffaflıq və hesabatlılıq prinsiplərinin təmin olunması, eləcə də beynəlxalq standartlara integrasiya olunması bu gün aktual və prioritet məsələ kimi qiymətləndirilməlidir. Bu tədqiqatın əsas məqsədi - mövcud vəziyyəti təhlil etmək, problemləri sistemləşdirmək və bu sahədə fəaliyyətin səmərəliliyinin artırılması üçün konkret təkliflər verməkdir. [4]

1. Maliyyə uçotunun təşkilində mövcud problemlər:

İstehsal müəssisələrində maliyyə uçotu və auditinin təşkili, iqtisadiyyatın bütün sahələrində olduğu kimi, müəssisələrin fəaliyyətinin düzgün və şəffaf şəkildə idarə olunmasına, həmçinin maliyyə nəticələrinin düzgün qiymətləndirilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Lakin, bu sahədə bir sıra problemlər və çatışmazlıqlar mövcuddur ki, bunlar həm maliyyə uçotunun həyata keçirilməsində, həm də auditin keyfiyyətində özünü göstərir. [9]

Bu problemləri aşağıdakı kimi kateqoriyalasdırıb hər birinə ayrı-ayrılıqda nəzər sala bilərik:

Cədvəl 1

Maliyyə uçotunun təşkilindəki problemlər və çatışmazlıqlar

Vergi və mühasibatlıq qanunvericiliyindəki anlaşılmazlıqlar	Mühasibatlıq siyasətinin qeyri-dəqiq təşkili	Müasir standartlara cavab verməyən uçot sistemi
Maliyyə məlumatlarının şəffaflığının olmaması	Daxili nəzarət sisteminin zəifliyi	Kadrların peşəkar hazırlığının yetərsizliyi

***Mənbə:** Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır*

1.1 Vergi və mühasibatlıq qanunvericiliyindəki anlaşılmazlıqlar

Mövcud qanunvericilik bazasında bəzi müddəaların qeyri-müəyyənliyi və təfsir fərqləri uçotun düzgün aparılmasına mane olur. Vergi Məcəlləsi ilə mühasibatlıq qanunvericiliyindəki bəzi ziddiyyətlər müəssisələri qeyri-sabit hesabat siyasətinə yönəldir və bu da həm maliyyə, həm də vergi uçotunun düzgün koordinasiyasını çətinləşdirir. [1]

1.2. Mühasibatlıq siyasətinin qeyri-dəqiq təşkili

Müəssisələrin əksəriyyətində uçot siyasəti formal şəkildə hazırlanır və praktikada tətbiqi zəif olur. Mühasibatlıq prinsipləri, amortizasiya metodları, ehtiyatların uçotu və digər mühüm məsələlər üzrə konkret və məqsədyönlü yanaşma formalaşdırılmadığı üçün maliyyə hesabatlarında qeyri-dəqiqliklər müşahidə olunur. [5]

1.3. Müasir standartlara cavab verməyən uçot sistemi

Maliyyə uçotu sisteminin bir çox hallarda Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartlarına (IFRS) uyğun olmaması hesabatların etibarlılığına və beynəlxalq müqayisəliliyinə zərbə vurur. Ənənəvi metodlarla aparılan uçot, rəqəmsal sistemlərə integrasiya olunmadıqda qərar qəbulunda operativlik və dəqiqlik azalır.

1.4. Maliyyə məlumatlarının şəffaflığının olmaması

Bir çox istehsal müəssisələrində maliyyə məlumatları tam və ya açıq şəkildə təqdim edilmir. Bu isə daxili və xarici maraqlı tərəflər (sahibkarlar, investorlar, dövlət qurumları) üçün etibarlı qərar qəbul etmə imkanlarını məhdudlaşdırır və maliyyə şəffaflığı prinsiplərinin pozulmasına səbəb olur. [17]

1.5. Daxili nəzarət sisteminin zəifliyi

Uçot sisteminin əsas dayaqlarından biri olan daxili nəzarət mexanizmləri ya zəif işləyir, ya da ümumiyyətlə mövcud deyil. Bu da maliyyə fırıldaqçılığının və vəsaitlərin mənimsənilməsinin qarşısını almaqda ciddi çətinliklər yaradır. Risklərin qiymətləndirilməsi və nəzarət prosedurları sistemə şəkildə tətbiq olunmur. [20]

1.6. Kadrların peşəkar hazırlığının yetərsizliyi

Peşəkar mühasiblərin və maliyyə mütəxəssislərinin çatışmazlığı, onların davamlı təlim və sertifikatlaşdırmadan kənarda qalması uçot prosesinin səmərəliliyini azaldır. Xüsusilə orta və kiçik müəssisələrdə mühasiblər müasir texnologiyalara və beynəlxalq standartlara uyğun biliklərə malik olmadan çalışırlar.

2. Maliyyə uçotunun təşkilindəki mövcud problemlərin həlli yolları:

İstehsal müəssisələrində maliyyə uçotunun düzgün təşkili yalnız hesabatlılığın deyil, həm də resursların daha səmərəli idarə olunmasının təminatıdır. Əvvəlki bölmədə qeyd olunan problemlərin aradan qaldırılması üçün aşağıdakı əsas istiqamətlər üzrə tədbirlərin görülməsi məqsədəuyğundur: [9]

2.1. Qanunvericilik bazasının yenilənməsi və koordinasiyası

Vergi və mühasibatlıq qanunvericiliyi arasında olan ziddiyyətlər aradan qaldırılmalı, uçotun vahid prinsiplərlə aparılması təmin edilməlidir. Mövcud hüquqi-normativ sənədlər müasir iqtisadi çağırışlara uyğunlaşdırılmalı və tətbiq zamanı müəssisələrə metodoloji dəstək göstərilməlidir.

2.2. Müəssisə daxili uçot siyasətinin formalaşdırılması

Hər bir müəssisə öz struktur və fəaliyyət növünə uyğun olaraq dəqiq və praktik uçot siyasəti qəbul etməlidir. Bu siyasət uçot prinsiplərinin, dəyər ölçmə üsullarının, ehtiyatların qiymətləndirilməsinin və gəlirlərin tanınmasının dəqiq izahını verməlidir. Eyni zamanda uçot siyasəti işçi heyətə açıq və aydın şəkildə izah olunmalıdır.

2.3. Rəqəmsal uçot sistemlərinin tətbiqi

Ənənəvi uçot üsullarından rəqəmsal texnologiyalara keçid təşviq olunmalıdır. Bu məqsədlə 1C, SAP, QuickBooks kimi müasir proqram təminatlarının tətbiqi genişləndirilməli, dövlət dəstəyi ilə KOB-lar üçün maliyyə və texniki yardım proqramları təşkil olunmalıdır. Eyni zamanda informasiya təhlükəsizliyi standartlarına uyğun infrastruktur yaradılmalıdır.

2.4. Şəffaflıq və hesabatlılıq mexanizmlərinin gücləndirilməsi

Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlara (IFRS) uyğun şəkildə hazırlanması və açıqlanması şəffaflığın təmininə xidmət edir. Bu məqsədlə müəssisələrdə daxili hesabatlılıq mexanizmləri formalaşdırılmalı, məlumatların keyfiyyəti və vaxtında təqdimatı təmin edilməlidir. Maraqlı tərəfləri (sahibkarlar, səhmdarlar, dövlət orqanları) üçün açıq hesabat platformaları yaradılmalıdır.

2.5. Daxili nəzarət sistemlərinin qurulması

Maliyyə əməliyyatlarına nəzarəti təmin edən effektiv daxili nəzarət mexanizmləri işlənilərək hazırlanmalıdır. Risk əsaslı yanaşma tətbiq olunmalı, hər bir maliyyə əməliyyatı üçün səlahiyyət ayrımı, təsdiqləmə və monitorinq mərhələləri müəyyən edilməlidir. Bu sistemlər həm də auditin səmərəli aparılması üçün baza funksiyasını yerinə yetirir.

2.6. Kadr hazırlığı və təlimlərin təşkili

Mühasiblərin və maliyyə mütəxəssislərinin davamlı olaraq təlimlərə cəlb edilməsi vacibdir. Müvafiq ixtisasartırma kursları, peşəkar sertifikatlaşdırma proqramları (məsələn, ACCA, CPA,

CIMA) genişləndirilməli və dövlət tərəfindən təşviq olunmalıdır. Regionlarda fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün distant təlim və e-learning imkanları yaradılmalıdır. [22]

3. Audit sistemində mövcud çatışmazlıqlar

İstehsal müəssisələrində sağlam maliyyə mühitinin formalaşdırılması, resurslardan səmərəli istifadə və şəffaf hesabatlılığın təmin olunması üçün effektiv audit sisteminə ehtiyac vardır. Audit fəaliyyəti yalnız yoxlama funksiyası deyil, həm də risklərin idarə olunması, daxili nəzarətin gücləndirilməsi və strateji qərarların dəstəklənməsi baxımından mühüm rol oynayır. Lakin bir çox müəssisələrdə audit sisteminin təşkili və tətbiqi sahəsində ciddi problemlər müşahidə olunmaqdadır. Bu problemlər həm struktur, həm də funksional səviyyədə özünü göstərir və müəssisələrin dayanıqlı idarə olunmasına əngəl yaradır. [10]

Cədvəl 2

Auditin təşkili ilə bağlı problemlər və çatışmazlıqlar

Auditin müstəqilliyinin zəifliyi	Resurs və kadrların yetərli olmaması	Audit prosedurlarının və standartlarının uyğunsuzluğu
Auditin vaxtında və düzgün aparılmaması	Auditorların təşkilatın strukturundan qopması	Auditin yalnız formal olması
İdarəetmənin auditin önəmini yetərinə dərk etməməsi		

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

3.1. Audit müstəqilliyinin zəifliyi

Auditin səmərəliliyi onun obyektiv və qərəzsiz aparılmasından asılıdır. Lakin bəzi hallarda auditorlar müəssisənin menecmentindən və ya sifarişçinin kommersiya təsirindən asılı vəziyyətdə olur, bu da audit hesabatlarının obyektivliyini ciddi şəkildə şübhə altına alır. [17]

3.2. Resurs və kadr çatışmazlığı

Peşəkar auditorların və texniki resursların məhdudluğu auditin keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir. Xüsusilə regionlarda fəaliyyət göstərən istehsal müəssisələrində təcrübəli auditor heyəti və müasir texnologiyalarla təmin olunmuş audit vasitələri demək olar ki, yoxdur.

3.3. Audit prosedurlarının və standartlarının uyğunsuzluğu

Auditin beynəlxalq standartlara (ISA) uyğun aparılmaması, prosedurların systemsiz və subyektiv şəkildə həyata keçirilməsi audit nəticələrinin etibarlılığını azaldır. Həmçinin müəssisədaxili audit təlimatlarının olmaması və ya köhnəlmiş metodologiyalardan istifadə vəziyyəti daha da çətinləşdirir.

3.4. Auditin vaxtında və düzgün aparılmaması

Bir çox hallarda audit ya gecikdirilir, ya da yalnız ilin sonunda rəsmi hesabat üçün həyata keçirilir. Halbuki auditin səmərəli olması üçün dövrü, planlı və risk əsaslı yanaşma ilə aparılması va-

cibdir. Gecikmiş audit qərarların təsirliliyini azaldır və potensial pozuntuların qarşısının alınmasını çətinləşdirir. [21]

3.5. Auditorların təşkilatın strukturundan qopması

Daxili auditorların təşkilatla əlaqəsinin zəif olması, əməliyyat proseslərindən uzaq qalmaları onların riskləri vaxtında müəyyənləşdirməsinə mane olur. Auditor nəzarəti yalnız “yoxlayan” funksiyası ilə məhdudlaşmamalı, eyni zamanda müşavirəedici və preventiv funksiyalar daşmalıdır.

3.6. Auditin yalnız formal xarakter daşması

Audit bir çox müəssisədə yalnız hüquqi tələb kimi həyata keçirilir, yəni hesabat hazırlanır, lakin onun nəticələri nə təhlil olunur, nə də qərar qəbul etmə prosesinə inteqrasiya edilir. Bu, auditin real təsirini sıfıra endirir və idarəetmədə formal yanaşmanın göstəricisi sayılır.

3.7. İdarəetmənin auditin əhəmiyyətini yetərincə dərk etməməsi

Müəssisə rəhbərliyi çox zaman auditin idarəetmə və risklərin idarə olunmasında rolu barədə yetərli anlayışa malik olmur. Audit yalnız yoxlama vasitəsi kimi qəbul olunur və onun tövsiyələri nəzərə alınmır. Bu isə auditin idarəetmə funksiyası kimi qəbul edilməməsinə səbəb olur.

4. Auditin təşkili ilə bağlı problemlər və çatışmazlıqların həlli istiqamətləri

4.1. Audit müstəqilliyinin təmin edilməsi

Auditin qərəzsiz və obyektiv şəkildə həyata keçirilməsi üçün onun təşkilati və funksional müstəqilliyi təmin olunmalıdır. Auditorlar müəssisə rəhbərliyindən asılı olmamalı, hesabatlıqları yalnız müvafiq nəzarət orqanlarına və ya səhmdarlara qarşı olmalıdır. Bu məqsədlə daxili audit komitələri yaradılmalı və onların statusu hüquqi cəhətdən dəstəklənməlidir. [16]

4.2. Resurs və kadr potensialının gücləndirilməsi

Audit sisteminin effektiv fəaliyyəti üçün maliyyə, texniki və insan resursları yetərli səviyyədə təmin olunmalıdır. Auditorların ixtisaslaşması, sertifikatlaşdırılması (məsələn: CIA, ACCA), peşəkar etika və yeni texnologiyalar üzrə davamlı təlimlərə cəlb edilməsi sistemin keyfiyyətini artıracaqdır.

4.3. Standartlaşdırılmış audit prosedurlarının tətbiqi

Beynəlxalq audit standartlarına (ISA) uyğun vahid audit siyasəti və prosedur çərçivələri hazırlanmalı və tətbiq olunmalıdır. Risk əsaslı audit modeli tətbiq edilməli, müəssisədaxili təlimatlar bu yanaşmaya uyğunlaşdırılmalıdır. Hər bir audit mərhələsi – planlaşdırma, icra, hesabatlandırma və monitoring – sistemli və ardıcıl şəkildə həyata keçirilməlidir.

4.4. Audit proseslərinin vaxtında və dövrü əsasda aparılması

Audit fəaliyyəti illik yoxlamalarla məhdudlaşdırılmamalı, riskli sahələr üzrə dövrü və prosesə paralel nəzarət sistemi qurulmalıdır. Xüsusilə istehsalat proseslərinin intensiv olduğu müəssisələrdə dövrü audit texnikası önəm kəsb edir və potensial pozuntuların vaxtında qarşısını alır.

4.5. Auditorların təşkilati strukturla əlaqəsinin möhkəmləndirilməsi

Daxili auditorlar müəssisənin struktur və prosesləri ilə inteqrasiyalı fəaliyyət göstərməlidir. Onlar yalnız nəticələri yoxlayan deyil, eyni zamanda təkmilləşdirmə üzrə tövsiyələr verən məsləhətçi funksiyasını da daşımalıdırlar. Bu məqsədlə audit prosesinin idarəetməyə bağlılığı artırılmalı və onların rəy və nəticələri nəzərə alınmalıdır.

4.6. Formal audiddən funksional auditə keçid

Audit fəaliyyətinin yalnız hesabat tələbinin yerinə yetirilməsi üçün yox, real iqtisadi nəticələr doğuracaq şəkildə təşkil olunması vacibdir. Bunun üçün audit nəticələri üzrə tədbir planları hazırlanmalı, məsul şəxslər təyin edilməli və icra vəziyyəti izlənilməlidir.

4.7. İdarəetmənin auditə yanaşmasının dəyişdirilməsi

Müəssisə rəhbərliyi auditə yalnız yoxlama funksiyası kimi deyil, idarəetmənin ayrılmaz hissəsi kimi yanaşmalıdır. Audit hesabatları qərar qəbul etmə prosesinə daxil edilməli, strateji risklər bu hesabatlar vasitəsilə qiymətləndirilməlidir. Bu məqsədlə rəhbərlik üçün xüsusi “audit icmalları” hazırlanmalı və müzakirələr aparılmalıdır.

NƏTİCƏ

İstehsal müəssisələrinin maliyyə sabitliyi, resursların səmərəli istifadəsi və strateji inkişafının təmin olunması üçün düzgün qurulmuş maliyyə uçotu və audit sistemləri həlledici rol oynayır. Bu sistemlər müəssisənin maliyyə fəaliyyətinə dair tam, dəqiq və şəffaf məlumat bazasının yaradılmasını təmin edir, idarəetmə qərarlarının əsaslandırılmasına və risklərin vaxtında aşkarlanaraq aradan qaldırılmasına imkan verir. Lakin aparılan təhlillər və müşahidələr göstərir ki, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bir çox istehsal müəssisəsində bu sistemlərin təşkili hələ də arzuolunan səviyyədə deyil. [19]

Maliyyə uçotunun təşkili sahəsində rast gəlinən əsas problemlər - qanunvericilikdəki ziddiyyətlər, uçot siyasətinin formal xarakter daşması, rəqəmsallaşma səviyyəsinin aşağı olması, şəffaflıq və hesabatlılıq mexanizmlərinin zəifliyi, eləcə də daxili nəzarət sistemlərinin qeyri-effektivliyi - müəssisələrin maliyyə informasiya sisteminin keyfiyyətini aşağı salır. Bu isə birbaşa olaraq qərar qəbuletmənin dəqiqliyinə, vergi öhdəliklərinin düzgün yerinə yetirilməsinə və xarici investorların etimadına mənfi təsir göstərir.

Audit sistemindəki çatışmazlıqlar isə bu vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirir. Audit funksiyasının formallığa çevrilməsi, auditorların müstəqil fəaliyyət göstərə bilməməsi, audit hesabatlarının rəhbərlik səviyyəsində nəzərə alınmaması və beynəlxalq standartların tətbiqindəki boşluqlar müəssisələrdə hesabatlılıq və risk idarəetmə mədəniyyətinin zəifliyinə səbəb olur. Bundan əlavə, auditor kadrların ixtisas səviyyəsinin qeyri-kafiliyi və təlim mexanizmlərinin natamamlığı da audit keyfiyyətinə birbaşa mənfi təsir göstərir.[8]

Bütün bu problemlər onu göstərir ki, maliyyə uçotu və audit sistemi yalnız daxili texniki funksiya deyil, eyni zamanda geniş sosial-iqtisadi nəticələr doğuran strateji bir idarəetmə alətidir. Müasir dövrdə bu sistemlərin təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və rəqəmsal texnologiyalarla integrasiya olunması müəssisələrin effektivliyini artırmaqla yanaşı, ölkənin ümumi maliyyə şəffaflığına və iqtisadi inkişafına töhfə verə bilər.

Beləliklə, aparılmış təhlillər sübut edir ki, istehsal müəssisələrində maliyyə uçotu və auditin təşkili sahəsində mövcud olan problemlərin aradan qaldırılması və sistemin yenidən strukturlaşdırılması günümüzün iqtisadi idarəetmə reallıqları fonunda zəruri və qaçılmazdır. [15]

İstifadə edilmiş ədəbiyyat: **Azərbaycan dilində:**

1. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi. (2023). Mühəsibat uçotu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Hüquqi Nəşrlər Mərkəzi.
2. Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi. (2023). Rəsmi nəşr. Bakı: Hüquqi aktlar toplusu.
3. Dövlət Statistika Komitəsi. (2024). Azərbaycan Respublikasında iqtisadi göstəricilər. Bakı: Statistika nəşriyyatı.
<https://www.stat.gov.az>
4. Əhmədov, R. (2021). Mühəsibat uçotu və auditin əsasları. Bakı: Kooperasiya Universiteti Nəşriyyatı.
5. Məmmədov, E. (2022). İstehsal müəssisələrində maliyyə nəzarətinin təşkili və onun iqtisadi əhəmiyyəti. *İqtisadiyyat və idarəetmə elmi jurnalı*, №3(27), 58–65.
6. Qasimov, V.Ə. (2020). Azərbaycan iqtisadiyyatında maliyyə hesabatlılığı və şəffaflıq prinsipləri. Bakı: UNEC Nəşriyyatı.
7. Həsənova, S. (2021). Müasir dövrdə rəqəmsal maliyyə uçotu sistemlərinin tətbiqi və problemləri. *Maliyyə və mühəsibathıq jurnalı*, №2(15), 42–50.
8. Cəfərov, T. (2019). Azərbaycanda audit fəaliyyətinin institusional əsasları. *Kooperasiya Elmi Jurnalı*, №1, 17–24.

9. Nuriyev, A. (2023). Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması problemləri. Milli iqtisadi inkişaf jurnalı, №4, 31–38.
10. Əliyeva, G. (2020). Daxili nəzarət sisteminin gücləndirilməsi və onun auditə təsiri. İqtisadi islahatlar jurnalı, №2, 45–52.
11. Əliyev, T. (2021). Audit nəticələrinin qərar qəbulətmədə rolu. İqtisadi təhlil və statistika, №5, 29–36.
12. Kərimov, N. (2023). Kiçik və orta müəssisələrdə maliyyə uçotu mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi. Kooperasiya Universiteti Elmi Əsərləri, №7(3), 64–72.

Xarici ədəbiyyat:

13. International Federation of Accountants (IFAC). (2023). International Standards on Auditing (ISAs). www.ifac.org
14. Arens, A. A., Elder, R. J., & Beasley, M. S. (2020). Auditing and Assurance Services: An Integrated Approach (17th ed.). Pearson.
15. Horngren, C. T., Sundem, G. L., & Elliott, J. A. (2021). Introduction to Financial Accounting (11th ed.). Pearson Education.
16. Gray, I., & Manson, S. (2019). The Audit Process: Principles, Practice and Cases (7th ed.). Cengage Learning.
17. Kaplan, R. S., & Norton, D. P. (2004). Strategy Maps: Converting Intangible Assets into Tangible Outcomes. Harvard Business Press.
18. OECD. (2022). Enhancing Public Sector Audit Practices in Emerging Economies. Paris: OECD Publishing
<https://www.oecd.org/governance>
19. Spiceland, J. D., Sepe, J. F., & Nelson, M. W. (2021). Intermediate Accounting (11th ed.). McGraw-Hill Education.
20. Sawyers, L. B., & Jenkins, D. S. (2020). Internal Auditing: Theory and Practice. Institute of Internal Auditors.
21. Messier Jr., W. F., Glover, S. M., & Prawitt, D. F. (2018). Auditing & Assurance Services: A Systematic Approach (10th ed.). McGraw-Hill Education.
22. Deloitte. (2022). Global Audit Quality Report. <https://www2.deloitte.com>

T.T.Mammadli
master student, UNEC

**Challenges in the organization of financial accounting and auditing
in manufacturing enterprises**

Abstract

Article analyzes the current state of financial accounting and audit organization in manufacturing enterprises, highlighting key challenges and existing systemic gaps. It also presents ways to improve accounting and auditing systems in the context of modern economic challenges. The main objective is to enhance financial transparency and reporting accountability of enterprises, while simultaneously improving the quality of audit control.

Keywords: *financial accounting, audit, manufacturing enterprise, problems, transparency, control system.*

П.Ф.Алиева
магистрант, Азербайджанский Государственный
Экономический Университет
parvanaaliyeva00@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 10.04.2025

The article was received by editorial board on 10.04.2025

Статья принята к печати 10.04.2025

ВЛИЯНИЕ КОРПОРАТИВНОЙ СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ НА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ: ЛУЧШИЕ ПРАКТИКИ

Резюме

В статье рассматривается влияние корпоративной социальной ответственности (КСО) на повышение конкурентоспособности компаний. Проанализированы лучшие международные и локальные практики внедрения КСО-инициатив, включая экологические, социальные и управленческие аспекты. Уделено внимание тому, как устойчивые и этические стратегии способствуют укреплению репутации, привлечению инвестиций и повышению лояльности потребителей. Исследование подтверждает, что КСО становится неотъемлемым элементом современной бизнес-стратегии, обеспечивая компаниям долгосрочные конкурентные преимущества.

***Ключевые слова:** социальная ответственность, конкурентоспособность, устойчивое развитие, лучшие практики, бизнес-стратегия.*

ВВЕДЕНИЕ

Корпоративная социальная ответственность (КСО) представляет собой концепцию, в рамках которой компании принимают на себя обязательства по соблюдению моральных, этических и экологических норм в своей деятельности. Это больше, чем просто соблюдение законодательных требований — это стремление бизнеса создавать ценность не только для собственников, но и для общества в целом. Основные принципы КСО включают внимание к вопросам экологии, соблюдение прав человека, справедливое отношение к работникам и активное участие в социальных и благотворительных проектах. Внедрение КСО требует от компании постоянного анализа своего влияния на окружающую среду и общество, а также разработки стратегии, направленной на улучшение этих аспектов. КСО охватывает несколько ключевых сфер: экологическая устойчивость, права человека, защита интересов работников, а также активное участие в местных и международных социальных инициативах. С развитием бизнеса и укреплением бренда социальная ответственность становится важным аспектом не только для крупных компаний, но и для малого и среднего бизнеса. Важно отметить, что КСО не является одноразовым мероприятием, а долгосрочной стратегией, влияющей на репутацию и имидж компании. Реализация КСО требует системного подхода и четкого планирования.

Неотъемлемой частью КСО является отчетность. Компании обязаны отслеживать и публиковать результаты своих действий в социальной и экологической сферах. Это помогает повысить доверие потребителей, инвесторов и других заинтересованных сторон. Кроме того, прозрачность в вопросах социальной ответственности способствует созданию позитивного имиджа бренда, что в свою очередь увеличивает лояльность и доверие к компании. Корпоративная социальная ответственность также включает в себя стратегическое партнерство с различными организациями и государственными структурами. Это сотрудниче-

ство помогает создавать комплексные решения для достижения социальных целей. Например, компания может работать с НПО для реализации программ помощи нуждающимся или участвовать в экологических инициативах, направленных на снижение углеродных выбросов.

Современные подходы к КСО ориентированы на устойчивое развитие бизнеса, что включает в себя как экономические, так и социальные аспекты. Компании, ориентированные на долгосрочные перспективы, все чаще принимают на себя ответственность за экосистему, в которой они функционируют, что подтверждается различными международными стандартами и инициативами, такими как Global Compact, ISO 26000 и другими. Одной из важнейших задач КСО является влияние на корпоративную культуру. Это требует изменений в управленческих практиках, включения этических стандартов в процессы принятия решений и внедрения в повседневную деятельность принципов ответственности и заботы о социальных и экологических вопросах. Необходимо отметить, что успешная реализация принципов КСО требует тесного взаимодействия с ключевыми заинтересованными сторонами: от сотрудников до клиентов и инвесторов. Разработка и внедрение КСО-программ в компании требует интеграции этих принципов в бизнес-процессы и постоянного мониторинга их эффективности

Связь между КСО и конкурентоспособностью

Корпоративная социальная ответственность и конкурентоспособность компании тесно связаны, так как внедрение принципов КСО может значительно улучшить её рыночные позиции. Одним из важных факторов, способствующих повышению конкурентоспособности, является улучшение имиджа компании. Когда организация активно принимает участие в социальных и экологических инициативах, она привлекает внимание потребителей, которые всё больше ориентируются на этические и ответственные бренды. В итоге это может привести к увеличению лояльности клиентов, росту продаж и укреплению позиций на рынке.

Кроме того, компании, практикующие КСО, часто получают дополнительные конкурентные преимущества в отношениях с инвесторами. Всё больше инвесторов ориентируются на компании, которые следуют принципам устойчивого развития, так как это снижает риски и гарантирует долгосрочную прибыльность. Публичные отчеты о социальных инициативах и экологической ответственности демонстрируют ответственное отношение к бизнесу и повышают доверие со стороны заинтересованных сторон.

Корпоративная социальная ответственность также способствует привлечению талантливых сотрудников. Многим профессионалам, особенно молодым специалистам, важно работать в компании, которая разделяет их ценности, включая этичность, устойчивость и заботу о благосостоянии общества. Таким образом, компании, активно внедряющие КСО, имеют доступ к большему количеству квалифицированных кадров, что увеличивает их конкурентоспособность.

Кроме того, компании, ориентированные на устойчивое развитие и КСО, могут добиться более высокой операционной эффективности. Например, снижение энергозатрат, внедрение эффективных технологий утилизации отходов и повышение устойчивости бизнес-процессов - все эти факторы напрямую влияют на экономическую эффективность бизнеса. Это не только снижает затраты, но и способствует созданию более экологически чистой продукции, что имеет дополнительное преимущество на рынке.

Не менее важным аспектом является взаимодействие с государственными и международными организациями. Компании, придерживающиеся принципов КСО, часто получают государственные субсидии, налоговые льготы и другие формы поддержки, что также помогает им повысить свою конкурентоспособность на рынке.

КСО способствует снижению репутационных рисков. Компании, которые принимают меры для предотвращения социальных и экологических негативных последствий своей деятельности, снижают вероятность возникновения скандалов, судебных исков и других

проблем, которые могут повлиять на их репутацию. Это также важный аспект конкурентоспособности, так как репутационные потери могут привести к значительному падению рыночной стоимости и доверия со стороны потребителей.

Внедрение КСО также может способствовать повышению инновационного потенциала компании. Сферы устойчивого развития и социальной ответственности часто требуют внедрения новых технологий и решений. Компании, активно работающие в этих областях, не только улучшают свой имидж, но и могут стать лидерами в развитии инноваций, что является важным конкурентным преимуществом на рынке.

3. Лучшие практики КСО в различных отраслях

Лучшие практики корпоративной социальной ответственности варьируются в зависимости от отрасли, однако есть несколько общих принципов, которые могут быть применимы в различных секторах. В отрасли энергетики, например, одной из самых важных задач является сокращение углеродных выбросов. Ведущие энергетические компании, такие как Shell и BP, активно инвестируют в возобновляемые источники энергии, что позволяет им не только улучшать экологическую ситуацию, но и демонстрировать ответственное отношение к будущему планеты.

В индустрии моды также активно внедряются принципы КСО. Компания Patagonia, известная своими экологически чистыми продуктами, использует переработанные материалы для производства одежды и активно участвует в природоохранных проектах. Этот подход не только помогает улучшить состояние окружающей среды, но и привлекает лояльных клиентов, готовых поддерживать бренды, разделяющие их ценности.

В сфере технологий компании, такие как Google и Microsoft, проводят активную работу по улучшению условий труда своих сотрудников, внедряют экологичные практики в производственные процессы и активно инвестируют в образовательные программы для улучшения качества жизни в разных странах. Эти компании понимают важность социальной ответственности, что помогает им укреплять позиции на рынке и привлекать лучших специалистов.

Сильными примерами КСО можно также считать компании из сектора пищевой промышленности, такие как Unilever и Nestlé. Эти бренды активно внедряют устойчивые практики, такие как использование экологически чистых упаковок, снижение углеродного следа и участие в благотворительных инициативах. Эти меры не только помогают улучшать корпоративный имидж, но и способствуют привлечению все большего числа потребителей, заинтересованных в продуктах, которые не наносят ущерба окружающей среде.

В автомобильной отрасли компании, такие как Tesla, являются ярким примером того, как КСО может привести к успешному бизнесу. Производство электромобилей, снижение загрязнения окружающей среды и участие в экологических проектах позволили Tesla не только укрепить свою конкурентоспособность, но и стать лидером рынка.

Сфера финансов также активно внедряет КСО. Многие крупные банки, такие как Deutsche Bank и JPMorgan Chase, инвестируют в проекты, связанные с экологической устойчивостью и социальным развитием. Эти компании понимают, что инвестиции в устойчивое развитие и ответственность перед обществом являются неотъемлемой частью их долгосрочной стратегии.

В ритейл-секторе компании, такие как IKEA и Walmart, активно развивают принципы социальной ответственности, снижая свой углеродный след, улучшая условия труда сотрудников и участвуя в благотворительных акциях. Эти меры помогают им укреплять свои позиции на рынке и повышать лояльность потребителей.

4. Преимущества внедрения КСО для бизнеса

Внедрение корпоративной социальной ответственности (КСО) может привести к множеству преимуществ для бизнеса. Одним из самых значимых является улучшение репутации компании. Когда организация открыто демонстрирует свою ответственность перед обществом и окружающей средой, она выигрывает доверие как потребителей, так и инвесторов. В условиях конкурентной борьбы компании с хорошей репутацией имеют больше шансов на привлечение новых клиентов и удержание существующих.

Кроме того, компании, активно внедряющие КСО, часто получают доступ к новым рынкам. Экологически чистые продукты и услуги пользуются спросом у все большего числа потребителей, которые ориентированы на устойчивое развитие. Это открывает возможности для расширения ассортимента и выхода на новые географические рынки.

Не менее важным является тот факт, что КСО способствует повышению мотивации сотрудников. Люди хотят работать в компаниях, которые имеют положительное влияние на общество. Это повышает степень удовлетворенности работников, способствует снижению текучести кадров и укреплению корпоративной культуры. Сотрудники, гордящиеся тем, что работают в социально ответственной компании, проявляют большую лояльность и продуктивность.

КСО также позволяет компаниям снижать издержки. Например, внедрение эффективных экологических практик помогает снизить энергозатраты, что приводит к экономии средств. Снижение воздействия на окружающую среду также может быть связано с сокращением штрафов и других финансовых санкций, что помогает компаниям минимизировать риски.

Еще одним важным преимуществом является доступ к дополнительному финансированию. Многие инвесторы, особенно социально ориентированные, ориентируются на компании, которые реализуют принципы устойчивого развития. Компании, активно занимающиеся КСО, получают большую поддержку со стороны таких инвесторов, что способствует расширению их финансовых возможностей. Внедрение КСО помогает улучшить отношения с государственными и местными органами власти. Многие правительства и муниципалитеты предоставляют налоговые льготы и другие привилегии компаниям, которые активно участвуют в социальных и экологических проектах.

Риски и вызовы при реализации КСО

Реализация корпоративной социальной ответственности (КСО) может столкнуться с рядом рисков и вызовов, которые необходимо учитывать при разработке стратегии. Одним из наиболее часто встречающихся рисков является недостаточная осведомленность о важности и принципах КСО внутри самой компании. Когда руководство и сотрудники не полностью понимают, зачем внедряются эти инициативы, это может привести к недооценке их значимости, отсутствию должной мотивации и, как следствие, неэффективному выполнению намеченных целей. В такой ситуации организация рискует не только не достичь желаемых результатов, но и потерять доверие со стороны заинтересованных сторон.

Одним из основных вызовов при внедрении КСО является высокая стоимость и ресурсоемкость некоторых инициатив. Например, переход на более экологичные технологии или внедрение программ по поддержке социальных проектов может требовать значительных финансовых вложений и времени. Многие компании, особенно небольшие, могут не быть готовы к таким затратам, что ограничивает их способность эффективно внедрить КСО. В таких случаях важно правильно планировать бюджет, поэтапно внедрять практики, а также искать внешнее финансирование или партнерства, которые помогут снизить нагрузку на компанию.

Другим вызовом является управление ожиданиями заинтересованных сторон. Когда компания активно внедряет программы КСО, она создает определенные ожидания у своих сотрудников, клиентов, инвесторов и общества в целом. Эти ожидания могут быть завышен-

ными, и если компания не сможет их оправдать, это может привести к разочарованию и утрате доверия. Поэтому важно обеспечить четкую и прозрачную коммуникацию, объясняя реальные возможности компании и масштабы её влияния, чтобы избежать таких недоразумений.

Риски также могут возникать из-за несоответствия между заявленными принципами КСО и реальными действиями компании. Это может быть связано с недостаточной прозрачностью или, что ещё хуже, с намеренным обманом (так называемый «greenwashing»). Когда организация заявляет о своем участии в социальных и экологических инициативах, но на практике не выполняет этих обязательств, это может привести к скандалам, репутационным потерям и снижению доверия со стороны всех заинтересованных сторон. Для предотвращения таких ситуаций необходима честность и прозрачность, а также тщательное отслеживание результатов и регулярное предоставление отчетности о выполнении поставленных целей.

Также компании могут столкнуться с правовыми и регулируемыми трудностями при внедрении КСО. В разных странах и регионах могут существовать различные законодательные требования в области экологии, прав человека и трудовых отношений, и не всегда легко обеспечить полное соответствие этим стандартам. Компании могут столкнуться с трудностью в интерпретации законодательных норм или с высоким уровнем административной нагрузки, если требования слишком сложны или противоречивы. Решение этих проблем потребует наличия опытных юристов, которые помогут правильно сориентироваться в правовой среде.

Некоторые компании могут испытывать сопротивление со стороны сотрудников, особенно если внедрение КСО требует изменений в устоявшихся бизнес-процессах. Перемены, связанные с увеличением экологической ответственности или перераспределением ресурсов на благотворительные программы, могут не встречать одобрения в компании, если они воспринимаются как дополнительные обязанности без видимых немедленных выгод. Важно проводить образовательные программы и вовлекать сотрудников в процесс принятия решений, чтобы они понимали важность этих изменений и их долгосрочные выгоды.

Наконец, существует риск, что внедрение КСО не приведет к непосредственным финансовым результатам. Некоторые компании могут ожидать, что их инвестиции в социальную ответственность сразу же принесут экономическую выгоду, но, в реальности, отдача от таких мероприятий может проявляться лишь через несколько лет. Это может вызвать разочарование у инвесторов или руководства, особенно если показатели финансовой эффективности не совпадают с ожиданиями. Чтобы минимизировать этот риск, важно установить реалистичные цели и планировать долгосрочную стратегию, которая будет способствовать устойчивому росту.

Прежде чем приступить к реализации КСО, компании следует тщательно проанализировать все возможные риски и вызовы. Важно разработать стратегии, направленные на минимизацию этих рисков, включая создание четкой внутренней политики, повышение осведомленности среди сотрудников, а также регулярный мониторинг и отчетность. Это поможет компании не только избежать возможных трудностей, но и создать устойчивую и эффективную систему КСО, которая будет приносить выгоду как бизнесу, так и обществу в целом.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Корпоративная социальная ответственность (КСО) становится неотъемлемой частью современной бизнес-стратегии, оказывая значительное влияние на конкурентоспособность компаний. Применение принципов КСО способствует улучшению репутации, повышению лояльности клиентов, привлечению инвесторов и сотрудников, а также снижению операционных рисков. Внедрение КСО открывает новые возможности для бизнеса, такие как расширение на новые рынки, повышение операционной эффективности и доступ к дополни-

тельным финансовым ресурсам. Тем не менее, успешная реализация КСО требует от компании тщательного планирования и учета возможных рисков. Это включает в себя высокие первоначальные затраты, возможные трудности с соблюдением законодательных требований, а также управление ожиданиями заинтересованных сторон. Компании должны обеспечить прозрачность и честность в своих действиях, чтобы избежать проблем с репутацией, таких как «greenwashing». Несмотря на сложности, связанные с внедрением КСО, практики социальной ответственности, как показано в примерах лучших компаний, могут существенно повысить конкурентные позиции бизнеса в долгосрочной перспективе. Это не просто тренд, а важная составляющая устойчивого и прибыльного развития, которая в конечном итоге приносит выгоду не только бизнесу, но и обществу в целом. Поэтому КСО не должна быть воспринимается как обязательное бремя, а как стратегический инструмент, который помогает бизнесу достигать новых высот в условиях динамично меняющегося рынка.

Список использованной литературы:

1. Adilman N. (2020). “Biznesdə korporativ sosial məsuliyyət” Bakı, 96 səh. <https://anl.az/el/kitab2022/04/cd/Azf-314793.pdf>
2. Gutterman A.S. (2021). “Developing a Corporate Social Responsibility Strategy”. https://www.researchgate.net/publication/350789947_Developing_a_Corporate_Social_Responsibility_Strategy
3. Kadlubek M. (2019). “The Essence of Corporate Social Responsibility and the Performance of Selected Company” \ Procedia - Social and Behavioral Sciences, 213: p.509-515 https://www.researchgate.net/publication/286542523_The_Essence_of_Corporate_Social_Responsibility_and_the_Performance_of_Selected_Company
4. Qarayev İ. “Sosial kapital və korporativ sosial məsuliyyət” <https://tedris.taxes.gov.az/assets/upload/files/Sosial%20kapital%20v%C9%99%20korporativ%20sosial%20m%C9%99suliyy%C9%99t.pdf>
5. Quliyev R. (2017). “Korporativ sosial məsuliyyət”, 280 səh. <https://www.lib.dia.edu.az/Resources/OpenFile?name=1c2a25fa-fb7d-400a-b819-0a3334556683-CACB8E62.pdf>
6. Urhan N. (2020). “Hayat Boyu Öğrenme: Avrupa Birliği ve Türkiye Karşılaştırması” \ Lifelong Learning: Comparison Between The European Union and Turkey. Ocak, Cilt 1, Özel Sayı, s.18-45. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/866676>
7. Аникеева О.П. (2019). “Социальная ответственность бизнеса и международная конкурентоспособность”, <https://urait.ru/book/socialnaya-otvetstvennost-biznesa-i-mezhdunarodnaya-konkurentosposobnost-496276>

P.F.Əliyeva

magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Korporativ sosial məsuliyyətin rəqabət qabiliyyətinə təsiri: ən yaxşı təcrübələr

Xülasə

Məqalə korporativ sosial məsuliyyətin (KSM) şirkətlərin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına təsirini araşdırır. Ətraf mühit, sosial və idarəetmə aspektləri də daxil olmaqla, KSM təşəbbüslərinin həyata keçirilməsində ən yaxşı beynəlxalq və yerli təcrübələr təhlil edilir. Davamlı və etik strategiyaların nüfuzu necə artırdığına, investisiya cəlb etdiyinə və istehlakçı loyallığını necə artırdığına diqqət yetirir. Tədqiqat təsdiq edir ki, KSM müasir biznes strategiyasının ayrılmaz elementinə çevrilir, şirkətlərə uzunmüddətli rəqabət üstünlükləri verir.

Açar sözlər: *sosial məsuliyyət, rəqabətqabiliyyətlilik, davamlı inkişaf, qabaqcıl təcrübələr, biznes strategiyası.*

P.F.Aliyeva

master student, Azerbaijan State Economic University

The impact of corporate social responsibility on competitiveness: best practices

Abstract

Article examines the impact of corporate social responsibility (CSR) on increasing the competitiveness of companies. The best international and local practices for implementing CSR initiatives, including environmental, social and management aspects, are analyzed. Attention is paid to how sustainable and ethical strategies contribute to strengthening reputation, attracting investment and increasing consumer loyalty. The study confirms that CSR is becoming an integral element of modern business strategy, providing companies with long-term competitive advantages.

Keywords: *social responsibility, competitiveness, sustainable development, best practices, business strategy.*

Z.N.Əhmədova
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
zalikaahmadova@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 14.04.2025

The article was received by editorial board on 14.04.2025

Статья принята к печати 14.04.2025

YÜNGÜL SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ KADR DAVAMLIĞINI TƏMİN ETMƏK ÜÇÜN APARILAN PERFORMANSIN DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ VƏ TƏŞKİLİ

Xülasə

Yüngül sənaye müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında və davamlı inkişafının təmin olunmasında insan resurslarının rolu danılmazdır. Bu sahədə kadr davamlığının qorunması müəssisələrin məhsuldarlığını və stabilliyini təmin edən əsas faktorlardan biridir. Bu məqalədə kadr davamlığını təmin etmək üçün performansın dəyərləndirilməsi və təşkilinin əhəmiyyəti təhlil olunur, müxtəlif performans qiymətləndirmə sistemlərinin tətbiqi və onların işçi motivasiyasına təsiri öyrənilir. Həmçinin beynəlxalq təcrübəyə istinadən, effektiv performans qiymətləndirmə mexanizmlərinin tətbiqindən doğan nəticələr və Azərbaycanda bu təcrübələrin tətbiqi imkanları araşdırılır.

Açar sözlər: yüngül sənaye, insan resursları, kadr çatışmazlığı.

GİRİŞ

Müasir sənayeləşmə prosesində insan resursları strateji əhəmiyyət kəsb edir. Toxuculuq, geyim, ayaqqabı, dəri məmulatları və digər yüngül sənaye sahələri xüsusilə əmək tutumlu olsa da, bu sektorlarda işçilərin keyfiyyəti və sabitliyi müəssisələrin fəaliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Azərbaycanın iqtisadi ekspansiya siyasətinin tərkib hissəsi kimi digər sahələrin, o cümlədən yüngül sənayenin inkişafı prioritet hədəflərdən biridir. Bununla belə, bu cür təşəbbüslər çox vaxt ixtisaslı işçi çatışmazlığı ilə üzləşir. Kadrlar arasında konflikt problemi təkcə ədədi meyarlarla məhdudlaşmır; Bu, məşğulluq bazarında tələb və təklif arasındakı balanssızlıq, əlverişsiz məşğulluq şəraiti, motivasiya sistemlərinin qeyri-adekvatlığı və məşğulluq şəraitinin olmaması kimi geniş spektrli amillərlə əlaqələndirilir. Bütün bu problemlər şirkətlərin məhsuldarlığını azaldır, innovasiya imkanlarını azaldır və onları uzunmüddətli inkişaf planlarını həyata keçirməyə məcbur edir.

Bu məqalənin məqsədi, Azərbaycanda yüngül sənaye müəssisələrində kadr performans qiymətləndirmə sistemlərini, onların işçilərin motivasiyasına necə təsir etdiyini və bu əlaqənin idarəetmə təcrübələrində necə daha effektiv istifadə oluna biləcəyini araşdırmaqdır. Bununla yanaşı, yerli və beynəlxalq təcrübənin müqayisəli təhlili vasitəsilə praktiki yanaşmaların formalaşdırılması da əsas hədəf kimi müəyyən olunmuşdur.

Azərbaycan iqtisadiyyatında yüngül sənaye sektoru ölkənin qeyri-neft sektorunun artımında mühüm rol oynayır. Bu sahə həm ixrac, həm də daxili tələbatın ödənilməsində mühüm rol oynayır. Yun sənayesi həm də ona görə sosial əhəmiyyət kəsb edir ki, o, regionlarda məşğulluğun təmin edilməsinə, xüsusilə qadınların və gənclərin əmək bazarına daxil olmasına kömək edir. Bununla belə, ixtisaslı kadr çatışmazlığı bu potensialdan tam istifadə etmək üçün əsas maneələrdən biridir. Son illərdə texnoloji tərəqqi, mexanikləşdirmə və daha yüksək keyfiyyət standartları nəticəsində işçi tələbatının dəyişməsi baş vermişdir.

Əməkdaş motivasiyası isə təşkilatda əməyin məhsuldarlığını və ümumi iş mühitinin sağlamlığını müəyyən edən əsas psixoloji və davranış amillərindən biridir. Məlumdur ki, ədalətli,

şəffaf və məqsədyönlü performans qiymətləndirmə sistemləri əməkdaşlarda daha güclü məsuliyyət hissi və peşəkar bağlılıq formalaşdırır. Bununla belə, qeyri-obyektiv və strukturlaşdırılmamış qiymətləndirmə yanaşmaları işçiləri stressə sala, onları əsəbiləşdirir və motivasiyadan sala bilər. Buna görə də müəssisələrdə istifadə olunan qiymətləndirmə mexanizmləri ilə işçilərin motivasiyası arasında əlaqənin təhlili həm elmi, həm də praktiki baxımdan mühüm tədqiqat mövzudur.

1. Performansın qiymətləndirilməsi sistemlər

Performansın qiymətləndirilməsi insan resurslarının idarə edilməsində əsas nüanslardan biridir. Bu sistemə işçilərin fəaliyyətinin obyektiv ölçülməsi və qiymətləndirilməsi daxildir. Bununla belə, bu qiymətləndirmələr işçilərin peşəkar inkişafını təşviq etmək, onlara rəy bildirmək və təşkilatın strateji hədəfləri ilə bağlı qərarlar qəbul etmək üçün istifadə olunur. Fəaliyyətin qiymətləndirilməsi sistemi işçilərin işlərinə necə baxdıqlarına və şirkətin məqsədlərinə uyğun olaraq motivasiyalarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Fəaliyyətin qiymətləndirilməsi sistemi həm idarəetmə strukturu, həm də işçilər üçün çox vacibdir. Bu, təkcə biznesin əməliyyatlarına deyil, həm də işçilərin öz işlərinə sadıqlığına və motivasiyasına zərər verə bilər. Ona görə də şəffaf, qərəzsiz və ədalətli qiymətləndirmə sistemi lazımdır.

Üstəlik, bu gün işçinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi yalnız işçinin fəaliyyətinin müntəzəm olaraq qiymətləndirilməsi ilə məhdudlaşmır; Bundan əlavə, işçinin davranışı, güclü tərəfləri və inkişaf sahələri də qiymətləndirilir.

Fəaliyyətin qiymətləndirilməsi üsullarının müxtəlifliyi:

Ümumiyyətlə, ənənəvi qiymətləndirmə yanaşmaları əsasən liderin şəxsi müşahidələrinə əsaslanır və çox vaxt qərəzsiz ola bilər. Bununla belə, müasir yanaşmalar qiymətləndirmənin daha obyektiv, nizamlı və uyğun şəkildə aparılmasına yönəlib. Aşağıda performansın qiymətləndirilməsinin ən ümumi üsullarını nəzərdən keçirəcəyik:

Məqsədlərlə idarəetmə (MBO): Bu yanaşma fəaliyyətin qiymətləndirilməsinin əsasını təşkil edən strateji məqsədlərlə əlaqəli qiymətləndirmə sistemidir. Bu zaman qiymətləndirmə menecerlər və işçilər arasında qarşılıqlı olaraq müəyyən edilən məqsədlərə görə aparılır. Bu məqsədlərin ölçülməsi əsasında işçilərin məqsədləri aydın şəkildə müəyyən edilir və işçilərin bu məqsədləri nə dərəcədə yerinə yetirməsi qiymətləndirilir. Bu yanaşma işçilərin məqsədləri ilə şirkət məqsədləri arasında uyğunluğu təmin edir.

360 dərəcə qiymətləndirmə: Bu yanaşmada işçinin fəaliyyəti təkcə rəhbərləri tərəfindən deyil, həm də tərəfdaşları, tabeliyində olanlar və hətta müştərilər tərəfindən də qiymətləndirilir. İşçinin fəaliyyəti müxtəlif rəqəmlərdən qiymətləndirildikdə, bu yanaşma daha obyektiv və ardıcıl nəticələrə gətirib çıxarır. 360 dərəcə qiymətləndirmə işçinin ünsiyyət, əməkdaşlıq və liderlik qabiliyyətlərini qiymətləndirmək üçün xüsusilə faydalıdır.

Əsas performans göstəriciləri (KPI): KPI-lər işçilərin fəaliyyətini ölçmək üçün istifadə olunan konkret, ölçülə bilən və əldə edilə bilən göstəricilərdir. Bu göstəricilər həmkarın biznes fəaliyyətinin uğurunu ölçmək üçün istifadə olunur və təşkilatın strateji məqsədlərinə uyğun olmalıdır. Məsələn, satış həcmi, məhsul istehsalı, müştəri məmuniyyəti göstəriciləri kimi ölçülə bilən amillər KPI kimi müəyyən edilə bilər.

Bacarıqlara əsaslanan qiymətləndirmə: Bu yanaşma həmkarların müəyyən edilmiş səlahiyyətlərini (bacarıqları, bilikləri və münasibətləri) qiymətləndirir. Bu üsulda işçilərin fəaliyyəti təkcə nəticələrə görə deyil, həm də onlara necə nail olduqlarına görə qiymətləndirilir. Bacarıqlara həmkarının iş yerində öz vəzifə və öhdəliklərini nə dərəcədə yaxşı yerinə yetirməsi, komandanlıq altında nə dərəcədə yaxşı işləməsi və şirkətin siyasətlərinə nə dərəcədə uyğun olması daxildir.

Kompetensiyaya əsaslanan qiymətləndirmə: Bu yanaşma işçilərin davranışlarını, bacarıqlarını və bacarıqlarını qiymətləndirir. Bu üsulda işçilərin fəaliyyəti təkcə nəticələrə görə deyil, həm də məqsədlərinə necə çatdıqlarına görə qiymətləndirilir. Şəxsi qabiliyyətlər işçinin öz vəzifə və öhdəliklərini nə qədər yaxşı yerinə yetirdiyini, komandada yaxşı işlədiyini və şirkətin dəyərlərinə

uyğun olduğunu göstərir.

Fəaliyyətin qiymətləndirilməsi mərhələləri:

Bu mərhələlərin hər biri qiymətləndirmə nəticələrinin dəqiq və qərəzsiz olmasını təmin etmək üçün çox vacibdir.

İşçilərin fəaliyyətinin müəyyən edilməsi: Əvvəlcə qiymətləndiriləcək fəaliyyətlər və göstəricilər müəyyən edilir. Bu, biznesin məqsəd və tələblərinə uyğun olaraq müəyyən parametrlərin təyin edilməsi deməkdir.

Məlumat toplamaq: Qiymətləndirmə aparmaq üçün lazım olan məlumatların toplanması. Bu məlumatlar həm əməkdaşın özündən, həm də rəhbərlərdən, həmkarlarından və müştərilərdən əldə edilə bilər. 360 dərəcə qiymətləndirmə üsulu bu mərhələdə tətbiq oluna bilər.

Qiymətləndirmə və təhlil: Toplanmış məlumatlar performans qiymətləndirir. Bu mərhələdə işçinin fəaliyyəti müəyyən meyarlar və standartlar əsasında qiymətləndirilir.

Əlaqə və inkişaf planları: Tədqiqat nəticələri işçilərə təqdim edilir və rəy verilir. Bundan əlavə, onların inkişafını dəstəkləmək üçün təlim proqramları və tövsiyələr verilir. Bu, qiymətləndirmənin sadəcə bir ölçü kimi xidmət etməkdənsə, işçilərin inkişafını təşviq edən bir prosesə çevrilməsini təmin edir.

Performans qiymətləndirməsinin effektivliyinə təsir edən amillər:

Performans qiymətləndirməsinin effektivliyi bir neçə amildən asılıdır. Bu amillər arasında qiymətləndirmə prosesinin obyektivliyi, rəhbərlərin qiymətləndirmə metodlarına olan münasibəti, əməkdaşların qiymətləndirmə sisteminə etimadı və qiymətləndirmə nəticələrinin düzgün tətbiqi vacib rol oynayır. Əgər bu amillər düzgün idarə olunarsa, qiymətləndirmə sistemi əməkdaşların motivasiyasını və performansını artırmağa yönəlik müsbət təsir göstərə bilər.

Şəffaflıq və ədalət: Qiymətləndirmə prosesinin şəffaf olması əməkdaşlarda etimad yaradaraq onların motivasiya səviyyəsini artırır. Əgər əməkdaşlar qiymətləndirmə prosesinin ədalətli və obyektiv olduğunu hiss edərlərsə, onlar daha yüksək motivasiya ilə çalışacaqlar.

Rəhbərlik və əməkdaş əlaqəsi: Performans qiymətləndirmə sistemi rəhbərlik ilə əməkdaşlar arasında qarşılıqlı əlaqəni möhkəmləndirməlidir. Bu əlaqə, yalnız qiymətləndirmə deyil, həm də inkişaf və təlim sahəsində əməkdaşların ehtiyaclarını müəyyənləşdirmək üçün vacibdir.

2. Əməkdaş motivasiya: nəzəri əsaslar

Əməkdaş motivasiyası, təşkilatların insan resursları idarəçiliyində vacib bir konseptdir və işçilərin təşkilatın məqsədlərinə uyğun olaraq daha yaxşı işləməsini təmin edən psixoloji və sosial amillərin cəmini ifadə edir. Motivasiya, işçilərin fəaliyyətlərinin yönləndirilməsi, təhrik edilməsi və təşviq edilməsi prosesini əhatə edir. İnsan resursları sahəsində motivasiya məsələsi, həmçinin işçilərin motivasiyasını artırmağa yönəlmiş müxtəlif nəzəri yanaşmaların və modellərin tətbiqi ilə sıx əlaqəlidir. Bu nəzəri yanaşmalar, işçilərin davranışlarını anlamağa, onların nə üçün müəyyən davranışlar sərgilədiklərini və hansı amillərin onların işə olan münasibətlərini dəyişdirdiyini müəyyən etməyə kömək edir.

Əməkdaş motivasiyasını dərk etmək və ona təsir edən faktorları anlamaq üçün müxtəlif nəzəri yanaşmalara müraciət edilir. Bu yanaşmalar işçilərin işə olan yanaşmalarını, işə motivasiyalarını artırmaq üçün istifadə olunan müxtəlif strategiyaları və metodları təhlil etmək məqsədini güdür.

Motivasiya Nəzəriyyələrinin Əsasları:

Motivasiya məsələsini başa düşmək üçün bir neçə nəzəriyyəni araşdırmaq lazımdır. Ən tanınmış motivasiya nəzəriyyələri arasında Maslow'un İhtiyaclar Piramidası, Herzberg'in İki Faktor

Nəzəriyyəsi, McGregor'un X və Y Nəzəriyyəsi, Alderfer'in ERG Nəzəriyyəsi və Vroom'un Gözlənilən Nəzəriyyəsi yer alır.

Maslow'un ihtiyaclar piramidası: Maslow'un nəzəriyyəsi, insanların özlərini reallaşdırmalarına qədər bir sıra əsas ehtiyaclarını qarşılamaq məcburiyyətində olduqlarını iddia edir. Bu piramida beş səviyyədən ibarətdir: fiziki ehtiyaclar, təhlükəsizlik ehtiyacları, sosial ehtiyaclar,

hörmət ehtiyacları və özünü reallaşdırma ehtiyacı. Maslow'a görə, işçilərin motivasiyası bu ehtiyacları qarşılamaqla bağlıdır. Əməkdaşların ən aşağı səviyyədəki ehtiyacları qarşılanmadıqca, daha yüksək səviyyə ehtiyaclarına diqqət yetirilməsi çətin olur. Bu nəzəriyyə, iş mühitində motivasiyanı təmin etmək üçün əməkdaşların əsas ehtiyaclarını qarşılamağı vurğulayır [7].

Herzberg'in iki faktor nəzəriyyəsi: Herzberg bu nəzəriyyəsində işçilərin motivasiyasını iki əsas amil ilə izah edir: motivasiya faktorları və hijyen faktorları. Motivasiya faktorları işin özündə olan amillərdir, məsələn, işin maraqlı olması, inkişaf fərsətləri və mükafatlar. Hijyen faktorları isə iş mühitindəki xarici amilləri ifadə edir, məsələn, iş şəraiti, əmək haqqı və işin təhlükəsizliyi. Herzbergə görə, hijyen faktorlarının olmaması işçiləri narazı edər, lakin bunlar yalnız işçilərin məmnuniyyətini təmin edir. Əsl motivasiya isə yalnız motivasiya faktorları ilə mümkündür.

McGregor'un X və Y nəzəriyyəsi: McGregor, rəhbərlərin işçilərə dair iki fərqli yanaşma sərgilədiyini irəli sürür: X nəzəriyyəsi və Y nəzəriyyəsi. X nəzəriyyəsinə görə, işçilər tənbel, məsuliyyətsiz və yalnız rəhbərlik tərəfindən mükafatlandırılmağa və cəzalandırılmağa meyllidir. Bu yanaşma, işçilərin yalnız xarici motivasiya vasitələri ilə motivasiya edilə biləcəyini qəbul edir. Y nəzəriyyəsi isə işçilərin məsuliyyət daşıyıb öz işlərini düzgün yerinə yetirmək istəyən, yaradıcı və öz təşəbbüslərini ortaya qoya bilən insanlar olduğunu vurğulayır. McGregor'a görə, işçilərin motivasiyası daha çox daxili amillərdən və öz işlərinə olan bağlılıqlarından irəli gəlir [8].

Alderferin ERG nəzəriyyəsi: Alderfer'in nəzəriyyəsi, Maslow'un ehtiyaclar piramidasını sadələşdirərək yalnız üç əsas ehtiyac səviyyəsini müəyyən edir: mövcudluq (Existence), əlaqə (Relatedness) və inkişaf (Growth). Alderfer, insanların ehtiyaclarını hər zaman eyni sırayla deyil, daha çevik şəkildə həll edə biləcəyini və ehtiyacların hər hansı birində qısamüddətli məmnuniyyət əldə edildikcə digər səviyyəyə keçid edə biləcəyini iddia edir [1].

Vroom'un gözlənilən nəzəriyyəsi: Vroom, motivasiyanın əməkdaşların bir davranışın nəticəsi olaraq mükafatları gözləmə istəyi ilə bağlı olduğunu qeyd edir. Bu nəzəriyyəyə görə, işçilər yalnız mükafatların gözlənilən faydasına görə müəyyən fəaliyyətləri yerinə yetirirlər. Əgər işçi mükafatların dəyərini yüksək qiymətləndirirsə və onlara çatmaq üçün işinə yönəldiyi səylərini daha çox görəcəyini gözləyirsə, o zaman bu işçi daha çox motivasiya olacaqdır [11].

2. Motivasiya və Performans Əlaqəsi

Motivasiya və performans arasında mövcud olan əlaqə, işçilərin fəaliyyətini başa düşmək və qiymətləndirmək üçün əsaslıdır. Motivasiya, işçilərin hədəflərinə çatmaq və öz potensiallarını həyata keçirmək üçün lazım olan daxili və xarici təhrikləri təmin edir. Yüksək motivasiya səviyyəsinə malik işçilər daha məhsuldar, yaradıcı və sadıq olurlar. Bu səbəbdən, motivasiya yalnız işçilərin müsbət nəticələr əldə etmələrini deyil, həm də onların iş yerində daha çox iştirakı, təşəbbüskarlığı və əməkdaşlıq etmələrini təmin edir.

Motivasiya ilə performans arasında güclü bir əlaqə vardır. Performans yalnız işçinin bacarıqlarına deyil, həm də onun motivasiyasına bağlıdır. Yüksək motivasiya səviyyəsinə sahib işçilər, öz işlərini daha yüksək keyfiyyətlə yerinə yetirər, bu da təşkilatın ümumi performansını müsbət şəkildə təsir edir. Digər tərəfdən, motivasiyasız işçilər həm öz fəaliyyətlərində, həm də təşkilatın məqsədlərinə nail olmaqda daha aşağı nəticələr əldə edirlər.

Motivasiya İdarəetmə Strategiyaları:

Motivasiyanın artırılması üçün bir çox idarəetmə strategiyaları mövcuddur. Bunlar arasında təsirli mükafatlandırma sistemləri, daxili inkişaf fərsətləri, gələcəkdəki karyera inkişafı üçün şəraitin yaradılması, işçilərin rəyi və təkliflərinə hörmətlə yanaşılması və şəffaf idarəetmə kimi amillər yer alır. Həmçinin, işçilərin ehtiyaclarını və gözləntilərini anlamaq, onların motivasiya səviyyələrini yüksəltmək üçün vacibdir.

İşçilərin yüksək motivasiya ilə çalışması üçün rəhbərlik onların fərdi ehtiyaclarına diqqət yetirməli, uyğun mükafatlandırma sistemləri qurmalı və iş mühitində əməkdaşlıq və təcrübə paylaşımını təşviq etməlidir. Motivasiya idarəetmə strategiyalarının müsbət təsiri yalnız əməkdaşların

iş fəaliyyətinə deyil, həm də təşkilatın ümumi inkişafına kömək edəcəkdir.

Təşkilatlarda performansın qiymətləndirilməsi və əməkdaş motivasiyası sahəsində tətbiq edilən sistemlərin uğuru çox zaman həmin təşkilatın idarəetmə mədəniyyətindən, strateji hədəflərindən və resurs imkanlarından asılı olur. Bu baxımdan yerli və xarici təşkilatların təcrübələrinin müqayisəli təhlili, Azərbaycan müəssisələri üçün faydalı nümunələrin müəyyənəşdirilməsi və uyğunlaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Cədvəl 1

Təşkilatlarda performansın qiymətləndirilməsi yerli və xarici təşkilatların təcrübələrinin müqayisəli təhlili

Ölkə və müəssisə	Performansın qiymətləndirilməsi sistemi	Əlavə idarəetmə alətləri	Nəticələr və təsirlər
Azərbaycan, Gilan Tekstil Parkı	Hədəf və tapşırıq əsaslı nəticə qiymətləndirməsi	Təlimlər, daxili yüksəliş imkanları	Təcrübənin tətbiqində ardıcılıq problemi, potensial mövcuddur
Türkiyə, LC Waikiki	360 dərəcə qiymətləndirilmə + KPI	Rəqəmsal performans platforması, bonus sistemi	Motivasiya artmış, işçi dövryyəsi azalmış
Türkiyə, Mavi Jeans	Performans və yaradıcılıq əsaslı qiymətləndirilmə	Komanda əsaslı layihələr, fərdi təşəbbüslərə dəstək	Yaradıcı yanaşma və əməkdaş sədaqəti yüksəlib
Almaniya, Hugo Boss	Azərbaycan	Şəffaf qiymətləndirmə, inkişaf proqramları	İşçi performansında və davamlılığında yüksək göstəricilər
Azərbaycan, PAŞA Həyat Sığorta	Azərbaycan	Komanda əsaslı layihələr, fərdi təşəbbüslərə dəstək	İşçi performansında və davamlılığında yüksək göstəricilər
Çin, Youngor Group	KPI + Fərdi inkişaf planı	Daxili təlim proqramları, əməkhaqqı ilə bağlı motivasiya	Performans ölçümü daha effektiv, əməkdaşlar üçün inkişaf mühiti yaradılıb
Bangladeş, DBL Group	Sürətli nəticə əsaslı performans sistemi	Sosial dəstək və iş mühiti optimizasiyası	Xüsusilə qadın işçilərdə kadr davamlılığı artmış

Mənbə: cədvəl müəllif tərəfindən şirkətlərin rəsmi saytlarından və sosial şəbəkədən əldə edilmiş məlumatlar əsasında tərtib edilmişdir

Yuxarıda aparılan müqayisəli təhlil göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrin aparıcı təşkilatları əməkdaş performansını qiymətləndirməklə yanaşı, motivasiya sistemlərini də davamlı olaraq yeniləməkdədirlər.

Performans qiymətləndirilməsi və motivasiya arasındakı əlaqə:

Performans qiymətləndirilməsi və motivasiya arasındakı əlaqə iş yerində fəaliyyətin artırılması və işçilərin işə olan münasibətinin formalaşması üçün mühüm rol oynayır. Bu iki faktor bir-birini tamamlayaraq təşkilatın ümumi effektivliyini və işçilərin sadıqlığını artırır. Performans qiymətləndirilməsi, əməkdaşların fəaliyyətini ölçmək və mükafatlandırma üçün bir alət olduğu kimi, motivasiya da işçilərin işə olan marağını və məhsuldarlığını gücləndirən bir amildir. Qiymətləndirmə prosesi, işçilərə geri bildirim verərək onların güclü tərəflərini və inkişaf sahələrini müəyyən edir, bu isə motivasiyanı artırmaq üçün imkan yaradır.

Motivasiya, işçilərin performansına müsbət təsir edən əsas faktordur. Motivasiya səviyyəsi

yüksək olan işçilər, öz işlərinə daha çox bağlılıq göstərir, daha yaxşı nəticələr əldə etməyə çalışırlar. Performans qiymətləndirmə sistemi, işçilərin hansı sahələrdə inkişaf etməsi və hansı sahələrdə daha çox təkmilləşməyə ehtiyacları olduğunu göstərdiyində, bu məlumatlar onların motivasiyasını artırmağa xidmət edir. Yüksək performanslı işçilər mükafatlarla təltif olunduqda, bu da onların daha yüksək motivasiya ilə işləmələrinə səbəb olur.

Eyni zamanda, ədalətli və obyektiv bir qiymətləndirmə sistemi, işçilərin özlərinin qiymətləndirilmiş və dəyərləndirilmiş hiss etmələrinə kömək edir. Bu, onların təşkilatla əlaqələrini gücləndirir və işə olan yanaşmalarını müsbət yöndə dəyişdirir. Əgər qiymətləndirmə prosesi şəffafdır və əməkdaşlara müntəzəm olaraq geribildirim verilir, işçilər öz inkişaflarına yönəlir və təşkilatın məqsədlərinə uyğun olaraq daha çox çalışırlar. Beləliklə, motivasiya yalnız mükafatlarla deyil, həm də qiymətləndirmə prosesinin düzgün qurulması ilə artırılır.

Performans qiymətləndirilməsi və motivasiya arasındakı əlaqə həmçinin işçilərin karyera inkişafı və gələcək perspektivləri ilə də sıx əlaqəlidir. Yaxşı qiymətləndirilən və öz performansını yüksəldən işçilər, gələcəkdə daha yüksək vəzifələrə irəliləmək və karyera inkişafı üçün daha çox fürsət əldə edirlər. Bu perspektivlər, onların motivasiyasını artırır və onlara öz işlərinə daha çox enerji və həvəs sərf etməyə təhrik edir. Həmçinin, işçilərin qiymətləndirilməsi onların təşkilata olan bağlılığını artırır və onlara təşkilatın ümumi məqsədlərinə xidmət etmək üçün güclü bir motivasiya verir.

Nəticə olaraq, performans qiymətləndirilməsi və motivasiya arasındakı əlaqə, yalnız təşkilatın məqsədlərinə çatmaq üçün deyil, həm də işçilərin şəxsi və peşəkar inkişafı üçün vacibdir. Müəyyən edilmiş məqsədlər və müsbət qiymətləndirmə nəticələri işçilərin daha yüksək performans sərgiləmələrinə səbəb olur. Bu əlaqə, həmçinin təşkilatın mədəniyyətini formalaşdıraraq işçilərin uzunmüddətli motivasiya və işə olan bağlılıqlarını təmin edir. Bu iki amil arasında balansın qorunması, təşkilatların davamlı inkişafı və yüksək performans əldə etmələri üçün əsas şərtidir.

NƏTİCƏ

Yüngül sənaye müəssisələrində insan resurslarının idarə olunmasında performansın qiymətləndirilməsi sistemləri xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Aparılmış təhlillər göstərir ki, əməkdaşların fəaliyyətinin mütəmadi və obyektiv qiymətləndirilməsi, onların motivasiyasını artırmaqla yanaşı, müəssisədə kadr davamlılığını təmin etməkdə də mühüm rol oynayır. Bu sahədə beynəlxalq təcrübədə tətbiq olunan 360 dərəcə qiymətləndirmə, açıq rəqəmsal platformalar, KPI və MBO (Məqsədlərlə idarəetmə) kimi yanaşmaların yerli müəssisələrdə də tətbiqi imkanları mövcuddur.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, yüngül sənaye müəssisələrində performansın qiymətləndirilməsi sistemlərinin təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması müəssisələrin insan resursları sahəsində dayanıqlılığını artıracaq, əməkdaş dövryyəsinə azaldacaq və ümumi məhsuldarlığa müsbət təsir göstərəcəkdir. Bu məqsədlə həm idarəetmə yanaşmalarının yenilənməsi, həm də əməkdaşların davamlı inkişafına sərmayə qoyuluşu zəruridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Alderfer, C.P. (1972). Existence, Relatedness, and Growth: Human Needs in Organizational Settings. Free Press.
2. Armstrong, M. (2006). A Handbook of Human Resource Management Practice. Kogan Page.
3. Cummings, T.G., & Worley, C.G. (2014). Organization Development and Change. Cengage Learning.
4. Herzberg, F. (1966). Work and the Nature of Man. World Publishing Company.

5. Kuvaas, B. (2006). Work Motivation and Performance: A Study of the Relationship Between Motivation and Performance. *International Journal of Human Resource Management*, 17(5), 980-995.
6. Locke, E.A., & Latham, G.P. (2002). Building a Practically Useful Theory of Goal Setting and Task Motivation. *American Psychologist*.
7. Maslow, A.H. (1954). *Motivation and Personality*. Harper & Row.
8. McGregor, D. (1960). *The Human Side of Enterprise*. McGraw-Hill.
9. Pfeffer, J. (1998). *The Human Equation: Building Profits by Putting People First*. Harvard Business School Press.
10. Torrington, D., Hall, L., & Taylor, S. (2008). *Human Resource Management*. Pearson Education.
11. Vroom, V.H. (1964). *Work and Motivation*. Wiley.
12. Frey, B.S., & Osterloh, M. (2002). *Successful Management by Motivation: Balancing Intrinsic and Extrinsic Incentives*. Springer.

Z.N.Ahmadova

master student, Azerbaijan State University Of Economics

**Performance evaluation and organization for ensuring staff retention
in light industry enterprises**

Abstract

The role of human resources in enhancing the competitiveness and ensuring the sustainable development of light industry enterprises is undeniable. Employee retention is one of the key factors in maintaining the productivity and stability of these enterprises. This article analyzes the importance of performance evaluation and organization in ensuring staff continuity. It explores the application of various performance assessment systems and their impact on employee motivation. Furthermore, drawing on international experience, the article investigates the outcomes of implementing effective performance evaluation mechanisms and the potential for their adaptation in Azerbaijan.

Keywords: *light industry, human resources, staff shortage.*

Ф.Ч.Мамедова
магистрант, Азербайджанский Государственный
Экономический Университет
f.mammadova01@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 14.04.2025

The article was received by editorial board on 14.04.2025

Статья принята к печати 14.04.2025

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ПОВЫШЕНИЮ ЭФФЕКТИВНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ РЕСУРСАМИ НА ПРЕДПРИЯТИИ

Резюме

Современные подходы к повышению эффективности управления человеческими ресурсами на предприятии основаны на цифровизации, развитии корпоративной культуры и использовании гибких методик управления. Важную роль играет внедрение HR-аналитики, автоматизированных систем подбора и оценки персонала, а также программ обучения и развития сотрудников. Большое значение имеют мотивационные стратегии, направленные на повышение вовлеченности работников, а также создание благоприятной рабочей среды. Акцент делается на индивидуальный подход, развитие лидерских качеств и адаптацию кадровой политики к изменениям в бизнес-среде.

***Ключевые слова:** управление человеческими ресурсами, эффективность, дигитализация HR, мотивация персонала, развитие корпоративной культуры.*

ВВЕДЕНИЕ

В современных условиях развития экономики и глобализации рынок труда предъявляет все более высокие требования к предприятиям в части управления человеческими ресурсами. Конкурентоспособность организации во многом зависит от эффективности работы персонала, его мотивации, вовлеченности и профессионального роста. В связи с этим особую актуальность приобретают современные подходы к управлению человеческими ресурсами, направленные на повышение производительности труда и создание благоприятной корпоративной культуры. Современные тенденции в сфере HR включают цифровизацию, использование аналитики данных, внедрение гибких моделей занятости и персонализированных систем мотивации. Эти изменения требуют пересмотра традиционных методов управления персоналом и поиска новых, более эффективных стратегий. Важную роль играют инновационные технологии, искусственный интеллект и автоматизация HR-процессов, позволяющие значительно повысить точность оценки сотрудников и снизить затраты на управление персоналом.

Основная цель данного исследования - рассмотреть современные подходы к управлению человеческими ресурсами и выявить их влияние на эффективность работы предприятия. Для достижения этой цели необходимо решить несколько задач: изучить теоретические основы управления персоналом, проанализировать современные методы и инструменты, а также выявить ключевые факторы, влияющие на мотивацию и вовлеченность сотрудников. Методологической основой исследования являются анализ научной литературы, изучение практического опыта ведущих компаний, а также обзор новейших HR-технологий. Использование комплексного подхода позволит наиболее объективно оценить актуальные

тренды и сформулировать рекомендации по повышению эффективности управления персоналом.

Практическая значимость данной темы заключается в возможности применения предложенных методик и стратегий в реальных бизнес-процессах. Эффективное управление человеческими ресурсами не только повышает производительность труда, но и способствует формированию лояльного и мотивированного коллектива, что, в свою очередь, приводит к увеличению прибыльности и устойчивости предприятия. Современные подходы к управлению персоналом являются важнейшим элементом стратегического развития организации. Их внедрение позволяет не только повысить уровень профессионализма сотрудников, но и создать инновационную и адаптивную корпоративную среду, отвечающую вызовам современного рынка труда. (7)

АНАЛИЗ

Управление человеческими ресурсами (УЧР) является одной из ключевых функций менеджмента, направленной на эффективное использование трудового потенциала организации. Человеческие ресурсы представляют собой совокупность знаний, навыков, опыта и мотивации сотрудников, которые определяют конкурентоспособность предприятия. Развитие данной сферы управления связано с эволюцией теорий менеджмента и изменением подходов к работе с персоналом. Традиционные теории управления персоналом включают классическую школу управления, предложенную Ф. Тейлором и А. Файолем, которая акцентировала внимание на регламентации труда, жестком контроле и формализации процессов. Впоследствии появились поведенческие и гуманистические теории (Э. Мэйо, Д. МакГрегор), утверждающие, что мотивация сотрудников и удовлетворенность работой напрямую влияют на их производительность. Эти подходы стали основой современных HR-стратегий, направленных на создание благоприятной рабочей среды. Современное управление человеческими ресурсами базируется на стратегическом подходе, который рассматривает персонал как главный актив компании. Этот подход включает такие аспекты, как планирование карьеры, развитие лидерских качеств, формирование корпоративной культуры и создание систем мотивации, основанных на индивидуальных потребностях сотрудников. Кроме того, особое внимание уделяется вовлеченности персонала, поскольку именно она способствует повышению лояльности и снижению текучести кадров.

Одним из важнейших аспектов управления человеческими ресурсами является оценка эффективности работы персонала. Для этого применяются различные методы, включая систему ключевых показателей эффективности (KPI), метод 360 градусов, грейдинг и аналитические HR-инструменты. Эти подходы позволяют объективно оценивать вклад каждого сотрудника и корректировать стратегию управления в зависимости от полученных данных. В последние годы управление персоналом все чаще опирается на цифровые технологии и искусственный интеллект. Автоматизированные системы подбора кадров, платформы для онлайн-обучения, HR-аналитика и искусственный интеллект позволяют не только оптимизировать процессы управления персоналом, но и повышать точность прогнозирования производительности сотрудников. Эти технологии делают управление человеческими ресурсами более динамичным и адаптивным к изменениям внешней среды. Таким образом, теоретические основы управления человеческими ресурсами эволюционировали от жестких административных методов к гибким стратегиям, учитывающим индивидуальные особенности сотрудников и современные технологические тренды. Эффективное управление персоналом становится важным конкурентным преимуществом, способствующим устойчивому развитию бизнеса и достижению стратегических целей организации. (6)

Современное управление человеческими ресурсами претерпевает значительные изменения под влиянием глобализации, цифровизации и новых требований рынка труда. Компании стремятся внедрять инновационные HR-стратегии, позволяющие не только повысить эффективность работы персонала, но и создать комфортные условия для профессионального и личностного роста сотрудников. В современных реалиях ключевыми трендами управления человеческими ресурсами становятся цифровая трансформация, персонализированный подход к управлению персоналом, гибкость в организации труда и усиление роли корпоративной культуры. Одним из главных направлений развития HR является цифровизация. Современные технологии, такие как искусственный интеллект, Big Data и автоматизированные HR-платформы, позволяют анализировать поведение сотрудников, прогнозировать их продуктивность и оптимизировать процесс подбора кадров. Автоматизация рекрутинга и использования чат-ботов для общения с кандидатами значительно сокращает время поиска специалистов, а HR-аналитика помогает компаниям принимать более взвешенные решения в отношении персонала.

Современные подходы к повышению эффективности управления человеческими ресурсами на предприятии включают в себя внедрение цифровых технологий, геймификацию, постоянное обучение и развитие сотрудников, а также использование аналитики данных для принятия решений. В последние десятилетия управление человеческими ресурсами претерпело значительные изменения. Одним из наиболее заметных направлений является внедрение цифровых технологий и автоматизация HR-процессов. По данным исследований, 80% компаний, которые использовали системы управления персоналом на базе искусственного интеллекта, отметили увеличение производительности на 20-25%. Это подтверждается успешными примерами внедрения таких технологий в крупных HR-платформах, таких как Workday или SAP SuccessFactors.

Другим важным методом повышения эффективности является применение геймификации для повышения мотивации и вовлеченности сотрудников. Исследования показывают, что компании, использующие игровые элементы для вовлечения персонала, могут увеличить производительность на 30%. Примером успешного внедрения этого подхода является компания Deloitte, которая значительно повысила производительность сотрудников через использование геймифицированных систем и увеличила эффективность на 15%. Не менее важным является обучение и развитие сотрудников. Статистика утверждает, что 65% сотрудников считают возможности для профессионального роста решающим фактором при выборе работодателя. Компании, которые активно инвестируют в программы обучения и развития, демонстрируют заметное повышение производительности. Примером таких компаний являются Google и Microsoft, которые создают внутренние программы для повышения квалификации и карьерного роста сотрудников.

Использование аналитики данных для принятия решений в сфере управления персоналом также играет важную роль. Большие данные и HR-аналитика позволяют более точно оценивать производительность и вовлеченность сотрудников, что способствует принятию более обоснованных управленческих решений. Согласно исследованиям, компании, использующие данные для анализа HR-метрик, имеют на 30% более высокие показатели эффективности. Эти современные подходы позволяют компаниям достигать значительных успехов в управлении человеческими ресурсами, обеспечивая не только повышение производительности, но и улучшение общего климата в коллективе.

В современных условиях нестабильной экономики и цифровизации эффективность управления человеческими ресурсами становится решающим фактором для устойчивого развития предприятий. Согласно отчёту McKinsey (2023), компании, инвестирующие свыше 1000 долларов в обучение одного сотрудника в год, увеличивают производительность труда в

среднем на 11%, в то время как предприятия с вложениями менее 300 долларов достигают лишь 3% роста. Это подчёркивает необходимость перехода от традиционного кадрового администрирования к стратегическому HR-подходу.

Цифровизация HR-процессов - один из наиболее эффективных современных инструментов. Внедрение People Analytics позволяет анализировать текучесть кадров, прогнозировать увольнения и формировать индивидуальные траектории развития. По данным Deloitte, 69% компаний, использующих People Analytics, отметили снижение текучести персонала уже в первый год. Не менее актуален и подход к формированию Employee Experience: по исследованию Gallup, компании с высокой вовлечённостью сотрудников фиксируют на 23% выше прибыль и на 41% ниже уровень отсутствий по болезни.

Гибкие формы занятости также становятся стандартом. Переход на удалённую или гибридную работу способствует росту удовлетворённости сотрудников, снижению затрат и расширению возможностей для привлечения специалистов. Так, после перехода на гибридную модель одна европейская ИТ-компания снизила расходы на содержание офисов на 18%, а уровень удовлетворённости персонала вырос на 27%. Эти цифры доказывают, что современные HR-подходы - не просто тренд, а необходимый элемент эффективного управления и устойчивого роста бизнеса.

Таблица 1

Статистические данные, подтверждающие эффективность современных подходов к управлению человеческими ресурсами

Показатель	Значение / Данные	Источник
Инвестиции в обучение персонала >1000 \$ в год	Рост производительности труда на 11%	McKinsey, 2023
Инвестиции <300 \$ в год	Рост производительности труда на 3%	McKinsey, 2023
Внедрение People Analytics	Снижение текучести персонала у 69% компаний	Deloitte
Высокая вовлечённость сотрудников	Прибыль выше на 23%	Gallup
	Уровень отсутствий по болезни ниже на 41%	Gallup
Переход на гибридную модель работы (европейская ИТ-компания)	Затраты на офис снижены на 18%	Условный пример
	Удовлетворённость сотрудников выросла на 27%	Условный пример

Источник: Fulya K., 2024,s.141

Гибкость в организации труда становится важным фактором привлечения и удержания талантливых специалистов. Популярными становятся удаленная работа, гибкие графики, проектная занятость и модели гибридного рабочего процесса. Такие изменения способствуют повышению производительности сотрудников и удовлетворенности работой, а также помогают компаниям экономить ресурсы, снижая затраты на содержание офисов. Еще одной важной тенденцией является усиление внимания к вовлеченности и благополучию сотрудников. Компании внедряют программы корпоративного здоровья, ментального благополучия, баланс между работой и личной жизнью (work-life balance). Большое значение

придается созданию комфортной рабочей среды, программам наставничества, корпоративным тренингам и внутренним коммуникациям, направленным на укрепление командного духа.

Развитие корпоративной культуры и ориентация на ценности становятся важными инструментами управления персоналом. Современные организации стремятся формировать открытые, инклюзивные и поддерживающие рабочие среды, в которых каждый сотрудник чувствует свою значимость. При этом возрастают требования к социально ответственной политике компаний, включая устойчивое развитие, экологические инициативы и благотворительность. Таким образом, современные тенденции в управлении человеческими ресурсами направлены на гибкость, цифровизацию, заботу о благополучии сотрудников и создание сильной корпоративной культуры. Компании, которые внедряют эти подходы, получают значительное конкурентное преимущество, увеличивая производительность персонала и привлекая лучших специалистов. Эволюция HR-стратегий продолжает развиваться, и успешные предприятия стремятся адаптироваться к этим изменениям, используя инновационные методы управления персоналом.

Мотивация и вовлеченность персонала играют ключевую роль в обеспечении высокой производительности труда и достижении стратегических целей компании. Эффективная система мотивации позволяет не только повысить уровень удовлетворенности сотрудников, но и способствует их профессиональному развитию, снижению текучести кадров и укреплению корпоративной культуры. Современные компании применяют комплексный подход, комбинируя материальные и нематериальные методы стимулирования. Материальная мотивация традиционно включает заработную плату, премии, бонусы, участие в системе прибыли компании, оплату корпоративного обучения и дополнительные льготы (медицинская страховка, транспортные расходы, питание и др.). Однако в современных условиях одних только финансовых стимулов уже недостаточно для долгосрочного удержания сотрудников. Компании все чаще внедряют гибкие системы оплаты труда, привязывая вознаграждение к индивидуальным и командным результатам (5).

Нематериальная мотивация становится все более важной, поскольку многие сотрудники ценят признание, возможности карьерного роста и комфортную рабочую среду выше, чем финансовые вознаграждения. Среди наиболее эффективных нематериальных стимулов можно выделить предоставление возможностей для профессионального и личностного развития, гибкий график работы, участие в принятии решений, признание заслуг сотрудников через корпоративные награды и публичное поощрение. Вовлеченность персонала — это эмоциональная приверженность сотрудников компании, их готовность вкладываться в работу, проявлять инициативу и брать на себя дополнительную ответственность. Высокий уровень вовлеченности способствует улучшению корпоративного климата, снижению уровня стресса и повышению лояльности сотрудников. Для увеличения вовлеченности компании применяют различные методы: регулярную обратную связь, участие персонала в стратегическом планировании, корпоративные мероприятия, а также программы наставничества и командообразования.

Одним из современных подходов к мотивации является геймификация - внедрение игровых механик в рабочий процесс. Использование рейтингов, балльных систем, соревнований и поощрений делает выполнение рабочих задач более интересным и мотивирующим. Такой метод особенно эффективен в продажах, обучении персонала и управлении проектами. Таким образом, мотивация и вовлеченность сотрудников - это неотъемлемая часть эффективного управления человеческими ресурсами. Компании, которые активно развивают обе эти составляющие, достигают высокой продуктивности, формируют крепкие команды и повышают конкурентоспособность на рынке. Внедрение комплексных мотивационных программ, сочетающих материальные и нематериальные стимулы, позволяет

не только удерживать талантливых сотрудников, но и раскрывать их потенциал в полной мере (2).

Оценка эффективности управления персоналом играет ключевую роль в обеспечении конкурентоспособности предприятия. Эффективная работа сотрудников напрямую влияет на производительность, качество продукции или услуг, уровень удовлетворенности клиентов и финансовые показатели компании. Поэтому важно регулярно анализировать работу персонала и системы управления, чтобы выявлять слабые места и внедрять улучшения. Существует несколько методик оценки эффективности управления персоналом. Одним из наиболее распространенных инструментов является система ключевых показателей эффективности (KPI). KPI позволяют количественно измерить результаты работы сотрудников, подразделений и компании в целом. Примеры таких показателей включают уровень продаж, производительность труда, текучесть кадров, удовлетворенность сотрудников и клиентов, а также сроки выполнения задач. Другой популярный метод - оценка 360 градусов, при которой сотрудника оценивают не только его руководители, но и коллеги, подчиненные и даже клиенты. Такой комплексный подход помогает получить объективную картину компетенций, выявить сильные и слабые стороны сотрудников, а также определить направления для их профессионального развития. Подобные оценки особенно полезны для руководителей и специалистов, работающих в командах.

Еще один важный метод - анализ текучести кадров и уровня вовлеченности. Высокая текучесть кадров может свидетельствовать о проблемах в корпоративной культуре, недостаточной мотивации или неэффективном управлении. Регулярные опросы сотрудников, интервью при увольнении (exit-interviews) и мониторинг уровня удовлетворенности помогают выявить факторы, влияющие на удержание персонала, и разработать стратегию по улучшению условий труда. Современные технологии также активно используются в оценке эффективности HR-управления. HR-аналитика и искусственный интеллект позволяют собирать и анализировать большие объемы данных о персонале, выявлять закономерности и прогнозировать поведение сотрудников. Например, автоматизированные системы могут анализировать производительность, фиксировать уровень стресса и предсказывать риск увольнения, что помогает компаниям принимать более взвешенные решения (1).

Обучение и развитие сотрудников является важной составляющей эффективного управления персоналом, способствующей повышению квалификации работников, их профессиональному росту и адаптации к быстро меняющимся условиям рынка. Компании, инвестирующие в обучение персонала, получают значительное конкурентное преимущество, так как обученные сотрудники работают продуктивнее, проявляют инициативу и готовы к инновациям. Системы корпоративного обучения могут включать различные методы и форматы. Традиционные методы включают лекции, семинары, тренинги и мастер-классы, проводимые как внутри компании, так и во внешних образовательных центрах.

Однако в последнее время особую популярность приобретают онлайн-курсы, вебинары и интерактивные обучающие платформы, которые позволяют сотрудникам получать новые знания в удобное для них время. Одним из ключевых элементов развития персонала является наставничество (менторство) и коучинг. Опытные сотрудники помогают новичкам быстрее адаптироваться в компании, передавая им свои знания и навыки. Коучинг, в свою очередь, ориентирован на раскрытие потенциала работника, развитие его лидерских и управленческих компетенций. Такой подход особенно эффективен для подготовки будущих руководителей и специалистов высокого уровня. Современные компании также используют геймификацию в обучении, создавая интерактивные курсы с элементами игр, соревнований и мотивационных программ.

Такой формат делает процесс обучения более интересным и увлекательным, повышая вовлеченность сотрудников. Активно применяются VR и AR технологии, позволяющие моделировать реальные рабочие ситуации и обучать персонал в условиях, максимально приближенных к реальности. Для оценки эффективности программ обучения используются ключевые показатели (KPI), такие как уровень освоения новых знаний, их применение в работе, рост продуктивности сотрудников и влияние обучения на бизнес-результаты компании. Внедрение системы непрерывного обучения позволяет организациям адаптироваться к изменениям, снижать риски устаревания знаний сотрудников и развивать корпоративную культуру саморазвития. Таким образом, обучение и развитие сотрудников является стратегическим инструментом, который помогает компаниям оставаться конкурентоспособными, улучшать качество работы персонала и формировать сильные команды. В условиях цифровизации и быстрого технологического прогресса систематическое обучение становится неотъемлемой частью успешного бизнеса, обеспечивая устойчивый рост и развитие предприятия. Таким образом, оценка эффективности управления персоналом - это неотъемлемая часть стратегии компании, позволяющая оптимизировать HR-процессы и повышать продуктивность сотрудников. Использование комплексных методов, таких как KPI, оценка 360 градусов и HR-аналитика, дает возможность глубже понять сильные и слабые стороны управления персоналом, а также разрабатывать эффективные программы мотивации и профессионального развития. Внедрение систематического контроля и анализа кадровой политики помогает компаниям повышать свою конкурентоспособность и достигать стратегических целей (7).

Современное управление человеческими ресурсами все чаще опирается на данные и технологии. HR-аналитика и искусственный интеллект (ИИ) позволяют компаниям глубже понимать поведение сотрудников, прогнозировать кадровые изменения и оптимизировать процессы управления персоналом. Использование этих инструментов помогает повышать эффективность работы HR-отделов и принимать более обоснованные решения. HR-аналитика представляет собой сбор, обработку и анализ данных о сотрудниках для оценки их продуктивности, вовлеченности, удовлетворенности работой и потенциальных рисков. С помощью аналитики компании могут выявлять закономерности, определять факторы, влияющие на текучесть кадров, предсказывать эффективность командной работы и разрабатывать стратегии мотивации персонала.

Одним из ключевых направлений HR-аналитики является предиктивная аналитика, которая использует статистические модели и машинное обучение для прогнозирования будущих тенденций. Например, компании могут предсказать, какие сотрудники с наибольшей вероятностью уволятся в ближайший год, какие факторы влияют на снижение продуктивности, а также как изменения в корпоративной культуре могут повлиять на удовлетворенность работников. Искусственный интеллект в HR используется в различных областях, включая автоматизацию рекрутинга, анализ резюме, подбор кандидатов и оценку их соответствия вакансии. AI-алгоритмы могут быстро обрабатывать тысячи анкет, анализировать профессиональные навыки кандидатов и даже оценивать их эмоциональную реакцию на интервью с помощью технологии распознавания лиц и голоса. Это значительно экономит время HR-специалистов и повышает точность отбора персонала.

Кроме того, искусственный интеллект активно применяется в обучении и развитии сотрудников. Персонализированные обучающие платформы с элементами AI подстраивают учебные материалы под уровень знаний и интересы конкретного сотрудника. Виртуальные ассистенты и чат-боты помогают сотрудникам находить ответы на вопросы, связанные с HR-процессами, отслеживать график отпусков, узнавать о корпоративных мероприятиях и получать рекомендации по профессиональному развитию. Таким образом, HR-аналитика и

искусственный интеллект становятся важными инструментами в управлении персоналом, помогая компаниям повышать продуктивность, снижать затраты и разрабатывать эффективные стратегии развития сотрудников. Внедрение этих технологий позволяет предприятиям не только улучшать HR-процессы, но и создавать более удобную и комфортную рабочую среду, способствующую росту мотивации и вовлеченности персонала.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Современные подходы к управлению человеческими ресурсами играют ключевую роль в повышении эффективности работы предприятия и достижении его стратегических целей. В условиях быстрого развития технологий, глобализации и изменений на рынке труда традиционные методы управления персоналом уступают место инновационным стратегиям, основанным на цифровизации, гибкости и индивидуальном подходе к каждому сотруднику. Компании, внедряющие современные HR-практики, получают значительное конкурентное преимущество, повышая уровень вовлеченности персонала и снижая текучесть кадров. Одним из важнейших направлений в управлении человеческими ресурсами является использование HR-аналитики и искусственного интеллекта, которые позволяют эффективно анализировать данные о сотрудниках, прогнозировать их поведение и принимать обоснованные кадровые решения. Гибкие формы занятости, дистанционная работа, персонализированное обучение и развитие, а также внедрение программ мотивации и вовлеченности сотрудников становятся важными элементами корпоративной стратегии. Система оценки эффективности управления персоналом играет значимую роль в достижении успеха компании. Методы, такие как KPI, оценка 360 градусов, предиктивная HR-аналитика и системы обратной связи, помогают объективно оценивать работу сотрудников и разрабатывать стратегии их профессионального роста. Важное место занимает обучение персонала, так как постоянное развитие навыков работников способствует их адаптации к новым вызовам и требованиям рынка.

Список использованной литературы:

1. Mütəllimov İ. (2018). "Biznes fəaliyyətində insan resurslarının idarə olunmasının təkmilləşməsi", 60 səh. <https://unec.edu.az/application/uploads/2018/12/ntiqam-M-t-llimov-Biznes-f-aiyy-tind-insan-resurslar-n-n-idar-olunmas-n-n-t-kmill-dirilm-si.pdf>
2. Aydın Ş., Dedeoğlu B.B., Çoban Ö. (2020). Organizational behavior challenges in the tourism industry. Business Science Reference/IGI Global. <https://doi.org/10.4018/978-1-7998-1474-0>
3. Barbara O.M., Klodiana K., Tony C.M. (2013). Training Methods: A Review and Analysis, SAGE Publications, 652 p. https://www.researchgate.net/publication/274980945_Training_Methods_A_Review_and_Analysis
4. Bingöl D. (2020). "Personel Yönetimi ve İnsan İlişkileri", Erzurum, "Atatürk Üniversitesi", 339 s. https://books.google.az/books/about/Personel_y%C3%B6netimi_ve_be%C5%9Feri_ili%C5%9Fkiler.html?id=36UjPwAACAAJ&redir_esc=y
5. Fulya K. (2024). "Hizmet İçi Eğitim ve Verimlilik İlişkisi Üzerine Kavramsal Bir Değerlendirme", Volume: 7 Issue: 2, s.130-158, <https://dergipark.org.tr/en/pub/piar/issue/58565/799749>
6. İspir İ. (2020). "İnsan Kaynakları Yönetimi Uygulamalarının Çalışanların İş Tatminine, Yenilikçiliğine ve Performansına Etkisi», Cilt: 15 Sayı: 58, s.190-209, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/jyasar/issue/54255/634749> (İspir İ. 2020: s.193)
7. Karıcıoğlu F. (2019). "Yetenek yönetimi ve örgütsel kariyer yönetimi ilişkisi: farklı sektörlerde bir uygulama», Cilt: 8 Sayı: 21, s. 106-124, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hakisderg/issue/48173/543750>

8. Nergiz E., Yılmaz F. “Çalışanların İş Tanımının Performansa Etkisi: Atatürk Havalimanı Gümrüksüz İşletme Örneği” // Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi Eylül, Sayı 14, 2016, 337 s. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iibfdkastamonu/issue/29650/318426>
9. Özer E. (2010). “Yiyecek İçecek Hizmeti Çalışanlarının Hizmet İçi Eğitiminin İş Doyumuna Etkisi” Afyonkarahisar İlçesindeki Beş Yıldızlı Otel İşletmelerinde Bir Uygulama Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi. 209 s.
10. Yılmaz Y. (2013). “İnsan kaynakları yönetimi uygulamalarının algılanmasının üretim performansı algısı üzerindeki etkisi: bir örnek olay çalışması”, Cilt: 31 Sayı: 2, s.197-228, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/huniibf/issue/7861/103650>
11. Burleson W. (2015). “Developing Creativity, Motivation, and Self-Actualization with Learning Systems” // Int. J. Human-Computer Studies, 63, p.436-451. https://www.researchgate.net/publication/222313892_Developing_Creativity_Motivation_and_Self-Actualization_with_Learning_Systems
12. Omar C.M. (2014). “The Need for In-Service Training for Teachers and It's Effectiveness In School” // International Journal for Innovation Education and Research, Vol 2-11, 269 p. <https://scholarsjournal.net/index.php/ijier/article/view/261>
13. Singh A. (2017). “Employee Motivation: A Study On Modern Workplacemotivation” // International Journal Of Engineering Sciences & Management Research (4), p.68-77. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/piar/issue/58565/799749.xml>
https://www.academia.edu/32407094/EMPLOYEE_MOTIVATION_A_STUDY_ON_MODERN_WORKPLACE_MOTIVATION
14. Бакирова Г.Х. (2008). “Психология эффективного управления персоналом» // М.: ЮНИТИ – ДАНА, 591 стр. https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_004044414/
15. Бордовская Н.В., Реан А.А. (2009). учеб. “Педагогика». пособ. – СПб.: // Питер, 304 стр. <https://vovann90.narod.ru/images/VGIPU/OiMVR/Bordovskaia.pdf>
16. Александрова Н.А, Воронин Б.А., Набоков В.И., Петрова Л.Н, Фатеева Н.Б (2017). “Управление персоналом: учебник для вузов» М.: Инфра-М, 138 стр.

F.Ç. Məmmədova

magistrant, Azərbaycan Dövləti İqtisadiyyat Universiteti

**Müəssisədə insan resurslarının idarəetmənin səfərəliyi artırılmasına
müasir yanaşmalar
Xülasə**

Müəssisədə insan resurslarının idarə edilməsinin səmərəliliyinin artırılmasına müasir yanaşmalar rəqəmsallaşmaya, korporativ mədəniyyətin inkişafına və çevik idarəetmə üsullarından istifadəyə əsaslanır. HR analitikasının, avtomatlaşdırılmış kadr seçimi və qiymətləndirmə sistemlərinin, habelə işçilərin təlimi və inkişafı proqramlarının tətbiqi mühüm rol oynayır. İşçilərin fəallığının artırılmasına, eləcə də əlverişli iş mühitinin yaradılmasına yönəlmiş motivasiya strategiyaları böyük əhəmiyyət kəsb edir. Fərdi yanaşmaya, liderlik bacarıqlarının inkişafına və kadr siyasətinin biznes mühitindəki dəyişikliklərə uyğunlaşmasına diqqət yetirilir..

Açar sözlər: *insan resurslarının idarə edilməsi, səmərəlilik, HR-nin rəqəmsallaşdırılması, personal motivasiyası, korporativ mədəniyyətin inkişafı.*

F.Ch.Mamedova

master student, Azerbaijan State Economic University

**Modern approaches to improving the efficiency of human resources
management at the enterprise**

Abstract

Modern approaches to improving the efficiency of human resources management at the enterprise are based on digitalization, development of corporate culture and the use of flexible management methods. An important role is played by the implementation of HR analytics, automated systems for personnel selection and assessment, as well as employee training and development programs. Motivational strategies aimed at increasing employee engagement, as well as creating a favorable working environment, are of great importance. The emphasis is on an individual approach, development of leadership qualities and adaptation of personnel policies to changes in the business environment.

Keywords: *human resources management, efficiency, HR digitalization, personnel motivation, development of corporate culture.*

X.Ə.Camaləddinov
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
k.jamaladdinov@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 07.04.2025

The article was received by editorial board on 07.04.2025

Статья принята к печати 07.04.2025

İNSAN KAPİTALININ İDARƏ EDİLMƏSİNİN AVTOMATLAŞDIRILMASI ƏMƏYİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASINDA ƏSAS ŞƏRTDİR

Xülasə

Məqalədə təşkilatın insan resurslarını idarə etmək üçün istifadə olunan HRM (Human Resource Management) sistemlərinin əsas anlayışları, məqsədi və təsnifatı açıqlanır. HRM sistemlərinin beynəlxalq bazarının təhlili aparılıb və bu sinfin böyük və orta biznes təcrübəsinə yönəlmiş alternativ variantları öyrənilib. İnformasiya sisteminin tətbiqi prosesi biznes ehtiyaclarına ən yaxşı cavab verən sistemin seçilməsini nəzərdə tutur. Məqalədə insan resurslarının idarə edilməsinin təkamülünün təhlili verilir. Bu məqalədə HRM kimi informasiya sistemləri araşdırılır. HRM tipli informasiya sistemləri kadrların idarə edilməsi texnologiyalarını dəstəkləyir.

Açar sözlər: insan kapitalı, HRM sistemləri, istifadəçi səviyyəsi, əməliyyat səviyyəsi, strateji səviyyə, işçi kateqoriyaları, özünəxidmət texnologiyaları, kadr ehtiyatı.

GİRİŞ

Müasir dövrdə informasiya texnologiyaları bəşəriyyətin həyatında böyük rol oynayır. Onlar bütövlükdə bir şəxs, işçinin və ya təşkilatın səmərəliliyini artırmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Böyük şirkətlərin mürəkkəb informasiya sistemləri ola bilər. İnformasiya sistemi məlumatı saxlamaq, emal etmək və istifadə etmək üçün nəzərdə tutulmuş bir vasitədir. İnformasiya sistemləri şirkətin fəaliyyətinin demək olar ki, istənilən sahəsini avtomatlaşdırmağa, resurslardan səmərəli istifadə etməyə və lazımi məlumatları lazımi formada təqdim etməyə imkan verir.

İnsan resurslarının idarə edilməsi təşkilatı onlara tapşırılan vəzifələri və funksiyaları yerinə yetirməyə qadir olan yüksək keyfiyyətli kadrlarla təmin etməyə yönəlmiş bilik və bacarıqlar sahəsi kimi başa düşülür. HRM ilk növbədə təşkilatlarda insanların idarə edilməsinə diqqət yetirir və burada HRM siyasətləri və HRM sistemləri üstünlük təşkil edir.

İnsan resurslarının idarə edilməsi hər bir struktur bölmə rəhbərinin və ya müəssisənin direktorunun işinin tərkib hissəsidir. Bütün müəssisənin fəaliyyətinin keyfiyyət göstəriciləri kadrların uğurlu idarə edilməsindən asılıdır. Belə ki, hər bir işçinin səmərəliliyinə aşağıdakı amillər təsir edir:

- iş şəraiti;
- əmək haqqından məmnunluq dərəcəsi;
- işçilərin əməyinin nəticələrinə görə həvəsləndirmə sistemləri;
- əmək haqqının əmək töhfəsinə uyğunluğu;
- gələcəyə inam;
- karyera perspektivləri;
- məlumatlılıq (o cümlədən şirkətin məqsədləri və missiyası haqqında).

HRM kimi informasiya sistemlərindən istifadə bu cür problemlərin həllinin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

1. HRM sistemlərinin istifadəsində əsas məqsədlər

İnsan kapitalının dəyərini artırmaq üçün şirkətlər ən yüksək məhsuldarlığa nail olmaq üçün səmərəliliyə, inkişafa və kadr hazırlığına diqqət yetirirlər. İnsan kapitalı istənilən biznes növündə ən vacib aktivlərdən biridir. Və bu kapitalı yaratmaq asan deyil (xüsusən də zəruri ixtisaslaşma səviyyəsinə çatdırmaqla), hazır şəkildə (lazımi səviyyədə) tapmaq çox çətindir, onu qoruyub saxlamaq da çətindir və buna görə də onun səriştəli idarə edilməsi çoxdəyişənli bir prosesdir.

İxtisaslı kadrları saxlamaq və dəstəkləmək üçün HR menecerləri yeni metodlar tətbiq edir, kadrlara yeni yanaşmaların işlənilib hazırlanmasında iştirak edir, təşkilati strukturun yenidən qurulması, yəni kadrların idarə edilməsi üçün seçim, iş yeri və işçi profilinin formalaşdırılması, təlim, sertifikatlaşdırma, qiymətləndirmə, müqayisə, motivasiya, tədbirlərin idarə edilməsi, habelə kadr ehtiyatının formalaşdırılması kimi biznes proseslər qururlar. Şirkətin dinamik inkişafı şəraitində bu cür prosedurların kütləvi şəkildə effektiv istifadəsi üçün onların avtomatlaşdırılması lazımdır ki, bu da şirkətin idarə olunma səviyyəsini artırmağa imkan verir.

HR strategiyası əsas biznes strategiyası ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır, buna görə də bir çox şirkətlər HRM (İnsan Resurslarının İdarə Edilməsi) sistemlərini tətbiq etmək zərurətini dərk edirlər.

HRM sistemi istehsalçıların təklifləri bir çox parametrlərə görə fərqlənir: qiymət, funksionallıq, istifadəçi ölçüsü, sistem tələbləri və s. Şirkətlə istehsalçı arasında müqavilə bağlamaq üçün optimal HRM sisteminin seçilməsi problemi kifayət qədər mürəkkəb görünür [5].

Nəzəri cəhətdən bu o deməkdir ki, ilk anda qərar qəbul edən şəxsin yol verilən alternativlər toplusu üzrə üstünlükləri sistemi tam deyil, yəni alternativlər haqqında bütün zəruri məlumatların olmasına baxmayaraq, o, onları bir-biri ilə müqayisə edə bilmir. Üstəlik, bir problemi həll etməyə başladığında, bütün alternativləri nizamlaya bilən bir meyar qurmaq mümkün deyildir.

Beləliklə, yüksək səviyyədə məqsəd (ən effektiv HRM informasiya sistemi tətbiq edildiyində) meyar deyil və tapşırığın özü çox meyarlı tapşırığın tipik nümunəsidir.

Şəkil 1. HRM sistemini həyata keçirərkən təşkilatın məqsədləri sistemi

Şirkət özü üçün ən cəlbedici HRM sistemi təkliflərini təyin edərkən seçilmiş müqavilə parametrləri rəhbər tutduğu məqsədlər sistemini yaradır (Şəkil 1):

- sistemin tətbiqedilmə xərcləri çox cəlbedici olmalıdır;
- sistemin səmərəliliyi yüksək səviyyədə olmalıdır;
- sistemin funksionallığı mümkün qədər çox olmalıdır.

Beləliklə, “Ən optimal HRM informasiya sisteminin tətbiqi” üzrə ən yüksək qərar qəbuletmə məqsədi üç məqsədlə əvəz olunur:

1. Ucuz informasiya sistemini tətbiq etmək.
2. Maksimum iqtisadi səmərəliliyə malik informasiya sistemini tətbiq etmək.
3. Ən çox funksiya yerinə yetirən informasiya sistemini tətbiq etmək.

HRM sistemlərinin tətbiqinin aşağıdakı əsas mərhələləri fərqləndirilir:

- informasiya və formaların toplanması;
- informasiya modelinin hazırlanması;

- hesabatların yaradılması, məlumat kitabçalarının qurulması;
- sistemin quraşdırılması;
- giriş hüquqlarının yaradılması;
- istifadəçi təlimi;
- sınaq əməliyyatı;
- sənaye istismarı.

Şəkil 2. HRM sistemlərinin tətbiqi mərhələləri

HRM sistemlərindən istifadə edən şirkətlər digər rəqiblərin fonunda biznesdə uğurla inkişaf edəcəklər. HRM sistemləri kadrların məqsədyönlü idarə edilməsinə və resursların səmərəli bölüşdürülməsinə imkan yaradır.

2. İnsan resurslarının idarə edilməsi personalın (işçi heyətin) fəaliyyətinin səmərəliliyinin maksimuma çatdırılmasında mühüm amildir.

Yüksək keyfiyyətli, yüksək məhsuldar və tam funksional HRM sistemləri idarəetmədə o zaman aktual olur ki, birincisi, kadr məlumatları biznesin tam mənzərəsini formalaşdırmaqda əsas rol oynayır, ikincisi, və ya işçilərin sayının və yaxud da strukturun müəyyən bir mürəkkəblilik səviyyəsinə çatdıqda, kadrlar şöbəsi işçilərinə mütənasib şəkildə artırsa belə şirkətə sadəcə yüksək keyfiyyətli xidmət göstərə bilmir və üçüncüsü, HR-ni güclü sənaye xidmət maşınına çevirmək və HR siyasət və strategiyalarının formalaşdırılması, mürəkkəb motivasiya sxemlərinin hazırlanması və personal ilə işləmək üçün resursların sərbəstləşməsinə ehtiyac yaranır.

Əmək haqqının təşkil edilməsində iki sual: işçilərin əməyinin stimullaşdırılması sistemində əmək haqqının motivasiya funksiyasının rolu, habelə onların ixtisaslaşması ilə əlaqəsi haqqında sual və motivasiya funksiyasının fərdiliyi və istehsalın səmərəliliyinin təmin edilməsi haqqında sual cavab vermək vacibdir [1]. Bu problemin həlli əməyin səmərəliliyinin artırılmasının mühüm şərti kimi insan kapitalının idarə edilməsinin avtomatlaşdırılması əsasında mümkündür.

Praktiki təcrübənin təhlili [4], eləcə də analitik agentliklərin hesabatlarının nəzərdən keçirilməsi [2] göstərdi ki, iri müəssisələrdə kadrların sənəd dövriyyəsi, işlənmiş saatların uçotu (xüsusilə hissə-hissə ödənişlə) xeyli mürəkkəbləşir, texniki cəhətdən mürəkkəb sənayelərdə isə vaxtında yenidən hazırlıq, təhlükəsizlik texnikası üzrə brifinqlər və daha müasir sxemlərə keçid daha mürəkkəbdir. Bu tip işləri müvafiq informasiya sistemlərindən istifadə etmədən yerinə yetirmək mümkün deyil. HRM sistemləri həmçinin onların fəaliyyətinin müxtəlif aspektləri üzrə kadrların analitikasını aparmağa və bu proseslərin müasir anlayışı əsasında motivasiyanın, kadr ehtiyatlarının idarə edilməsinə, kadrların hazırlanmasına və yenidən hazırlanmasına imkan verir.

HR funksiyalarının avtomatlaşdırılması texnoloji nöqteyi-nəzərdən ən çətinidir, çünki bu halda informasiya sistemi rəsmiləşdirilməsi çətin olan və ya ümumiyyətlə rəsmiləşdirilməmiş, bəziləri birbaşa psixologiya ilə əlaqəli olan parametrlərlə işləməlidir. “İşçilərin kompetensiya profili”ndə nəzərə alınmalı olan ənənəvi parametrlərə (təhsil səviyyəsi, ixtisas, iş təcrübəsi kimi) əlavə olaraq adaptivlikqabiliyyəti, liderlik keyfiyyətləri, komandada işləmək bacarığı, təfəkkürün açıqlığı kimi göstəricilər də nəzərə alınır ki, onların şərhinin subyektiv təbiətinə görə “hesablanması” sadəcə mümkün deyil. Burada əsas rollardan birini insan resurslarının idarə edilməsi metodologiyası

oynayır. Fikrimizcə, HRM sistemləri məhz bu və ya digər metodologiyanın həyata keçirilməsi üçün alətdir [3].

Avtomatlaşdırma səviyyəsindən asılı olaraq HRM sistemlərini aşağıdakı kimi təsnif etmək olar. Beləliklə, birinci səviyyəli sistemlər əmək haqqının hesablanması avtomatlaşdırılmasına yönəldilmişdir. İkinci səviyyəli sistemlər əmək haqqını hesablamağa, ştat cədvəlini yaratmağa və saxlamağa, kadrların hərəkətini əks etdirməyə imkan verir. Üçüncü səviyyəli sistemlərin köməyi ilə işçilərin sertifikatlaşdırılmasını aparmaq, mütəxəssislərin "portretlərini" yaratmaq, onların təlimi və karyera yüksəlişi üçün fərdi proqramlar hazırlamaq mümkündür.

Üçüncü səviyyəli sistemlər, bir qayda olaraq, artıq müstəqil deyillər, lakin müəssisə resurslarının planlaşdırılması sistemlərinə (ERP sistemləri) ixtisaslaşdırılmış modul kimi daxil edirlər. Eyni zamanda, bir sıra məşhur ERP sistemləri ilə integrasiya etmək imkanına malik olan ayrıca üçüncü səviyyəli HRM sistemləri də mövcuddur.

Forrester Research [7]-ə görə, müasir integrasiya olunmuş HRM sistemləri üç texnoloji səviyyəyə daxil olan altı əsas funksional blokdan ibarətdir.

İstifadəçi səviyyəsi:

- informasiya özünəxidmət bloku (işçilər, menecerlər, üçüncü şəxslər üçün interfeyslər, məzmunun idarə edilməsi və mesajlaşma vasitələri, idarəetmə təhlili və hesabat vasitələri);
- təlim prosesini idarə etmək üçün blok (təlimin idarə edilməsi, təlimin keçirilməsi, kursun məzmununun idarə edilməsi);
- işə qəbul prosesinin idarə edilməsi bloku (namizədlərin axtarışı və cəlb edilməsi, ərizəçilərin "idarə edilməsi", yeni işə qəbul edilmiş kadrların uyğunlaşdırılması, təyinatların idarə edilməsi).

Əməliyyat səviyyəsi:

- əməyin uçotu bölməsi (iş vaxtının uçotu, planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması, əzamiyyət və məzuniyyətlərin idarə edilməsi);
- kadr əməliyyatlarının uçotu bölməsi (kadr uçotu və ofis işləri, həvəsləndirmənin idarə edilməsi, əmək haqqı, işin idarə edilməsi/kadr təminatı, hüquqi dəstək).

Strateji səviyyə:

- səmərəlilik və kompensasiyaların idarə edilməsi bölməsi (kadr fəaliyyətinin idarə edilməsi, kadr ehtiyatının idarə edilməsi, kompetensiyaların idarə edilməsi, kompensasiya və mükafatların idarə edilməsi, insan resursları və "istedad"ın idarə edilməsi).

Hazırda dünya bazarında təqdim olunan demək olar ki, bütün həllərdə "əməliyyat" və "istifadəçi" səviyyələri yaxşı işləyib. Əsas texnoloji inkişaf həm integrasiya olunmuş HCM/HRM həllərinin təchizatçıları, həm də ixtisaslaşmış həllərin tərtibatçıları tərəfindən həyata keçirilən "strateji" səviyyədə müşahidə olunur.

3. Tam funksional HRM sistemlərinin tətbiqi

TAdviser terminologiyasında HRM bazarına həm ən sadə əmək haqqı sistemləri, həm də insan kapitalının idarə edilməsi funksionallığını həyata keçirən mürəkkəb HRM sistemləri, ERP sistemlərinin bir hissəsi kimi HRM modulları, həmçinin işə qəbul kimi fərdi dar sahələri əhatə edən ixtisaslaşdırılmış proqram məhsulları daxildir [6].

Xarici və yerli insan resurslarının idarə edilməsi sistemləri (HRMS) öz yanaşmalarında əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir və buna görə də fərqli üstünlük və çatışmazlıqlara malikdir.

TAdviser araşdırmasının müəyyən etdiyi kimi, xarici şirkətlərin həlləri (SAP və Oracle) daha tam funksionallığa malikdir. Qərb HRM sistemlərinin əsasını kadr siyasəti və kadr sərəştəsi profilləri təşkil edir, onlar qəbul edilmiş kadr siyasəti çərçivəsində kadr xərclərinin optimallaşdırılmasına, işçilərin inkişafı və saxlanmasına, karyeralarının planlaşdırılmasına, həvəsləndirmə və yüksəlişlərin planlaşdırılmasına, kadrların səmərəliliyinin təhlilinə və s. Eyni zamanda, bu sistemlərdə mühasibat və hesablama funksiyaları mövcud qanunvericiliyə və mühasibat uçotu və idarəetmənin xüsusiyyətlərinə tam uyğunluğu təmin etmək üçün əhəmiyyətli dəyişikliklər tələb edir [8].

Digər tərəfdən, mürəkkəb sistemlər adətən "əks tərəfdən" qurulur - əsas funksiyalar tənzimlənən mühasibat uçotu və klassik idarəetmə uçotudur, bütün həllər vergi qanunvericiliyinin tələblərini dəstəkləyən müxtəlif hesablama və ayırma sxemləri nəzərə alınmaqla əmək haqqının hesablanması üçün mürəkkəb mexanizmləri həyata keçirir [12]. HRM sistemlərinin digər üstünlüyü qanunvericilik dəyişdikdə yeniləmələri tez və səmərəli şəkildə buraxmaq imkanındır, onlar həm də sistemin daha az həyata keçirilməsi və mülkiyyət hüququ ilə seçilir.

Bazarda HRM sistemlərinin funksionallığının tamlığı reytingində ən yüksək yerləri mySAP HCM, Oracle HRMS, BOSS-HR, Quinyx WorkForce, Scala Personal Management, Compass: Personal Management, StepStone Total Talent Management Solutions, Global-HRM, Global-Salary:P, AIFT Management:P sistemləri tutur.

Tam funksional HRM sistemlərinin tətbiqi təkcə idarəetmənin səmərəliliyini artırır, həm də işçilərə öz xüsusi məsuliyyətləri ilə şirkətin strateji məqsədləri arasında əlaqəni daha yaxşı anlamağa kömək edir.

Ümumiyyətlə, HRM sistemləri üç kateqoriyalı işçilərin işini dəstəkləyir. Bunlardan birincisi kadrlar departamentlərinin, kadrların inkişafı şöbələrinin, əmək haqqı qruplarının işçiləri, yəni HRM sistemi onların gündəlik işlərinin platformasına çevrilən peşəkarlardır. Burada normal idarəetmə sistemi onların işinin səmərəliliyinin yüksəlməsini və həyata keçirilən proseslərin keyfiyyətini təmin edir. Rutin tapşırıqlar üçün əmək xərclərini azaldır və daha vacib işlər üçün resursları sərbəstləşdirir. Eyni zamanda, HRM sistemi daha mürəkkəb HR funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün alətə çevrilir [10]. Ənənəvi sistemlərdən fərqli olaraq, işçilərin işə götürülməsi sahəsində strategiyanı həyata keçirməyə imkan verir, məsələn, iş axtarış sistemləri və ya sosial şəbəkələrlə inteqrasiyadan fəal istifadə etmək lazımdır; HRM sistemləri həm də işçilərin effektivliyini qiymətləndirməyə imkan verir ki, bu cür imkanlar həm adi HR proqramlarında, həm də güclü xarici sistemlərdə mövcuddur;

HRM sisteminin istifadəçilərinin ikinci kateqoriyası menecerlərdir ki, onlar üçün sadəcə hesabat verməyə imkan verən adi mühasibat sistemləri hazırda kifayət deyil. Bir tərəfdən, HRM sistemi menecerin formal olaraq iştirak etməyə borclu olduğu gündəlik proseslərdə, məsələn razılaşdırılmış məzuniyyətlərin təsdiqlənməsi və digər oxşar vəzifələrdə iş yükünü əhəmiyyətli dərəcədə azaldacaq. Digər tərəfdən, HRM menecerlərin kadrlarla ünsiyyət və iş prosesində, onların qiymətləndirilməsi və seçilməsində fəal iştirakı üçün bir vasitədir. Əlbəttə ki, bu, adi insan ünsiyyətini əvəz etmir, lakin HRM sisteminə əsaslanan menecerin işi tamamilə fərqli prinsiplər üzərində qurulur. Əslində HRM sistemləri menecerin məhsuldarlığını artırır [11]. Bu halda insan resursları departamentləri kimi ara qurumlar yox olur və onlar həmin anda başqa məsələlərlə məşğul ola bilirlər. Və əlbəttə ki, müasir HRM kadr analitikasını əldə etmək üçün tamamilə fərqli imkanlar təqdim edir: həm keyfiyyət, həm dərinlik, həm də hazırlıq sürəti baxımından, bununla da rəhbərliyin HR xidmətindən asılılığını əhəmiyyətli dərəcədə azaldır.

Üçüncü kateqoriya – bu, işçilərin özləridir. Şirkət insan resurslarının inkişafının tam zəncirini işlətməyə başlayanda bunlar tamamilə fərqli perspektivlər və iş şəraitidir. Bu cür dəyişikliklər texnoloji gücə, inkişaf və miqyaslandırma imkanlarına malik olan müasir HRM sistemləri ilə dəstəklənməlidir və şirkətdən olan işçilərə xidmət səviyyəsini yüksəltməlidir [13]. Məsələn, sistem istənilən tətillərini şirkətin ümumi cədvəli ilə tez bir zamanda əlaqələndirə və lazımi menecerlərdən razılıq əldə edə biləcək. Təsdiq olunarsa, məzuniyyət haqqının qeydiyyatı və hesablanması prosesi avtomatik işə salınacaq. Və çətinliklər yaranarsa, problemin nə olduğu və onu necə həll edəcəyi aydın olacaqdır.

NƏTİCƏ

HRM sistemi işçilərə özünəxidmət terminallarından istifadə edərək bonusların hesablanması sxeminə baxmaq, karyera yolunu izləmək və daha çox imkanlar verir. Bu, işçilər üçün HR proseslərinin şəffaflığını artırır. Əlbəttə, işçilər maaşları və sosial müavinətləri ilə birlikdə belə rahatlığı dəyərləndirməyə başlayırlar.

HRM sistemi şirkət daxilində kadr ehtiyatının seçilməsini düzgün təşkil etməyə və bu prosesi rəsmiləşdirməyə kömək edə bilər. İşçi heyəti düzgün qiymətləndirilir. Konkret bir işçinin fəaliyyəti subyektiv qiymətləndirmələrdən obyektiv qiymətləndirmələrə keçərək şirkətin strategiyası ilə əlaqələndirilə bilər, yəni HRM sistemi kadrlarla işi mümkün qədər şəffaf edir.

Müxtəlif müəssisələrdə HRM sistemlərindən istifadə prosesində ehtiyac yaranan analitik agentlərin hesabatlarından aşağıdakı funksionallığın genişləndirilməsi sahələri müəyyən edilmişdir:

a) kadr hazırlığının avtomatlaşdırılması, işçilərin kompetensiyalarının qiymətləndirilməsi və kompetensiyaların inkişafı planının şirkətin strateji biznes məqsədləri ilə “bağlanması”, klassik HRM funksionallığının biznes analitikası (BI) həlləri ilə birləşdirilməsi;

b) kadrların seçilməsi, kadrların təhlili, seçimin planlaşdırılması və kadr ehtiyatının formalaşdırılması kimi kadr idarəçiliyinin “ali funksiyalarının” təkmilləşdirilməsi. Bu, rəhbərliyə təkcə əmək haqqı fondu haqqında məlumatları deyil, həm də lazımi analitik bölmələrdə şöbələr və ya ayrı-ayrı işçilər haqqında ətraflı məlumat əldə etməyə imkan verəcək;

c) kadrların idarə edilməsi sistemlərinin psixoloji test sistemləri ilə inteqrasiyası, iş standartlarının avtomatlaşdırılması və təlimin fərdiləşdirilməsi; fərdi təlim və təhsil proqramlarının yaradılması, habelə onların effektivliyinə nəzarət; işinin səmərəliliyini artırmaq üçün işçi, onun maraqları və qabiliyyətləri haqqında məlumatlardan istifadə edilməsi [6].

Beləliklə, ixtisaslı kadrların cəlb edilməsi, onların inkişafı və saxlanılması üzrə işlər təşkilatın rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və HRM sisteminin tətbiqi bu prosesi optimallaşdırmağa imkan verir. HRM sisteminin tətbiqindən əvvəl və sonra kadr dövriyyəsinin qiymətləndirilməsi onun müəssisə üçün effektivliyini kifayət qədər dəqiq qiymətləndirməyə imkan verəcəkdir [14].

HRM sisteminin tətbiqi təkcə kadrların idarə edilməsi proseslərini əhəmiyyətli dərəcədə optimallaşdırmağa deyil, həm də inkişaf strategiyasını müəyyən etməyə imkan verir: həm şirkətin hər bir işçisi üçün, həm də bütövlükdə şirkət üçün.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Барановская Т.П. (2011). Совершенствование и оценка организационной структуры многоотраслевой корпорации с помощью инструментальных средств. – Краснодар. № 74. С. 359-367.
2. Васильев Р. Управление развитием информационных систем (электронная нига) / Р. Васильев, Г. Калянов, Г. Левочкина. – М.: НОУ ИНТУИТ [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.intuit.ru/studies/courses/532/388/info>.
3. Деминг Э. (2007). Выход из кризиса. Новая парадигма управления людьми, системами, процессами. – М.: Альпина Бизнес Букс.
4. Долженко Р.А. (2013). Инновации в системе управления персоналом организации. С. 149-153.
5. Цветков В.Я., Пушкарева К.А. (2010). Компетенции и конкурентоспособность персонала //Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. № 1. С. 85-86.
6. Цветков В.Я. (2016). Комплементарность информационных ресурсов // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. № 2 (часть 2). С. 182–185.
7. Хлопова Т.В. (2006). Конкурентоспособный персонал предприятий // Служба кадров и персонал. № 12. С. 26–31.
8. HRM: Классификация HRM-систем [Электронный ресурс] – URL: <http://www.tadviser.ru/index.php>

9. Paauwe J., Boon C. (2009). Strategic HRM: A critical review // Human resource management: A critical approach / D. G. Collings, G. Wood (Eds.). – London: Routledge, P. 38–54.
10. Mondy R.W., Mondy J.B. (2014). Human resource management. 13th ed. – Harlow, England: Pear-son Education Limited, P. 28.
11. Johnason P. (2009). HRM in changing organizational contexts // Human resource management: A critical approach / D. G. Collings, G. Wood (Eds.). – London: Routledge, P. 19–37.
12. Klerck G. (2009). Industrial relations and human resource management // Human resource management: A critical approach / D. G. Collings, G. Wood (Eds.). – London: Routledge, P. 238–259.
13. Wright P. (2011). The 2011 CHRO Challenge: Building Organizational, Functional, and Personal Talent. – Cornell Center for Advanced Human Resource Studies (CAHRS), retrieved 3 September.
14. Siebert S., Martin G., Bozic B. (2016). Research into employee trust: epistemological foundations and paradigmatic boundaries // Human Resource Management Journal. Vol. 26. Iss. 3. P. 269–284.

Kh.A.Jamaladdinov

master student, Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

**Automation of human capital management is a key condition for increasing
labor efficiency**

Abstract

The article reveals the basic concepts, purpose and classification of HRM systems used to manage human resources of an organization. An analysis of the international market of HRM systems was conducted and alternative options of this class were selected, focused on the practice of large and medium businesses. The process of implementing an information system involves choosing a system that best meets business needs. The article provides an analysis of the evolution of human resource management. This article examines information systems of the HRM type. Information systems of the HRM type support personnel management technologies.

Keywords: human capital, HRM systems, user level, operational level, strategic level, employee categories, self-service technologies, personnel reserve.

Э.Ф.Аскерова
магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет
asgelmira@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 01.04.2025

The article was received by editorial board on 01.04.2025

Статья принята к печати 01.04.2025

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ТОВАРОВ НА МЕЖДУНАРОДНЫХ РЫНКАХ

Резюме

Конкурентоспособность товаров Азербайджана на международных рынках зависит от нескольких ключевых факторов. Во-первых, важным аспектом является качество продукции, которое напрямую влияет на спрос на зарубежных рынках. Азербайджан активно развивает сельское хозяйство, в том числе производство сельскохозяйственных товаров, таких как фрукты, овощи и орехи, а также нефтегазовую отрасль. Высокое качество этих товаров позволяет успешно конкурировать с продуктами других стран. Ценовая политика играет немалую роль в обеспечении конкурентоспособности. Азербайджанские товары зачастую предлагают более доступные цены по сравнению с продукцией развивающихся стран. Конкурентоспособность на основе цен может быть достигнута благодаря эффективному использованию местных ресурсов и оптимизации производственных процессов. Важным фактором является доступ к международным рынкам и логистика. Развитая транспортная инфраструктура, включая порты на Каспийском море и сухопутные маршруты, способствует снижению издержек на доставку товаров. Сотрудничество с международными логистическими компаниями помогает ускорить процесс поставок и сделать товары более доступными для зарубежных покупателей. Роль государственного регулирования и поддержки экспортеров также имеет огромное значение. Меры по улучшению бизнес-климата, предоставление субсидий и налоговых льгот для экспортеров товаров, а также развитие торговых связей и заключение международных соглашений способствует укреплению позиций азербайджанских товаров на международных рынках.

Ключевые слова: конкурентоспособность, качество продукции, ценовая политика, логистика, государственная поддержка.

ВВЕДЕНИЕ

Азербайджан, расположенный на пересечении Европы и Азии, представляет собой стратегически важный рынок для международной торговли. В последние десятилетия экономика страны претерпела значительные изменения, направленные на развитие различных отраслей, что привело к улучшению качества продукции и расширению экспортных возможностей. Конкурентоспособность азербайджанских товаров на международных рынках становится важной темой для исследования, так как она влияет на экономический рост и развитие страны. Важнейшим фактором, определяющим конкурентоспособность, является качество товаров. Азербайджанская продукция, включая сельскохозяйственные товары, нефть, газ и минералы, требует соответствия международным стандартам, чтобы быть конкурентоспособной на мировом рынке. Развитие технологий, улучшение производства и внедрение инноваций являются основными путями повышения качества и конкурентоспособности товаров.

Ценовая политика также играет ключевую роль. Азербайджан имеет возможность предложить свою продукцию по более доступным ценам, что является конкурентным преимуществом. Стоимость продукции зависит от множества факторов, таких как стоимость сырья, заработная плата, транспортировка и другие производственные расходы. Оптимизация всех этих элементов позволяет существенно снизить издержки и, следовательно, цену продукции. Еще одним важным элементом является логистика. Азербайджан имеет стратегическое положение, что дает доступ к ключевым транспортным маршрутам, включая порты на Каспийском море и транзитные пути через территорию страны. Развитие логистической инфраструктуры позволяет не только улучшить доставку товаров на международные рынки, но и снизить транспортные расходы, что влияет на конечную стоимость продукции и ее конкурентоспособность. Существенную роль в обеспечении конкурентоспособности играет также государственная поддержка экспортных предприятий. Азербайджан активно работает над улучшением бизнес-климата, предлагая различные налоговые льготы и субсидии для экспортеров. Это создает благоприятные условия для развития экспорта и стимулирует предпринимателей на расширение поставок за рубеж.

Для достижения высокой конкурентоспособности необходимо также внимание к инновациям и технологическим достижениям. В последние годы Азербайджан активно инвестирует в модернизацию производства и использование передовых технологий в сельском хозяйстве, нефтяной и газовой отрасли. Это способствует не только улучшению качества, но и повышению производительности, что в свою очередь влияет на конкурентоспособность товаров. Таким образом, конкурентоспособность товаров Азербайджана на международных рынках является многогранным процессом, включающим улучшение качества продукции, оптимизацию ценовой политики, развитие логистики и технологий, а также активную государственную поддержку. Эти аспекты являются важными для эффективного внедрения азербайджанских товаров на международные рынки и укрепления экономической позиции страны на глобальной арене. (7)

АНАЛИЗ

Качество продукции является одним из наиболее важных факторов, определяющих конкурентоспособность товаров на международных рынках. Для того чтобы успешно конкурировать с продукцией других стран, азербайджанские товары должны соответствовать международным стандартам качества. В последние годы Азербайджан активно работает над улучшением качества своей продукции, что способствует укреплению позиций на внешнем рынке. Одним из ключевых аспектов качества является соблюдение международных стандартов сертификации. Это включает в себя соответствие продукции требованиям таких организаций, как ISO (Международная организация по стандартизации) и другие отраслевые стандарты, которые обеспечивают доверие со стороны зарубежных потребителей. Сертификация продукции позволяет гарантировать её соответствие высоким требованиям качества, что способствует её более успешному продвижению на иностранных рынках.

Для повышения качества продукции важно внедрение современных технологий и инновационных решений на всех этапах производства. Использование новейших методов обработки сырья, автоматизация процессов и повышение технологической эффективности позволяют не только улучшить качество товаров, но и снизить затраты, что в свою очередь повышает конкурентоспособность продукции. Важную роль в обеспечении качества играет также контроль на каждом этапе производства. От сырья до готового продукта, контроль качества должен быть не только строгим, но и систематическим. В Азербайджане наблюдается рост числа предприятий, внедряющих систему менеджмента качества, что помогает минимизировать риски брака и дефектов, улучшая репутацию местных производителей на внешних рынках.

Не менее важным является обучение и повышение квалификации работников, что напрямую связано с качеством продукции. Квалифицированные специалисты, которые знают современные технологии и стандарты, способны производить товары более высокого качества, что оказывает положительное влияние на общую конкурентоспособность продукции. Соблюдение экологических норм и стандартов также влияет на восприятие качества товаров на международных рынках. В условиях глобализации и растущего внимания к экологии, продукция, соответствующая экологическим стандартам, пользуется повышенным спросом. Это особенно важно для таких отраслей, как сельское хозяйство и пищевая промышленность, где требования к экологической чистоте продукции постоянно ужесточаются. Качество продукции является комплексным понятием, включающим в себя как соответствие международным стандартам, так и использование инновационных технологий, эффективный контроль и внимание к экологическим аспектам. Эти факторы играют важную роль в обеспечении конкурентоспособности азербайджанских товаров на международных рынках. (4)

Ценовая политика и себестоимость продукции играют решающую роль в обеспечении конкурентоспособности товаров на международных рынках. Определение правильной ценовой стратегии может стать ключевым фактором, позволяющим товарам из Азербайджана успешно конкурировать с продукцией других стран. Это особенно важно для стран с развивающейся экономикой, таких как Азербайджан, где низкая стоимость производства может быть значительным преимуществом. Один из основных факторов, влияющих на себестоимость продукции, — это доступность сырья и энергии. Азербайджан обладает значительными природными ресурсами, такими как нефть, газ и различные минералы, что позволяет снизить затраты на сырьё для производства. Также страна активно развивает сельское хозяйство, что способствует снижению стоимости продукции в аграрных секторах. Благодаря доступу к дешевым ресурсам, производители могут установить конкурентоспособные цены на товары, что помогает им завоевывать зарубежные рынки.

Однако себестоимость продукции не определяется только стоимостью сырья. Важно учитывать и затраты на рабочую силу, транспортировку, а также налоги и другие обязательные платежи. Азербайджан, с его развивающимся рынком труда и сравнительно низкими затратами на рабочую силу, может предложить товары по более конкурентоспособным ценам по сравнению с развитыми странами. Это делает продукцию из Азербайджана более привлекательной для иностранных покупателей, особенно в сегментах, где цена имеет первостепенное значение. Ценовая политика напрямую зависит от того, как производители способны управлять своими издержками. Например, внедрение новых технологий и оптимизация производственных процессов могут снизить затраты и улучшить качество продукции. Это позволяет снизить цену без потери качества и сделать товар более конкурентоспособным. Важно, чтобы цены оставались привлекательными, не влияя на прибыльность производителей, что возможно при грамотном управлении затратами.

Кроме того, в контексте ценовой политики важно учитывать влияние международной конкуренции. Внешние рынки могут быть насыщены товарами с различной ценой, что требует от производителей гибкости в ценообразовании. Для успешной конкуренции необходимо анализировать ценовую стратегию конкурентов, а также учитывать покупательскую способность на целевых рынках. Азербайджанские производители должны ориентироваться не только на собственные издержки, но и на рыночные условия, чтобы поддерживать свои позиции на международной арене. Существует несколько моделей ценообразования, которые могут использоваться азербайджанскими компаниями в зависимости от типа продукции и целевого рынка. Одной из таких стратегий является стратегия проникновения на рынок, при которой продукция продается по относительно низким ценам, чтобы привлечь покупателей и

увеличить рыночную долю. В дальнейшем, с развитием бренда и увеличением производственных мощностей, можно постепенно повышать цену, что позволяет добиться высокой конкурентоспособности в долгосрочной перспективе. Ценовая политика и себестоимость продукции являются неотъемлемыми частями стратегии конкуренции на международных рынках. Правильный баланс между низкими затратами, качеством продукции и гибкой ценовой стратегией позволяет азербайджанским товарам быть привлекательными для международных покупателей и успешно конкурировать с продукцией других стран.

Логистика и транспортная инфраструктура играют ключевую роль в обеспечении конкурентоспособности товаров на международных рынках. Для Азербайджана, расположенного на пересечении Европы и Азии, эффективная транспортная сеть является не только важным внутренним инструментом, но и важнейшим фактором внешней торговли. Развитие логистической инфраструктуры позволяет улучшить связи с зарубежными странами и сократить затраты на транспортировку, что способствует увеличению объемов экспорта. Одним из главных аспектов логистики является доступ к международным транспортным маршрутам. Азербайджан обладает стратегически важным расположением, являясь важным транзитным узлом между Востоком и Западом. Через его территорию проходят несколько крупных транспортных коридоров, включая Восточный–Западный и Северный–Южный коридоры, которые связывают страны Европы, Азии и Ближнего Востока. Это создаёт хорошие возможности для оптимизации маршрутов доставки и увеличивает скорость транспортировки товаров, что является важным фактором в условиях глобализованного рынка.

Развитие транспортной инфраструктуры, в том числе портов, железных дорог и автомобильных магистралей, существенно влияет на снижение затрат на логистику. Азербайджан активно инвестирует в модернизацию своих портов, таких как порт Баку на Каспийском море, что открывает новые возможности для транспортировки товаров по морю и через Каспий в страны Центральной Азии и на Кавказ. Строительство новых железнодорожных и автомобильных путей также помогает ускорить доставку товаров, снижая транспортные издержки и улучшая общие условия для экспорта. Не менее важным аспектом является использование современных технологий в области логистики. Внедрение систем автоматизированного учёта, отслеживания и планирования маршрутов позволяет повысить эффективность доставки и минимизировать возможные потери или задержки. Развитие электронных платформ для организации логистических процессов помогает экспортёрам и импортёрам легко взаимодействовать, обмениваться данными и планировать маршруты с учетом всех необходимых условий, таких как время доставки и стоимость.

Логистика также включает в себя управление складами и распределительными центрами, что является важной частью цепочки поставок. Развитие современного складского хозяйства и увеличение числа распределительных центров в Азербайджане способствуют более эффективному управлению запасами и увеличению скорости оборота товаров. Это позволяет ускорить процесс доставки товаров к конечному потребителю, обеспечивая высокую степень удовлетворенности клиентов. Логистика играет важную роль в снижении углеродного следа и соблюдении экологических стандартов. В последние годы мировое сообщество всё больше внимания уделяет экологической составляющей в сфере логистики. Азербайджан активно работает над улучшением экологических стандартов в транспорте, что помогает не только улучшить имидж страны, но и сделать её продукцию более привлекательной на международных рынках, где требования к экологии становятся всё более строгими.

Таким образом, логистика и транспортная инфраструктура имеют стратегическое значение для конкурентоспособности азербайджанских товаров на международных рынках.

Развитие транспортных маршрутов, использование современных технологий и улучшение складской логистики способствуют снижению издержек, ускорению доставки и повышению качества обслуживания, что в совокупности позволяет азербайджанским товарам успешно конкурировать на мировом рынке. (6)

Государственная поддержка и внешняя торговая политика играют важнейшую роль в повышении конкурентоспособности товаров Азербайджана на международных рынках. В последние годы страна активно разрабатывает и реализует меры, направленные на поддержку экспортеров, развитие внешней торговли и улучшение бизнес-климата. Все эти усилия направлены на повышение эффективности азербайджанской экономики и расширение её присутствия на международной арене.

Одним из основных инструментов государственной поддержки является предоставление налоговых льгот и субсидий для компаний, занимающихся экспортом. Азербайджанские власти предлагают предприятиям различные формы помощи, такие как налоговые каникулы, субсидирование транспортных расходов, а также частичное возмещение затрат на сертификацию продукции. Эти меры позволяют экспортерам снизить свои издержки и сделать свою продукцию более конкурентоспособной по цене на международных рынках. Государственная поддержка включает в себя создание и развитие инфраструктуры, способствующей внешней торговле. Это касается не только транспортной и логистической инфраструктуры, но и создания специальных экономических зон и торгово-промышленных парков, где предприятия могут работать в льготных условиях. Такие инициативы позволяют снизить операционные расходы и стимулируют активное вовлечение частного сектора в процесс экспорта. Важным аспектом государственной поддержки является развитие внешней торговой политики, которая направлена на расширение торговых связей с другими странами. Азербайджан активно работает над заключением двусторонних и многосторонних соглашений о свободной торговле, что позволяет создать благоприятные условия для экспорта товаров и услуг. Это способствует снижению тарифных и нетарифных барьеров, упрощению процедур торговли и улучшению условий для ведения бизнеса.

Также стоит отметить значительную роль дипломатических усилий в расширении торговых связей. Азербайджанская дипломатия активно продвигает интересы страны на международных форумах, участвуя в таких организациях, как Всемирная торговая организация (ВТО), а также проводя торговые миссии и мероприятия для содействия в установлении новых экономических и торговых контактов. Эти усилия помогают азербайджанским компаниям выходить на новые рынки и находить новых партнеров. Помимо этого, для укрепления позиций товаров Азербайджана на международных рынках особое внимание уделяется обучению и консультированию экспортеров. Государственные программы и инициативы, направленные на повышение квалификации и знаний предпринимателей, помогают малым и средним компаниям освоить международные рынки, освоить новые методы продаж и эффективно конкурировать с международными производителями. Таким образом, государственная поддержка и внешняя торговая политика Азербайджана играют решающую роль в укреплении конкурентоспособности страны на международных рынках. Эти меры помогают повысить эффективность работы экспортных предприятий, снизить затраты на производство и транспортировку товаров, а также обеспечить доступ к новым рынкам, что в совокупности способствует экономическому росту и развитию страны.

Инновации, технологии и модернизация производства играют важнейшую роль в повышении конкурентоспособности товаров Азербайджана на международных рынках. В условиях глобализации и быстро меняющихся потребностей рынка, использование современных технологий и внедрение инновационных решений становятся необходимыми

для успешной конкуренции с продукцией других стран. Азербайджан, активно инвестируя в модернизацию производства и внедрение новых технологий, стремится улучшить качество своей продукции и снизить затраты, что в свою очередь способствует увеличению объемов экспорта.

Одним из ключевых факторов в области инноваций является развитие научно-исследовательской и опытно-конструкторской деятельности. В последние годы Азербайджан инвестирует в исследовательские проекты, направленные на развитие новых технологий, которые могут быть внедрены в различные отрасли экономики, включая сельское хозяйство, промышленность и энергетику. Внедрение инноваций помогает повысить производительность, улучшить качество продукции и снизить себестоимость, что напрямую влияет на конкурентоспособность товаров на международных рынках.

Модернизация производства является еще одним важным аспектом, способствующим улучшению конкурентоспособности. Азербайджанские предприятия активно внедряют новые производственные линии, автоматизацию процессов и высокотехнологичное оборудование. Это не только увеличивает объемы выпускаемой продукции, но и значительно улучшает её качество. В частности, использование роботизированных систем, автоматизированных систем управления производственными процессами и высокотехнологичного оборудования способствует повышению точности и эффективности производства, что важно для удовлетворения высоких стандартов качества на международных рынках. Развитие информационных технологий и цифровизация также являются важными аспектами в повышении конкурентоспособности. Внедрение цифровых технологий в производство позволяет отслеживать и оптимизировать все этапы производственного процесса, улучшать управление запасами и сокращать издержки. С помощью больших данных, интернета вещей и других цифровых решений, азербайджанские компании могут повышать производительность и предсказуемость операций, что снижает риски и улучшает планирование поставок.

Не менее важным является использование экологически чистых и устойчивых технологий, которые соответствуют мировым экологическим стандартам. Азербайджан активно развивает "зеленые" технологии, что позволяет производителям не только снизить углеродный след, но и улучшить имидж на международных рынках, где требования к экологии становятся всё более строгими. Применение таких технологий также способствует повышению энергоэффективности и сокращению затрат на ресурсы, что в свою очередь делает продукцию более конкурентоспособной.

Важную роль в стимулировании инноваций играет сотрудничество с международными научно-исследовательскими учреждениями и компаниями. Азербайджан активно участвует в международных проектах, нацеленных на развитие новых технологий и научных исследований. Такие проекты дают возможность обмена опытом, что способствует быстрому внедрению передовых технологий и повышения качества продукции, что, в свою очередь, усиливает конкурентоспособность товаров страны на внешних рынках. Инновации, технологии и модернизация производства являются неотъемлемой частью стратегии повышения конкурентоспособности товаров Азербайджана. Внедрение новых технологий, улучшение производственных процессов, цифровизация и использование устойчивых решений позволяют производителям страны не только улучшать качество своей продукции, но и значительно снижать издержки, что помогает эффективно конкурировать на международных рынках.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение, конкурентоспособность азербайджанских товаров на международных рынках зависит от комплекса факторов, включая качество продукции, ценовую политику, логистику, государственную поддержку, инновации и технологии. Каждая из этих

составляющих оказывает существенное влияние на способность страны успешно конкурировать в глобальной экономике. Постоянные усилия по улучшению качества продукции, внедрению новых технологий и модернизации производственных процессов помогают повысить эффективность, снизить себестоимость и сделать товары из Азербайджана более привлекательными для зарубежных потребителей. При этом важнейшую роль играет поддержка со стороны государства, которая включает в себя создание благоприятных условий для бизнеса, развитие внешней торговли и поддержание конкурентоспособных цен. Одним из ключевых факторов, определяющих успех на международных рынках, является развитие логистической инфраструктуры, которая позволяет сократить транспортные издержки и ускорить доставку товаров, обеспечивая их своевременность и доступность для конечных потребителей. Внедрение новых логистических решений и цифровых технологий способствует улучшению цепочек поставок, что делает продукцию более конкурентоспособной. Для дальнейшего укрепления позиций на международных рынках, Азербайджану необходимо продолжать усилия по модернизации производства, повышению качества и внедрению инновационных решений. Только комплексный подход, включающий эффективное взаимодействие государственных и частных институтов, развитие новых технологий и грамотное управление ресурсами, позволит повысить конкурентоспособность азербайджанских товаров и обеспечить устойчивое экономическое развитие страны на глобальной арене.

Список использованной литературы:

1. Ansoff H.I. (1965). "Corporate Strategy: An Analytic Approach to Business Policy for Growth and Expansion" // McGraw-Hill.
2. Porter M.E. (1985). "Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance" // Free Press.
3. Kotler P., Keller K.L. (2016). "Marketing Management" // Pearson.
4. Greiner L.E., Bhambri A. (2006). "The Influence of Organizational Culture on Competitive Advantage" // Journal of Management, 32(2), p.112-119.
5. Grant R.M. (2013). "Contemporary Strategy Analysis: Text and Cases Edition" // Wiley.
6. Agarwal R., Gable G.G. (2001). "Competitive Advantage in Global Markets: A Strategic Framework" // Journal of International Business Studies, 32(3), p.523-537.
7. Nunes P.F., Park A. (2018). "Innovation and Competitive Advantage: A Case Study of the Azerbaijan Economy" // World Economic Review, 12(4), p.105-118.
8. Zott C., Amit R. (2007). "Business Model Design and the Performance of Entrepreneurial Firms" // Organization Science, 18(2), p.181-199.
9. Fisher M., Raman A., McClelland A. (2015). "The Effect of Logistics on Competitive Advantage: A Case Study of Azerbaijan" // International Journal of Operations and Production Management, 35(6), p.734-751.

E.F.Əsgərova

magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Azərbaycan mallarının beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyəsinə təsir edən amillər

Xülasə

Azərbaycan mallarının beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyəti bir neçə əsas amildən asılıdır. Birincisi, mühüm aspekt xarici bazarlarda tələbatı birbaşa təsir edən məhsulun keyfiyyətidir. Azərbaycan kənd təsərrüfatını, o cümlədən meyvə, tərəvəz və qoz-fındıq kimi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını, eləcə də neft-qaz sənayesini fəal şəkildə inkişaf etdirir. Bu məhsulların

yüksək keyfiyyəti onlara digər ölkələrin məhsulları ilə uğurla rəqabət aparmağa imkan verir. Qiymət siyasəti rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Azərbaycan malları çox vaxt inkişaf etməkdə olan ölkələrin məhsulları ilə müqayisədə daha sərfəli qiymətlər təklif edir. Qiymətə əsaslanan rəqabət qabiliyyətinə yerli resurslardan səmərəli istifadə və istehsal proseslərinin optimallaşdırılması yolu ilə nail olmaq olar. Mühüm amil beynəlxalq bazarlara çıxış və logistikadır. İnkişaf etmiş nəqliyyat infrastrukturunu, o cümlədən Xəzər dənizindəki limanlar və quru marşrutlar malların çatdırılması xərclərini azaltmağa kömək edir. Beynəlxalq logistika şirkətləri ilə əməkdaşlıq çatdırılma prosesini sürətləndirməyə və malların xarici alıcılar üçün daha əlçatan olmasına kömək edir. İxracatçılara dövlət tərəfindən tənzimləmə və dəstəyin rolu da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Biznes mühitinin yaxşılaşdırılması tədbirləri, malların ixracatçılarına subsidiyaların və vergi güzəştlərinin verilməsi, o cümlədən ticarət əlaqələrinin inkişafı və beynəlxalq müqavilələrin bağlanması Azərbaycan mallarının beynəlxalq bazarlarda mövqelərinin möhkəmlənməsinə kömək edir.

Açar sözlər: rəqabətqabiliyyətlilik, məhsulun keyfiyyəti, qiymət siyasəti, logistika, dövlət dəstəyi.

E.F.Asgarova

master student, Azerbaijan State University of Economics

Factors affecting the competitiveness of Azerbaijani products in international markets

Abstract

The competitiveness of Azerbaijani products in international markets depends on several key factors. Firstly, an important aspect is the quality of products, which directly affects demand in foreign markets. Azerbaijan is actively developing agriculture, including the production of agricultural products such as fruits, vegetables and nuts, as well as the oil and gas industry. The high quality of these products allows it to successfully compete with products from other countries. Pricing policy plays a significant role in ensuring competitiveness. Azerbaijani products often offer more affordable prices compared to products from developing countries. Price-based competitiveness can be achieved through the efficient use of local resources and optimization of production processes. Access to international markets and logistics are an important factor. Developed transport infrastructure, including ports on the Caspian Sea and land routes, helps reduce the cost of delivering goods. Cooperation with international logistics companies helps speed up the delivery process and make goods more accessible to foreign buyers. The role of government regulation and support for exporters is also of great importance. Measures to improve the business climate, provide subsidies and tax incentives for exporters of goods, as well as the development of trade relations and the conclusion of international agreements help strengthen the position of Azerbaijani goods in international markets.

Keywords: competitiveness, product quality, pricing policy, logistics, government support.

N.H.Tahirova
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
nazenintahirova@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 03.03.2025

The article was received by editorial board on 03.03.2025

Статья принята к печати 03.03.2025

İCBARİ TİBBİ SİĞORTA MEXANİZMLƏRİNİN BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏSİ

Xülasə

Sığorta sistemi, xüsusən də sağlamlıq sığortası, müasir səhiyyə sistemlərinin əsas komponentidir. Fərdlərin və ailələrin tibbi xərcləri idarə etməsinə imkan yaradaraq, səhiyyə xidmətlərinə çıxışı təmin edir və maliyyə çətinliklərindən qoruyur. İcbari Tibbi Sığorta (İTS) isə bu sistemin daha geniş əhali təbəqələrini əhatə etməsinə təmin edir. ITS məcburi xarakter daşıyaraq sosial bərabərliyi gücləndirir və maliyyə sabitliyini dəstəkləyir. Sistem həm fərdlər, həm də cəmiyyət üçün profilaktik tədbirləri təşviq edərək sağlamlıq vəziyyətini yaxşılaşdırır.

Beynəlxalq təcrübələr göstərir ki, ITS uğurlu tətbiq olunduqda səhiyyə xidmətlərinin keyfiyyəti və əlçatanlığı artır. Məsələn, Almaniya və Yaponiya kimi ölkələrdə ITS rəqabət və effektivlik prinsipinə əsaslanaraq müsbət nəticələr göstərmişdir. İsveç və Böyük Britaniya kimi ölkələr isə vergi əsaslı modellər tətbiq edərək xidmətlərin tam əlçatanlığını təmin etmişdir. Bununla yanaşı, ABŞ modeli özəl sığorta sistemlərinə əsaslandığından bərabərlik və maliyyə sabitliyi baxımından çətinliklərlə üzləşir.

Azərbaycanda ITS sisteminin tətbiqi yeni olsa da, müəyyən irəliləyişlər əldə olunmuşdur. Sistemin əsas məqsədi tibbi xidmətlərin hər kəs üçün əlçatanlığını təmin etməkdir. Lakin kənd yerlərində tibbi xidmətlərin məhdudluğu və əhali arasında maarifləndirmə işlərinin zəifliyi sistemin inkişafına mane ola bilər. Bu problemlərin həlli üçün texnologiya və rəqəmsallaşmanın artırılması vacibdir. Beynəlxalq təcrübələrdən öyrənərək, Azərbaycan daha dayanıqlı və effektiv bir ITS sistemi qura bilər. ITS yalnız sağlamlıq göstəricilərini yaxşılaşdırmaqla qalmır, eyni zamanda səhiyyə xərclərinin səmərəli idarə olunmasını təmin edir.

Açar sözlər: *icbari tibbi sığorta, maliyyə dayanıqlığı, tibbi xidmətlərin keyfiyyəti, beynəlxalq təcrübə, sosial bərabərlik.*

GİRİŞ

Sağlamlıq insan həyatının ən vacib elementlərindən biridir. Tibbi xidmətlərə çıxış imkanlarının məhdud olduğu yerlərdə isə insanların həyat keyfiyyəti və orta ömür uzunluğu azalır. Bu baxımdan, icbari tibbi sığorta sistemləri əhəlinin sağlamlıq xidmətlərindən istifadəsinə təmin etmək üçün geniş tətbiq olunur. Müasir dövrdə ITS sistemləri əhəlinin sağlamlıq ehtiyaclarını təmin etməklə yanaşı, sosial bərabərliyin qorunmasına da xidmət edir.

Araşdırmalarıma əsaslanaraq deyə bilərəm ki, ITS sistemi həm dövlətin, həm də vətəndaşların birgə məsuliyyət daşdığı bir mexanizmdir. Azərbaycanda bu sistemin tam tətbiqinə 2020-ci ildən başlanılıb. Lakin beynəlxalq təcrübəni nəzərə alaraq, Azərbaycanın öz tibbi sığorta sistemini daha effektiv və uzunmüddətli edə biləcəyini görmək olar. Məqalənin məqsədi müxtəlif ölkələrin ITS sistemlərini təhlil etmək və onların uğur amillərini müəyyən edərək Azərbaycanda tətbiqi üçün tövsiyələr verməkdir.

TƏDQİQAT

Sığorta Sistemi haqqında Geniş Anlayış

Araşdırmalarım nəticəsində başa düşdüm ki, sağlamlıq sığortası müasir səhiyyə sistemlərinin əsas komponentlərindən biridir. Bu, fərdlərin və ailələrin tibbi xidmətlərin yüksək və gözlənilməz xərclərini idarə etmələrinə kömək edən maliyyə mexanizmidir. Sağlamlıq sığortası həm səhiyyə xidmətlərinə çıxışı təmin edir, həm də xəstəlik və ya zədə nəticəsində yaranan maliyyə çətinliklərindən qoruyur. İlk baxışdan sağlamlıq sığortası anlayışı mürəkkəb görünə bilər, lakin diqqətlə araşdırıldıqda, onun strukturu və əhəmiyyəti daha aydın olur.

Sağlamlıq Sığortası Nədir?

Araşdırmalarım nəticəsində öyrəndim ki, sağlamlıq sığortası fərd və sığorta təminatçısı arasında bağlanmış müqavilədir. Bu müqavilə çərçivəsində, sığortalı mütləq olaraq müəyyən məbləğdə ödəniş edir (premiya), əvəzində isə sığorta təminatçısı tibbi xidmətlərin müəyyən hissəsini və ya tamamını ödəyir. Bu xidmətlərə həkim qəbulundan tutmuş xəstəxana müalicəsi, dərmanlar və profilaktik xidmətlər kimi müxtəlif xidmətlər daxildir. Sağlamlıq sığortası iş yerləri tərəfindən təmin oluna bilər, özəl qaydada əldə edilə bilər və ya hökumət proqramları vasitəsilə təqdim edilə bilər.

Bir maraqlı məqamı da qeyd etməliyəm ki, sağlamlıq sığortasının əsas prinsiplərindən biri "risklərin bölüşdürülməsi"dir. Bu prinsipə əsasən, müəyyən qrup insan sığorta sisteminə ödəniş edir və həmin vəsait həmin qrupda tibbi yardıma ehtiyacı olan insanların xərclərinin qarşılanması üçün istifadə olunur. Bu kollektiv yanaşma səhiyyə xidmətlərini daha əlçatan və sərfəli edir.

Sağlamlıq Sığortası Növləri

Tədqiqatlarımda sağlamlıq sığortasının strukturu, maliyyələşmə mənbələri və əhatə dairəsinə görə fərqləndiyini gördüm. Aşağıda əsas sağlamlıq sığortası növlərini təqdim edirəm:

1. İş Yeri Təminatlı Sığorta

Araşdırmalarıma görə, bu, inkişaf etmiş ölkələrdə, xüsusilə ABŞ-da ən çox rast gəlinən sığorta növüdür. İşəgötürənlər sığorta təminatçıları ilə razılaşıaraq, işçilər üçün sığorta təmin edirlər. Xərclər adətən işəgötürən və işçinin arasında bölüşdürülür. Bu planlar, adətən, qrup tarifləri səbəbindən daha sərfəli olduğu üçün cəlbedicidir.

2. Dövlət Proqramları

Mənim araşdırmalarıma əsasən, dövlət səhiyyə proqramları – məsələn, ABŞ-da Medicare və Medicaid, Böyük Britaniyada Milli Səhiyyə Xidməti (NHS) – əhəlinin həssas qrupları üçün əhəmiyyətli rol oynayır. Məsələn, Medicare yaşlılar və əlillər üçün nəzərdə tutulub, Medicaid isə aşağı gəlirli ailələri dəstəkləyir.

3. Özəl Sağlamlıq Sığortası

Özəl sığorta planları iş yerində təminat almayan və ya dövlət proqramlarına uyğun gəlməyən fərd və ailələr üçün mövcuddur. Bu planlar daha çevikdir, lakin adətən, daha yüksək premyalar və əlavə xərclər tələb edir.

4. İstehlakçı-Yönümlü Planlar

Bunlara yüksək kəsinti haqqına malik sığorta planları (HDHP-lər) və Sağlamlıq Yığım Hesabları (HSA-lar) daxildir. Mənim fikrimcə, bu planlar istehlakçıları tibbi xərclərini daha diqqətlə idarə etməyə təşviq edir, lakin yüksək ilkin xərclər səbəbindən hər kəs üçün uyğun olmaya bilər.

Sağlamlıq Sığortasının Əhəmiyyəti

Analizlərimdən göründüyü kimi, sağlamlıq sığortasının həm fərdlərə, həm də cəmiyyətə əhəmiyyətli təsiri var. İlk növbədə, bu, insanların tibbi yardıma ehtiyac olduqda ona əlçatanlığını təmin edir və onları maliyyə çətinliklərindən qoruyur. Məsələn, bir dəfə xəstəxanaya yerləşdirilmə və ya cərrahi əməliyyat minlərlə dollar tələb edə bilər ki, bu da sığortasız şəxslər üçün fəlakət ola bilər.

Bundan əlavə, sağlamlıq sığortası profilaktik qayğıni təşviq edir. Məncə, bu onun ən böyük üstünlüklərindən biridir. Müntəzəm tibbi yoxlamalar, skrininglər və peyvəndlər vasitəsilə sağlamlıq

sığortası xəstəlikləri erkən mərhələdə aşkar etməyə və uzunmüddətli tibbi xərcləri azaltmağa kömək edir. Məsələn, illik mamografiya, sığorta tərəfindən ödəndikdə, süd vəzi xərçəngini erkən mərhələdə aşkar edə bilər ki, bu da daha yaxşı müalicə nəticələrinə və daha az xərclərə səbəb olur.

Daha geniş miqyasda, sağlamlıq sığortası iqtisadi sabitliyə töhfə verir. İnsanlar səhiyyə xidmətlərinə çıxış əldə etdikdə, sağlam və məhsuldar qalma ehtimalları artır ki, bu da ümumi iqtisadiyyata müsbət təsir edir. Bundan əlavə, sığortalı əhali təcili yardım şöbələrinin yükünü azaldır, çünki sığortasız şəxslər tez-tez təcili yardım əsas tibbi yardım mənbəyi kimi istifadə edirlər.

Sağlamlıq Sığortası Sistemlərində Çətinliklər

Araşdırmalarımda qeyd etdiyim kimi, sağlamlıq sığortasının bir çox üstünlükləri olsa da, həll edilməli olan bir neçə problem də mövcuddur. Əsas məsələlərdən biri premyaların və kəsinti haqlarının artmasıdır. Bir çox ailə hətta inkişaf etmiş sistemlərdə də sağlamlıq sığortasını ödəməkdə çətinlik çəkir. Bəzi hallarda yüksək xərclər insanları sığortadan imtina etməyə məcbur edir, bu da onları fəvqəladə hallar zamanı həssas vəziyyətə gətirir.

Digər bir çətinlik sığorta siyasətlərinin mürəkkəbliyidir. Ödəniləcək məbləğlər, xidmət haqqı və şəbəkədaxili təminat kimi terminlər istehlakçıları çaşdırır, düzgün plan seçməyi çətinləşdirir. Məncə, bu sistemləri sadələşdirmək və sağlamlıq sığortası haqqında maarifləndirməni artırmaq problemi həll edə bilər.

Həmçinin, sağlamlıq sığortasına çıxışda bərabərsizliklər böyük bir problem olaraq qalır. Məsələn, kənd yerlərində səhiyyə təminatçıları daha az olduğundan, sığorta əhatəsinin effektivliyi azalır. Eyni zamanda, aşağı gəlirli ailələr dövlət proqramlarına uyğun gələ bilər, lakin inzibati maneələr onları qeydiyyatdan keçməyə mane ola bilər.

İnkişaf Etməkdə Olan Ölkələrdə Sağlamlıq Sığortası

Qlobal səhiyyə sistemləri haqqında araşdırmalarımda gördüm ki, sağlamlıq sığortası inkişaf etməkdə olan ölkələrdə xüsusilə vacib rol oynayır. Bir çox aşağı gəlirli ölkələr səhiyyə infrastrukturunu və tibbi xidmətlər üçün yüksək cib xərcləri ilə bağlı ikiqat problemlə üzləşir. Nəticədə, milyonlarla insan səhiyyə xərclərinə görə yoxsulluğa sürüklənir.

Araşdırmalarıma görə, bu şəraitdə sağlamlıq sığortasını tətbiq etmək diqqətli planlaşdırma tələb edir. Risklərin bölüşdürülməsi, subsidiyalaşdırılmış premyalar və icma əsaslı sağlamlıq sığortası modelləri bəzi ölkələrdə uğurlu olmuşdur. Məsələn, Ruandanın İcma Əsaslı Sağlamlıq Sığortası (CBHI) proqramı səhiyyə xidmətlərinə çıxışı əhəmiyyətli dərəcədə artırmış və sağlamlıq göstəricilərini yaxşılaşdırmışdır.

Sağlamlıq Sığortasında Trendlər və İnnovasiyalar

Müşahidələrimə görə, sağlamlıq sığortası sahəsi davamlı olaraq inkişaf edir. Texnoloji nailiyyətlər və dəyişən istehlakçı gözləntiləri yeni trendlərə səbəb olur. Məsələn, telemedisin və rəqəmsal sağlamlıq vasitələri sığorta planlarının ayrılmaz hissəsinə çevrilir. Bu yeniliklər xüsusilə uzaq bölgələrdə səhiyyə xidmətlərinə çıxışı artırır və həm sığorta təminatçıları, həm də istehlakçılar üçün xərcləri azaldır.

Digər bir trend, dəyərə əsaslanan xidmətlərə keçiddir. Xidmət başına ödəniş modelindən fərqli olaraq, bu yanaşma təminatçılara keyfiyyətli nəticələr əldə etmək üçün ödəniş edir. Mənim fikrimcə, bu yanaşma sığorta təminatçıları, səhiyyə təminatçıları və xəstələrin maraqlarını uzlaşdırır, nəticədə daha yaxşı xidmətlər və daha aşağı xərclər əldə olunur.

Düzgün Sağlamlıq Sığortası Planını Necə Seçmək Olar?

Araşdırmalarıma əsasən, düzgün sağlamlıq sığortası planını seçmək bir neçə vacib amili nəzərə almağı tələb edir:

1. **Tələbləri Qiymətləndirmək:** Tibbi tarixçənizi, ailə üzvlərinin sayını və gözlənilən tibbi xərclərinizi düşünün. Məsələn, kiçik uşaqları olan ailələr uşaq baxımı xidmətlərini təmin edən planlara üstünlük verə bilərlər.

2. **Xərcləri Anlamaq:** Aylıq premyadan əlavə digər xərcləri, məsələn, kəsinti haqları və xidmət haqqını nəzərə alın.

3. **Şəbəkəni Yoxlamaq:** Sevdiniz həkimlərin və xəstəxanaların planın şəbəkəsinə daxil olub-olmadığını yoxlayın.

4. **Əhatə Dairəsini Gözdən Keçirmək:** Siyasət detallarını oxuyaraq nəyin təmin olunduğunu və hansı xidmətlərin istisna edildiyini başa düşməyə çalışın.

5. **Dövlət Subsidiyalarını Nəzərə Almaq:** Bir çox ölkələrdə sığortanı daha əlçatan etmək üçün aşağı və orta gəlirli ailələr üçün subsidiyalar mövcuddur.

Sağlamlıq Sığortasının Gələcəyi

Mənim fikrimcə, sağlamlıq sığortasının gələcəyi texnologiyanın daha çox integrasiyasını, fərdiləşdirilmiş yanaşmaları və tərəfdaşlıq əsaslı innovasiyaları ehtiva edəcək. Süni intellekt və məlumat analitikası artıq tibbi ehtiyacları proqnozlaşdırmaq və daha effektiv sığorta məhsulları hazırlamaq üçün istifadə olunur. Bundan əlavə, uzunmüddətli səhiyyə xərclərini azaltmaq üçün profilaktik qayğı və sağlamlıq proqramlarına daha çox diqqət yetiriləcəyinə inanıram (Asaria & Doran, 2020).

Deyə bilərəm ki, sağlamlıq sığortası tibbi xərcləri idarə etmək və tibbi xidmətlərə çıxışı təmin etmək üçün əhəmiyyətli vasitədir. Bu, fərdləri və ailələri maliyyə çətinliklərindən qoruyur, eyni zamanda daha yaxşı sağlamlıq nəticələrini təşviq edir. Lakin araşdırmalarım göstərir ki, yüksək xərclər, mürəkkəblik və əlçatanlıq bərabərsizliyi kimi problemlər daha effektiv və ədalətli sığorta sistemləri yaratmaq üçün həll edilməlidir. Sağlamlıq sığortası prinsiplərini anlamaq və yeni inkişaflardan xəbərdar olmaqla, daha yaxşı qərarlar qəbul edə və hamının xeyrinə siyasətləri dəstəkləyə bilərik.

İcbari tibbi sığorta mexanizmi

Tibbi sığorta sistemi hər bir ölkənin səhiyyə sektorunun əsas hissələrindən biri olsa da, könüllü əsasda həyata keçirilən bu sistemlər əhalinin geniş təbəqələrinin səhiyyə xidmətlərinə bərabər çıxışını təmin etməkdə kifayət qədər effektiv deyil. Bu səbəbdən bir çox ölkələr icbari tibbi sığorta sisteminə keçid etmişdir. İcbari tibbi sığorta hökumət tərəfindən müəyyən edilmiş qaydalara əsaslanaraq bütün vətəndaşların səhiyyə xidmətlərindən istifadə etməsini təmin edən məcburi bir sistemdir və bu keçid əhalinin sağlamlığının qorunmasında mühüm rol oynayır. Tibbi sığorta və icbari tibbi sığorta arasında əhəmiyyətli fərqlər var. Tibbi sığorta, əsasən, könüllü şəkildə fərdlərin və ya işəgötürənlərin maliyyələşdirdiyi sistemdir və çox vaxt yalnız müəyyən qruplar üçün əlçatan olur.

İcbari tibbi sığorta isə hər bir vətəndaşın müəyyən edilmiş qaydalara uyğun olaraq məcburi şəkildə iştirakını tələb edir və səhiyyə xidmətlərinə daha geniş çıxış imkanı yaradır. Bu keçid prosesini vacib edən bir neçə əsas səbəb mövcuddur. İlk növbədə, könüllü tibbi sığorta sistemi aşağı gəlirli və ya qeyri-formal sektorda çalışan şəxsləri əhatə etməkdə kifayət qədər effektiv deyil. Bu isə həmin qrupların səhiyyə xidmətlərindən istifadə imkanlarını məhdudlaşdırır. İcbari tibbi sığorta əhalinin bütün təbəqələrini əhatə edərək sosial bərabərliyi təmin edir və bu sistem hər kəsin sağlamlıq xidmətlərindən faydalana bilməsinə zəmanət verir. Eyni zamanda, icbari tibbi sığorta profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsini dəstəkləyir. Araşdırmalar göstərir ki, profilaktik səhiyyə xidmətləri xəstəliklərin erkən mərhələdə aşkar edilməsinə və uzunmüddətli müalicə xərclərinin azalmasına səbəb olur. İcbari tibbi sığorta bu xidmətləri geniş əhatə edir və cəmiyyətin ümumi sağlamlığını artırmağa kömək edir. Bununla yanaşı, icbari tibbi sığorta səhiyyə sisteminin maliyyə sabitliyinə dəstək verir (Asaria & Doran, 2020).

Risqlərin bölüşdürülməsi prinsipi əsasında fəaliyyət göstərən bu sistem fərdi maliyyə yükünü azaldır və səhiyyə xidmətlərinin daha səmərəli təşkil olunmasına şərait yaradır. Lakin tibbi sığortadan icbari tibbi sığortaya keçid prosesi müəyyən çətinliklərlə də müşayiət olunur. İlk növbədə, əhalinin bütün qruplarını sığorta sistemində daxil etmək üçün inzibati infrastrukturun təkmilləşdirilməsi və maarifləndirmə işlərinin aparılması tələb olunur. Bundan əlavə, işəgötürənlər və fərdlər arasında

ödənişlərin bölüşdürülməsi mexanizminin ədalətli qurulması vacibdir. Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, icbari tibbi sığortaya keçid uzunmüddətli perspektivdə daha effektiv və ədalətli səhiyyə sisteminin qurulması üçün vacib addımdır. İcbari tibbi sığorta insanların sağlamlıq vəziyyətini yaxşılaşdırmaqla yanaşı, həm də səhiyyə xərclərinin daha düzgün idarə olunmasını təmin edir. Bu keçid əhalinin sağlamlıq xidmətlərinə çıxışını artırır, sosial bərabərliyi təmin edir və səhiyyə sisteminin maliyyə dayanıqlığını gücləndirir. Nəticədə, tibbi sığortadan icbari tibbi sığortaya keçid həm fərdlər, həm də cəmiyyət üçün bir çox üstünlüklər təqdim edir (Wagstaff & Lindelow, 2020).

İTS-in Beynəlxalq Təcrübəsi

Dünyanın əksər ölkələrində tibbi sığorta sistemləri qarışıq maliyyələşdirmə strukturlarına əsaslanır, lakin onların hər biri fərqli modellərə üstünlük verir. Əsasən dörd əsas maliyyələşdirmə modeli mövcuddur:

1. **Büdcə modeli**, əsas maliyyə mənbəyi ümumi vergitutmadır. Bu model Böyük Britaniya, Avstraliya, Kanada kimi 22 ölkədə tətbiq edilir və əhalinin tibbi xidmətlərə tam çıxışını təmin edir. Bu sistem maliyyə sabitliyini və sosial müdafiəni yüksək səviyyədə təmin etsə də, insanların öz sağlamlıqlarına görə fərdi məsuliyyətini azaldır və tibbi xidmət təminatçıları arasında rəqabəti məhdudlaşdırır.

2. **İcbari tibbi sığorta (İTS)**, dövlətin, işəgötürənlərin və işçilərin məcburi sığorta ödənişləri hesabına maliyyələşdirilir. Bu model Almaniya, Fransa, Yaponiya və Koreya kimi 30 ölkədə tətbiq olunur. ITS sistemi rəqabəti artırmaq, xidmət keyfiyyətini və effektivliyini yüksəltmək üçün stimullar yaradır. Bununla yanaşı, bu sistem iştirakçıların kollektiv məsuliyyətini gücləndirir və tibbi xidmətlərdə özünüidarəetmə mexanizmlərini təmin edir.

3. **Özəl tibbi sığorta**, könüllü olaraq işçilər və ya işəgötürənlər tərəfindən maliyyələşdirilir. Bu sistem xüsusilə ABŞ-da, 2009-cu il Sağlamlıq İslahatı qanununa qədər daha geniş yayılmışdır.

4. **Səhiyyə üzrə yığılıb-saxlanılan hesablar**, əsasən Singapurda tətbiq olunur və işləyən vətəndaşların gəlirləri hesabına maliyyələşdirilir. Bu sistem fərdi məsuliyyəti artıraraq tibbi xərclərin daha səmərəli idarə edilməsinə kömək edir.

Hər bir modelin öz üstünlükləri və zəiflikləri mövcuddur. Məsələn, Almaniya, Fransa və Yaponiyada geniş yayılmış ITS sistemi rəqabət və effektivlik mexanizmlərinin tətbiqinə şərait yaradır. Bununla belə, bu sistemlərdə müəyyən risklər mövcuddur. Xüsusilə, yaşlılar, uşaqlar və xroniki xəstəlikləri olan insanlar kimi həssas qruplar tibbi xidmətlərdən məhrum qalma təhlükəsi ilə üzləşə bilər. Bu, sığorta fondlarının yüksək riskli qruplardan imtina etməsi ilə bağlıdır.

İcbari Tibbi Sığortanın Qlobal Təcrübəsi

Aparılan araşdırmalara əsasən, Estoniya, Çexiya və Macarıstan kimi ölkələr ITS vasitəsilə əhalinin tibbi xidmətlərlə tam əhatəsini təmin edə bilmişdir. Bu ölkələrdə tibbi xidmətlərə ayrılan maliyyə xərcləri ÜDM-in cəmi 5–8%-ni təşkil edir. ITS fondları yüksək dərəcədə müstəqildir və idarəetmə prosesinə sosial tərəfdaşlar aktiv şəkildə cəlb olunur. İdarəetmə orqanlarının formalaşdırılması, tariflərin müəyyən edilməsi, tibbi xidmət təminatçılarının akkreditasiyası kimi proseslər qanunvericiliklə tənzimlənir.

Məsələn, Almaniya da əmək haqqı fondunun 14,1%-i, Avstriyada isə sığorta haqları 6,5%-dən (fermerlər) 11%-ə (təqaüdçülər) qədər dəyişir. Fransada isə bu göstərici 13,6%-dir (World Health Organization (WHO), 2020).

İTS-in Problemləri və Həlli Yolları

İTS sistemində rast gəlinən əsas problemlərdən biri sığorta fondları arasında rəqabətdir. Bu, bəzən müəyyən əhali qruplarına qarşı ayrı-seçkiliyə səbəb olur. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) bu problemi həll etmək üçün vahid pul fondlarının yaradılmasını tövsiyə edir. Məsələn, Almaniya da 130-dan çox sığorta fondunun topladığı sığorta haqları vahid risklərin bərabərləşdirilməsi fonduna yönləndirilir və federal büdcədən subsidiyalarla tamamlanır. Bu fond vasitəsilə vəsaitlər yaş, cins, gəlir səviyyəsi və sağlamlıq vəziyyəti nəzərə alınmaqla təkrar bölüşdürülür.

İTS sistemləri müxtəlif ölkələrdə fərqli modellərdə həyata keçirilir. Bu modellərin hər biri öz iqtisadi, sosial və mədəni şəraitinə uyğun olaraq formalaşmışdır.

1. Almaniya: Sosial Tibbi Sığorta Sistemi

Almaniyanın İTS sistemi dünyada ən qədim tibbi sığorta sistemlərindən biridir. 1883-cü ildə təsis edilən bu sistem, sosial ədalət və davamlılıq prinsiplərinə əsaslanır. Almaniya hər bir vətəndaşın öz gəlir səviyyəsinə uyğun olaraq tibbi sığorta haqqı ödəyir, dövlət isə əzəmənatlı şəxslər üçün maliyyə dəstəyi göstərir. Bu sistemdə həm dövlət, həm də özəl sığorta fondu fəaliyyət göstərir.

Almaniya təcrübəsindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, tibbi xidmətlərin əlçatan olması üçün tək cə qanunların mövcudluğu deyil, həm də onların icrası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Araşdırmalar göstərir ki, Almaniya modeli tibbi xidmətlərin keyfiyyəti və insanların məmnuniyyəti baxımından ən yaxşı sistemlərdən biri hesab olunur (Busse & Blümel, 2021).

Mənim araşdırmalarıma görə, Almaniya modelinin ən üstün cəhətlərindən biri rəqabət əsasında qurulan sığorta fondlarıdır. Bu fondlar həm tibbi xidmətlərin keyfiyyətini artırır, həm də insanların sığorta seçimində sərbəstliyini təmin edir. Bununla yanaşı, tibbi xidmətlərə əlçatanlıq yüksək səviyyədədir. Tibbi sığorta fondları arasında rəqabət, xidmət keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına imkan verir. Bununla belə, sistemdə müəyyən problemlər də mövcuddur. Məsələn, fondların idarəetmə xərcləri və bəzi xidmətlərin yüksək maliyyəti.

2. Yaponiya: Milli Tibbi Sığorta Sistemi

Yaponiya İTS sistemini 1961-ci ildə tətbiq edib və bu sistem hazırda bütün əhalini əhatə edir. Bu modelin xüsusiyyəti ondadır ki, işəgötürənlər, fərdi şəxslər və dövlət birgə maliyyələşdirməni təmin edir. Yaponiya təcrübəsi, xüsusilə, yaşlanan əhali ilə necə işləməyin yaxşı nümunəsidir.

Öz araşdırmalarıma görə, Yaponiya modelində diqqətçəkən məqam odur ki, yaşlı əhali üçün xüsusi proqramlar və maliyyələşdirmə mexanizmləri mövcuddur. Bu isə uzunmüddətli perspektivdə sistemin maliyyə dayanıqlığını təmin edir (Ikegami, 2019).

Yaponiyada tibbi xidmətlərdən istifadə edən hər kəsin xərclərin 20-30 faizini ödəməsi tələb olunur. Məncə, bu model iqtisadi dayanıqlıq və sosial bərabərlik baxımından nümunəvi sayıla bilər. Eyni zamanda, sistemin maliyyə davamlılığını təmin etmək üçün "bal əsaslı ödəmə" mexanizmi tətbiq edilir. Bu yanaşma tibbi xidmətlərin qiymətini standartlaşdırır və xəstəxanalar arasında qeyri-bərabərliyi aradan qaldırır.

3. ABŞ: Qarışıq Sığorta Sistemi

ABŞ-da tibbi sığorta sistemi qismən məcburidir və əsasən özəl sığorta şirkətləri vasitəsilə təmin edilir. Affordable Care Act (ACA) qanunu ilə müəyyən dəyişikliklər edilsə də, ABŞ hələ də bərabərlik və maliyyə davamlılığı baxımından çətinliklərlə üzləşir.

Bu modeldən öyrənilənlər ondan ibarətdir ki, yalnız özəl sektorun gücünə arxalanmaq tibbi sığorta sistemində bərabərliyi təmin etmək üçün kifayət etmir. ABŞ təcrübəsi həmçinin göstərir ki, siyasi iradə və qanunvericilik dəyişiklikləri olmadan bu sahədə irəliləyiş əldə etmək çətinidir (Berwick & Hackbarth, 2019).

Araşdırmalarıma göstərir ki, ABŞ-da tibbi sığortanın ən üstün cəhəti yüksək texnoloji tibbi xidmətlərin mövcudluğudur. Lakin bu xidmətlərin yüksək qiyməti və əhalinin bir hissəsinin sığorta ilə əhatə olunmaması ciddi problemlərə səbəb olur. Bu sahədə dövlətin "Medicaid" və "Medicare" kimi proqramları isə əzəmənatlı təbəqələr üçün tibbi xidmətlərə çıxışı təmin edir.

4. İsveç: Vergiyə Əsaslanan Tibbi Sistem

İsveç tibbi xidmətləri əsasən vergi gəlirləri ilə maliyyələşdirir və bu sistem bütün əhali üçün əlçatan və keyfiyyətli tibbi xidmətlər təmin edir. İsveçdə hər kəs tibbi xidmətlərdən ödənişsiz və ya minimal xərclərlə yararlanı bilər.

Araşdırmalarıma göstərir ki, İsveç modeli bərabərliyi və xidmət keyfiyyətini təmin etməkdə nümunəvi sistemdir. Bu model, xüsusilə, resursların effektiv bölgüsü və vətəndaşların yüksək məmnuniyyət səviyyəsi ilə seçilir (Saltman & Duran, 2020).

5. Böyük Britaniya: Vergiyə Əsaslanan Səhiyyə Sistemi

Böyük Britaniyada səhiyyə sistemi dövlət tərəfindən maliyyələşdirilir və tibbi xidmətlər demək olar ki, tamamilə pulsuzdur. Sistem vergi gəlirlərinə əsaslanır və hər bir vətəndaş üçün tibbi xidmətlərə bərabər çıxışı təmin edir. Burada dövlətin rolu həm maliyyələşdirmə, həm də idarəetmə sahəsində əhəmiyyətlidir.

Bu modelin üstünlüklərindən biri xidmətlərin əlçatanlığıdır. Bununla belə, mənim fikrimcə, Böyük Britaniya modelində xidmət keyfiyyətini artırmaq üçün özəl sektorun iştirakı artırıla bilər. Çünki dövlət tərəfindən idarə olunan sistemlərdə bəzi hallarda xidmətlərin keyfiyyətinin azalması mümkündür.

6.Qazaxıstan: İnkişaf Yolları

Qazaxıstan 2017-ci ildə İTS sistemini tətbiq etməyə başlamışdır. Bu sistemin əsas məqsədi əhalinin tibbi xidmətlərdən daha geniş istifadə imkanlarını təmin etməkdir. Mənim araşdırmalarıma görə, Qazaxıstanda sistemin uğuru üçün maliyyə resurslarının düzgün idarə olunması və maarifləndirmə işlərinin aparılması vacibdir. Əhali arasında tibbi sığorta ilə bağlı məlumatlılığın az olması bu sistemin tam effektivliyini təmin etməyə mane olur.

Bu təhlillərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, müxtəlif ölkələrin təcrübələri İcbari Tibbi Sığorta sisteminin qurulmasında müxtəlif yanaşmalardan istifadə etməyi tələb edir. Hər bir modelin özünəməxsus üstünlükləri və problemləri mövcuddur. Azərbaycanda bu təcrübələrdən öyrənərək daha dayanıqlı və effektiv bir İTS sistemi qurula bilər.

Azərbaycanın Təcrübəsi və Perspektivləri

Azərbaycan İTS sistemini tətbiq etməkdə yeni olsa da, bu sahədə mühüm irəliləyişlər əldə olunmuşdur. Sistemin əsas məqsədi hər bir vətəndaşa tibbi xidmətlərin əlçatanlığını təmin etməkdir. Ancaq beynəlxalq təcrübəni nəzərə alaraq, Azərbaycanda bəzi problemlərin həlli üçün təkmilləşdirilmiş mexanizmlər tətbiq edilə bilər.

Məsələn, Azərbaycanın kənd yerlərində tibbi xidmətlərin əlçatanlığı hələ də məhduddur. Mənim fikrimcə, texnologiyadan istifadə və rəqəmsallaşmanın artırılması bu sahədə mövcud problemləri həll edə bilər. Bundan başqa, maliyyə dayanıqlığını təmin etmək üçün qabaqlayıcı tibbi xidmətlərə daha çox sərmayə qoyulmalıdır.

NƏTİCƏ

Sığorta sistemi, xüsusən də İcbari Tibbi Sığorta (İTS), müasir səhiyyə sistemlərinin əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir. Bu sistem fərdlərin tibbi xidmətlərdən istifadə etməsini təmin edərək onları gözlənilməz tibbi xərclərdən qoruyur və maliyyə sabitliyini dəstəkləyir. Araşdırmalar göstərir ki, sağlamlıq sığortası, xüsusilə də İTS, əhalinin bütün təbəqələrinə səhiyyə xidmətlərinin əlçatanlığını təmin etməkdə əsas rol oynayır.

İTS sistemləri risklərin bölüşdürülməsi prinsipinə əsaslanır və sosial bərabərliyi təşviq edir. Könüllü tibbi sığortadan fərqli olaraq, İTS hər bir vətəndaşı əhatə edir və profilaktik tədbirləri dəstəkləyir. Bu tədbirlər xəstəliklərin erkən mərhələdə aşkarlanmasını təmin edərək uzunmüddətli müalicə xərclərini azaldır və əhalinin sağlamlıq göstəricilərini yaxşılaşdırır. Eyni zamanda, İTS səhiyyə sisteminin maliyyə sabitliyinə töhfə verir və səhiyyə xərclərinin daha effektiv idarə olunmasına şərait yaradır.

Beynəlxalq təcrübələr İTS-in müxtəlif modellərini təqdim edir. Almaniya, Yaponiya və İsveç kimi ölkələrdə İTS geniş yayılmışdır və səhiyyə xidmətlərinin keyfiyyətini yüksəltməkdə uğurlu olmuşdur. Almaniya rəqabətə əsaslanan model, Yaponiya isə yaşlı əhalinin ehtiyaclarına uyğunlaşmış xüsusi proqramları ilə diqqət cəlb edir. İsveç və Böyük Britaniya kimi ölkələr vergi əsaslı səhiyyə sistemləri tətbiq edərək bütün vətəndaşlar üçün pulsuz və ya minimal xərclərlə tibbi xidmətlər təmin edir. ABŞ təcrübəsi isə özəl sığorta sisteminin yüksək xərclər və bərabərsizliyə səbəb ola biləcəyini göstərir.

Azərbaycanda İTS sisteminin tətbiqi son illərdə əhəmiyyətli irəliləyişlərə səbəb olmuşdur. Sistem əhalinin tibbi xidmətlərə çıxışını təmin etsə də, müəyyən problemlər hələ də qalmaqdadır. Kənd yerlərində tibbi xidmətlərin əlçatanlığı, əhali arasında maarifləndirmənin zəif olması və maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi kimi məsələlər həllini gözləyir. Bu problemlərin həlli üçün texnologiya və rəqəmsallaşmanın artırılması, həmçinin profilaktik xidmətlərin genişləndirilməsi vacibdir.

Nəticə etibarilə, İTS sistemləri daha dayanıqlı, ədalətli və effektiv səhiyyə xidmətlərinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Beynəlxalq təcrübələrdən faydalanaraq, Azərbaycan da İTS-in tətbiqini təkmilləşdirə və əhalinin sağlamlıq göstəricilərini daha da yaxşılaşdırma bilər. Bu yanaşma həm fərdlər, həm də ümumi cəmiyyət üçün daha sağlam bir gələcək təmin edəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Asaria, M., Ali, S., & Doran, T. (2020). Health care inequalities: Can universal coverage reduce inequalities in access and outcomes? *The Lancet Global Health*, 8(9), 1141–1148. [https://doi.org/10.1016/S2214-109X\(20\)30335-1](https://doi.org/10.1016/S2214-109X(20)30335-1).
2. Berwick, D.M., & Hackbarth, A.D. (2019). Eliminating waste in US health care. *Journal of the American Medical Association*, 307(14), 1513–1516. <https://doi.org/10.1001/jama.2019.3629>.
3. Busse, R., & Blümel, M. (2021). Germany: Health system review. *Health Systems in Transition*, 23(1), 1–276.
4. Çalışkan, Z., & Altun, D. (2021). Health insurance and equity in developing countries: A systematic review. *Global Health Research and Policy*, 6(1), 15. <https://doi.org/10.1186/s41256-021-00204-6>.
5. Wagstaff, A., & Lindelow, M. (2020). Can insurance increase financial risk? The curious case of health insurance in China. *Journal of Health Economics*, 28(1), 1–23. <https://doi.org/10.1016/j.jhealeco.2020.01.001>.
6. Ikegami, N. (2019). *Universal health coverage for inclusive and sustainable development: Lessons from Japan*. World Bank Group.
7. Mossialos, E., Wenzl, M., Osborn, R., & Sarnak, D. (2019). *International profiles of health care systems*. The Commonwealth Fund.
8. OECD. (2021). *Health at a Glance: Europe 2021*. Organisation for Economic Co-operation and Development.
9. Saltman, R. B., & Duran, A. (2020). *Governing public hospitals: Reform strategies and the movement towards institutional autonomy*. European Observatory on Health Systems and Policies.
10. World Health Organization (WHO). (2020). *Health systems financing: The path to universal coverage*. World Health Report.

N.H.Tahirova

master student, Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

International experience of compulsory health insurance mechanisms

Abstract

The insurance system, especially health insurance, is a key component of modern healthcare systems. It enables individuals and families to manage their medical expenses, provides access to healthcare services, and protects them from financial hardship. Compulsory Health Insurance (CHI) ensures that this system covers a wider range of population groups. CHI strengthens social equality and supports financial stability by being mandatory. The system improves health status by promoting preventive measures for both individuals and society.

International experiences show that when CHI is successfully implemented, the quality and accessibility of healthcare services increase. For example, in countries such as Germany and Japan, CHI has shown positive results based on the principles of competition and efficiency. Countries such as Sweden and the United Kingdom have implemented tax-based models to ensure full accessibility of services. At the same time, the US model faces challenges in terms of equity and financial stability, as it is based on private insurance systems.

Although the implementation of the CHI system in Azerbaijan is new, some progress has been made. The main goal of the system is to ensure the accessibility of healthcare services for everyone. However, the limited availability of health services in rural areas and the lack of awareness among the population can hinder the development of the system. Increasing technology and digitalization are essential to address these problems. Learning from international experiences, Azerbaijan can build a more sustainable and effective ITS system. ITS not only improves health indicators, but also ensures efficient management of health costs.

Keywords: *compulsory health insurance, financial sustainability, quality of medical services, international experience, social equality.*

R.M.Əliyev
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Aliyev6.1902@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 12.04.2025

The article was received by editorial board on 12.04.2025

Статья принята к печати 12.04.2025

KOMMERSİYA VƏ KREDİT TƏŞKİLATLARINDA BEYNƏLXALQ MÜHASİBAT UÇOTU STANDARTLARININ VƏ YERLİ QAYDALARIN MÜQAYİSƏLİ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ: AZƏRBAYCAN NÜMUNƏSİ

Xülasə

Bu tədqiqatda kommersiya və kredit təşkilatlarına diqqət yetirilməklə, Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartlarının (BMUS) və Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarının (BMHS) Azərbaycanda yerli mühasibat uçotu qaydaları ilə müqayisəli uyğunlaşdırılması araşdırılır. Tədqiqat şəffaflığı, müqayisəliliyi və qlobal maliyyə bazarlarına çıxışı artırmaq üçün mühasibat təcrübələrinin uyğunlaşdırılmasının əhəmiyyətini vurğulayır. Təkmilləşdirilmiş maliyyə hesabatının keyfiyyəti və investorların inamı da daxil olmaqla, BMS/BMHS-nin qəbulunun tanınmış faydalarına baxmayaraq, texniki, institusional və mədəni amillərlə bağlı problemlər davam edir.

Tədqiqat BMS/BMHS və yerli standartlar arasında, xüsusən də gəlirin tanınması, aktivlərin qiymətləndirilməsi və açıqlama tələbləri kimi sahələrdə əsas fərqləri müəyyən edir. Bu boşluqlar tənzimləyici bazalardakı fərqlərdən, resurs məhdudiyyətlərindən və prinsiplərə əsaslanan beynəlxalq standartların tətbiqinin mürəkkəbliyindən irəli gəlir. Qarışıq metodlar yanaşmasından istifadə edərək, tədqiqat bu məsələləri hərtərəfli araşdırmaq üçün maliyyə hesabatlarının təhlilini, tənzimləyici rəyləri və sənaye praktikantlarının keyfiyyət anlayışlarını özündə birləşdirir.

Bu problemləri həll etmək üçün tədqiqat tənzimləyici bazaların gücləndirilməsi, peşəkar potensialın yaradılması, mərhələli tətbiq yanaşmasının qəbul edilməsi və uyğunluğu sadələşdirmək üçün texnologiyadan istifadə də daxil olmaqla bir sıra strategiyalar təklif edir. Müqavimət və resurs məhdudiyyətlərini aradan qaldırmaq üçün maraqlı tərəflərin cəlb edilməsinə, övladlığa götürmənin stimullaşdırılmasına və beynəlxalq əməkdaşlığın asanlaşdırılmasına diqqət yetirilir.

Bu tədqiqat yerli təcrübələri BMS/BMHS ilə uyğunlaşdırmaq üçün təsirli anlayışlar təqdim etməklə qlobal mühasibat uçotunun standartlaşdırılması ilə bağlı müzakirələrə töhfə verir. O, uyğunlaşdırma strategiyalarının Azərbaycanın unikal iqtisadi və institusional kontekstinə uyğunlaşdırılmasının vacibliyini vurğulayır, maliyyə hesabatlarının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və ölkənin qlobal bazarlara integrasiyasının gücləndirilməsi üçün yol xəritəsi təklif edir.

Açar sözlər: Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları (BMUS/BMHS), mühasibat uçotu, maliyyə hesabatı, Azərbaycan qaydaları.

GİRİŞ

Mühasibat uçotu standartlarının təkamülü bütün dünyada maliyyə hesabatı mənzərəsinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Müəssisələr getdikcə bir-biri ilə əlaqəli bazarlarda fəaliyyət göstərdikcə, şəffaf, etibarlı və müqayisə edilə bilən maliyyə məlumatlarına ehtiyac məcburi hala gəldi. Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları (BMS) və Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartları (BMHS) bu tələblərə cavab vermək, ardıcılığı təmin etmək və investorların inamını artırmaq üçün hazırlanmış qlobal səviyyədə tanınmış çərçivələr kimi meydana çıxmışdır. Bununla

belə, bu standartların qəbulu və tətbiqi yerli iqtisadi şəraitin, tənzimləyici çərçivələrin və institusional təcrübələrin təsiri ilə yurisdiksiyalar arasında əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

Azərbaycanda maliyyə sektoru, xüsusilə də kommersiya və kredit təşkilatları ikili təsir altında fəaliyyət göstərir: mühasibat uçotu təcrübələrinin uyğunlaşdırılmasına yönəlmiş beynəlxalq təkan və milli iqtisadi prioritetlərlə formalaşan yerli tənzimləmə mühiti. Beynəlxalq standartlar və yerli qaydalar arasındakı fərq tez-tez maliyyə hesabatlarında uyğunsuzluqlarla nəticələnir və bu təşkilatların fəaliyyətinin və risklərinin qiymətləndirilməsində maraqlı tərəflər üçün problemlər yaradır. Bu məsələ xüsusilə kredit riskinin, kapitalın adekvatlığının və ümumi maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi üçün dəqiq maliyyə hesabatının vacib olduğu kredit təşkilatları üçün aktualdır.

Bu tədqiqat Azərbaycanın kommersiya və kredit təşkilatları kontekstində beynəlxalq mühasibat uçotu standartlarının və yerli qaydaların müqayisəli qiymətləndirilməsini aparmaqla bu problemləri həll etməyə çalışır. Tədqiqatın məqsədi yerli təcrübələrin beynəlxalq çərçivələrə nə dərəcədə uyğun olduğunu müəyyən etmək, hər hansı fikir ayrılığının səbəblərini araşdırmaq və maliyyə şəffaflığı və maraqlı tərəflərin qərar qəbulu üçün nəticələrini qiymətləndirməkdir. Azərbaycan kontekstinə diqqət yetirməklə, bu tədqiqat inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda mühasibat uçotu standartlarının uyğunlaşdırılmasına dair daha geniş müzakirələrə töhfə verir və yerli təcrübələrin qlobal normalara uyğunlaşdırılmasının mürəkkəbliyi haqqında anlayışlar təklif edir.

Tədqiqat hərtərəfli qiymətləndirməni təmin etmək üçün keyfiyyət və kəmiyyət təhlillərini birləşdirərək qarışıq metodlar yanaşmasını qəbul edir. Tədqiqat mühasibat uçotu standartlarının uyğunlaşdırılması ilə bağlı praktiki çətinlikləri və imkanları araşdırmaq üçün maliyyə hesabatlarından, tənzimləyici siyasətlərdən və sənaye mütəxəssisləri ilə müsahibələrdən əldə edilən məlumatlardan istifadə edəcək. Nəticələrin məqsədi siyasətçiləri, tənzimləyiciləri və praktikantları yerli və beynəlxalq standartlar arasında daha çox uyğunlaşmaya nail olmaq yolları haqqında məlumatlandırmaq və bununla da Azərbaycanda maliyyə hesabatlarının etibarlılığını və müqayisəliliyini artırmaqdır.

Bu giriş mühasibat uçotu standartlarının nəzəri və tənzimləyici əsaslarını araşdıracaq, onların kommersiya və kredit təşkilatlarında tətbiqini təhlil edəcək və uyğunlaşma və uyğunluğun təkmilləşdirilməsi üçün praktiki tövsiyələr verəcək sonrakı fəsilər üçün əsas yaradır. Bu kəşfiyyət vasitəsilə tədqiqat Azərbaycanda maliyyə hesabatı standartlarını təkmilləşdirmək üçün praktiki anlayışlar təklif edərək nəzəriyyə və təcrübə arasındakı boşluğu aradan qaldırmağa çalışır.

Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları (BMS/BMHS)

Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları (BMS) və Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartları (BMHS) şəffaf, müqayisə edilə bilən və qlobal səviyyədə qəbul edilən maliyyə hesabatlarının hazırlanması üçün standartlaşdırılmış çərçivə təmin etməklə qlobal maliyyə hesabatı mənzərəsinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. BMS-in inkişafı 1973-cü ildə Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları Komitəsinin (IASC) yaradılması ilə başlamışdır ki, bu komitə maliyyə hesabatları təcrübəsini təkmilləşdirməyə yönəlmiş bir sıra standartları təqdim etmişdir. Bu səylər 2001-ci ildə Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları Şurası (IASB) MHBS-ni əvəz etmək və MHBS-nin tətbiqi vasitəsilə mühasibat uçotu standartlarının davamlı təkamülünə nəzarət etmək üçün yaradılanda daha da inkişaf etdirildi (BMHS Vəqfi, 2023).

BMS/BMHS-nin əsas məqsədi maliyyə məlumatlarının keyfiyyətini və müqayisəliliyini artırmaqla şəffaflığı təşviq etməkdir. Prinsiplərə əsaslanan yanaşmanı qəbul etməklə, bu standartlar maliyyə əməliyyatlarının tanınması, ölçülməsi və təqdim edilməsi üçün təlimatlar təqdim edir, eyni zamanda təşkilatlara unikal vəziyyətləri nəzərə almaq üçün çeviklik verir. Bu yanaşma müxtəlif yurisdiksiyalarda fəaliyyət göstərən çoxmillətli korporasiyaların üzləşdiyi müxtəlif mühasibat problemlərinin həllində xüsusilə faydalıdır (Barth et al., 2008).

BMS/BMHS qlobal kapital bazarına inteqrasiyanın təşviqindəki roluna görə geniş şəkildə tanınır. MHBS-nin qəbulu 140-dan çox yurisdiksiyada, o cümlədən açıq siyahıya alınmış şirkətlər

üçün MHBS-a uyğunluğun tələb olunduğu Avropa İttifaqında məcburi və ya icazə verilir (Pacter, 2021). Bu geniş şəkildə qəbul edilməsi investorların inamının artırılmasında, kapitalın dəyərinin azaldılmasında və transsərhəd investisiya imkanlarının yaxşılaşdırılmasında bu standartların etibarlılığını vurğulayır.

BMS/BMHS üzrə əsas standartlara maliyyə hesabatlarının təqdimatını təyin edən 1 sayılı MUBS daxildir; Torpaq, tikili və avadanlıqların davranışını tənzimləyən MUBS 16; və maliyyə alətlərinin təsnifatını və ölçülməsini nəzərdə tutan BMHS 9. Bu standartlar aktivlərin qiymətləndirilməsindən tutmuş maliyyə risklərinin idarə olunmasına qədər mühasibat uçotu məsələlərinin geniş spektrini əhatə edən BMS/BMHS-nin hərtərəfli xarakterini nümayiş etdirir (BMHS Fondu, 2023).

Qlobal nüfuzuna baxmayaraq, BMS/BMHS-nin tətbiqi xüsusilə inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda problemlər yaradır. Məhdud təcrübə, hüquqi və institusional çərçivələrdəki fərqlər və keçid xərcləri kimi məsələlər bu standartların effektiv qəbuluna mane ola bilər (Devi və Samujh, 2020). Buna baxmayaraq, IASB kiçik və orta müəssisələr üçün hesabatın sadələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş SMEs üçün IFRS kimi təşəbbüslər vasitəsilə qəbulu dəstəkləmək üçün səylər göstərmişdir (BMHS Fondu, 2015).

BMS/BMHS-nin aktuallığı onların texniki müddəalarından kənara çıxır, çünki onlar maliyyə hesabatlarının sərhədlər arasında uyğunlaşdırılması üçün alət rolunu oynayır. Onların qəbulu mühasibat təcrübələrinin uyğunlaşdırılmasını asanlaşdırır və maraqlı tərəflərə müqayisə edilə bilən maliyyə məlumatlarına əsaslanaraq əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə imkan verir. Bu uyğunlaşma maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsində və qlobal miqyasda maliyyə bazarlarının etibarlılığının artırılmasında xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Azərbaycanda yerli mühasibat uçotu qaydaları

Azərbaycanın mühasibat uçotu sistemi ölkənin mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatdan bazar yönümlü iqtisadiyyata keçidi ilə formalaşan yerli ehtiyacların və beynəlxalq təcrübələrin uzlaşmasını əks etdirir. Azərbaycanda mühasibat uçotu qaydalarının inkişafına yerli iqtisadi və institusional kontekstləri uyğunlaşdırmaqla maliyyə hesabatı standartlarının qlobal normalara uyğunlaşdırılmasına yönəlmiş qanunvericilik islahatları öz təsirini göstərmişdir.

Azərbaycanda mühasibat uçotu praktikasını tənzimləyən əsas hüquqi baza ilkin olaraq 2004-cü ildə qəbul edilmiş və sonradan qabaqcıl beynəlxalq təcrübələri birləşdirmək üçün düzəlişlər edilmiş “Mühasibat uçotu haqqında” Qanundur. Bu qanun Azərbaycanda fəaliyyət göstərən subyektlər üçün mühasibat uçotunun prinsiplərini, metodologiyalarını və təşkilati aspektlərini müəyyən edir. O, maliyyə hesabatlarının Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartlarına (BMHS) uyğun olaraq ictimai maraq kəsb edən qurumlar, o cümlədən iri müəssisələr, maliyyə institutları və dövlət şirkətləri üçün hazırlanmasını tapşırır. Bununla yanaşı, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə (KOB) sadələşdirilmiş milli standartların tətbiqinə icazə verilir (Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi, 2023-cü il).

Maliyyə Nazirliyinin rolu ölkə daxilində mühasibat uçotu təcrübələrinin tənzimlənməsində və nəzarətində mühüm rol oynayır. Nazirlik yerli qaydalar və beynəlxalq çərçivələr arasında müəyyən dərəcədə uyğunluğu təmin edən BMHS-yə uyğunlaşdırılmış milli mühasibat uçotu standartlarını təqdim edir. Bundan əlavə, Nazirlik beynəlxalq standartlara uyğunluğun vacib olduğu bankçılıq, sığorta və enerji kimi sektorlarda müəssisələr arasında MHBS-nin qəbulunu asanlaşdırmaq üçün təlimat və resurslar təqdim edir (Dünya Bankı, 2017).

Bank sektorunda Azərbaycan Mərkəzi Bankı (AMB) şəffaflığı və maliyyə sabitliyini artırmaq üçün xüsusi hesabat tələbləri qoyur. Bu tələblərə həm MHBS, həm də AMB tərəfindən müəyyən edilmiş prudensial standartlara uyğunlaşdırılmalı olan kreditlərin təsnifatı, kredit riskinin qiymətləndirilməsi və kapitalın adekvatlığı üzrə müfəssəl müddəalar daxildir (Azərbaycan Mərkəzi Bankı, 2023). Belə ikili uyğunluq yerli tənzimləmə gözləntiləri və beynəlxalq hesabat öhdəlikləri arasında hərəkət edərkən maliyyə institutları üçün problemlər yaradır.

Yerli qaydaların MHBS ilə uyğunlaşdırılması səylərinə baxmayaraq, problemlər hələ də qalmaqdadır. MHBS-nin müxtəlif sektorlar üzrə tətbiqi məhdud təcrübə, resurs məhdudiyyətləri və beynəlxalq standartlara keçidin yüksək qiyməti səbəbindən maneə törədilib. Xüsusilə KOM-lar mürəkkəbliyi və xüsusi təlimə ehtiyacı səbəbindən MHBS-ni qəbul etməkdə çətinliklərlə üzləşirlər. Bu problemləri həll etmək üçün hökumət potensialın artırılması proqramları və kiçik müəssisələrin ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış sadələşdirilmiş hesabat çərçivələri kimi təşəbbüslər təqdim etmişdir (Asiya İnkişaf Bankı, 2020).

Azərbaycanın mühasibat uçotu qaydalarında davam edən islahatlar hökumətin şəffaflığın gücləndirilməsi, investorların inamının artırılması və ölkənin maliyyə sisteminin global bazarlarla integrasiyasına sadıqlığını vurğulayır. Bu səylər potensialın yaradılması təşəbbüslərinə texniki yardım və dəstək verən Dünya Bankı və Asiya İnkişaf Bankı kimi beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıqla tamamlanır.

Yerli mühasibat uçotu qaydalarının BMHS ilə uyğunlaşdırılması Azərbaycanın iqtisadi inkişafında, beynəlxalq kapital bazarlarına çıxışın asanlaşdırılmasında və maliyyə hesabatlarının keyfiyyətinin yüksəldilməsində mühüm addımdır. Bununla belə, proses tənzimləyici bazanın ölkənin dinamik iqtisadi mühitinin inkişaf edən ehtiyaclarına cavab verməsini təmin edərək, struktur və potensialla bağlı problemləri həll etmək üçün davamlı səylər tələb edir.

Yerli qaydaların BMS/BMHS ilə uyğunlaşdırılmasında çətinliklər

Yerli mühasibat uçotu qaydalarının Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları (BMUS) və Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartları (BMHS) ilə uyğunlaşdırılması, xüsusən də yerli yönümlü çərçivələrdən global səviyyədə qəbul edilmiş standartlara keçid edən ölkələr üçün mürəkkəb problem yaradır. BMS/BMHS ilə uyğunlaşma gücləndirilmiş maliyyə şəffaflığı, müqayisəlilik və beynəlxalq kapital bazarlarına çıxış daxil olmaqla əhəmiyyətli faydalar təklif etsə də, uyğunlaşma prosesi texniki, institusional və mədəni çətinliklərlə doludur.

1. Texniki Çətinliklər: BMS/BMHS-nin prinsiplərə əsaslanan yanaşması çox vaxt bir çox yerli mühasibat çərçivələrinin qaydalara əsaslanan istiqaməti ilə ziddiyyət təşkil edir. Bu fərqlilik uyğunlaşma prosesini çətinləşdirir, çünki yerli tənzimləyicilər və praktikantlar prinsipləri effektiv şəkildə şərh etmək və tətbiq etmək üçün texniki təcrübədən məhrum ola bilərlər. Məsələn, maliyyə alətləri üzrə BMHS 9 kimi standartlar məhdud resursları olan təşkilatlar üçün çətin ola bilən mürəkkəb modelləşdirmə və mühakimə tələb edir (Devi və Samujh, 2020). Bundan əlavə, BMS/BMHS-in təməl daşı olan ədalətli dəyər uçotunun tətbiqi müəyyən yurisdiksiyalarda mövcud olmayan və ya etibarsız ola bilən möhkəm qiymətləndirmə üsulları və bazar məlumatlarını tələb edir (Barth və digərləri, 2008).

2. İnstitusional məhdudiyyətlər: Yerli qaydaların BMS/BMHS ilə harmonizasiyası əhəmiyyətli institusional potensial, o cümlədən ixtisaslı mütəxəssislər, yaxşı müəyyən edilmiş qanunvericilik bazaları və effektiv tənzimləyici nəzarət tələb edir. Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda adekvat təlim keçmiş mühasiblərin və auditorların olmaması mühüm maneədir. Asiya İnkişaf Bankının (2020) məlumatına görə, MHBS-yə uyğun təlim proqramlarının məhdud olması və peşəkarlar üçün möhkəm sertifikatlaşdırma prosesinin olmaması beynəlxalq standartların geniş şəkildə qəbul edilməsinə mane olur. Bundan əlavə, tənzimləyici orqanlar tez-tez resurs məhdudiyyətləri ilə üzləşirlər ki, bu da onların uyğunluğu effektiv şəkildə izləmək və tətbiq etmək imkanlarını məhdudlaşdırır.

3. İqtisadi və xərc mülahizələri: BMS/BMHS-ə keçid təşkilatlar, xüsusilə də kiçik və orta müəssisələr (KOB) üçün əhəmiyyətli xərclərə səbəb olur. Bu məsrəflərə uyğunluğu təmin etmək üçün işçilərin təliminə, sistem təkmilləşdirmələrinə və məsləhət xidmətlərinə investisiyalar daxildir. Bir çox KOM-lar üçün MHBS-ni qəbul etməyin faydaları bu məsrəflərdən artıq olmaya bilər ki, bu da müqavimətə və seçmə tətbiqinə gətirib çıxarır (BMHS Fondu, 2023). Bundan əlavə, bəzi

yurisdiksiyalarda iqtisadi dəyişkənlik gələcəyə hesablanmış qiymətləndirmələr tələb edən dəyərsizləşmə üzrə 36 №-li MUBS kimi standartların tətbiqi ilə bağlı çətinlikləri gücləndirə bilər.

4. Mədəni və institusional uyğunsuzluqlar: Mühəsibat uçotu təcrübələri ölkənin mədəni və institusional mühitində dərin kök salmışdır. Hofstede-nin mədəni ölçülərə dair çərçivəsi yüksək qeyri-müəyyənlikdən qaçınma və iyerarxik strukturları olan cəmiyyətlərin BMS/BMHS-ə uyğun olaraq tələb olunan peşəkar mühakimə ilə mübarizə apara biləcəyini vurğulayır (Perera & Baydoun, 2007). Azərbaycanda, məsələn, göstərişli qaydalara və mərkəzləşdirilmiş qərarların qəbuluna ənənəvi etibar daha çevik, prinsiplərə əsaslanan BMS/BMHS-nin qəbul edilməsində çətinliklər yaradır.

5. Hüquqi və tənzimləyici fikir ayrılıqları: Yerli qanunvericilik bazaları çox vaxt BMS/BMHS müddəaları ilə ziddiyyət təşkil edən xüsusi tələblərə malikdir. Azərbaycanda, məsələn, Maliyyə Nazirliyinin səlahiyyət verdiyi qanuni mühəsibat uçotu qaydaları beynəlxalq standartlara, xüsusən də vergi hesabatları və qanunla müəyyən edilmiş açıqlamalar kimi sahələrdə tam uyğun gəlməyə bilər (Dünya Bankı, 2017). Bu fikir ayrılıqları təşkilatlar üzərində inzibati yükü artıraraq ikili hesabatın aparılmasını zəruri edir.

6. Dəyişikliyə müqavimət: Maraqlı tərəflərin müqaviməti digər mühüm problemdir. Yerli təcrübələrə öyrəşmiş təşkilatlar BMS/BMHS-ə keçidi pozucu və lazımsız hesab edə bilərlər. Eynilə, tənzimləyicilər və siyasətçilər yerli maliyyə hesabatlılığı təcrübələri üzərində nəzarətin itirilməsi ilə bağlı narahatlıqlar səbəbindən beynəlxalq standartları qəbul etməkdə tərəddüd edə bilərlər (Asiya İnkişaf Bankı, 2020).

7. Tətbiq üçün məhdud infrastruktur: BMS/BMHS-nin qəbulu təfərrüatlı hesabat tələblərini dəstəkləyə bilən möhkəm IT sistemləri və infrastruktur tələb edir. İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlardakı bir çox təşkilatlarda MHBS tərəfindən, xüsusən də gəlirlərin tanınması üzrə 15 sayılı MHBS və icarələr üzrə 16 sayılı MHBS kimi standartlar üçün tələb olunan məlumat tələb edən prosesləri idarə etmək üçün lazım olan texnoloji infrastruktur yoxdur.

Yerli qaydaların BMS/BMHS ilə uyğunlaşdırılması əhəmiyyətli faydalar təqdim etsə də, proses əhəmiyyətli texniki, institusional və mədəni problemlərin həllini tələb edir. Siyasət qurucular və tənzimləyicilər potensialın gücləndirilməsi təşəbbüsləri, beynəlxalq əməkdaşlıqlar və məqsədyönlü islahatlarla dəstəklənən uyğunlaşmaya mərhələli yanaşma qəbul etməlidirlər. Bu səylər yerli və beynəlxalq mühəsibat uçotu praktikaları arasındakı uçurumu aradan qaldırmaq, daha çox şəffaflıq və qlobal bazarlarla inteqrasiyanı təşviq etmək üçün mühüm rol oynayacaq.

BMS/BMHS və yerli qaydalar arasında boşluqların aradan qaldırılması üçün strategiyalar

Yerli mühəsibat uçotu qaydalarının Beynəlxalq Mühəsibat Uçotu Standartları (BMUS) və Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartları (BMHS) ilə uyğunlaşdırılması maliyyə hesabatlarında şəffaflığın, müqayisəliliyin və etimadın gücləndirilməsi istiqamətində mühüm addımdır. Çoxsaylı problemlər mövcud olsa da, diqqətlə hazırlanmış strategiyalar bu boşluqları effektiv şəkildə aradan qaldıra bilər və ölkələrə yerli ehtiyacları və məhdudiyyətləri həll edərkən ən yaxşı qlobal təcrübələrdən faydalanmağa imkan verir.

Yerli qaydaların BMS/BMHS ilə uyğunlaşdırılması üçün ən effektiv strategiyalardan biri möhkəm və şəffaf tənzimləyici bazanın hazırlanmasıdır. Bu, daha kiçik təşkilatlar üçün BMHS for SMEs kimi uyğunlaşdırılmış çərçivələrə icazə verməklə, ictimai maraq kəsb edən qurumlar üçün MHBS-lərə uyğunluğu mandat etmək və ya təşviq etmək üçün milli mühəsibat qanunlarına yenidən baxılmasını nəzərdə tutur. Azərbaycanda “Mühəsibat uçotu haqqında” Qanunun müasirləşdirilməsi üzrə səylər uğurlu icranın sələfi kimi hüquqi uyğunlaşmanın vacibliyini nümayiş etdirmişdir (Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi, 2023-cü il). Maliyyə Nazirliyi və Mərkəzi Bank kimi tənzimləyici orqanlar arasında genişləndirilmiş əməkdaşlıq ardıcılığı təmin edə və maliyyə hesabatı tələblərindəki ziddiyyətləri azalda bilər.

Mühasiblər, auditorlar və tənzimləyicilər arasında texniki təcrübənin yaradılması MHBS-nin effektiv tətbiqi üçün çox vacibdir. Hərtərəfli təlim proqramları, peşəkar sertifikatlar və Sertifikatlaşdırılmış Mühasiblər Assosiasiyası (ACCA) kimi beynəlxalq mühasibat orqanları ilə əməkdaşlıq yerli mütəxəssislərin səriştələrini artırma bilər (Dünya Bankı, 2017). Məsələn, Azərbaycanda MHBS-yə əsaslanan təlim mərkəzlərinin yaradılması praktikantları beynəlxalq standartların mürəkkəblikləri arasında hərəkət etmək üçün lazımi bilik və alətlərlə təmin edə bilər. Müasir texnologiyanın qəbulu, xüsusilə ədalətli dəyərin ölçülməsi və təfərrüatlı açıqlamalar kimi sahələrdə BMS/BMHS-nin tətbiqini asanlaşdırma bilər. Rəqəmsal platformalar və BMHS tələblərinə uyğunlaşdırılmış mühasibat proqramı uyğunluğu sadələşdirə və təşkilatların inzibati yükünü azalda bilər. Bundan əlavə, maliyyə hesabatları üçün standartlaşdırılmış şablonların hazırlanması hesabatlarda vahidliyi asanlaşdırma bilər (IFRS Fondu, 2023).

Tədrisən tətbiq BMS/BMHS-ə keçidin idarə edilməsi üçün effektiv strategiyadır. Mərhələli yanaşma təşkilatlara və tənzimləyicilərə daha mürəkkəb standartlara keçməzdən əvvəl daha sadə standartlardan başlayaraq mərhələli şəkildə problemləri həll etməyə imkan verir. Məsələn, ilkin qəbul etmə açıqlama tələblərinə və maliyyə alətlərinə, sonra ədalətli dəyərin uçotu və gəlirin tanınmasına diqqət yetirə bilər. Bu üsul dəyişikliyə qarşı müqaviməti azaldır və potensialın artırılması üçün kifayət qədər vaxt təmin edir (Asiya İnkişaf Bankı, 2020).

Müəssisələr, tənzimləyicilər və peşəkar orqanlar da daxil olmaqla maraqlı tərəflərlə aktiv əlaqə onların narahatlıqlarını başa düşmək və müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsini təmin etmək üçün vacibdir. Birgə dialoq uyğunluğun dəyəri və MHBS-nin qəbul edilən mürəkkəbliyi kimi praktiki problemlərin həllinə kömək edə bilər. İctimai məsləhətləşmələr və seminarlar həmçinin maraqlı tərəflər arasında sahiblik hissini gücləndirə bilər ki, bu da onları beynəlxalq standartların qəbuluna daha həssas edir (Barth et al., 2008).

Təşviqlərin təqdim edilməsi təşkilatları könüllü olaraq MHBS-ni qəbul etməyə təşviq edə bilər. Məsələn, MHBS-a uyğun gələn müəssisələrə vergi güzəştləri, azaldılmış tənzimləyici nəzarət və ya dövlət müqavilələrinə üstünlük verilə bilər. Bu cür tədbirlər uyğunlaşma üçün müsbət mühit yaradır və müəssisələri MHBS-nin qəbuluna rəqabət üstünlüyü kimi baxmağa təşviq edir (Devi və Samujh, 2020).

Dünya Bankı və IFRS Fondu kimi beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq uyğunlaşdırma üçün texniki yardım, maliyyə və ən yaxşı təcrübələri təmin edə bilər. Bu tərəfdaşlıqlar həm də dəyərli anlayışlar və təlimatlar təqdim edərək, MHBS-a uğurla keçid etmiş digər ölkələrlə bilik və təcrübə mübadiləsini asanlaşdırma bilər.

Kiçik və orta müəssisələrin üzləşdiyi resurs məhdudiyyətlərini nəzərə alaraq, MHBS for SMEs-in tətbiqi pragmatik strategiyadır. Bu cəhətdən MHBS-nin əsas prinsiplərini qoruyarkən hesabat tələblərini sadələşdirir və onu kiçik təşkilatlar üçün daha əlçatan edir (IFRS Fondu, 2023).

BMS/BMHS və yerli qaydalar arasında uçurumu aradan qaldırmaq hüquqi islahatları, potensialın gücləndirilməsini, texnoloji irəliləyişləri və maraqlı tərəflərin cəlb edilməsini birləşdirən çoxşaxəli yanaşma tələb edir. Bu strategiyaları qəbul etməklə Azərbaycan kimi ölkələr maliyyə hesabatlarının keyfiyyətini və etibarlılığını artırma, qlobal bazarlara daha geniş inteqrasiyaya yol açma bilər. Bununla belə, bu cür səylər keçidin həm effektiv, həm də davamlı olmasını təmin etmək üçün ölkənin unikal iqtisadi, institusional və mədəni kontekstlərinə uyğunlaşdırılmalıdır.

NƏTİCƏ

Yerli mühasibat uçotu qaydalarının Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları (BMUS) və Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartları (BMHS) ilə uyğunlaşdırılması maliyyə şəffaflığını, müqayisəliliyi və qlobal maliyyə bazarlarına inteqrasiyanı gücləndirməyə çalışan Azərbaycan kimi ölkələr üçün əsas səydir. Bununla belə, bu proses texniki, institusional və mədəni amillərin mürəkkəb qarşılıqlı təsirini idarə etməyi tələb etdiyi üçün çətinliklərdən də məhrum deyil.

Bütün bu təhlil zamanı müəyyən edilmişdir ki, BMS/BMHS-nin qəbulu maliyyə hesabatlarının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, investorların inamının artması və beynəlxalq kapitalla çıxışın genişləndirilməsi daxil olmaqla əhəmiyyətli üstünlüklər təklif edir. Bununla belə, BMS/BMHS və yerli standartlar arasında tənzimləyici, iqtisadi və infrastruktur məhdudiyyətlərindən irəli gələn fərq körpü yaratmaq üçün düşünülmüş və çoxşaxəli strategiyalar tələb edən boşluq yaradır. Azərbaycanın unikal konteksti onun iqtisadi və institusional mühitinə xas olan həm imkanlara, həm də məhdudiyyətlərə cavab verən fərdi yanaşmalara ehtiyac olduğunu vurğulayır.

Tənzimləyici bazaların gücləndirilməsi, peşəkar potensialın yaradılması, texnologiyadan istifadə və mərhələli tətbiqin qəbulu kimi əsas strategiyalar BMS/BMHS ilə uyğunlaşmanı asanlaşdırmaq üçün təsirli yollar təqdim edir. Bundan əlavə, davamlı irəliləyişi təmin etməklə yanaşı, maraqlı tərəflərin cəlb edilməsinin təşviq edilməsi, uyğunluğun stimullaşdırılması və beynəlxalq əməkdaşlıqdan istifadə müqavimət və resurs məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması üçün çox vacibdir.

BMS/BMHS-ə keçid texniki düzəlişdən daha çox şeydir; daha çox hesabatlılığa, şəffaflığa və global iqtisadiyyatla inteqrasiyaya doğru keçidi təmsil edir. Çətinliklər davam etsə də, onları strateji planlaşdırma, möhkəm institusional dəstək və birgə səylər vasitəsilə azaltmaq olar. Bu islahatlara sadıq qalaraq Azərbaycan nəinki mühasibat təcrübələrini beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaq, həm də maliyyə sistemini gücləndirmək və global bazarda mövqeyini möhkəmləndirmək potensialına malikdir. Bu səyahət tələbkər olsa da, ölkənin iqtisadi inkişafı və maliyyə sabitliyi üçün uzunmüddətli əhəmiyyətli faydalar vəd edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Asian Development Bank. (2020). Technical Assistance Completion Report: Accounting and Auditing Reform in Azerbaijan. Retrieved from <https://www.adb.org>
2. Barth, M. E., Landsman, W. R., & Lang, M. H. (2008). International Accounting Standards and Accounting Quality. *Journal of Accounting Research*, 46(3), 467–498.
3. Barth, M. E., Landsman, W. R., Lang, M. H., & Williams, C. D. (2014). Effects on Comparability and Capital Market Benefits of Voluntary Adoption of IFRS by US Firms: Insights from Voluntary Adopters in Germany. *Journal of Accounting Research*, 52(3), 525–584.
4. Barth, M. E., Landsman, W. R., Lang, M. H., & Williams, C. D. (2008). Effects on Comparability and Capital Market Benefits of Voluntary Adoption of IFRS by US Firms: Insights from Voluntary Adopters in Germany. *Journal of Accounting Research*, 52(3), 525–584.
5. Central Bank of Azerbaijan. (2023). Regulatory Framework for Financial Reporting. Retrieved from <https://www.cbar.az>
6. Devi, S., & Samujh, R. H. (2020). The Challenges of IFRS Adoption in Emerging Economies: Evidence from Developing Countries. *Accounting Forum*, 44(1), 45–65.
7. IFRS Foundation. (2015). IFRS for SMEs: A Guide for Small and Medium-sized Entities. Retrieved from <https://www.ifrs.org>
8. IFRS Foundation. (2023). IFRS Standards and Their Adoption. Retrieved from <https://www.ifrs.org>
9. IFRS Foundation. (2023). Standards Development. Retrieved from <https://www.ifrs.org>
10. Ministry of Finance of the Republic of Azerbaijan. (2023). Accounting Standards in Azerbaijan. Retrieved from <https://www.maliyye.gov.az>
11. Pacter, P. (2021). Global Adoption of IFRS. IFRS Foundation. Retrieved from <https://www.ifrs.org>
12. Perera, M. H. B., & Baydoun, N. (2007). The Impact of Culture on Accounting Standards: A Comparative Framework. *International Journal of Accounting*, 42(4), 419–441.

13. World Bank. (2017). Enhancing Financial Reporting and Transparency in Azerbaijan. Retrieved from <https://www.worldbank.org>

R.M.Aliyev
master student, Azerbaijan State University of Economics

Comparative assessment of international accounting standards and local standards in commercial and credit organizations: the case of Azerbaijan

Abstract

This study examines the comparative alignment of International Accounting Standards (IAS) and International Financial Reporting Standards (IFRS) with local accounting regulations in Azerbaijan, with a focus on commercial and credit institutions. The study highlights the importance of aligning accounting practices to enhance transparency, comparability, and access to global financial markets. Despite the recognized benefits of adopting IAS/IFRS, including improved financial reporting quality and investor confidence, challenges related to technical, institutional, and cultural factors persist.

The study identifies key differences between IAS/IFRS and local standards, particularly in areas such as revenue recognition, asset valuation, and disclosure requirements. These gaps arise from differences in regulatory frameworks, resource constraints, and the complexity of implementing principles-based international standards. Using a mixed methods approach, the study combines financial statement analysis, regulatory opinions, and qualitative insights from industry practitioners to comprehensively explore these issues.

To address these challenges, the study suggests a number of strategies, including strengthening regulatory frameworks, building professional capacity, adopting a phased implementation approach, and using technology to facilitate compliance. Emphasis is placed on engaging stakeholders, encouraging adoption, and facilitating international cooperation to overcome resistance and resource constraints.

This study contributes to the debate on global accounting standardization by providing effective insights for aligning local practices with IAS/IFRS. It highlights the importance of tailoring alignment strategies to Azerbaijan's unique economic and institutional context, and offers a roadmap for improving the quality of financial reporting and strengthening the country's integration into global markets.

Keywords: International Accounting Standards (IAS/IFRS), Accounting, financial reporting, Azerbaijani regulations.

S.A.Kərimov
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
k.sadigkarimov@gmail

Məqalə redaksiyaya daxil olub 04.04.2025

The article was received by editorial board on 04.04.2025

Статья принята к печати 04.04.2025

RESPUBLİKAMIZDA FİSKAL VƏ MONETAR SİYASƏTDƏ İDARƏETMƏNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ DÜNYA TƏCRÜBƏSİNİN TƏTBİQİ İMKANLARI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi, fiskal və monetar siyasətdə idarəetmənin təkmilləşdirilməsində dünya təcrübəsinin tətbiqi imkanlarını araşdırmaqdır. Dünya iqtisadiyyatında və xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrdə həyata keçirilən fiskal və monetar siyasətlərin idarə edilməsi, makroiqtisadi sabilliyin təmin edilməsi, inflyasiya və işsizlik səviyyəsinin tənzimlənməsi kimi əsas məqsədlərə xidmət edir. Bu tədqiqatda, müxtəlif ölkələrin iqtisadi siyasətlərinin uğurlu nümunələri və bu təcrübələrin Azərbaycanın iqtisadiyyatına tətbiq olunması imkanları dəyərləndiriləcəkdir.

Fiskal siyasət dövlətin büdcə və vergi siyasətləri vasitəsilə iqtisadiyyata müdaxiləsini təmin edir, monetar siyasət isə pul tədaviülünü və faiz dərəcələri kimi bir sıra alətlərdən istifadə edərək iqtisadiyyatın idarə olunmasına yönəlib. Bu iki siyasətin düzgün koordinasiyası, iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafını təmin edərək, iqtisadi artım, sosial rifah və iqtisadi sabitlik üçün vacibdir. Tədqiqatda həmçinin Azərbaycan iqtisadiyyatında mövcud olan problemlər və bu problemlərin həlli üçün dünya təcrübələrindən necə faydalana biləcəyimiz müzakirə olunacaqdır. Fiskal və monetar siyasətlərin idarə edilməsi sahəsində həyata keçirilən islahatların təkmilləşdirilməsi üçün ən yaxşı təcrübələr və metodologiyalar göstəriləcəkdir.

Açar Sözlər: *fiskal siyasət, monetar siyasət, büdcə siyasəti, vergi siyasəti, iqtisadi artım, sosial rifah.*

GİRİŞ

Dünya iqtisadiyyatı, müxtəlif siyasi, sosial və iqtisadi faktorların təsiri altında daim dəyişən və inkişaf edən bir struktura sahibdir. Xüsusilə, qlobal iqtisadi böhranlar, maliyyə sabilliyinin pozulması və iqtisadi artımın yavaşlaması dövründə dövlətlərin fiskal və monetar siyasətləri, iqtisadiyyatın dayanıqlılığını təmin etmək və sosial rifahı artırmaq üçün kritik əhəmiyyət kəsb edir. Fiskal siyasət, dövlətin büdcə gəlirləri və xərcləri üzərindəki nəzarətini, monetar siyasət isə pul təklifini, faiz dərəcələrini və s idarə edərək iqtisadiyyatın inkişafını yönləndirir.

Müasir dövrdə fiskal və monetar siyasət hər bir ölkənin iqtisadi idarəetmə mexanizmlərində mərkəzi rol oynayır. Qloballaşma prosesləri, maliyyə bazarlarının inkişafı və makroiqtisadi qeyri-sabitliklər iqtisadi siyasətin çevikliyini və effektivliyini artırmağı zəruri edir. Azərbaycanda iqtisadiyyatın davamlı inkişafını təmin etmək, qeyri-neft sektorunu gücləndirmək və iqtisadi təhlükəsizliyi qorumaq üçün fiskal və monetar siyasətlərin qarşılıqlı əlaqəsinin və düzgün tətbiqinin vacibliyi getdikcə artır. Eyni zamanda, dünya təcrübəsində bu sahələrdə əldə olunmuş nailiyyətlərdən faydalanmaq, milli iqtisadiyyatın spesifik xüsusiyyətlərinə uyğun tətbiq mexanizmlərini yaratmaq potensial üstünlüklər təqdim edir.

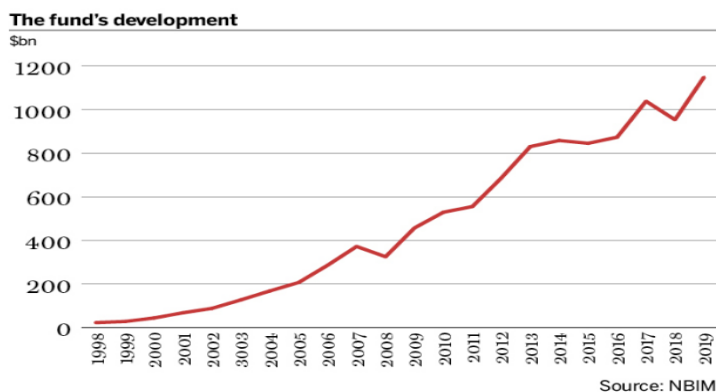
ƏSAS HİSSƏ

İnkişaf etmiş ölkələrdə monetar və fiskal siyasətin idarəedilməsi iqtisadi sabitliyi qorumaq, makroiqtisadi göstəriciləri optimallaşdırmaq və uzunmüddətli inkişafı təmin etmək üçün mühüm rol

oynayır. Bu ölkələrdə iqtisadi idarəetmə modelləri daha çox elmi əsaslı yanaşmalara və qlobal iqtisadiyyatda integrasiya tələblərinə uyğun şəkildə formalaşdırılır. Monetar siyasət sahəsində mərkəzi banklar əsasən müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərir və pul təklifini idarə etmək, qiymət sabitliyini qorumaq kimi prioritetlərə yönəlir. İnkişaf etmiş ölkələrdə monetar siyasət çox vaxt inflyasiyanı müəyyən hədəflər çərçivəsində saxlamağa yönəlib. Xüsusilə, 2008-ci il qlobal maliyyə böhranından sonra bu yanaşma iqtisadiyyata likvidlik daxil etmək və iqtisadi artımı stimullaşdırmaq üçün istifadə olunmuşdur. Fiskal siyasətdə isə dövlət xərclərinin tənzimlənməsi və progressiv vergi sistemlərinin tətbiqi geniş yayılmışdır. Bu yanaşma sosial bərabərliyi artırmaq və iqtisadi inkişafı dəstəkləmək məqsədi daşıyır.

Bu siyasətlərin hər biri inkişaf etmiş ölkələrin xüsusi iqtisadi şərtlərinə və prioritetlərinə uyğun olaraq fərdiləşdirilir. Nəticədə, inkişaf etmiş ölkələrdə monetar və fiskal siyasətin qarşılıqlı əlaqəsi daha mükəmməl iqtisadi idarəetmənin əsasını təşkil edir. Bu yanaşmalar digər ölkələr üçün nümunə kimi göstərilir və onların iqtisadi strategiyalarının formalaşmasına təsir göstərir.

Norveç modeli yüksək həyat səviyyəsi və effektiv fiskal siyasətləri ilə seçilir. Bu ölkələrdə fiskal siyasət yüksək vergi dərəcələrinə əsaslanır və dövlət büdcəsi əsasən fiziki və hüquqi şəxslərdən yığılan vergilər hesabına formalaşdırılır. Toplanan fiskal gəlirlər səhiyyə, təhsil və infrastruktur kimi strateji sahələrə yönəldilərək vətəndaşlara yüksək keyfiyyətli sosial xidmətlərin təqdim edilməsini təmin edir. Xüsusilə, Norveçdə Dövlət Neft Fondu uzunmüddətli investisiya strategiyası çərçivəsində idarə olunaraq büdcə sabitliyini qoruyur. Azərbaycan bu modeldən yararlanaraq dövlət gəlirlərinin neft sektoru ilə məhdudlaşmasının qarşısını almaq üçün qeyri-neft sektorunda vergitutma mexanizmlərini gücləndirməli, sosial xərclərin şəffaf və məqsədyönlü şəkildə bölüşdürülməsini təmin etməli, maliyyə nizam-intizamını artırmalı və uzunmüddətli investisiya strategiyalarını inkişaf etdirməlidir.

Norveç Neft Fondunun ehtiyatlarının həcmi

Sinqapur monetar siyasətində inflyasiyanın idarə edilməsi məqsədilə valyuta koridorları sistemindən geniş şəkildə istifadə olunur. Ölkənin Mərkəzi Bankı – Sinqapur Pul İdarəsi (Monetary Authority of Singapore, MAS) sərbəst faiz dərəcələrinin tənzimlənməsi əvəzinə, əsasən, valyuta məzənnəsinə nəzarəti həyata keçirir. Bu yanaşma çərçivəsində Sinqapur dollarının (SGD) xarici valyutalar səbətinə nisbətən müəyyən diapazonda hərəkəti təmin edilir ki, bunun sayəsində idxal inflyasiyasının qarşısı alınır. Belə bir mexanizm xüsusilə açıq iqtisadiyyata malik ölkələr üçün effektiv hesab olunur, çünki xarici ticarət balansına təsirləri optimallaşdırmaqla makroiqtisadi sabitliyi qorumağa imkan yaradır.

İsviçrə Mərkəzi Bankı (Swiss National Bank, SNB) monetar siyasətin effektivliyini artırmaq məqsədilə kommunikasiya strategiyasına xüsusi önəm verir. Bank ictimaiyyətə, investorlar və biznes subyektlərinə inflyasiya gözləntiləri, faiz dərəcələri və pul siyasətinə dair ətraflı məlumatlar təqdim edərək bazar iştirakçılarının qərarlarını daha proqnozlaşdırıla bilən hala gətirir. Bu strategiya

makroiqtisadi sabitliyin qorunmasına və maliyyə bazarlarında qeyri-müəyyənliyin minimuma endirilməsinə mühüm töhfə verir.

Azərbaycanda inflyasiya proqnozlarının və pul siyasətinə dair məlumatların ictimaiyyətə açıq şəkildə təqdim edilməsi maliyyə bazarlarının iştirakçılarının gözləntilərinin optimallaşdırılmasına töhfə verə bilər. Azərbaycan Mərkəzi Bankının (AMB) inflyasiya hədəfləri ilə bağlı proaktiv kommunikasiya siyasətini həyata keçirməsi şəffaflığı artıracaq, iqtisadi qərarların daha rəşional qəbul edilməsinə imkan yaradacaq və maliyyə bazarlarında qeyri-müəyyənliyi azaldacaqdır.

Almaniyanın maliyyə bazarlarında mühüm yer tutan *Sparkassen* modeli kiçik və orta bizneslər üçün maliyyə mənbələrinin əlçatanlığını artırmaq məqsədilə yaradılmışdır. *Sparkassen* (yerli əmanət bankları) regional səviyyədə fəaliyyət göstərən, dövlətin nəzarətində olan və əsasən kiçik bizneslərə və fərdi sahibkarlara maliyyə dəstəyi verən institutlardır. Cənubi Koreya isə dünyanın ən sürətli rəqəmsal transformasiyaya malik ölkələrindən biridir və burada *fintech* ekosisteminin inkişafı strateji prioritetlərdən biri kimi müəyyənəşdirilmişdir.

Mərkəzi bankların rəqəmsal valyuta siyasətinə son illərdə artan maraq, maliyyə sisteminin təkamülü baxımından mühüm addım kimi qiymətləndirilir. Rəqəmsal valyutalar, nəzarət olunan, təhlükəsiz və effektiv ödəniş sistemlərinin inkişafını təmin etməklə yanaşı, nağdsız iqtisadiyyatın formalaşmasına töhfə verir. Çin və İsveç kimi ölkələr rəqəmsal valyutaların tətbiqi istiqamətində mühüm addımlar ataraq öz mərkəzi bank rəqəmsal valyuta (CBDC – Central Bank Digital Currency) modellərini inkişaf etdirmişlər. Çin Xalq Bankı (PBOC) 2020-ci ildən etibarən rəqəmsal yuanı (e-CNY) test etməyə başlayıb. Bu layihə, dünyanın ən genişmiqyaslı Mərkəzi Bank Rəqəmsal Valyutası (CBDC) layihələrindən biri hesab edilir.

İsveçin Mərkəzi Bankı 2017-ci ildən etibarən rəqəmsal krona layihəsini inkişaf etdirir. İsveç Avropada nağdsız ödənişlərin ən yüksək faizini təşkil edən ölkələrdən biridir və e-krona layihəsi bu tendensiyanı daha da gücləndirir. Əsas xüsusiyyətlər:

- Ənənəvi bank sistemləri ilə inteqrasiya: e-krona kommersiya banklar və ödəniş platformaları (Swish, BankID) ilə birgə işləyir.
- Rəqəmsal cüzdan texnologiyası: e-krona istifadəçiləri mobil tətbiqlər vasitəsilə bank hesabları olmadan da rəqəmsal vəsaitlər saxlayıb köçürə bilərlər.
- İnfrastruktur testləri: İsveç Mərkəzi Bankı e-kronanın istifadəyə verilməsi üçün blockchain əsaslı testlər aparır.

Rəqəmsal manatın tətbiqi Azərbaycanın maliyyə ekosistemində nağdsız ödənişlərin genişləndirilməsi və kölgə iqtisadiyyatının azaldılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Rəqəmsal manat aşağıdakı mərhələlərdə tətbiq edilə bilər:

1. Pilot layihə mərhələsi: Bakı və Sumqayıt kimi iri şəhərlərdə dövlət xidmətlərində və ictimai nəqliyyatda rəqəmsal manat sınaqdan keçirilə bilər.
2. Fintech və bank sektoru ilə inteqrasiya: E-manatın yerli bankların ödəniş sistemlərinə uyğunlaşdırılması.
3. Rəqəmsal cüzdanların istifadəyə verilməsi: İsveçin e-krona modelinə bənzər olaraq, vətəndaşlar bank hesabı olmadan rəqəmsal manat saxlayıb istifadə edə bilərlər.

Bu təcrübələr, Azərbaycanda rəqəmsal manatın tətbiqi istiqamətində daha şəffaf və effektiv maliyyə sisteminin qurulmasına imkan yaradacaq.

Vergi sisteminin səmərəli təşkili iqtisadiyyatın inkişafına və investisiyaların cəlb edilməsinə mühüm təsir göstərir. Müxtəlif ölkələrdə tətbiq edilən innovativ və sadələşdirilmiş vergi modelləri, həm sahibkarlığın inkişafını stimullaşdırır, həm də fiskal gəlirləri artırır.

Estoniyanın Elektron Vergi Sistemi modelində vergi idarəetməsi tam rəqəmsallaşdırılmışdır, beləliklə vergi bəyannamələri və ödənişlər qısa müddət ərzində həyata keçirilir. Vergi məlumatları mərkəzləşdirilmiş e-portal vasitəsilə idarə olunur və blockchain texnologiyasından istifadə olunur ki, bu da maliyyə məlumatlarının qorunmasını və saxtakarlıq risklərinin azaldılmasını təmin edir.

Estoniya bu sistemlə gizli iqtisadiyyatın payını kəskin azaltmış, vergi daxilolmalarını artırmışdır. Azərbaycanda da tam avtomatlaşdırılmış elektron vergi sistemi yaradılaraq blockchain əsaslı vergi monitorinqi tətbiq edilə bilər. Kiçik və Orta Bizneslər üçün vergi hesabatlılığının sadələşdirilməsi, sahibkarlara minimal inzibati yük yaradılması və elektron hökumət sisteminə integrasiya gücləndirilməsi mümkün ola bilər.

Dubayın vergi azad zonalarında xarici şirkətlər üçün gəlir və korporativ vergilər sıfırdır. Bu zonalarda xarici şirkətlər mülkiyyət hüququ, sürətli lisenziyalasdırma və azad ticarət imkanları əldə edirlər. Dövlət müdaxiləsi və inzibati tənzimləmə minimum səviyyədədir. Bu model Dubaya minlərlə xarici investor cəlb etməyə və qeyri-neft sektorunun payını artırmağa imkan verib. Azərbaycanda da Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı və digər texnoparklarda tam vergi güzəştləri verilə bilər. Xüsusi iqtisadi zonalar üçün gömrük və korporativ vergi yükünün azaldılması ilə xarici investisiyaların cəlb edilməsi və İKT, innovasiya sektorları üçün vergi azadlığı proqramı tətbiq edilməsi mümkündür.

Yeni Zelandiyanın büdcə şəffaflığı modelinin əsas xüsusiyyətləri arasında vətəndaş üçün anlaşılan büdcə sənədlərinin təqdim edilməsi, büdcə proqnozları və dövlət xərcləri haqqında məlumatların müxtəlif platformalarda paylaşılması və hökumət qərarlarının əsaslandırılması yer alır. Hökumət büdcəyə dair sadə, vizual və açıq məlumatları ictimaiyyətə təqdim edir. Büdcə dəyişiklikləri ictimaiyyətə izah edilir. Yeni Zelandiya Beynəlxalq Büdcə Şəffaflığı İndeksində yüksək mövqedə qərarlaşaraq, dövlət xərclərinin ictimai nəzarətini gücləndirmişdir. Azərbaycan büdcə hesabatlarının sadələşdirilmiş formatda təqdim edilməsi və maliyyə məlumatlarının ictimaiyyət üçün açıq olması təmin edilə bilər. Elektron büdcə platformalarının inkişafı ilə dövlət xərclərinin real vaxt rejimində monitorinqi mümkün olar. İctimai müzakirələrin genişləndirilməsi məqsədilə vətəndaşlar üçün büdcə forumları və açıq müzakirələr təşkil edilə bilər.

Kanadanın nəticə əsaslı büdcələşdirmə sistemində isə dövlət qurumlarına ayrılan vəsaitlər onların fəaliyyət göstəricilərinə (KPI) əsasən müəyyən edilir. Hər bir dövlət proqramı üçün dəqiq nəticə göstəriciləri müəyyən olunur və dövlət qurumları xərclərin nəticələrə necə təsir etdiyini izah edən hesabatlar təqdim edir. Kanada daha səmərəli dövlət idarəçiliyi modelini formalaşdıraraq, dövlət xərclərinin real nəticələr əsasında bölüşdürülməsinə nail olmuşdur.

İsveçdə dövlət borcunun idarə olunması, müstəqil bir agentlik olan Dövlət Borc İdarəetmə Agentliyi (Swedish National Debt Office) tərəfindən həyata keçirilir. Bu modelin əsas xüsusiyyəti borc siyasətinin uzunmüddətli planlaşdırma ilə şəffaf şəkildə həyata keçirilməsidir. Agentlik, borcun valyuta və faiz risklərini diversifikasiya edərək, borcun idarə edilməsində riskləri minimuma endirməyə çalışır. Faiz dərəcələrinin kəskin dəyişmələri ilə qarşılaşmamaq üçün sabit faizli borc instrumentləri üstünlük təşkil edir. İsveç bu yanaşma ilə aşağı dövlət borcu və yüksək kredit reytingi təmin etməklə, stabil fiskal siyasətini qoruyub saxlaya bilmişdir. Azərbaycanda da müstəqil borc idarəetmə agentliyinin yaradılması və borcun idarə edilməsi prosesinin mərkəzləşdirilmiş şəkildə təşkil edilməsi mümkündür. Həmçinin, dövlət borcuna dair şəffaf hesabatlılıq və risk menecment sisteminin gücləndirilməsi ilə xarici investorların inamının artırılması təmin edilə bilər.

İsrailin startup ekosistemi daha çox hərbi texnologiyaların mülki sektora integrasiyası və startapların inkişafı üzərində qurulub. İsrail, müdafiə və təhlükəsizlik sahəsində inkişaf etdirdiyi innovasiyaları startup mühitinə integrasiya edərək, yüksək texnologiyalı bizneslər yaratmışdır. Dövlətin təhsil, maliyyə yardımları və vergi güzəştləri ilə bu ekosistemi dəstəkləməsi, İsrailin beynəlxalq bazarlarda güclü mövqe əldə etməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan, xüsusilə neft-qaz sənayesində əldə etdiyi texnologiyaları kənd təsərrüfatı və digər sahələrə tətbiq edərək, yerli startup ekosisteminə gücləndirə bilər. Texnoloji parkların və inkubasiya mərkəzlərinin yaradılması ilə innovativ biznes modellərinin inkişaf etdirilməsi mümkün olacaq.

Braziliyanın Bolsa Familia proqramı, aztəminatlı ailələrə şərtlə pul köçürmələri təqdim edərək, sosial xərclərin optimallaşdırılmasında müsbət nəticələr əldə etmişdir. Bu proqramın əsas xüsusiyyətləri arasında ailələrin sosial tələblərə əməl etməsi (məsələn, uşaqların məktəbə getməsi və

peyvənd olunması) şərti ilə maddi yardım göstərilməsi və yardımların birbaşa bank hesablarına köçürülməsi yer alır. Bu, sosial xərclərin şəffaflığını təmin edir və sui-istifadənin qarşısını alır. Bolsa Familia proqramı Braziliyada yoxsulluq səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmış və sosial bərabərsizliyi minimuma endirmişdir.

Estoniyanın elektron dövlət modeli isə sosial xidmətlərin mərkəzləşdirilməsi və rəqəmsal həllərin istifadəsi ilə diqqət çəkir. Estoniyada bütün sosial ödənişlər bir platforma üzərindən avtomatik olaraq həyata keçirilir və vətəndaşlar dövlətin onlara ayırdığı yardımları real vaxt rejimində izləyə bilirlər. Bu sistem, həmçinin bürokratiyanı azaldaraq, dövlətin xərclərini optimallaşdırır. Estoniyanın tətbiq etdiyi blokçeyn texnologiyası isə sosial xərclərin şəffaflığını və izlənməsini təmin edir. Azərbaycanda da biometrik sosial kart sisteminin yaradılması və elektron sosial yardım sisteminin tətbiqi ilə bürokratiyanın azaldılması və sosial xidmətlərin vətəndaşlara daha asan çatdırılması mümkündür. İzləmə mexanizmlərinin tətbiqi ilə sosial ödənişlərin sui-istifadəsinin qarşısını almaq olar.

Hüquqi çərçivənin möhkəmləndirilməsi, sosial xərclərin idarə edilməsi üçün hüquqi tənzimləmələrin və şəffaflıq prinsiplərinin gücləndirilməsi tələb olunur. İnsan kapitalı sahəsində, xüsusilə sosial xidmətlərin idarə edilməsində təcrübəli kadrların yetişdirilməsi və onların innovativ yanaşmalara uyğun təlim alması vacibdir.. Nəhayət, siyasi iradənin olması, bu islahatların uğurla həyata keçirilməsi və davamlı inkişafı üçün əhəmiyyətlidir.

NƏTİCƏ

Azərbaycanda fiskal və monetar siyasətlərin uğurlu idarə olunması ölkənin iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. Həm qlobal təcrübənin öyrənilməsi, həm də milli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla bu sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi üçün geniş potensial mövcuddur. Analizlər göstərir ki, fiskal siyasətdə qeyri-neft sektorunun inkişafını dəstəkləyən və dövlət xərclərinin səmərəliliyini artıran mexanizmlər tətbiq edilməlidir. Eyni zamanda, monetar siyasətin effektivliyinin artırılması üçün inflyasiyanın dəqiq hədəflənməsi, valyuta bazarlarında sabitliyin qorunması və kredit bazarının genişləndirilməsi əsas prioritetlərdən biridir. Dünya təcrübəsinin təhlili sübut edir ki, şəffaflıq və uzunmüddətli perspektivlərə uyğun siyasətlərin tətbiqi iqtisadiyyatın sabitliyini təmin etmək üçün zəruridir. Bununla yanaşı, Azərbaycanın spesifik iqtisadi reallıqları və strateji hədəfləri nəzərə alınaraq, dünya təcrübəsinin milli kontekstdə adaptasiyası vacibdir. İnfrastruktur layihələrində dövlət-özəl tərəfdaşlığı mexanizmlərinin genişləndirilməsi, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və makroiqtisadi siyasətlərin koordinasiyası iqtisadi inkişafın əsas təminatçısı ola bilər.

Nəticə olaraq, fiskal və monetar siyasətlərin təkmilləşdirilməsi istiqamətində atılacaq addımlar yalnız cari problemlərin həllinə deyil, həm də uzunmüddətli dövrdə dayanıqlı iqtisadi artıma xidmət edəcək. Bu yanaşmaların həyata keçirilməsi üçün konkret strategiyaların hazırlanması və onların icrasına nəzarət sisteminin qurulması Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına şərait yaradacaq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Borensztein, E., & Panizza, U. (2019). Monetary and fiscal policy: The role of central banks. IMF Economic Review, 67(1), 105-127.
2. International Monetary Fund (IMF). (2022). Fiscal Policy and Its Impact on Economic Growth. Washington, DC: IMF Publications.
3. Taylor, J.B. (2017). Monetary policy rules and the economy: A review of the empirical evidence. Journal of Economic Literature, 55(4), 1223-1251.
4. World Bank. (2022). Monetary and fiscal policy in the digital economy: Impacts and challenges. Washington, DC: World Bank Group.

5. Kılıç, Y. (2021). Monetary policy coordination in emerging economies: A critical review. *Journal of Emerging Markets*, 39(4), 55-72.
6. Hackethal, A. (2004). "German Banks and Banking Structure." ZEW Discussion Paper, No. 04-18, pp. 20-47.
7. Kim, J., & Park, S. (2020). "Open Banking and Digital Financial Services in South Korea." *Korea Institute of Finance Research Papers*, Vol. 15, No. 3, pp. 80-112.
8. Bank for International Settlements (BIS). (2020). "Central Bank Digital Currencies: A New Tool for Financial Inclusion?" *BIS Papers*, No. 107, pp. 55-72.
9. Bordo, M.D., & Levin, A.T. (2017). "Central Bank Digital Currency and the Future of Money." *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 31, Issue 3, pp. 185-204.
10. World Bank. (2021). *Public Sector Performance and Accountability in New Zealand*. Washington, DC: World Bank Group.
11. Swedish National Debt Office (Riksgälden). (2023). *Annual Report and Budget Strategy*. Swedish National Debt Office
12. Elliott, S. & Karlsson, R. (2021). Risk Management in Debt: Lessons from Sweden's National Debt Office. *Economic Review Journal*, 45(3), 123-145.
13. Israel Innovation Authority. (2022). *Startup Ecosystem and Governmental Support Policies*.
14. Shmueli, E., & Shalom, G. (2020). Startup Nation: The Rise of Israel's Innovation Ecosystem. *Israel Economic Review*, 45(2), 121-142
15. Friedman, A., & Tal, S. (2021). The Israeli Model for Startup Success: Government Support and Industry Collaboration. *Technology and Innovation Review*, 35(3), 89-108.

S.A.Karimov

magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Possibilities of implementing world experience in improving fiscal and monetary policy management in our republic

Abstract

The purpose of this study is to explore the possibilities of applying global experience to enhance the management of fiscal and monetary policies in Azerbaijan. In the global economy, particularly in developed countries, the management of fiscal and monetary policies serves key objectives such as ensuring macroeconomic stability, regulating inflation, and addressing unemployment. This research evaluates successful examples of economic policies from various countries and assesses their potential application to Azerbaijan's economy. Fiscal policy facilitates state intervention in the economy through budget and tax mechanisms, while monetary policy focuses on managing money supply and interest rates. Effective coordination of these policies is essential for sustainable economic growth, social welfare, and stability. The study also examines existing challenges in Azerbaijan's economy and discusses how global best practices can address these issues. Recommendations include adopting advanced methodologies and strategies to improve reforms in fiscal and monetary policy management. The analysis suggests that integrating transparent, long-term, and technology-driven approaches from global models can strengthen Azerbaijan's economic competitiveness and resilience, provided they are adapted to the country's specific economic context.

Keywords: *fiscal policy, monetary policy, budget policy, tax policy, economic growth, social welfare.*

V.Ş.Teymurlu
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
vahidteymurlu123@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 11.03.2025

The article was received by editorial board on 11.03.2025

Статья принята к печати 11.03.2025

BİZNESİN İNKİŞAFINDA BENÇMARKINQDƏN İSTİFADƏ ÜZRƏ XARİCİ ÖLKƏLƏRİN TƏCRÜBƏSİ

Xülasə

Biznes mühiti çox sürətlə dəyişir və şirkətlər mühitə uyğunlaşmaq həmçinin rəqabətdə geri qalmamaq üçün müxtəlif təcrübələrdən yararlanırlar. Bençmarkinq bu zaman çox vacib alətdir, çünki o, bazarda fəaliyyəti ilə uğur qazanmış şirkətlərin strategiyalarını öyrənib, həmin strategiyaya uyğunlaşmağa və tətbiq etməyə imkan verir. Xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən bir çox şirkət bençmarkinqdən istifadə edərək bazardakı mövqeyini möhkəmləndirir. Yeni strategiyalar və modellər tətbiq edərək səmərəlilik əldə edirlər. Bençmarkinqdən tək-cə iri şirkətlər yox, həmçinin kiçik və orta bizneslərdə aktiv şəkildə istifadə edirlər. Ümumiyyətlə, bençmarkinqdən düzgün istifadə edən şirkətlər rəqabətdə bir addım öndə olurlar.

Məqalədə biz bençmarkinq strategiyasına xarici ölkələrin təcrübəsində diqqət yetirəcəyik. Xarici ölkələrin təcrübəsinin araşdırılması yolu ilə strategiyanın biznesin inkişafına təsiri ilə bağlı müxtəlif nəticələri qeyd edəcəyik.

Açar sözlər: biznes, bençmarkinq, strategiya, müqayisəli təhlil, inkişaf strategiyası, səmərəlilik.

GİRİŞ

Bençmarkinqin əsas məqsədi fəaliyyəti yaxşılaşdırmaq olan davamlı olaraq həyata keçirilən bir öyrənmə prosesidir. Şirkətlərin müəyyən sahədə ən yaxşı səviyyəyə çatmaq üçün öz iş proseslərini oxşar və ya eyni fəaliyyət göstərən digər müəssisələrin prosesləri ilə müqayisə etməsinə əsaslanır. Strategiya zamanı əsas məqsəd prosesdən nəticə çıxarıb, onları fasiləsiz şəkildə tətbiq etməkdir. [4]

Qlobal bazarda baş verən sürətli dəyişikliklər və innovativ yeniliklər fəaliyyət göstərən təşkilatların inkişafına və məhsuldarlığına təsirsiz qalmır. Fərqli sahələrdə beynəlxalq və müasir təcrübələrin tətbiqi yeni perspektivlər açır. Bu prosesdə bençmarkinq yanaşması mühüm rol oynayır. Uğurlu modellərin öyrənilməsi və onların yerli sahələrə uyğunlaşdırılması məhz bu strategiya əsasında həyata keçirilir. Bençmarkinq prinsipləri tək-cə strateji və operativ aspektlərdən deyil, həm də hüquqi baxımdan böyük önəm daşıyır. Müqayisə prosesində məlumatların toplanması və paylaşılması zamanı qanuni tələblərə riayət etmək müəssisənin fəaliyyətinin hüquqi çərçivədə aparılması üçün vacibdir. Xüsusilə kommersiya sirlərinin qorunması, məlumatların məxfiliyi və rəqabət qanunvericiliyinə uyğunluq kimi məsələlər bu prosesdə mühüm rol oynayır. [3]

İnkişaf etmiş ölkələr bu metodu tətbiq edərək öz iş strategiyalarını təkmilləşdirir və sənaye sahəsində uğur qazanan şirkətlərin təcrübələrindən yararlanırlar. Bu yanaşma müəssisələrə bazar tələblərinə uyğunlaşmaq, rəqabət üstünlüyü əldə etmək və dayanıqlı inkişafa nail olmaq üçün imkan yaradır. Xarici təcrübələr göstərir ki, bençmarkinq biznesin inkişafında effektiv rol oynayır və qlobal iqtisadiyyatda onun tətbiqinə dair müxtəlif nümunələr mövcuddur. [3]

TƏHLİL

Şirkətlər bençmarkinq strategiyasını həyata keçirən zaman, nəticənin tətbiq olunacağı sahəyə uyğun olaraq komanda və bençmarkinq növü təyin edirlər. Həyata keçirilən bençmarkinq strategiyalarının təhlili əsasında, bençmarkinqin növlərini 2 başlıq altında toplamaq mümkündür. Fokuslanan nöqtəyə əsaslanan bençmarkinq – Məhsula fokuslanmış bençmarkinq, Prosesə fokuslanmış bençmarkinq, Strateji bençmarkinq.

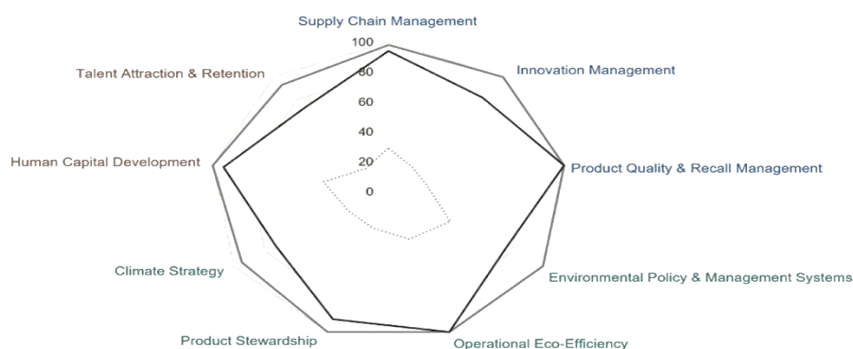
Seçilmiş sahəyə əsaslanan bençmarkinq – Daxili bençmarkinq, Rəqabətci bençmarkinq, Funksional bençmarkinq, Ümumi bençmarkinq. [2]

Bençmarkinq həyata keçirildikdən və nəticə tətbiq olunduqdan sonra şirkətlərdə CBR (company benchmarking report) hazırlanır. Hesabatda nəticələr bölmələr üzərində əks olunur və müqayisə təqdim edilir. S&P Global üzərindən CBR təhlil edək:

S&P Global bençmarkinq həyata keçirən zaman kəmiyyət və keyfiyyət baxımından təhlil aparılır, davamlılıq performans, iqtisadi, ətraf mühit və sosial göstəricilər daxil olmaqla bir sıra sahələr üzrə nəticələr təqdim olunur. Şirkətin son 4 ildəki nisbi vəziyyəti müəyyənləşdirilir və ən yaxşı 5 şirkət ilə müqayisə edilir. Eyni zamanda, bazarda potensial 4 yaxın rəqibin mövqeyi də müəyyən olunur. CBR hazırlanarkən nəticələr iki əsas hissəyə bölünür: İdarəetmə xülasəsi və qiymətləndirmə bölməsi. Hesabat hazırlanan zaman 6 istiqamətdə trendlər və qrafiklər təqdim edilir. Sənayedəki mövqeyinizin strukturalaşdırılmış təhlili, Şirkətin nisbi performans, Vizual və təhlil, Mövqeyiniz və performans trendiniz, Güclü və zəif tərəfləriniz, Şirkətinizin mövqeyi qeyd edilir. Ekoloji, sosial və idarəetmə sahələrində aparılan araşdırma nəticələri istilik xəritəsi üzərində lider şirkətlər və yaxın rəqiblərinizlə birlikdə göstərilir. Şirkətinizin ümumi şəffaflığı həmkarlarına nisbətən təhlil olunur. Qiymətləndirmə bölməsi, performansın sektorun ən yaxşı göstəriciləri ilə müqayisəsindən başlayır və performans təsir edən amillər sıralanır. Nəticələr aşağı və yüksək kvartillər üzrə qeyd olunur. Bu bölmədə, güclü və zəif tərəfləri müəyyən etmək üçün cədvəl hazırlanır, güclü tərəflər və təkmilləşdirilməli sahələr ikonalarla göstərilir. Əlavə məlumatın çatışmadığı sahələrdə nida işarəsi qoyulur və 30%-dən aşağı olan sahələr əsas boşluqlar kimi qeyd edilir. [5]

Şirkətin nisbi performansını başa düşmək üçün “spider chart” istifadə edilir. Qrafik tərtib olunan zaman sahə üzrə ən yaxşı göstəricilər və orta göstəricilər təyin edilir və müqayisə aparılan şirkətin göstəriciləri ilə qarşılaşdırılır. Bu qrafik həmçinin ən vacib meyarlar üzrə bençmarkinq olaraq da adlandırılır. Nümunə olaraq:

Şəkil 1. Spider Chart

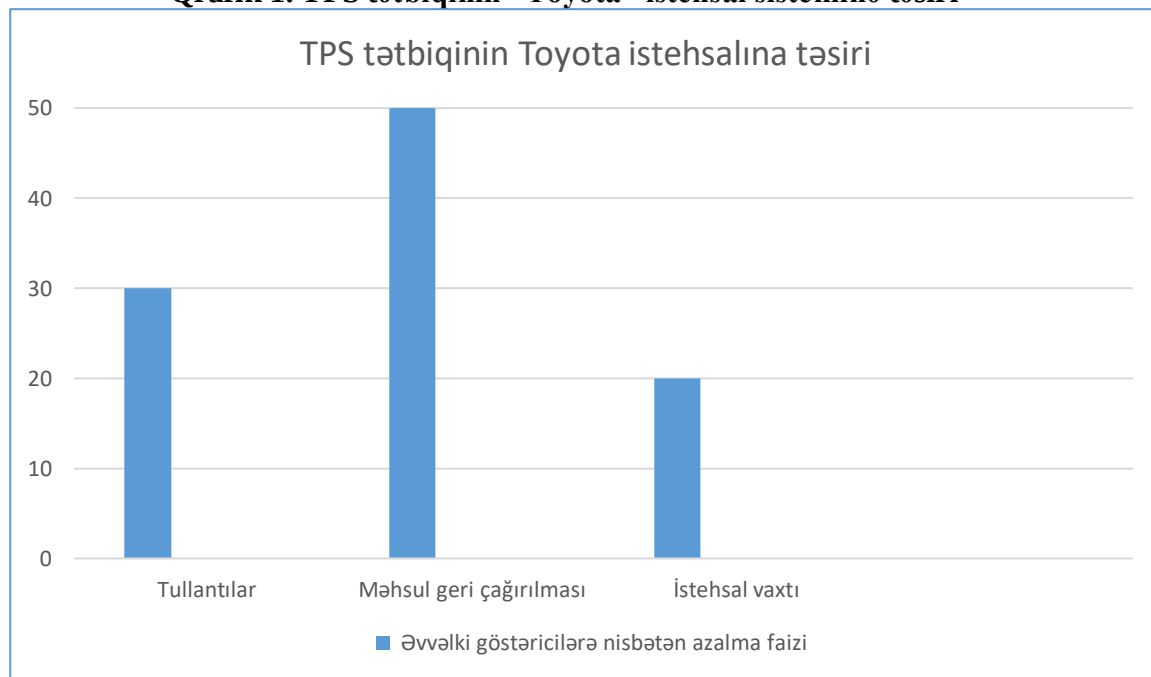
Mənbə: S&P Global benchmarking report, 2024

Xarici ölkələrdə həyata keçirilən uğurlu bençmarkinq strategiyalarından danışan zaman “Toyota” şirkətinin bençmarkinq strategiyasını buna misal olaraq göstərmək mümkündür.

Şirkətin 1980-ci illərdə Ford və General Motors-un istehsal proseslərini öyrənərək həyata keçirdiyi bençmarkinq təşəbbüsü xüsusilə diqqətəlayiqdir. Bu iki böyük şirkətin ən yaxşı tətbiqlərini

öz istehsal sisteminə daxil edən Toyota, məşhur Toyota İstehsal Sistemi (TPS)-ni yaratdı. TPS, avtomobil sənayesi üçün bir nümunəyə çevrildi və bu sistemin əsas xüsusiyyətləri arasında israfın azaldılması, işçi gücünün təşviqi və zamanında istehsal prinsipləri yer aldı. Toyota istehsal sisteminin tətbiqi tullantı, məhsulun geri çağırılması, istehsal vaxtını əvvəlki göstəricilərə nisbətən azaltdı. [6]

Qrafik 1. TPS tətbiqinin “Toyota” istehsal sisteminə təsiri

Mənbə: Qrafik müəllif tərəfindən hazırlanıb

Bençmarkinq strategiyasını uğurla həyata keçirmiş və nəticə əldə etmiş şirkətlərdən biri də “Starbucks” şirkətidir. 2008-ci ildə böhran səbəbi ilə şirkətin gəlirlərində azalma müşahidə edilirdi. [1]

Şəkil 2. Starbucks 2001-2023 bazar dəyəri

Market cap history of Starbucks from 2001 to 2023

Mənbə: *Competitive_Analysis_of_Starbucks%20(1).pdf*

Şirkət əməliyyat proseslərini daha səmərəli etmək üçün Toyotanın "Lean Manufacturing" yanaşmasını araşdıraraq tətbiq etdi. Bu yanaşma sifarişlərin hazırlanmasında vaxt itkilərini minimuma endirdi və prosesləri daha çevik hala gətirdi. Dəyər yaratmayan mərhələlər aradan qaldırıldı, bu da ümumi fəaliyyətin optimallaşdırılmasına imkan verdi. Eyni zamanda, Starbucks müştəri təcrübəsini inkişaf etdirmək məqsədilə Amazon və Apple kimi texnologiya liderlərinin strategiyalarını araşdırdı və onlardan bəhrələndi. Bu integrasiya nəticəsində onlayn sifariş sistemləri və üzvlük proqramları yaradıldı, bu da müştəri əlaqələrinin gücləndirilməsinə töhfə verdi. Bütün

proseslərin şirkət üzərində olan müsbət tendensiyası bazar dəyərinin artımında öz əksini tapmışdır. [1]

Dünyanın aparıcı pərakəndə satış şəbəkələrindən biri olan Walmart, benchmarking metodlarından geniş istifadə edərək bazardakı lider mövqeyini qoruyur. Walmart-ın benchmarking strategiyası, müştəri məmnuniyyətinin artırılması, təchizat zəncirinin effektiv idarə olunması və xərclərin optimallaşdırılması kimi əsas sahələrdə ən yaxşı praktikaları tətbiq etməyə yönəlib. Bu yanaşma sayəsində Walmart, rəqiblərinin fəaliyyətini təhlil edərək öz əməliyyatlarını davamlı şəkildə təkmilləşdirir və bazardakı dəyişikliklərə çevik şəkildə uyğunlaşa bilər.

Walmart-ın 2024-cü il üçün illik hesabatına əsasən, şirkətin ümumi gəliri ötən illə müqayisədə 5% artaraq 169.34 milyard dollara yüksəlib. ABŞ bazarında müqayisəli satışlar 4.2% artışı göstərmiş və bu nəticə analitiklərin gözləntilərini üstələyib. Walmart, təchizat zəncirinin effektivliyini artırmaq məqsədilə birbaşa tədarük strategiyasından istifadə edir. Bu yanaşma, vasitəçilərin aradan qaldırılması sayəsində xərclərin 5-15% azalmasına gətirib çıxarır ki, bu da şirkətə təxminən 4-15 milyard dollar qənaət etməyə imkan verir. World Benchmarking Alliance-ın hesabatına görə, Walmart ətraf mühit göstəricilərinə görə 41-ci sırada yer alır. Şirkət, 2025-ci ilə qədər istixana qazı emissiyalarını 18% azaltmaq hədəfi ilə fəaliyyət göstərir və bu istiqamətdə nəzərəcərpacaq irəliləyiş əldə edib. Bu göstəricilər Walmart-ın benchmarking yanaşmasının müxtəlif sahələrdəki təsirini əks etdirir və şirkətin davamlı inkişaf strategiyasının uğurlu nəticələr verdiyini sübut edir. [7]

NƏTİCƏ

Nəticə etibarilə qeyd edə bilərik ki, müasir dövrdə bazar sürətli şəkildə inkişaf edir və bu bazarda rəqabətqabiliyyətli müəssisə olaraq formalaşmaq üçün bençmarkinq vacib strategiyadır. Araşdırma göstərir ki, bençmarkinq təkcə maliyyə sahəsində yox, həmçinin digər sahələrdə də tətbiq oluna bilər.

Şirkətlər, fəaliyyətlərini qiymətləndirmək, bazardakı mövqelərini dəqiq müəyyənləşdirmək və əməliyyat effektivliyini artırmaq üçün müqayisə və təhlil üsullarından istifadə edirlər. Benchmarking yanaşması, uzunmüddətli rəqabət üstünlüyünü qorumaq, bazarda möhkəmlənmək və davamlı inkişafa nail olmaq üçün mühüm bir vasitə rolunu oynayır. Bu metod sayəsində müəssisələr öz güclü və zəif tərəflərini müəyyən edərək idarəetmə strategiyalarını təkmilləşdirir və gələcəkdə daha uğurlu nəticələr əldə edə bilərlər.

Bençmarkinq strategiyasının uğurlu olması üçün daimi olaraq həyata keçirilməlidir. Şirkətlər təkcə onlarla eyni bazarda fəaliyyət göstərən yox, həmçinin fərqli bazarlar da fəaliyyət göstərən uğurlu şirkətlərin də strategiyasını öyrənib, uyğun sahələr üzərində tətbiq edə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. B.B.Jia – Competitive Analysis of Starbucks UM.
2. C.Topaloğlu, U.Kaya. (2008). Benchmarking (Kıyaslama): Turizm İşletmeleri Açısından Kuramsal Bir Değerlendirme.
3. J.Holloway, M.Hinton, D.Mayle. (1997). Why Benchmarking Understanding the Processes of Best Practices.
4. Osman Saraç, Benchmarking ve Stratejik Yönetim – strateji yanaşma.
5. S&P Global, Benchmarking Report, 2024.
6. <https://fastercapital.com/startup-topic/Successful-Benchmarking.html>
7. <https://corporate.walmart.com/content/dam/corporate/documents/newsroom/2024/04/25/walmart-releases-2024-annual-report-and-proxy-statement/walmart-inc-2024-annual-report.pdf>

V.S.Teymurlu

master student, Azerbaijan State University of Economics

Foreign countries' experience in the use of benchmarking in business development

Abstract

The business environment is changing rapidly, and companies utilize various experiences to adapt to the environment and avoid falling behind in competition. Benchmarking is a crucial tool in this regard, as it allows companies to learn from the strategies of successful businesses in the market and adapt and implement those strategies. Many companies operating in foreign countries strengthen their market position by using benchmarking. They achieve efficiency by implementing new strategies and models. Benchmarking is actively used not only by large companies but also by small and medium-sized businesses. In general, companies that use benchmarking effectively stay one step ahead in competition.

This article will focus on the benchmarking strategy in the experiences of foreign countries. By examining the experiences of foreign countries, we will highlight various results regarding the impact of the strategy on business development.

Keywords: *business, benchmarking, strategy, comparative analysis, development strategy, efficiency.*

X.L.İbrahimova
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ibrahimova_xedice@bk.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 14.04.2025

The article was received by editorial board on 14.04.2025

Статья принята к печати 14.04.2025

MALİYYƏ BAZARININ İNKİŞAFI İLƏ İQTİSADI İNKİŞAF ARASINDAKI ƏLAQƏ: İNKİŞAF ETMƏKDƏ OLAN İQTİSADIYYATLARDAN DƏLİLLƏR

Xülasə

Bu tədqiqat maliyyə bazarlarının inkişafı ilə inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda iqtisadi artım arasındakı əlaqəni araşdırır, maliyyə bazarlarının iqtisadi tərəqqiyə töhfə verdiyi mexanizmləri araşdırır. İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar qloballaşma, texnoloji irəliləyişlər və institusional islahatların yaratdığı əhəmiyyətli artım potensialı ilə yanaşı, məhdud bazar dərinliyi, tənzimləmənin səmərəsizliyi və xarici şoklara həssaslıq da daxil olmaqla unikal çağırışlarla xarakterizə olunur. Tədqiqat maliyyə bazarlarının iqtisadi göstəricilərə təsir göstərdiyi əsas kanallar kimi kapitalın səfərbər edilməsi, resursların bölüşdürülməsi və innovasiya rollarını vurğulayaraq nəzəri əsaslara əsaslanır.

İnkişaf etməkdə olan və inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda maliyyə bazarı strukturlarının müqayisəli təhlili institusional yetkinlik, bazarın mürəkkəbliyi və tənzimləyici çərçivələrdəki fərqləri vurğulayır. Nəticələr göstərir ki, inkişaf etməkdə olan bazarlar çox vaxt inkişaf etmiş bazarların dərinliyinə və səmərəliliyinə malik olmasalar da, məqsədyönlü siyasətlər və investisiyalarla dəstəkləndikdə dinamik artım potensialı nümayiş etdirirlər. İnstitusional çərçivələrin və tənzimləyici mühitlərin rolu xüsusilə global integrasiya ilə bağlı zəifliklərin aradan qaldırılmasında bazar inamının, sabitliyinin və dayanıqlığının artırılmasında mühüm rol oynadığı vurğulanır.

Qloballaşma maliyyə bazarının genişlənməsi üçün katalizator olsa da, bazar dəyişkənliyi və tənzimləmə mürəkkəbliyi ilə bağlı problemlər yaradır. Tədqiqat iddia edir ki, inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar beynəlxalq standartları qəbul etməklə, maliyyə inklüzivliyini təşviq etməklə və yerli institutları gücləndirməklə qloballaşmadan istifadə edə bilirlər.

Bu tədqiqat inkişaf etməkdə olan bazarların funksionallığını və sabitliyini artırmaq üçün siyasət tövsiyələri təklif edərək maliyyə bazarının inkişafı ilə bağlı diskursa töhfə verir. Struktur səmərəsizliyi aradan qaldırmaq və innovasiyaları əhatə etməklə, bu iqtisadiyyatlarda maliyyə bazarları getdikcə bir-birinə bağlı olan global mühitdə davamlı iqtisadi inkişafın kritik sürücülərinə çevrilə bilər.

Açar sözlər: maliyyə bazarları, iqtisadi artım, inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar, qloballaşma.

GİRİŞ

Maliyyə bazarının inkişafı ilə iqtisadi artım arasındakı əlaqə geniş akademik və siyasət yönümlü tədqiqatların mövzusu olmuşdur. İqtisadiyyatlar inkişaf etdikcə, maliyyə bazarları resursların yönləndirilməsində, məhsuldarlığın artırılmasında və dayanıqlı artımın təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Xüsusilə inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar qloballaşma, texnoloji irəliləyişlər və daxili siyasət islahatlarının təsiri altında maliyyə bazarlarının sürətli transformasiyaya məruz qaldığı unikal mənzərə təqdim edir. Bu dinamik kontekst maliyyə bazarının inkişafının bu iqtisadiyyatlarda iqtisadi artıma necə töhfə verdiyini başa düşməyin vacibliyini vurğulayır.

Bu tədqiqatın əhəmiyyəti onun tez-tez inkişaf etməmiş maliyyə infrastrukturunu, tənzimləmə səmərəsizliyi və bazar dəyişkənliyi kimi fərqli problemlərlə üzləşən inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlara diqqət yetirməsindədir. Bu çağırışlar, artan xarici investisiya və rəqəmsal innovasiya kimi imkanlarla birləşərək, inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatları maliyyə bazarları və iqtisadi artım arasında qarşılıqlı əlaqəni araşdırmaq üçün cəlbədicə sahəyə çevirir. Bu əlaqəni başa düşmək, iqtisadi tərəqqini sürətləndirmək üçün maliyyə bazarının inkişafından istifadə edən strategiyalar hazırlamağı hədəfləyən siyasətçilər və maraqlı tərəflər üçün çox vacibdir.

Bu tədqiqat maliyyə bazarlarının iqtisadi artımın təşviqində rolu ilə bağlı əsas sualları həll etməyə çalışır. O, maliyyə bazarının inkişafının iqtisadi göstəricilərə təsir mexanizmlərini araşdırmaq, bazar yetkinliyinin əsas göstəricilərini müəyyən etmək və müxtəlif inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda bu göstəricilərin necə fərqləndiyini qiymətləndirmək məqsədi daşıyır. Tədqiqat həmçinin global maliyyə integrasiyasının nəticələrini və davamlı inkişafa nail olmaqda inkişaf etməkdə olan bazarların üzləşdiyi unikal məhdudiyyətləri nəzərdən keçirir.

Bu dissertasiyanın əhatə dairəsi son illərin empirik sübutlarının araşdırılmasına diqqət yetirməklə seçilmiş inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarla məhdudlaşır. Nəzəri təhlil və ekonometrik modelləşdirmənin birləşməsindən istifadə etməklə, tədqiqat maliyyə bazarı ilə artım əlaqəsini hərtərəfli başa düşməyə çalışır. Bu tədqiqatın nəticələrinin inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatların iqtisadi trayektoriyalarının formalaşmasında maliyyə bazarlarının kritik roluna dair fikirlər təqdim etməklə həm akademik diskursa, həm də praktiki siyasətin formalaşmasına töhfə verəcəyi gözlənilir.

Dissertasiya işinin strukturu aşağıdakı kimi təşkil edilmişdir. Birinci fəsil maliyyə bazarlarını iqtisadi artımla əlaqələndirən konseptual çərçivə və mexanizmləri təfərrüatlandıran nəzəri əsas təqdim edir. İkinci fəsil inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda maliyyə bazarlarının unikal xüsusiyyətlərini araşdırır, onların çətinliklərini və imkanlarını işıqlandırır. Üçüncü fəsildə mövcud ədəbiyyatın təfərrüatlı icmalı təqdim edilir və tədqiqatda istifadə olunan metodoloji yanaşma təsvir olunur. Nəticələr və müzakirələr dördüncü fəsildə təqdim olunur, müqayisəli anlayışlar və siyasət nəticələri təqdim edilir. Nəhayət, beşinci fəsil nəticələrin xülasəsi və gələcək tədqiqat və siyasət tədbirləri üçün tövsiyələrlə yekunlaşır.

Maliyyə bazarının inkişafının və iqtisadi artımın nəzəri əsasları

Maliyyə bazarının inkişafı ilə iqtisadi artım arasındakı qarşılıqlı əlaqə, alimlərin maliyyə bazarlarının iqtisadi inkişafa töhfə verməsi mexanizmləri və dərəcəsini müzakirə etməklə, iqtisadi nəzəriyyənin təməl daşı olmuşdur. Geniş spektrli institut və alətləri əhatə edən maliyyə bazarları resursların bölüşdürülməsində, informasiya asimetriyasının azaldılmasında və məhsuldar investisiyaların təşviqində mühüm rol oynayır. Onların nəzəri əsaslarını başa düşmək onların iqtisadi artıma təsirini, xüsusən də bazar strukturlarının hələ də inkişaf etdiyi inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar kontekstində aşkar etmək üçün vacibdir.

Maliyyə bazarının inkişafının konseptual çərçivəsi onun əmanətləri səfərbər etmək, kapitalı səmərəli şəkildə bölüşdürmək və risklərin şaxələndirilməsi mexanizmlərini təmin etmək qabiliyyəti ətrafında firlanır. Yaxşı işləyən maliyyə bazarları likvidliyi artırır, əməliyyat xərclərini azaldır və innovasiya və sahibkarlıq üçün imkanlar yaradır ki, bunların hamısı iqtisadi tərəqqi üçün vacibdir. Bundan əlavə, maliyyə institutlarının, o cümlədən bankların, fond birjalarının və bank olmayan maliyyə qurumlarının təkamülü müasir maliyyə sistemlərinin əsasını təşkil edir, kredit təminatı və investisiyaların asanlaşdırılması vasitəsilə iqtisadi transformasiyaya təkan verir.

Maliyyə bazarının inkişafı ilə iqtisadi artım arasındakı əlaqə bir neçə nəzəri modeldə əhatə olunmuşdur. Əsas nəzəriyyələrdən biri maliyyə bazarının inkişafının kapitalın formalaşması və texnoloji tərəqqi üçün lazımi infrastruktur yaratmaqla iqtisadi artımdan əvvəl olduğunu və onu asanlaşdırdığını irəli sürən təklifin aparıcı fərziyyəsidir. Əksinə, tələbi izləyən fərziyyə iddia edir ki, iqtisadi artım maliyyə xidmətlərinə və alətlərinə tələbi artırmaqla maliyyə bazarlarının inkişafını

stimullaşdırır. Bu iki perspektivin qarşılıqlı əlaqəsi maliyyə bazarı ilə artım əlaqəsinin dinamik və iki istiqamətli xarakterini vurğulayır.

Maliyyə bazarlarının iqtisadi artıma təsir göstərdiyi əsas mexanizmlərə kapitalın yığılması, texnoloji innovasiyalar və məhsuldarlığın artırılması daxildir. Maliyyə bazarları kapitalın artırılması üçün bir platforma təmin etməklə, müəssisələrə məhsuldar aktivlərə və tədqiqat və inkişafa sərmayə qoymağa imkan verir və bununla da innovasiyaları təşviq edir. Eyni zamanda, maliyyə bazarları ümumi iqtisadi səmərəliliyi artıraraq, resursların ən məhsuldar istifadələri üçün səmərəli şəkildə bölüşdürülməsini asanlaşdırır. İnformasiya asimetriyasının və tranzaksiya xərclərinin azalması bu prosesləri daha da gücləndirir və davamlı inkişaf üçün əlverişli mühit yaradır.

İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar maliyyə bazarlarının inkişafında unikal problemlər və imkanlar təqdim edir. Bu bazarlar tez-tez inkişaf etməmiş qanunvericilik bazaları, kreditə məhdud çıxış və yüksək səviyyəli dəyişkənlik kimi məsələlərlə mübarizə aparır. Bununla belə, onlar həm də artan qloballaşma, texnoloji mənimsənilmə və institusional islahatlar nəticəsində inkişaf üçün əhəmiyyətli potensial nümayiş etdirirlər. Bu kontekstlərdə maliyyə bazarının inkişafının nəzəri təhlili həm makroiqtisadi amillərin, həm də mikroiqtisadi dinamikanın başa düşülməsini, eləcə də onların daha geniş iqtisadi və sosial strukturlarla qarşılıqlı əlaqəsini tələb edir.

Maliyyə bazarının inkişafının və iqtisadi artımın nəzəri əsasları maliyyə sistemlərinin iqtisadi transformasiyaya necə təkan verə biləcəyini başa düşmək üçün möhkəm çərçivə təmin edir. Bu əlaqələri inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar kontekstində araşdıraraq, bu tədqiqat davamlı iqtisadi inkişafa nail olmaqda maliyyə bazarlarının rolu ilə bağlı davam edən müzakirələrə töhfə vermək məqsədi daşıyır.

İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda maliyyə bazarlarının xüsusiyyətləri və çətinlikləri

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyə bazarları onları inkişaf etmiş ölkələrdəki analoqlarından fərqləndirən unikal xüsusiyyətlərə malikdir. Bu bazarlar adətən sürətli böyümə, inkişaf edən tənzimləyici çərçivələr və global maliyyə sistemləri ilə əhəmiyyətli integrasiya ilə seçilir. Bununla belə, onlar həm də məhdud maliyyə infrastrukturunu, bazar səmərəsizliyi və xarici şoklara qarşı həssaslıq da daxil olmaqla fərqli problemlərlə üzləşirlər. Bu xüsusiyyətlərin və problemlərin başa düşülməsi onların iqtisadi inkişafdakı rolunu qiymətləndirmək və onların səmərəliliyini və dayanıqlığını artırmaq üçün siyasətləri formalaşdırmaq üçün çox vacibdir.

İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda maliyyə bazarlarını müəyyən edən xüsusiyyətlərdən biri onların struktur islahatları, texnoloji irəliləyişlər və artan xarici investisiyalar hesabına sürətlə genişlənməsidir. İnkişaf etməkdə olan bazarlar tez-tez istifadə olunmamış iqtisadi potensiala görə investisiyadan daha yüksək gəlir əldə edirlər və bu onları beynəlxalq investorlar üçün cəlbedici istiqamətlər halına gətirir (Bekaert və Harvey, 2003). Bundan əlavə, bu bazarlar inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarla müqayisədə daha aşağı səviyyəli maliyyə nüfuzu ilə xarakterizə olunur, maliyyə daxilolmasında və kreditə çıxışda artım üçün əhəmiyyətli yer təmin edir (Beck et al., 2009).

Bu imkanlara baxmayaraq, inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatların maliyyə bazarları əhəmiyyətli çətinliklərlə üzləşir. Əsas məsələlərdən biri maliyyə infrastrukturunun inkişaf etməməsi, o cümlədən bank xidmətlərinə məhdud çıxış və kapital bazarının qeyri-adekvat dərinliyidir. Bu inkişafın olmaması resursların səmərəli bölüşdürülməsinə mane olur və iqtisadi artımı məhdudlaşdırır (Levine, 2005). Bundan əlavə, bir çox inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda tənzimləyici çərçivələr çox vaxt zəif və ya qeyri-ardıcıl olur, bu da bazar manipulyasiyası, investorların müdafiəsinin olmaması və korrupsiya kimi problemlərə gətirib çıxarır (La Porta və digərləri, 1998).

Digər kritik problem inkişaf etməkdə olan maliyyə bazarlarının xarici şoklara həssaslığıdır. Bu bazarlar, qismən xarici kapitaldan asılı olmaları və valyutalarının global iqtisadi şəraitə həssaslığı səbəbindən çox vaxt yüksək dəyişkənliklə xarakterizə olunur (Calvo et al., 1993). Bu dəyişkənlik uzunmüddətli investisiyaların qarşısını ala və iqtisadi qeyri-sabitliyi gücləndirə bilər. Bundan əlavə,

inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatların əks-tsiklik siyasəti həyata keçirmək imkanlarının məhdud olması onların maliyyə böhranlarına qarşı həssaslığını daha da artırır (Kaminsky & Reinhart, 1999).

İnkişaf etməkdə olan bazarlar da maliyyə daxilliyi və çıxışla bağlı çətinliklərlə mübarizə aparır. Əhəlinin böyük təbəqələri, xüsusən də kənd yerlərində və aşağı xidmət göstərilməyən ərazilərdə, çox vaxt formal maliyyə sistemlərindən kənarda qalırlar. Bu istisna onların qənaət, investisiya və kredit əldə etmək imkanlarını məhdudlaşdırır və bununla da ümumi iqtisadi artımı məhdudlaşdırır (Demirgüç-Kunt et al., 2017). Maliyyə savadlılığının artırılması və rəqəmsal maliyyə xidmətlərinin inkişafı bu problemin həlli istiqamətində mühüm addımlardır.

İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda maliyyə bazarları dinamik artım və əhəmiyyətli potensialla səciyyələnir, lakin onlar həm də ciddi çətinliklərlə üzləşirlər. Bu problemlərin həlli maliyyə infrastrukturunu gücləndirmək, tənzimləyici bazaları təkmilləşdirmək və maliyyə inklüzivliyini yaxşılaşdırmaq üçün məqsədyönlü siyasət müdaxilələrini tələb edir. Bu maneələri aradan qaldırmaqla inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar öz maliyyə bazarlarının tam potensialını açə bilər və bununla da davamlı iqtisadi inkişafa töhfə verə bilərlər.

İnkişaf etməkdə olan və inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda maliyyə bazarlarının strukturlarının müqayisəli təhlili

Maliyyə bazarlarının strukturu və fəaliyyəti institusional yetkinlik, tənzimləyici çərçivələr, bazar dərinliyi və iqtisadi mühitlərdəki fərqləri əks etdirən inkişaf etməkdə olan və inkişaf etmiş iqtisadiyyatlar arasında əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bu fərqlərin başa düşülməsi iqtisadi inkişafda maliyyə bazarlarının rolunu qiymətləndirmək və inkişaf etməkdə olan bazarların spesifik ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış siyasətləri hazırlamaq üçün çox vacibdir.

İnkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda maliyyə bazarları adətən yüksək effektivlik, şəffaflıq və inteqrasiya ilə xarakterizə olunur. Onlar yaxşı qurulmuş institutlardan, möhkəm tənzimləyici bazalardan və qabaqcıl texnoloji infrastrukturdan faydalanırlar. ABŞ, Avropa İttifaqı və Yaponiya kimi inkişaf etmiş bazarlar institusional investorların və pərakəndə müştərilərin əhəmiyyətli iştirakı ilə dərin kapital bazarları nümayiş etdirir. Bu bazarlar səhmlər, istiqrazlar, törəmələr və mürəkkəb strukturlaşdırılmış məhsullar daxil olmaqla geniş çeşiddə maliyyə alətlərini dəstəkləyir və investorlara risklərin idarə edilməsi və kapitalın bölüşdürülməsi üçün çoxsaylı imkanlar təklif edir (Demirgüç-Kunt & Levine, 2001).

Əksinə, inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda maliyyə bazarları çox vaxt eyni dərinliyə və incəliyə malik deyil. Bu bazarların bir çoxu inkişafın ilkin mərhələsindədir, məhdud bazar kapitallaşması, aşağı ticarət həcmələri və maliyyə alətlərinin dar çeşidi ilə xarakterizə olunur (Bekaert & Harvey, 2002). İnkişaf etməkdə olan bazarlarda maliyyə sistemlərində çox vaxt banklar üstünlük təşkil edir, kapital bazarları resursların bölüşdürülməsində nisbətən kiçik rol oynayır. Bundan əlavə, bu bazarlarda institusional investorlar adətən daha az diqqət çəkir və pərakəndə satışda iştirak aşağı səviyyədə maliyyə savadlılığı və əlçatanlıq ilə məhdudlaşır.

Tənzimləyici çərçivələr də inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan bazarlar arasında əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. İnkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda investorların müdafiəsi, bazar şəffaflığı və korporativ idarəetməni tənzimləyən hərtərəfli qanunlar da daxil olmaqla, ümumiyyətlə ciddi tənzimləmə standartları mövcuddur (La Porta et al., 1998). Bu qaydalar etimadı artırır və maliyyə bazarlarında iştiraka təkan verir. Bunun əksinə olaraq, inkişaf etməkdə olan bazarlarda tənzimləyici çərçivələr çox vaxt daha az möhkəm olur, korrupsiya, qeyri-ardıcıl icra və şəffaflığın olmaması bazarın səmərəliliyinə xələl gətirir (Beck et al., 2009).

Digər diqqətəlayiq fərq maliyyə bazarlarının qlobal sistemlərlə inteqrasiyasındadır. İnkişaf etmiş bazarlar qlobal kapital axınları ilə yüksək dərəcədə əlaqəlidir və onlara beynəlxalq maliyyə üçün mərkəz kimi çıxış etməyə imkan verir. İnkişaf etməkdə olan bazarlar getdikcə inteqrasiya olunsalar da, xarici kapitaldan asılı olduqları və dəyişkənliyi idarə etmək üçün məhdud imkanları

səbəbindən tez-tez xarici şoklara daha çox məruz qalırlar (Kaminsky & Reinhart, 1999). Bu asılılıq qlobal iqtisadi dalğalanmaların onların daxili maliyyə sistemlərinə təsirini daha da gücləndirə bilər.

Bu çətinliklərə baxmayaraq, inkişaf etməkdə olan bazarlar əhəmiyyətli artım potensialı nümayiş etdirir. İqtisadi islahatlar, texnoloji irəliləyişlər və artan qloballaşma bir çox inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda maliyyə bazarlarının inkişafına təkan verdi, inkişaf etmiş bazarlarla fərqi tədricən daraltdı (Claessens et al., 2001). Təşkilatların gücləndirilməsinə, tənzimləyici bazaların təkmilləşdirilməsinə və maliyyə inklüzivliyinin təşviqinə yönəlmiş siyasətlər bu potensialın açılması üçün çox vacibdir.

İnkişaf etməkdə olan və inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda maliyyə bazarı strukturlarının müqayisəli təhlili bazarın dərinliyi, tənzimləmə yetkinliyi və qlobal integrasiyada əhəmiyyətli fərqləri vurğulayır. Bu fərqlər inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda maliyyə bazarının inkişafını dəstəkləmək üçün kontekstdə xüsusi strategiyalara ehtiyac olduğunu vurğulayır və onlara iqtisadi artıma və dayanıqlılığa daha effektiv töhfə verməyə imkan verir.

İnstitusional çərçivələrin və tənzimləyici mühitlərin rolu

İnstitusional çərçivələr və tənzimləyici mühitlər maliyyə bazarlarının funksionallığının, səmərəliliyinin və sabitliyinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu elementlər bazar fəaliyyətini tənzimləyən qaydaları, normaları və mexanizmləri müəyyən etməklə maliyyə sistemlərinin əsasını təşkil edir. Onların rolu iqtisadi inkişaf üçün vacib olan etimadın gücləndirilməsində, tranzaksiya xərclərinin azaldılmasında və resursların ədalətli bölüşdürülməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Norton (1990) müəyyən etdiyi kimi institutlar iqtisadi, siyasi və sosial qarşılıqlı əlaqələri təşkil edən formal qaydalar, qeyri-rəsmi normalar və onların icra mexanizmlərindən ibarətdir. Maliyyə bazarlarında institusional çərçivələrə müqavilələrin icrasını, mülkiyyət hüquqlarının qorunmasını və maliyyə sisteminin sabitliyini kollektiv şəkildə təmin edən mərkəzi banklar, tənzimləyici orqanlar və məhkəmə sistemləri kimi qurumlar daxildir. Bu qurumlar informasiya asimmetriyasının azaldılmasında, fürsətçi davranışın qarşısının alınmasında və bazarın səmərəliliyinin təşviqində mühüm rol oynayır (Acemoğlu və digərləri, 2005).

Digər tərəfdən, tənzimləyici mühitlər bazar əməliyyatlarını tənzimləyən hüquqi və prosedur qaydalarını təmin edir. Effektiv tənzimləmə şəffaflığı təmin edir, investorları qoruyur və sistem risklərini azaldır. İnkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda möhkəm tənzimləyici mühitlər bazar manipulyasiyası, fırıldaqçılıq və maliyyə cinayətləri kimi məsələləri həll etməklə maliyyə bazarlarının düzgün işləməsinə kömək edir (La Porta və digərləri, 1998). Əksinə, tez-tez inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda üstünlük təşkil edən zəif tənzimləyici çərçivələr səmərəsizliyə, investorların inamının azalmasına və maliyyə qeyri-sabitliyinə səbəb ola bilər.

İnstitusional çərçivələrin və tənzimləyici mühitlərin əhəmiyyəti xüsusilə maliyyə bazarının inkişafı kontekstində özünü göstərir. Güclü institutlar və sağlam tənzimləmələr resursların səmərəli bölüşdürülməsinə imkan verməklə və bazar dəyişkənliyini azaltmaqla maliyyə dərinləşməsinə kömək edir. Bundan əlavə, onlar bazar iştirakçıları üçün sabit və proqnozlaşdırıla bilən mühit təmin etməklə xarici investisiyaları cəlb edirlər (Demirgüç-Kunt & Levine, 2008). Məsələn, 2008-ci il qlobal maliyyə böhranından sonra müşahidə edildiyi kimi, yaxşı qurulmuş institutlara və aydın tənzimləmə standartlarına malik bazarların iqtisadi tənəzzüllər zamanı dayanıqlılıq nümayiş etdirmə ehtimalı daha yüksəkdir.

İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda isə institusional zəifliklər və tənzimləyici boşluqlar əhəmiyyətli problemlər yaradır. Korrupsiya, siyasi qeyri-sabitlik və qanunların qeyri-ardıcıl tətbiqi kimi problemlər bazarın səmərəliliyini pozur və investisiyaların qarşısını alır (Beck et al., 2009). Bu problemlərin həlli institutların gücləndirilməsinə, tənzimləyici potensialın artırılmasına və yaxşı idarəçiliyin təşviqinə yönəlmiş hərtərəfli islahatlar tələb edir. Uğurlu nümunələrə investisiya cəlb etmək və iqtisadi artımı təşviq etmək üçün təkmil institusional çərçivələrdən istifadə edən Hindistan və Braziliya kimi ölkələrdə maliyyə sektorunda aparılan islahatlar daxildir.

İnstitusional çərçivələr və tənzimləyici mühitlər maliyyə bazarlarının inkişafı və sabitliyi üçün əsasdır. Onların rolu etibar, səmərəlilik və davamlı inkişaf üçün əlverişli mühitin yaradılmasını əhatə edən sadəcə nəzarətdən kənara çıxır. Bu çərçivələrin gücləndirilməsi, institusional və tənzimləyici təkmilləşdirmələrin bazar funksionallığını əhəmiyyətli dərəcədə artırır və daha geniş iqtisadi inkişafa töhfə verə biləcəyi inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar üçün xüsusilə vacibdir.

Qloballaşmanın inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda maliyyə bazarının inkişafına təsiri

Qloballaşma inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda maliyyə bazarlarının inkişafına, onların strukturunun formalaşmasına, integrasiyasına və ümumi iqtisadi artıma töhfəsinə dərindən təsir göstərmişdir. Texnoloji irəliləyişlər, liberallaşdırma siyasəti və artan transsərhəd kapital axını ilə idarə olunan qlobal iqtisadiyyatların qarşılıqlı əlaqəsi inkişaf etməkdə olan bazarların qlobal maliyyə sisteminə integrasiyası üçün yeni imkanlar yaratmışdır. Eyni zamanda, qloballaşma bu bazarları artan volatillik, tənzimləyici təzyiqlər və xarici şoklara qarşı həssaslıq da daxil olmaqla əhəmiyyətli problemlərə məruz qoyub.

Qloballaşmanın inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda maliyyə bazarlarına ən əhəmiyyətli təsirlərindən biri birbaşa xarici investisiyaların (BXİ) və portfel investisiyalarının artmasıdır. Bu daxilolmalar həm hökumətlər, həm də özəl müəssisələrin maliyyələşdirməyə daha geniş çıxışını təmin edərək, kapital bazarlarının genişlənməsini asanlaşdırıb. Məsələn, xarici investisiyalar Hindistan, Braziliya və Cənubi Afrika kimi ölkələrdə fond bazarının kapitallaşmasını və ticarət həcmi artırmışdır (Henry, 2000). Bu cür investisiyalar təkcə maliyyə kapitalı deyil, həm də texnoloji və idarəetmə təcrübəsi gətirir, yerli bazarların əməliyyat səmərəliliyini artırır.

Qloballaşma həm də maliyyə bazarlarında beynəlxalq standartların qəbuluna təkan verib, şəffaflığı, hesabatlılığı və investorların inamını təşviq edib. İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar öz tənzimləyici çərçivələrini getdikcə Bazel Sazişləri və Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartları (BMHS) kimi qlobal meyarlara uyğunlaşdırırlar. Bu uyğunlaşma onların maliyyə bazarlarının etibarlılığını və cəlbediciliyini artırmış, qlobal kapital bazarları ilə daha dərin integrasiyanı təşviq etmişdir (Claessens & Laeven, 2003).

Üstəlik, qloballaşma maliyyə innovasiyalarının və texnologiyalarının yayılmasını asanlaşdıraraq, inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatların müəyyən inkişaf mərhələlərini keçməsinə şərait yaratmışdır. Qlobal texnoloji irəliləyişlərlə dəstəklənən rəqəmsal maliyyə xidmətlərinin yayılması Keniya və İndoneziya kimi bazarlarda maliyyə inklüzivliyini və əlçatanlığı əhəmiyyətli dərəcədə artırdı. Bu texnoloji mənimsənilmə böyümə üçün yeni imkanlar yaratdı və bu iqtisadiyyatlarda maliyyə sistemlərinin dayanıqlığını yaxşılaşdırdı (Beck et al., 2011).

Bu üstünlüklərə baxmayaraq, qloballaşma inkişaf etməkdə olan bazarları bir sıra risklərə məruz qoyub. Qlobal maliyyə sisteminə integrasiyanın artması bu bazarları valyuta dəyişmələri və qlobal maliyyə böhranları kimi xarici şoklara daha həssas edib. Məsələn, 2008-ci il maliyyə böhranı inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatların qəfil kapital axını və inkişaf etmiş ölkələrdəki iqtisadi tənəzzüllərə qarşı zəifliyini vurğuladı (Kaminsky & Reinhart, 1999). Bundan əlavə, spekulyativ kapitalın sürətli axını aktivlərin qiymətində baloncuklara səbəb ola bilər və yerli maliyyə sistemlərinin sabitliyini poza bilər.

Qloballaşmanın yaratdığı digər problem tənzimləyici tələblərin getdikcə mürəkkəbləşməsidir. İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar qlobal bazarlarla integrasiya olunduqca, daxili maliyyə və institusional məhdudiyyətləri aradan qaldırarkən beynəlxalq standartlara riayət etmək kimi ikili problemlə üzləşirlər. Bu tələblər arasında tarazlığın yaradılması maliyyə bazarının davamlı inkişafını təmin etmək üçün diqqətli siyasətin qurulmasını və potensialın yaradılmasını tələb edir.

Qloballaşma inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda maliyyə bazarının inkişafı üçün katalizator rolunu oynayır, kapital axınını, tənzimləyici irəliləyişləri və texnoloji yenilikləri idarə edib. Bununla belə, o, həm də güclü siyasət reaksiyaları və institusional gücləndirilmə tələb edən əhəmiyyətli problemlər ortaya qoydu. Qloballaşmanın təqdim etdiyi imkanlardan istifadə etməklə onun risklərini

azaldaraq, inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar maliyyə bazarlarını daha da inkişaf etdirə və qlobal iqtisadiyyatda rollarını artırma bilərlər.

NƏTİCƏ

İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda maliyyə bazarının inkişafı ilə iqtisadi artım arasında əlaqə mürəkkəbdir, dinamikdir və bir çox amillərin təsiri altındadır. Bu tədqiqat maliyyə bazarlarının resursları səfərbər etdiyi, investisiyaları asanlaşdırdığı və iqtisadi səmərəliliyi artırdığı mexanizmləri vurğulayaraq, bu əlaqənin nəzəri əsaslarını tədqiq etmişdir. İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə böyümənin katalizatorları kimi maliyyə bazarlarından istifadə etmək üçün əhəmiyyətli imkanlar təqdim edir, lakin onlar həm də məqsədyönlü müdaxilələr tələb edən fərqli problemlərlə üzləşirlər.

Təhlildən əldə edilən əsas fikirlər davamlı iqtisadi inkişafı təmin edən maliyyə bazarlarının transformasiya potensialını vurğulayır. Maliyyə bazarı strukturlarının müqayisəli tədqiqi inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlardakı boşluqları və imkanları, xüsusən də dərinlik, əlçatanlıq və tənzimləmə yetkinliyi baxımından aşkar edib. İnstitusional çərçivələrin və tənzimləyici mühitlərin rolu bazar inamını, şəffaflığını və dayanıqlığını artırmaq üçün əsas kimi vurğulanmışdır. Bundan əlavə, qloballaşma bazarları xarici zəifliklərə və artan mürəkkəbliyə məruz qoyarkən kapitalla və innovasiyalara çıxış təklif edən ikitərəfli qılınca kimi ortaya çıxdı.

Nəticələr onu deməyə əsas verir ki, inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda maliyyə bazarının inkişafı qlobal sistemlərlə integrasiya və yerli institutların gücləndirilməsi arasında incə balansdan asılıdır. Maliyyə inklüzivliyini təşviq edən, tənzimləmə qabiliyyətini artıran və sistem risklərini azaldan siyasətlər maliyyə bazarlarının iqtisadi artıma effektiv töhfə verməsini təmin etmək üçün vacibdir. Bundan əlavə, texnoloji irəliləyişlərin mənimsənilməsi və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlara inkişaf etmiş bazarlarla boşluğu aradan qaldırmağa və maliyyə sistemlərinin bütün potensialından istifadə etməyə imkan verə bilər.

Yekun olaraq, maliyyə bazarlarının inkişafı iqtisadi tərəqqinin həm hərəkətverici qüvvəsi, həm də əksidir. İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar üçün irəliyə doğru yol struktur səmərəsizliyin aradan qaldırılmasını, innovasiyaların təşviq edilməsini və xarici şoklara davamlılığın yaradılmasını əhatə edir. Bu çağırışların öhdəsindən gəlməklə, inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlardakı maliyyə bazarları sürətlə qloballaşan dünyada daha geniş iqtisadi sabitliyə və rifaha töhfə verən möhkəm böyümə sütunlarına çevrilə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Acemoglu, D., Johnson, S., & Robinson, J. A. (2005). Institutions as a Fundamental Cause of Long-Run Growth. In Aghion, P., & Durlauf, S. N. (Eds.), *Handbook of Economic Growth* (pp. 385-472). Amsterdam: Elsevier.
2. Beck, T., Demirgüç-Kunt, A., & Levine, R. (2009). Financial Institutions and Markets Across Countries and Over Time: Data and Analysis. *World Bank Policy Research Working Paper No. 4943*.
3. Beck, T., Demirgüç-Kunt, A., & Levine, R. (2009). Financial Institutions and Markets Across Countries and Over Time: Data and Analysis. *World Bank Policy Research Working Paper No. 4943*.
4. Beck, T., Demirgüç-Kunt, A., & Levine, R. (2011). Financial Inclusion: Measuring and Understanding Access to Financial Services. *World Bank Policy Research Working Paper No. 5832*.
5. Beck, T., Levine, R., & Loayza, N. (2000). Finance and the Sources of Growth. *Journal of Financial Economics*, 58(1-2), 261-300.
6. Bekaert, G., & Harvey, C. R. (2002). Research in Emerging Markets Finance: Looking to the Future. *Emerging Markets Review*, 3(4), 429-448.

7. Bekaert, G., & Harvey, C. R. (2003). Emerging Markets Finance. *Journal of Empirical Finance*, 10(1-2), 3-55.
8. Calvo, G. A., Leiderman, L., & Reinhart, C. M. (1993). Capital Inflows and Real Exchange Rate Appreciation in Latin America: The Role of External Factors. *IMF Staff Papers*, 40(1), 108-151.
9. Claessens, S., & Laeven, L. (2003). Financial Development, Property Rights, and Growth. *Journal of Finance*, 58(6), 2401–2436.
10. Claessens, S., Klingebiel, D., & Schmukler, S. L. (2001). FDI and Stock Market Development: Complements or Substitutes? *World Bank Policy Research Working Paper No. 2582*.
11. Demirgüç-Kunt, A., & Levine, R. (2001). Financial Structure and Economic Growth: A Cross-Country Comparison of Banks, Markets, and Development. Cambridge: MIT Press.
12. Demirgüç-Kunt, A., & Levine, R. (2008). Finance, Financial Sector Policies, and Long-Run Growth. *World Bank Policy Research Working Paper, No. 4469*.
13. Demirgüç-Kunt, A., Klapper, L., & Singer, D. (2017). Financial Inclusion and Inclusive Growth: A Review of Recent Empirical Evidence. *World Bank Policy Research Working Paper No. 8040*.
14. Henry, P. B. (2000). Do Stock Market Liberalizations Cause Investment Booms? *Journal of Financial Economics*, 58(1-2), 301-334.
15. Kaminsky, G. L., & Reinhart, C. M. (1999). The Twin Crises: The Causes of Banking and Balance-of-Payments Problems. *American Economic Review*, 89(3), 473-500.
16. La Porta, R., Lopez-de-Silanes, F., Shleifer, A., & Vishny, R. (1998). Law and Finance. *Journal of Political Economy*, 106(6), 1113-1155.
17. La Porta, R., Lopez-de-Silanes, F., Shleifer, A., & Vishny, R. (1998). Law and Finance. *Journal of Political Economy*, 106(6), 1113-1155.
18. Levine, R. (1997). Financial Development and Economic Growth: Views and Agenda. *Journal of Economic Literature*, 35(2), 688-726.
19. Levine, R. (2005). Finance and Growth: Theory and Evidence. In Aghion, P., & Durlauf, S. N. (Eds.), *Handbook of Economic Growth* (pp. 865-934). Amsterdam: Elsevier.
20. North, D. C. (1990). Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge: Cambridge University Press.
21. Patrick, H. T. (1966). Financial Development and Economic Growth in Underdeveloped Countries. *Economic Development and Cultural Change*, 14(2), 174-189.
22. Robinson, J. (1952). *The Generalization of the General Theory*. In *The Rate of Interest and Other Essays*. London: Macmillan.
23. *World Bank Policy Research Working Paper, No. 4469*.

Kh.L.Ibrahimova

master student, Azerbaijan State University of Economics

**The linkage between financial market development and economic development:
evidence from developing economies**

Abstract

This study examines the relationship between financial market development and economic growth in emerging economies, examining the mechanisms through which financial markets contribute to economic progress. Emerging economies, while possessing significant growth potential generated by globalization, technological advances, and institutional reforms, are characterized by unique challenges, including limited market depth, regulatory inefficiencies, and vulnerability to external shocks. The study builds on a theoretical framework, emphasizing the roles of capital

mobilization, resource allocation, and innovation as key channels through which financial markets influence economic performance.

A comparative analysis of financial market structures in emerging and developed economies highlights differences in institutional maturity, market complexity, and regulatory frameworks. The results suggest that emerging markets, while often lacking the depth and efficiency of developed markets, exhibit dynamic growth potential when supported by well-targeted policies and investments. The role of institutional frameworks and regulatory environments is emphasized, particularly in addressing weaknesses related to global integration, in enhancing market confidence, stability, and resilience.

While globalization has been a catalyst for financial market expansion, it also poses challenges related to market volatility and regulatory complexity. The study argues that emerging economies can benefit from globalization by adopting international standards, promoting financial inclusion, and strengthening domestic institutions.

This study contributes to the discourse on financial market development by proposing policy recommendations to enhance the functionality and stability of emerging markets. By addressing structural inefficiencies and embracing innovation, financial markets in these economies can become critical drivers of sustainable economic growth in an increasingly interconnected global environment.

Keywords: *financial markets, economic growth, emerging economies, globalization.*

Y.Y.Sanlı
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Azərbaycan Beynəlxalq Bankı
saniliyetr@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 10.03.2025

The article was received by editorial board on 10.03.2025

Статья принята к печати 10.03.2025

İQTİSADI İNKİŞAF VƏ GƏLİR BƏRABƏRSİZLİYİ: AVROPA ÖLKƏLƏRİ NÜMUNƏSİNDƏ

Xülasə

İqtisadi artım və bərabərsizlik Avropanın sosial-iqtisadi mənzərəsini formalaşdıran, rifah, sosial birlik və siyasi sabitliyə təsir edən kritik dinamikadır. ÜDM və ÜDM kimi göstəricilərlə ölçülən iqtisadi artım həyat standartlarını yüksəltməyə də, sərvətin ədalətli bölüşdürülməsini avtomatik təmin etmir. Gəlir boşluqlarını, regional bərabərsizlikləri və xidmətlərə çıxışı əhatə edən bərabərsizlik uzunmüddətli iqtisadi və sosial davamlılığa mane ola bilər.

Avropa ölkələri müxtəlif iqtisadi artım nümunələri nümayiş etdirirlər. Almaniya kimi Qərbi Avropa ölkələri və İsveç kimi şimali ölkələr sənaye və texnoloji tərəqqidən bəhrələnir, Yunanıstan və Şərqi Avropa kimi ölkələr isə struktur və tarixi problemlər səbəbindən daha yavaş inkişafı ilə üzləşirlər. Məsələn, Yunanıstanın 2008-ci il borc böhranı qeyri-bərabərliyi daha da pisləşdirdi və qənaətcə tədbirlərinin aşağı gəlirli əhali üzərində gərginliyini vurğuladı. Əksinə, Polşanın bazar iqtisadiyyatına keçidi artımı artırdı, baxmayaraq ki, şəhər-kənd bölgüsü davam edir.

Bərabərsizliyin aradan qaldırılması uyğunlaşdırılmış milli siyasət tələb edir. Almaniya regional paritetin zəruriliyini vurğulayır, İsveç yenidən bölüşdürmə siyasətinin təsirini nümayiş etdirir, Yunanıstan isə böhrandan sonrakı islahatların zəruriliyini vurğulayır. İqtisadi artımın bütün vətəndaşlar üçün bərabər imkanlara və davamlı rifah halına çevrilməsini təmin etmək üçün siyasətçilər inklüziv inkişafa üstünlük verməlidirlər.

Açar sözlər: iqtisadi artım, gəlir bərabərsizliyi, Avropa İttifaqı, ÜDM, ÜMM.

GİRİŞ

İqtisadi artım və bərabərsizlik hər bir ölkənin sosial-iqtisadi mənzərəsinin iki əsas aspektidir. Müxtəlif iqtisadi sistemlər və müxtəlif inkişaf səviyyələri ilə seçilən bir qitə olan Avropada artım və qeyri-bərabərlik arasında qarşılıqlı əlaqə xüsusilə nəzərə çarpır. Bəzi ölkələr yüksək həyat standartlarına malik güclü iqtisadiyyatları ilə öyünsə də, digərləri iqtisadi durğunluq və sərvət boşluqlarının genişlənməsi ilə mübarizə aparır.

Avropa ölkələri daxilində iqtisadi artımın və bərabərsizliyin araşdırılmasının əhəmiyyətini qiymətləndirmək olmaz. Bu dinamika regionun ümumi iqtisadi sağlamlığına təsir etmir, həm də Avropa cəmiyyətlərinin sosial və siyasi quruluşunu formalaşdırır. Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) və Ümumi Milli Gəlir (GNI) kimi göstəricilərlə ölçülən iqtisadi artım ölkənin rifahı üçün barometr rolunu oynayır. Bununla belə, tək artım sərvət və imkanların ədalətli bölüşdürülməsinə zəmanət vermir.

Bərabərsizlik, əksinə, gəlir, sərvət, təhsil, səhiyyə və digər əsas xidmətlərdən istifadə imkanlarında bərabərsizlikləri əhatə edir. Bu, gəlir bərabərsizliyi, regional bərabərsizliklər və sosial təcrid kimi müxtəlif formalarda özünü göstərə bilən çoxşaxəli məsələdir. Bərabərsizliyin davam

etməsi sosial birliyə, siyasi sabitliyə və uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlığa əhəmiyyətli problemlər yaradır.

Bu məqalə Avropa ölkələrində iqtisadi artım və bərabərsizlik arasındakı mürəkkəb əlaqəni araşdırmaq məqsədi daşıyır. Son tendensiyaları, nümunə araşdırmalarını və siyasət tədbirlərini təhlil edərək, biz bu dinamiklərin necə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu və bir-birinə necə təsir etdiyini hərtərəfli başa düşməyə çalışırıq. Bundan əlavə, biz bu problemlərin həllində Avropa İttifaqının (AI) rolunu və onun siyasətlərini araşdıracaq və inklüziv və davamlı inkişafı təşviq etmək üçün siyasət tövsiyələri təqdim edəcəyik. Bununla biz Avropada iqtisadi artımın və bərabərsizliyin mürəkkəbliklərinə işıq salmağa ümid edirik və bütün Avropa vətəndaşları üçün daha ədalətli və firavan gələcək yaratmaq üçün davamlı səylərin vacibliyini vurğulayırıq.

İqtisadi artım

İqtisadi artım ölkənin iqtisadi sağlamlığının və rifahının əsas göstəricisidir. Bu, müəyyən bir dövr ərzində iqtisadiyyat tərəfindən istehsal olunan mal və xidmətlərin dəyərinin artımını təmsil edir. Bu artım adətən Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) və Ümumi Milli Gəlir (ÜMM) kimi əsas göstəricilərlə ölçülür. İqtisadi artım ölkənin əmtəə və xidmətlərin istehsalının artması kimi müəyyən edilir. O, adətən, müəyyən bir dövrdə ölkə daxilində istehsal olunan bütün hazır məhsul və xidmətlərin ümumi bazar dəyərini əks etdirən ÜDM-də faiz dəyişməsi ilə ölçülür. Digər ölçü, ÜMM, milli gəlirin daha əhatəli görünüşünü təmin edən xaricdən gələn xalis gəlirlə birlikdə ÜDM-i də əhatə edir. İqtisadi artım işçi qüvvəsinin iştirakının artması, kapital qoyuluşu, texnoloji irəliləyişlər və məhsuldarlığın təkmilləşdirilməsi daxil olmaqla müxtəlif amillərlə idarə oluna bilər. Davamlı iqtisadi artım həyat standartlarının yaxşılaşdırılması, yoxsulluğun azaldılması və ümumi iqtisadi inkişafın dəstəklənməsi üçün çox vacibdir.

Avropa ölkələrində iqtisadi artıma bir neçə amil kömək edir. Texnoloji irəliləyişlər və innovasiyalar iqtisadi inkişafın aparıcı rolunu oynayır. Avropa ölkələri, xüsusən də Qərbi Avropa ölkələri məhsuldarlığın artmasına və iqtisadi genişlənməyə səbəb olan texnoloji innovasiyaların önündə olublar. İnfrastruktur, təhsil və səhiyyəyə yüksək səviyyəli investisiyalar ümumi məhsuldarlığı və əhalinin rifahını yüksəltməklə iqtisadi artıma töhfə verir. Avropa İttifaqı üzv dövlətlərə investisiyaların təşviqi üçün Avropa Strateji İnvestisiyalar Fondu (EFSI) kimi müxtəlif təşəbbüslər həyata keçirmişdir.

İqtisadi inkişaf üçün yaxşı təhsilli və bacarıqlı işçi qüvvəsi vacibdir. Avropa ölkələri öz işçi qüvvəsinin global bazarda rəqabətə davamlı qalmasını təmin etmək üçün təhsilə və peşə hazırlığına böyük sərmayə qoyurlar. Həmçinin Avropa Vahid Bazarı malların, xidmətlərin, kapitalın və insanların sərbəst hərəkətini asanlaşdırır, üzv dövlətlər arasında ticarət və iqtisadi integrasiyanın artmasına səbəb olur. Bu integrasiya Avropada iqtisadi artımın mühüm sürücüsü olmuşdur.

Son illərdə Avropa ölkələri müxtəlif iqtisadi artım templərini yaşamışdır. Almaniya və Skandinaviya ölkələri kimi bəzi dövlətlər güclü sənaye və texnoloji sektorlar sayəsində güclü artım əldə etsələr də, Yunanıstan və İspaniya kimi digərləri iqtisadi çətinliklərlə və daha yavaş artım templəri ilə üzləşiblər. 2008-ci ilin global maliyyə böhranı Avropa iqtisadiyyatlarına ciddi təsir göstərərək, iqtisadi durğunluq və qənaət tədbirləri dövrünə gətirib çıxardı. Bununla belə, son on ildə bir çox Avropa ölkəsi ÜDM artım templərinin yaxşılaşması və işsizlik səviyyəsinin aşağı düşməsi ilə bərpa əlamətləri göstərərək, COVID-19 pandemiyası Avropa iqtisadiyyatları üçün tədarük zəncirlərini pozaraq, istehlakçı tələbini azaldaraq və dövlət borcunu artıraraq yeni problemlər yaradıb. Bu çağırışlara baxmayaraq, Avropa İttifaqı iqtisadi dirçəlişi dəstəkləmək və davamlı artımı dəstəkləmək üçün Bərpa və Dayanıqlıq Mexanizmi kimi bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir.

Gəlir bərabərsizliyi

Bərabərsizlik gəlir bölgüsündən tutmuş əsas xidmətlərə çıxışa qədər cəmiyyətin müxtəlif aspektlərinə təsir edən çoxsaxəli məsələdir. Bərabərsizliyin müxtəlif növlərini və onların necə ölçüldüyünü anlamaq bu mürəkkəb problemin həlli üçün çox vacibdir.

Bərabərsizlik cəmiyyət daxilində fərdlər və ya qruplar arasında resursların, imkanların və imtiyazların qeyri-bərabər bölüşdürülməsinə aiddir. O, müxtəlif formalarda özünü göstərə bilər. Məsələn, fərdlər və ya ev təsərrüfatları arasında gəlir səviyyələrindəki fərqlər, aktivlərin və sərvətin bölüşdürülməsindəki fərqlər, təhsil, səhiyyə və digər sosial xidmətlərə qeyri-bərabər çıxış, ölkə və ya qitə daxilində müxtəlif coğrafi bölgələr arasında iqtisadi fərqlər və s.

Bəs bərabərsizlik necə ölçülür? Bərabərsizliyi ölçmək üçün bir neçə ölçüdən istifadə olunur:

1) Cini əmsalı: Gəlir və ya sərvət bölgüsünə dair 0 (mükəmməl bərabərlik) ilə 1 (mükəmməl bərabərsizlik) arasında dəyişən statistik ölçü.

2) Gəlir Bölgüsü: Ən yüksək 10% və ya aşağı 40% kimi əhalinin müxtəlif təbəqələrinin gəlir payının təhlili.

3) Yoxsulluq dərəcələri: İqtisadi məhrumiyyətin dərəcəsini göstərə bilən yoxsulluq həddinin altında yaşayan əhalinin faizi.

Bərabərsizliyin səbəb və təsirlərini izah etmək üçün müxtəlif nəzəriyyələr təklif edilmişdir. Məsələn, səriştəyə əsaslanan texnoloji dəyişiklik ixtisaslı işçi qüvvəsinə tələbi artırır ki, bu da əmək haqqı fərqlərinin artmasına səbəb olur. Həmçinin, ayrı-seçkilik, sosial təbəqələşmə və mədəni kapital kimi amillər bərabərsizliklərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bundan əlavə vergi strukturları və rifah proqramları kimi hökumət siyasətləri bərabərsizliyi gücləndirə və ya azalda bilər.

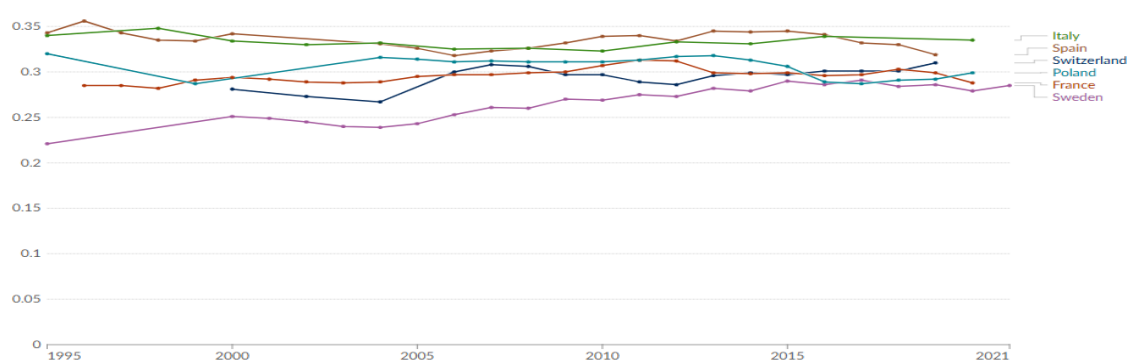
Bərabərsizliyin sosial və iqtisadi rifah üçün geniş təsirləri var. Yüksək səviyyəli bərabərsizlik sosial birliyi və etimadı poza bilər, sosial gərginlik və münaqişələrin artmasına səbəb ola bilər. Bərabərsizlik təhsilə çıxışı və əlverişsiz qruplar üçün imkanları məhdudlaşdırmaqla, ümumi məhsuldarlığı azaltmaqla iqtisadi səmərəliliyə mane ola bilər. Həmçinin artan qeyri-bərabərlik siyasi qeyri-sabitliyi və populizmi gücləndirə bilər, çünki marginal qruplar seçki hüququndan məhrum olmuş hiss edə və sistemli dəyişikliklər tələb edə bilər.

Cədvəl 1

Avropa ölkələri əsasında təhlil

Ölkələr	Cini əmsalı
Avstriya	0.27
Belçika	0.25
Polşa	0.28
İsveç	0.27
Yunanıstan	0.31
Almaniya	0.29
Çexiya	0.23
İtaliya	0.33

Mənbə: World Bank Gini Index

Mənbə: <https://ourworldindata.org/grapher/gini-coefficient-after-tax>

İqtisadi artım və qeyri-bərabərlik Avropada müxtəlif tarixi, coğrafi, siyasi və siyasətlə bağlı amillərin təsiri altında olan dinamikalardır. Bu təhlil bu iki dəyişənin müxtəlif Avropa kontekstlərində necə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu anlamaq üçün bir neçə nümunə araşdırmasına baxır.

1. Şərqi Avropanın Keçiddən sonrakı İqtisadiyyatları (Polşa nümunəsində)

İqtisadi artım:

1990-cı illərdə mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatdan bazar yönümlü sistemə keçiddən sonra Polşa 2008-ci il maliyyə böhranı zamanı belə tənəzzüldən qaçaraq Avropanın iqtisadi uğur hekayələrindən biri olmuşdur. Onun ÜDM-i 1990-cı ildəki 90 milyard dollardan 2022-ci ildə 670 milyard dolları ötüb (sabit qiymətlərlə).

Böyüməyə təkan verən amillərə Aİ-yə inteqrasiya (2004), birbaşa xarici investisiyalar və sənayelərin, xüsusən də istehsal və IT sahələrinin şaxələndirilməsi daxildir.

Bərabərsizlik meylləri:

Polşanın Cini əmsalı 1990-cı illərdə özəlləşdirmə və iqtisadiyyatın yenidən qurulması səbəbindən kəskin şəkildə yüksəldi, lakin 2000-ci illərdə sabitləşdi.

Şəhər və kənd bölgələri arasında artan gəlir bərabərsizliyi yarandı, Varşava kimi şəhər əraziləri kənd təsərrüfatı bölgələrindən əhəmiyyətli dərəcədə daha çox faydalandı. Aİ-nin struktur fondları regional fərqlərin azaldılmasında mühüm rol oynasalar da, sərvət boşluqları hələ də qalmaqdadır. Təhsil və əmək bazarı islahatları uzunmüddətli bərabərsizliyin azaldılmasına, sosial mobilliyin artmasına kömək etdi.

2. Şimal ölkələri (İsveç nümunəsində)

İqtisadi artım:

İsveç güclü rifah dövləti və innovasiyaya əsaslanan sənayelər tərəfindən dəstəklənən sabit iqtisadi artımı davam etdirmişdir. O, təhsilə, səhiyyəyə və infraqurum dövlət sərmayələrini maliyyələşdirən yüksək vergilər hesabına artımı qorudu.

İsveçin adambaşına düşən ÜDM (PPP) ixraca əsaslanan sektorların qarışığı və yüksək məhsuldarlıq sayəsində ardıcıl olaraq Avropada ən yüksəklər arasında yer alır.

Bərabərsizlik meylləri:

Eqalitar reputasiyasına baxmayaraq, İsveç 1990-cı illərdən bəri gəlir bərabərsizliyində tədricən artım müşahidə edir. Onun Cini əmsalı 1995-ci ildəki 0,23-dən 2022-ci ilə qədər təxminən 0,28-ə yüksəldi.

Təhlükəli amillərə vergitutmada progressivliyin azalması, yüksək gəlirli iş yerlərində artım və varlı təbəqələrin xeyrinə kapitalın gəlirləri daxildir. İsveçin yenidən bölüşdürmə siyasəti ifrat bərabərsizliyi yumşaltmağa davam etsə də, artan uçurum sərvət yığılmasında kapitalın əməyi üstələdiyi global tendensiyaları əks etdirir. Çətinlik innovasiya və inkişafı təşviq edərkən bərabərliyi qorumaqdır.

3. Cənubi Avropa (Yunanıstan nümunəsində)

İqtisadi artım:

Yunanıstan 1990-cı illərdən 2000-ci illərin əvvəllərinə qədər Aİ-yə üzvlük, turizm və 2004-cü il Olimpiadası üçün tikinti ilə bağlı əhəmiyyətli artım yaşadı. Bununla belə, 2008-ci il maliyyə böhranı və sonrakı borc böhranı 2008-ci ildən 2013-cü ilə qədər ÜDM-in 25%-dən çox azalması ilə ciddi iqtisadi daralmaya səbəb oldu.

2017-ci ildən bəri bərpa yavaş olub, ÜDM artımı turizm və xidmətlər hesabına baş verib, lakin qənaət tədbirləri mane olub.

Bərabərsizlik meylləri:

Böhran bərabərsizliyi əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirdi. 2008-2015-ci illər arasında işsizlik xüsusilə gənclər arasında (pik həddə 50%-i keçib) artıb və sosial xərclərin azaldılması təhlükəsizlik şəbəkələrini aşındırıb.

2020-ci ilə qədər gəlir bərabərsizliyi üçün Cini əmsalı Aİ orta göstəricisi ilə müqayisədə yüksək olaraq qaldı. Yunanıstanın xarici yardım proqramlarına və qənaət siyasətinə arxalanması yükləri aşağı gəlirli qrupların üzərinə cəmləyərək bərabərsizliyi daha da gücləndirdi. Uzunmüddətli bərpa vergi yığımında struktur islahatları, yüksək məhsuldar sektorlara investisiyalar və məqsədyönlü sosial xərclər tələb edir.

4. Qərbi Avropa (Almaniya nümunəsində)

İqtisadi artım:

Almaniyanın ixraca əsaslanan iqtisadiyyatı Avropa sabitliyinin sütunudur. Son iki onillikdə o, xüsusilə yüksək texnologiyalı istehsal və bərpa olunan enerji sektorlarında güclü artımı qoruyub saxlamışdır.

1990-cı illərdə birləşmə keçmiş Şərqi Almaniya iqtisadiyyatını inteqrasiya etmək üçün əhəmiyyətli dövlət sərmayəsi tələb olunmaqla çətinliklər yaratdı.

Bərabərsizlik meylləri:

Almaniya 1990-cı illərin ortalarından başlayaraq Hartz islahatları (2003-2005) çərçivəsində əmək bazarı islahatları nəticəsində aşağı maaşlı böyük bir sektor yaradan artan gəlir bərabərsizliyini gördü.

Regional bərabərsizlik davam edir, varlı qərb əyalətləri şərq dövlətlərini əhəmiyyətli dərəcədə üstələyir. Almaniyanın iqtisadi modeli artımı davam etdirsə də, maaşların qütbləşməsi və sərvət bərabərsizliyi sosial birliyə meydan oxuyur. Geridə qalmış regionlarda əmək haqqının artımına və sosial sərmayələrə yönəlmiş siyasətlər lazımdır.

Avropada iqtisadi artımın və bərabərsizliyin gələcəyi müxtəlif amillərdən, o cümlədən texnoloji irəliləyişlərdən, demoqrafik dəyişikliklərdən və qlobal iqtisadi şəraitdən təsirlənir. Məsələn:

- Texnoloji İnkişaf: Süni intellekt, avtomatlaşdırma və rəqəmsallaşma kimi texnoloji yeniliklər Avropada iqtisadi artıma təkan vermək potensialına malikdir. Bununla belə, onlar həm də iş yerlərinin dəyişdirilməsi və gəlir bərabərsizliyi ilə bağlı problemlər yaradırlar. Siyasətçilər texnoloji irəliləyişlərin faydalarının geniş şəkildə paylaşılmasını və işçilərin inkişaf edən əmək bazarı üçün lazım olan bacarıqlarla təchiz olunmasını təmin etməlidirlər.

- Demoqrafik Dəyişikliklər: Avropada əhalinin qocalması və doğum nisbətinin azalması da daxil olmaqla əhəmiyyətli demoqrafik dəyişikliklər baş verir. Bu dəyişikliklər iqtisadi artıma təsir edə və bərabərsizliyi gücləndirə bilər. Bu problemləri həll etmək üçün Avropa ölkələri ailəyə uyğun siyasətlər, immiqrasiya və ömür boyu təhsil imkanları kimi işçi qüvvəsinin iştirakını dəstəkləyən siyasətlərə diqqət yetirməlidirlər.

- Qlobal İqtisadi Şərait: Qlobal iqtisadi mühit, o cümlədən ticarət dinamikası, maliyyə bazarları və geosiyasi gərginliklər Avropada iqtisadi artıma və bərabərsizliyə təsir edə bilər. Avropa ölkələri xarici şoklara qarşı dayanıqlığını gücləndirməli və qlobal qeyri müəyyənliklərin təsirini azaltmaq üçün iqtisadi əməkdaşlığı inkişaf etdirməlidir.

İnklüziv inkişafı təşviq etmək və bərabərsizliyi azaltmaq üçün bir sıra siyasət tövsiyələri vardır. Təhsil və bacarıqların inkişafına sərmayə qoymaq bütün vətəndaşların iqtisadi artımda iştirakını və ondan faydalana bilməsini təmin etmək üçün çox vacibdir. Siyasətçilər keyfiyyətli təhsilə çıxışın yaxşılaşdırılmasına, peşə hazırlığının təşviqinə və ömürboyu təhsil təşəbbüslərinin dəstəklənməsinə diqqət yetirməlidirlər. Həmçinin güclü sosial müdafiə sistemləri iqtisadi şokların təsirlərini azaltmağa və bərabərsizliyi azaltmağa kömək edə bilər. Avropa ölkələri həssas əhalinin müdafiəsini təmin etmək üçün işsizlik müavinətləri, səhiyyə və pensiya sistemləri kimi sosial təhlükəsizlik şəbəkələrinə investisiya qoymalıdır.

Proqressiv vergitutma yüksək gəlirlilərin və varlı şəxslərin dövlət maliyyəsinə ədalətli pay verməsini təmin etməklə gəlir və sərvət bərabərsizliyini azaltmağa kömək edə bilər. Minimum əmək haqqı qanunları, əmək hüquqlarının müdafiəsi və kiçik və orta müəssisələrə (KOB) dəstək kimi

inklüziv iqtisadi siyasətlər iqtisadi artımın bütün vətəndaşlara fayda verməsini təmin etməyə kömək edə bilər.

Davamlı inkişaf və yaşıl artım iqtisadi inkişafın ətraf mühitin davamlılığı hesabına əldə edilməməsini təmin etmək üçün çox vacibdir. Avropa ölkələri bərpa olunan enerji, enerji səmərəliliyi və dayanıqlı infraqstruktura sərmayə qoymaqla yaşıl iqtisadiyyata keçidə rəhbərlik etmək üçün unikal imkana malikdir. Dairəvi iqtisadiyyat prinsiplərini qəbul etməklə, davamlı istehlak və istehsalı təşviq etməklə və ekoloji mülahizələri iqtisadi siyasətlərə inteqrasiya etməklə Avropa daha davamlı və ədalətli gələcəyə nail ola bilər.

NƏTİCƏ

İqtisadi artım və qeyri-bərabərlik Avropa ölkələrinin sosial-iqtisadi mənzərəsini formalaşdıran bir-birinə qarışmış dinamiklərdir. İqtisadi artım rifahın yüksəldilməsi və həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması üçün vacib olsa da, avtomatik olaraq ədalətli nəticələrə gətirib çıxarmır. Bərabərsizliyin aradan qaldırılması məqsədyönlü siyasətlər və bütün vətəndaşların xeyrinə olan inklüziv inkişafa sadıqlıq tələb edir. Məqalə boyu iqtisadi artım və bərabərsizliyin təriflərinə, ölçülərinə və hərəkətvericilərinə baxıldı. Almaniya, İsveç və Yunanıstanın misilsiz təcrübələrini, problemlərini və siyasətə cavablarını vurğulandı. Bu nümunə araşdırmaları göstərir ki, hamıya uyğun bir həll yolu yoxdur və hər bir ölkə öz siyasətini öz spesifik kontekstinə və ehtiyaclarına uyğunlaşdırmalıdır. Almaniyanın təcrübəsi həm gəlir bərabərsizliyi, həm də regional bərabərsizliklərin aradan qaldırılması ilə iqtisadi artımın sosial ədalətlə tarazlaşdırılmasının vacibliyini vurğulayır. İsveçin inklüziv artım modeli sosial ədalətin təşviqində mütərəqqi vergitutma və hərtərəfli rifah proqramlarının effektivliyini nümayiş etdirir. Yunanıstanın iqtisadi dirçəliş səyahəti iqtisadi böhranların aradan qaldırılmasında və sosial bərabərsizliklərin aradan qaldırılmasında çətinlikləri və imkanları vurğulayır. Gələcəyə baxsaq, Avropa texnoloji irəliləyişlər, demografik dəyişikliklər və qlobal iqtisadi şərait də daxil olmaqla bir neçə əsas tendensiya və problemlə üzləşir. Siyasətçilər bütün vətəndaşların iqtisadi artımda iştirakını və ondan faydalana bilmələrini təmin etmək üçün təhsil, bacarıqların inkişafı və sosial müdafiə sistemlərinə investisiyaları prioritetləşdirməlidirlər. Proqressiv vergitutma, inklüziv iqtisadi siyasətlər və davamlı inkişaf bərabərsizliyi azaltmaq və uzunmüddətli rifahı təşviq etmək üçün vacibdir. Yekun olaraq, Avropada iqtisadi artım və bərabərsizliyin aradan qaldırılması iqtisadi, sosial və ekoloji siyasətləri birləşdirən çoxşaxəli yanaşma tələb edir. Avropa ölkələri inklüziv və davamlı inkişafı təşviq etməklə bütün vətəndaşlar üçün daha ədalətli və firavan gələcək qura bilər. Bu mürəkkəb problemlərin həlli üçün davamlı səylər iqtisadi tərəqqinin hər kəs üçün yaxşı rifah və imkanlara çevrilməsini təmin etmək üçün vacibdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. World Bank. (2020). World Development Indicators. [World Bank Database] (<https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>).
2. OECD. (2021). Income inequality (indicator). doi: 10.1787/459aa7f1-en. [OECD Data] (<https://data.oecd.org/inequality/income-inequality.htm>).
3. Eurostat. (2020). Regional Gross Domestic Product (PPS per inhabitant). [Eurostat Database] (<https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-datasets/-/tgs00006>).
4. European Commission. (2020). European Economic Forecast. Directorate-General for Economic and Financial Affairs, European Commission. [European Commission Report] (https://ec.europa.eu/info/publications/european-economic-forecast-spring-2020_en).
5. Atkinson, A.B. (2015). Inequality: What Can Be Done? Harvard University Press.
6. Piketty, T. (2014). Capital in the Twenty-First Century. Harvard University Press.
7. International Monetary Fund (IMF). (2019). World Economic Outlook: Global Manufacturing Downturn, Rising Trade Barriers. [IMF Report]

(<https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2019/10/01/world-economic-outlook-october-2019>).

8. Stiglitz, J.E. (2012). *The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers Our Future*. W.W. Norton & Company.

9. National Institute of Economic and Social Research (NIESR). (2020). *Economic Growth in Europe*. [NIESR Publications] (<https://www.niesr.ac.uk/publications>).

10. European Union. (2020). *Cohesion Policy 2014-2020*. [EU Publications] (https://ec.europa.eu/regional_policy/en/policy/how/stages-step/).

Y.Y.Sanlı

*master student, Azerbaijan State University of Economics
International Bank of Azerbaijan*

Economic development and income inequality: on the example of european countries

Abstract

Economic growth and inequality are critical dynamics shaping the socio-economic landscape of Europe, affecting well-being, social cohesion and political stability. Although economic growth, measured by indicators such as GDP and GNP, raises living standards, it does not automatically ensure a fair distribution of wealth. Inequality, which encompasses income gaps, regional inequalities and access to services, can hinder long-term economic and social sustainability.

European countries demonstrate diverse patterns of economic growth. Western countries like Germany and northern countries like Sweden have benefited from industrial and technological progress, while countries like Greece and Eastern Europe have faced slower growth due to structural and historical problems. For example, Greece's 2008 debt crisis worsened inequality and highlighted the strain of austerity measures on low-income populations. In contrast, Poland's transition to a market economy has boosted growth, although the urban-rural divide persists.

Addressing inequality requires coordinated national policies. Germany emphasizes the need for regional parity, Sweden demonstrates the impact of redistributive policies, and Greece emphasizes the need for post-crisis reforms. Policymakers must prioritize inclusive growth to ensure that economic growth translates into equal opportunities and sustainable prosperity for all citizens.

Keywords: *economic growth, income inequality, European Union, GDP, GNP.*

K.E.Muradov
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ORCID 0009-0006-0819-5131
muradov.kamran.elman.2023@unec.edu.az

Məqalə redaksiyaya daxil olub 10.03.2025

The article was received by editorial board on 10.03.2025

Статья принята к печати 10.03.2025

BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏDƏ DÖVLƏT VƏ ÖZƏL SEKTOR ƏMƏKDAŞLIĞINDA MALİYYƏLƏŞDİRMƏ MODELƏRİ

Xülasə

Xüsusilə dövlət sektorunun resursları məhdud olduqda, iri infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün dövlət-özəl tərəfdaşlıq (PPP) vacibdir. Prinsip-Agent Nəzəriyyəsi, Tranzaksiya Xərcləri İqtisadiyyatı, İctimai Dəyər Nəzəriyyəsi və risklərin bölüşdürülməsi nəzəriyyəsi kimi nəzəri yanaşmalar risklərin bölüşdürülməsi və dövlət-özəl sektorun uyğunlaşdırılması kimi məsələləri həll etməklə effektiv PPP maliyyələşdirmə modellərinin inkişafına rəhbərlik edir. Böyük Britaniyanın Şəxsi Maliyyə Təşəbbüsü (PFI), Almaniyanın qarışıq maliyyələşdirmə yanaşması və ABŞ-in vergidən azad istiqraz modeli kimi modellərin hər birinin özünəməxsus güclü və zəif tərəfləri var. Bu modellər ictimai nəzarəti saxlamaqla özəl sektorun investisiyalarından istifadə etmək üçün innovativ yollar təklif edir, lakin onlar həm də uzunmüddətli maliyyə öhdəlikləri və potensial səmərəsizlikləri əhatə edir.

Açar sözlər: beynəlxalq təcrübə, dövlət sektoru, özəl sektor, əməkdaşlıq, maliyyələşdirmə modelləri.

GİRİŞ

Dövlət-özəl tərəfdaşlıq (PPP) nəqliyyat, enerji, səhiyyə və təhsil kimi mühüm sektorların inkişafına kömək edən irimiqyaslı infrastruktur layihələri üçün mühüm maliyyələşdirmə mexanizmi kimi ortaya çıxdı. Bu tərəfdaşlıqlar birbaşa dövlət xərclərini minimuma endirməklə yanaşı, özəl sektorun təcrübəsindən, səmərəliliyindən və kapitalından istifadə edir. PPP üçün maliyyələşdirmə modelləri fərqli iqtisadi şərait, tənzimləyici çərçivələr və dövlət siyasətinin məqsədləri ilə formalaşan müxtəlif ölkələrdə geniş şəkildə dəyişir. Bu modellər təkcə hökumətlərə mürəkkəb infrastruktur üçün maliyyə boşluqlarını aradan qaldırmağa imkan vermir, həm də layihələrin həyata keçirilməsində daha çox innovasiya, səmərəlilik və davamlılığını təşviq etmək məqsədi daşıyır. PPP maliyyələşdirməsinin görkəmli modellərindən biri 1990-cı illərin əvvəllərində Birləşmiş Krallıqda tətbiq edilən Özəl Maliyyə Təşəbbüsüdür (PFI). PFI çərçivəsində özəl sektor qurumları məktəblər, xəstəxanalar və həbsxanalar kimi ictimai infrastrukturun maliyyələşdirilməsinə, layihələndirilməsinə, tikintisinə və istismarına cavabdehirlər. Hökumət özəl şirkətlərlə adətən 25-30 il davam edən uzunmüddətli müqavilələr bağlayır və göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinə əsasən dövrü ödənişlər edir. Bu yanaşma hökumətə tikinti və əməliyyat gecikmələri kimi maliyyə risklərini özəl sektora ötürməyə imkan verir ki, bu da səmərəliliyi və innovasiyanı stimullaşdırır.

Bununla belə, üstünlüklərinə baxmayaraq, PFI modeli hökumətin üzərinə qoyduğu uzunmüddətli maliyyə öhdəliklərinə görə tənqidlə üzləşib və potensial olaraq ilkin investisiyadan artıq xərclərlə nəticələnib. Almaniyada həm dövlət maliyyələşdirməsini, həm də özəl sektor investisiyalarını birləşdirən PPP layihələri üçün qarışıq maliyyələşdirmə modelindən istifadə edilir. Bu model özəl sektorun səmərəliliyinin faydalarını dövlət sektorunun maliyyə sabitliyi ilə

balanslaşdırmaq məqsədi daşıyır. Hökumət adətən qismən maliyyələşdirmə və ya təminat verir, bununla da özəl investorlar üçün maliyyə risklərini azaldır və böyük infrastruktur layihələrində iştirakı təşviq edir. Bu modelin diqqətəlayiq nümunəsi Alman Avtobanının inkişafıdır, burada özəl investorlar kapital və təcrübə qatırlar, hökumət isə bəzi riskləri bölüşür və nəzarəti özündə saxlayır. Bu əməkdaşlıq yanaşması kritik infrastruktur üzərində ictimai nəzarəti təmin etməklə yanaşı, innovasiyaları təşviq edir.

ABŞ-da PPP-lər infrastrukturun inkişafı üçün kapital toplamaq üçün çox vaxt vergidən azad edilmiş istiqrazların buraxılışına etibar edirlər. Bu model hökumətlərə təcili dövlət xərcləri tələb etmədən maliyyələşdirməni təmin etməyə imkan verir. Bir misal, İndiana Toll Road icarəsidir, burada dövlət pullu yolu birdəfəlik ödəniş üçün özəl operatora icarəyə verib və sonra digər infrastruktur layihələrini maliyyələşdirmək üçün istifadə olunub. Vergidən azad edilmiş istiqrazların istifadəsi əsas infrastruktur üzərində ictimai nəzarəti saxlamaqla özəl investorları cəlb etməklə aşağı qiymətli maliyyələşdirmə variantını təmin edir. Bu müxtəlif modellər vasitəsilə PPP-lər dövlət infrastrukturunun maliyyələşdirilməsi, səmərəliliyin təşviqi və dövlət və özəl qurumlar arasında risklərin bölüşdürülməsi üçün əhəmiyyətli bir yolu təmsil edir.

NƏZƏRİ YANAŞMALAR

Dövlət-özəl sektor əməkdaşlığında maliyyələşdirmə modelləri, xüsusilə dövlət sektorunda resurslar məhdud olduqda, ictimai malların və xidmətlərin effektiv çatdırılması üçün çox vacibdir. Bu modellərə nəzəri yanaşmalar çox vaxt hər iki sektorun maraqlarının necə uzlaşdırılmasına, risklərin tarazlaşdırılmasına və davamlı inkişafın təmin edilməsinə yönəlir. Görkəmli nəzəri yanaşmalardan biri əsas diqqəti hökumət (əsas) və özəl sektor qurumları (agentlər) arasındakı əlaqəyə yönəldən Prinsipal-Agent Nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyə, məqsədlərin fərqli ola biləcəyini nəzərə alaraq, özəl sektorun ictimai maraqlara uyğun hərəkət etməsinin təmin edilməsi ilə bağlı çətinlikləri vurğulayır - özəl qurumlar mənfəəti maksimuma çatdırmağı hədəfləyir, dövlət sektoru isə sosial rifaha diqqət yetirir.

Dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının modellərindəki müqavilələr tez-tez bu məqsədləri uyğunlaşdırmaq üçün performans əsaslanan təşviqlər və cəzalar kimi mexanizmləri ehtiva edir. Digər nəzəri çərçivə əməkdaşlıqda əməliyyat xərclərinin minimuma endirilməsinin vacibliyini vurğulayan Transaction Cost Economics (TCE) yanaşmasıdır. TCE bildirir ki, dövlət və özəl sektorlar əməkdaşlıq etdikdə danışıqlar, monitoring və icra ilə bağlı xərclər optimallaşdırılmalıdır. Bu, müqavilənin strukturunun münasibətlərin səmərəliliyinə və səmərəliliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə biləcəyi dövlət-özəl tərəfdaşlıqların dizaynında xüsusilə aktualdır. İctimai Dəyər Nəzəriyyəsi dövlət-özəl əməkdaşlığın onların yaratdığı ictimai dəyər əsasında qiymətləndirilməli olduğunu iddia edərək, daha çox nəticəyə yönəlmiş bir yanaşma təqdim edir.

O təklif edir ki, maliyyələşdirmə modellərinin uğuru təkcə iqtisadi səmərəliliyə deyil, həm də onların sosial və ekoloji məqsədlərə necə töhfə verdiyinə, beləliklə də maliyyə gəlirlərindən kənarda dəyərin əhatə dairəsini genişləndirməsinə görə qiymətləndirilməlidir. Nəhayət, risklərin bölüşdürülməsi nəzəriyyəsi maliyyələşdirmə modellərində dövlət və özəl sektorlar arasında risklərin necə bölüşdürüldüyünü araşdırır. Riskin düzgün bölüşdürülməsi hər iki tərəfin öz öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün həvəsləndirilməsini və tərəfdaşlığın qeyri-müəyyənliklərə davamlı olmasını təmin etmək üçün vacibdir. Bu nəzəri çərçivələr dövlət-özəl sektor əməkdaşlığında effektiv maliyyələşdirmə modellərinin layihələndirilməsinə və tətbiqinə kollektiv şəkildə rəhbərlik edir, dövlət-özəl təşəbbüslərin uzunmüddətli davamlılığını və uğurunu təmin etməklə rəqabət aparan maraqları tarazlaşdırmağa kömək edir.

TƏHLİL

Dövlət və özəl sektor əməkdaşlığında maliyyələşdirmə modelləri, həmçinin dövlət-özəl tərəfdaşlıq (PPP) kimi tanınan, hər bir ölkənin iqtisadi şərtləri, tənzimləyici çərçivələri və dövlət siyasətinin məqsədləri ilə formalaşan ölkələr arasında əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Bu modellər

nəqliyyat, enerji, səhiyyə və təhsil kimi iri infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir, eyni zamanda hökumətin maliyyə təsirini minimuma endirir və özəl sektorun səmərəliliyini artırır. 1990-cı illərin əvvəllərində Birləşmiş Krallıqda tətbiq edilən Özəl Maliyyə Təşəbbüsü (Private Finance Initiative - PFI) dövlət infrastruktur layihələri üçün özəl sektorun maliyyələşdirməsindən istifadə edən maliyyələşdirmə modelidir. Bu modelə əsasən, özəl şirkətlər məktəblər, xəstəxanalar və həbsxanalar kimi infrastrukturunu maliyyələşdirir, layihələndirir, tikir və idarə edir, hökumət uzunmüddətli müqavilələr bağlayır. Çox vaxt 25-30 ili əhatə edən bu müqavilələr, hökumətin təqdim olunan xidmətin keyfiyyətinə əsaslanaraq, özəl sektora müntəzəm ödənişlər – “unitar ödənişlər” adlanan ödənişləri nəzərdə tutur [4].

PFI modelinin əsas güclü tərəflərindən biri odur ki, o, hökumətə infrastrukturun tikintisi və istismarı ilə bağlı maliyyə riskini özəl sektora ötürməyə imkan verir. Bu, daha çox səmərəliliyi və yeniliyi təşviq edə bilər, çünki özəl firmalar gəlirliliyi maksimuma çatdırmaq üçün layihələri vaxtında və büdcə daxilində başa çatdırmağa həvəsləndirilir. Bundan əlavə, özəl sektorun cəlb edilməsi çox vaxt xidmətlərin göstərilməsinin yaxşılaşdırılmasına gətirib çıxarır, çünki onlar infrastrukturunu müqavilə müddətində saxlayır və ondan səmərəli istifadəni təmin edirlər. Bununla belə, PFI modeli problemlərsiz deyil. Riskləri ötürməklə yanaşı, hökumət üçün uzunmüddətli maliyyə öhdəlikləri yaradır ki, bu da problem yarada bilər. Layihənin müddəti ərzində dövlətin özəl şirkətlərə ödəmələri yüksək ümumi xərclərlə nəticələnə bilər, çox vaxt ilkin tikinti xərclərini üstələyə bilər. Bundan əlavə, tənqidçilər iddia edirlər ki, PFI tərəfindən verilən pulun dəyəri şübhəlidir, çünki uzunmüddətli xərclər faydalardan üstün ola bilər və hökumət layihələri özü maliyyələşdirsəydi, ondan daha çox pul ödəyə bilər. Təcrübədə PFI nümunəsi Böyük Britaniyanın Milli Səhiyyə Xidmətinin (NHS) nəzdində xəstəxanaların tikintisidir. İnfrastruktur ənənəvi dövlət maliyyələşdirmə üsullarından daha tez çatdırılsa da, NHS özəl şirkətlərlə uzunmüddətli müqavilələr səbəbindən əhəmiyyətli maliyyə yükləri ilə üzləşmişdir.

Almaniyada dövlət-özəl tərəfdaşlıqların qarışıq maliyyələşdirmə modeli həm dövlət maliyyəsini, həm də özəl sektor investisiyalarını birləşdirir və layihələrin həm tikinti, həm də istismar fazaları boyunca ortaqlar riskə diqqət yetirir [3]. Bu struktur özəl sektorun təcrübəsi və səmərəliliyinin üstünlüklərini dövlət sektorunun sabitliyi və maliyyə dəstəyi ilə balanslaşdırmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Hökumət adətən özəl sektorun maliyyə riskinə məruz qalmasını azaltmaq üçün qismən maliyyələşdirmə, zəmanətlər və ya digər dəstək formaları təqdim edir və bununla da iri infrastruktur layihələrinə özəl investisiyaları həvəsləndirir. Bu modelin bariz nümunəsi Almaniyanın Autobahn layihəsidir.

Bu halda, özəl investorlar avtomobil yollarının inkişafı və istismarı üçün həm kapital, həm də təcrübə töhfəsi verir, hökumət isə layihəyə nəzarətdə və bəzi əlaqəli risklərin bölüşdürülməsində mühüm rol oynayır. Hökumət, nəqliyyatın həcmində dəyişməsi və ya əməliyyat problemləri kimi gözlənilməz problemlər zamanı özəl investorlar üçün müəyyən gəlirlərə zəmanət verə və ya xərclərin bir hissəsini ödəyə bilər. Bu ortaqlar yanaşma hər iki tərəf üçün riski azaldır və özəl sektora maliyyə yükünü azaltmaqla daha genişmiqyaslı layihələrdə iştirak etməyə imkan verir. Bu modelin güclü tərəflərinə ictimai nəzarət və nəzarət dərəcəsini saxlamaqla özəl sektorun yeniliklərindən və səmərəliliyindən istifadə etmək bacarığı daxildir. O, həmçinin maliyyə və əməliyyat risklərinin ədalətli bölüşdürülməsini təmin edir ki, bu da iri infrastruktur layihələrinin davamlılığını təmin etməyə kömək edə bilər.

ABŞ-da ümumi dövlət-özəl tərəfdaşlıq maliyyələşdirmə modeli infrastruktur layihələrini maliyyələşdirmək üçün vergidən azad edilmiş istiqrazları dövlət investisiya fondları ilə birləşdirir. Bu modeldə dövlət qurumları yollar, körpülər və ya ictimai obyektlər kimi infrastrukturun inkişafı üçün kapital toplamaq üçün vergidən azad istiqrazlar buraxırlar. Bu istiqrazlar investorlar üçün cəlbedicidir, çünki onlar federal vergilərdən azaddırlar və bu, onları sərfəli maliyyə alətinə çevirir. İstiqrazlar rüsumlar, istifadəçi haqları və ya icarə ödənişləri kimi infrastruktur layihəsi tərəfindən əldə

edilən gələcək gəlirlər hesabına ödənilir. Bu modelin əsas nümunəsi İndiana Toll Road icarəsidir [2]. Bu halda İndiana ştatı birdəfəlik ödəniş üçün İndiana Toll Road-u özəl operatora icarəyə verib. Bu haqq daha sonra dövlət tərəfindən digər infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsinə sərf olunurdu. Ödənişli yolun idarə edilməsi və saxlanması məsuliyyətini özəl operator öz üzərinə götürdü, dövlət isə ilkin ödənişdən faydalanırdı. Ödənişlərin yığılmasından əldə edilən gəlirlər ilkin icarə və tikintinin maliyyələşdirilməsi üçün buraxılmış hər hansı ödənilməmiş istiqrazların ödənilməsi üçün istifadə olunur. Bu modelin güclü tərəflərinə təcili dövlət xərcləri tələb etmədən infrastrukturun inkişafı üçün əhəmiyyətli vəsaitlərin cəlb edilməsi imkanı daxildir. O, dövlətlərə özəl sektorun təcrübəsindən və idarəçiliyindən istifadə etməyə imkan verir, eyni zamanda infrastruktur üzərində ictimai nəzarəti qoruyub saxlayır. Bundan əlavə, vergidən azad edilmiş istiqrazlar hökumətlər üçün aşağı qiymətli maliyyələşdirmə variantı təklif edir.

NƏTİCƏ

Dövlət-özəl tərəfdaşlıq (PPP) hər bir ölkənin iqtisadi şərtlərinə, tənzimləyici bazalarına və dövlət siyasətinin prioritetlərinə görə dəyişən müxtəlif maliyyələşdirmə modelləri təklif edir. Böyük Britaniyada Özəl Maliyyə Təşəbbüsü (PFI), Almaniya qarışıq maliyyələşdirmə modeli və ABŞ-da vergidən azad istiqraz yanaşması kimi bu modellər riskləri bölüşdürməklə və özəl sektorun təcrübəsindən istifadə etməklə irimiqyaslı infrastruktur layihələrini maliyyələşdirmək üçün vasitələr təqdim edir. PFI modeli maliyyə risklərinin özəl sektora ötürülməsində və səmərəliliyin artırılmasında faydalı olsa da, uzunmüddətli maliyyə öhdəlikləri və pul üçün şübhəli dəyər şəklində çətinliklər təqdim edir. Bunun əksinə olaraq, Almaniyanın qarışıq maliyyələşdirmə modeli dövlət və özəl sərmayələri balanslaşdırır, ümumi riski və daha çox nəzarəti təmin edir, eyni zamanda özəl sektorun cəlb edilməsinin səmərəliliyindən faydalanır. Birləşmiş Ştatların vergidən azad istiqraz yanaşması hökumətlərə kapital artırmaq, ani dövlət xərclərini azaltmaq və infrastruktur layihələri üzərində ictimai nəzarəti saxlamaq üçün aşağı qiymətli seçim imkanı verir. Bu modellərin güclü tərəflərinə baxmayaraq, yüksək uzunmüddətli xərclər potensialı və ədalətli risk bölgüsünün təmin edilməsinin mürəkkəbliyi kimi ümumi narahatlıqlar davam edir. Nəticə etibarilə, hər hansı PPP modelinin uğuru ehtiyatlı planlaşdırmadan, aydın müqavilələrdən və uzunmüddətli dəyərə diqqətdən asılıdır, infrastrukturun davamlı inkişafı üçün həm ictimai maraqların, həm də özəl sektorun səmərəliliyinin uyğunlaşdırılmasını təmin edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Bovens M. (2018), Public Accountability, Amsterdam, “Amsterdam University Press”.
2. Brinkerhoff D.W. (2014), Partnerships for Development: Perspectives, Problems, and Approaches, London, “SAGE Publications”.
3. Chong E. (2017), Public Private Partnerships for Sustainable Development, Cambridge, “Cambridge University Press”.
4. Pereira V. (2019), Public-Private Partnerships in the Energy Sector, Oxford, “Oxford University Press”.
5. Roehrich J.K. (2014), Public Private Partnerships: Perspectives and Issues, London, “Palgrave Macmillan”.

K.E.Muradov

master student, Azerbaijan State University of Economics
ORCID 0009-0006-0819-5131

Abstract

Public-private partnerships (PPPs) are essential for financing large infrastructure projects, particularly when public sector resources are limited. Theoretical approaches such as Principal-Agent Theory, Transaction Cost Economics, Public Value Theory, and risk-sharing theory guide the development of effective PPP financing models by addressing issues like risk allocation and public-private sector alignment. Models like the UK's Private Finance Initiative (PFI), Germany's mixed financing approach, and the U.S. tax-exempt bond model each have unique strengths and weaknesses. These models offer innovative ways to leverage private sector investment while maintaining public oversight, but they also involve long-term financial obligations and potential inefficiencies.

Key words: *international experience, public sector, private sector, cooperation, financing models.*

T.V.Səfərli
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
tseferli0011@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 07.04.2025

The article was received by editorial board on 07.04.2025

Статья принята к печати 07.04.2025

DÜNYA ELEKTRON TİCARƏTİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN VƏ İNKİŞAF TENDENSİYALARININ TƏHLİLİ

Xülasə

Məqalə hazırda dünyada və ölkəmizdə çox sürətlə inkişaf edən ticarətin bir forması olan elektron ticarətlə bağlıdır. Məqalədə elektron ticarət konsepsiyası və dünyada elektron ticarətin mövcud vəziyyətinin və inkişaf tendensiyaalarının təhlili aparılmışdır. Elektron ticarətin mövcud vəziyyətinin və inkişaf tendensiyaalarının təhlilini aparmaq üçün ilk növbədə elektron ticarət konsepsiyası, elektron ticarətin önəmi haqqında məlumat verilmişdir. Daha sonra elektron ticarətin növləri, inkişafına təkan verən amillər və hal-hazırda elektron ticarətin üzləşdiyi problemlər haqqında ətraflı məlumat verilərək dünyadakı mövcud vəziyyəti nəzərə alınmış və inkişaf tendensiyaaları ilə bağlı təhlili aparılmışdır.

Açar sözlər: ticarət, elektron ticarət, global elektron ticarət bazarı, ənənəvi ticarət.

GİRİŞ

Son dövrlərdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı insanların həyatını daha da asanlaşdırır. Artıq müştərilər ənənəvi ticarət üsullarından istifadəni azaldaraq, məhsullarını internet üzərindən sifariş edilməsinə, yəni elektron ticarətə üstünlük verirlər. Bunun nəticəsində də ənənəvi ticarət öz yerini yeni-yeni inkişaf edən elektron ticarətə verməyə başladı. Müştərilərin artıq elektron ticarətə üstünlük verməsində vaxta və enerjiyə qənaət etmə, məhsulların çeşit müxtəlifliyi və daha aşağı qiymətə satış edən satıcıların tapılması kimi səbəblər var [1, s. 10-18].

Ümumiyyətlə texnologiyadakı sürətli inkişaf idarəetmədə də hər şeyə təsir etmək qabiliyyətinə malikdir. Yeni texnologiyalar sənaye strukturunda və rəqabətdə dəyişikliklərə gətirib çıxarır və biznesdən sağ qalmaq üçün strategiyalarını dəyişməyi tələb edir. Elektron ticarət belə nəticələri olan bir texnologiyadır.

Həmçinin texnologiyanın inkişafı ilə əldə olunan nəticələr onu da göstərir ki, elektron ticarətin inkişafında rəqəmsal transformasiyanın əvəzsiz rolu vardır. Çünki elektron ticarətin inkişafı üçün insanların internetə çıxışının olması başlıca üstünlüklərindən biridir. Dünya bankının verdiyi statistikaya əsasən, 2021-ci ildə dünya ölkələrində 20-25 yaşadək əhəlinin 80 faizdən çoxunun, 2024-cü ildə Azərbaycanda isə 82,8 faiz insanların internetə çıxışı imkanı formalaşmışdır. Bunun nəticəsində də bir çox ölkələrin əhəlisinə və sosial təbəqələrə onların coğrafi yerləşməsi və maliyyə imkanlarından asılı olmayaraq elektron ticarətdən istifadə etməsi üçün şərait yaranır.

Elektron ticarət qloballaşma baxımından da çox mühüm bir addım olduğu kimi həmçinin sosial və iqtisadi həyatda da böyük dəyişikliklərə səbəb olur. Bu ticarət növündə tərəflərin birbaşa fiziki əlaqəyə və ya fiziki mübadilə prosesinə ehtiyac olmadığı üçün müştərilərin internet vasitəsilə təklif olunan məhsul və xidmətləri dünyanın hər yerindən istənilən anda əldə etmək imkanı yaradır. Elektron ticarətin gətirdiyi bu üstünlüklər onun əhəmiyyətini və bu gün öyrənilməsinin nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu göstərir [2, 3].

ƏSAS HİSSƏ

Elektron ticarət dünyası son illərdə texnoloji irəliləyişlər və dəyişən istehlakçı davranışları ilə böyük artım yaşayır. COVID-19 pandemiyası onlayn alış-verişə keçidi də sürətləndirdi, çünki bir çox istehlakçı kilidləmə və sosial uzaqlaşma tədbirləri zamanı alış-veriş ehtiyacları üçün e-ticarət platformalarına müraciət etdi.

E-Marketer-in məlumatına görə, qlobal e-ticarət satışları 2020-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 27,6% artaraq 4,28 trilyon dollara çatıb. Asiya-Sakit Okean regionu 2020-ci ildə qlobal e-ticarət satışlarının 62,6%-ni təşkil edən ən böyük e-ticarət bazarıdır. 2020-ci ildə 2,8 trilyon dollarlıq e-ticarət satışı ilə Çin qlobal miqyasda ən böyük e-ticarət bazarıdır. 861 milyard dollarlıq e-ticarət satışı ilə ABŞ.

COVID-19 pandemiyası e-ticarət satışlarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir etdi, istehlakçılar alış-veriş davranışlarını onlayn platformalara keçirdikcə onlayn satışlar artdı. Digital Commerce 360-a görə, ABŞ-da e-ticarət satışları 2020-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 32,4% artıb. Asiya-Sakit Okean regionunda e-ticarət satışları 2020-ci ildə Çinin güclü e-ticarət bazarı sayəsində 21,4% artıb.

Statistikaya görə, qlobal e-ticarət bazarı 2017-ci ildən 2021-ci ilə qədər 18% mürəkkəb illik artım tempi (CAGR) ilə son illərdə əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır [4, 5]. Bazarın həcmnin 2022-ci ildə 5,4 trilyon ABŞ dollarına çatmışdır. Bu artım internetin nüfuzunun artması, mobil cihazların artması və onlayn alış-veriş edənlərin sayının artması da daxil olmaqla bir sıra amillərlə əlaqələndirilə bilər.

Cədvəl 1

Qlobal elektron ticarət bazarının ölçüsü və artımı (2017-2023)

İl	Bazar ölçüsü (trilyon ABŞ dolları)	CAGR (%)
2017	2,3	-
2018	2,8	22,3
2019	3,3	17,9
2020	4,0	20,6
2021	4,8	18,0
2022	5,4	12,5
2023	6.1	17.8

Asiya-Sakit Okean regionu dünyanın ən böyük elektron ticarət bazarıdır və 2021-ci ildə qlobal e-ticarət satışlarının demək olar ki, 60%-ni təşkil edir, onu Şimali Amerika və Qərbi Avropa tutur. Çin, 2021-ci ildə 1,9 trilyon ABŞ dollarından çox bazar həcmi ilə dünyanın ən böyük elektron ticarət bazarıdır, onu ABŞ və Yaponiya izləyir.

Cədvəl 2

Dünyanın ən yaxşı 5 elektron ticarət bazarı (2021)

Sıra	Ölkə	Bazar ölçüsü (milyar ABŞ dolları)
1	Çin	1,936,8
2	ABŞ	915,3
3	Yaponiya	175,2
4	Birləşmiş Krallıq	125,4
5	Cənubi Koreya	116,7

Statista tərəfindən aparılan sorğuya əsasən, bütün dünyada onlayn alış-veriş edənlər üçün ən populyar məhsul kateqoriyaları geyim, elektronika və kitablardır. Bununla birlikdə, COVID-19 pandemiyası istehlakçı davranışını dəyişdi, daha çox insan onlayn olaraq ərzaq məhsulları, məişət ləvazimatları və fərdi qulluq məhsulları alır [6].

Cədvəl 3

Dünya üzrə onlayn alış-veriş edənlər üçün ən yaxşı məhsul kateqoriyaları (2020)

Sıra	Məhsul Kateqoriyası
1	Geyim
2	Elektronika
3	Kitab
4	Məişət əşyaları
5	Gözellik məhsulları

Dünya elektron ticarətinin inkişaf tendensiyləri aşağıdakılardır:

Mobil ticarət: Mobil ticarət və ya m-ticarət sürətlə inkişaf edir, çünki daha çox istehlakçı onlayn alış-veriş üçün smartfon və planşetlərdən istifadə edir. Statista-ya görə, mobil elektron ticarət satışlarının 2021-ci ilə qədər qlobal miqyasda 3,56 trilyon dollara çatacağı gözlənilir ki, bu da bütün e-ticarət satışlarının 72,9%-ni təşkil edir. Pərakəndə satıcılar veb-saytlarını və tətbiqlərini mobil cihazlar üçün optimallaşdıraraq və mobil üçün xüsusi alış-veriş təcrübələri yaratmaqla bu tendensiya uyğunlaşırlar.

Cədvəl 4

Qlobal mobil ticarət bazarının ölçüsü və artımı (2017-2023)

İl	Bazar ölçüsü (milyard ABŞ dolları)	CAGR (%)
2017	1,357.8	-
2018	1,806.0	33,1
2019	2,286.7	26,6
2020	2,915.4	27,5
2021	3,537.4	21,3
2022	4,122.2	16,5
2023	4.877.4	23.5

Sosial ticarət: Sosial media platformaları getdikcə alış-veriş məkanına çevrilir, istehlakçılar birbaşa sosial media platformalarında alış-veriş edir [7]. eMarketer-in məlumatına görə, ABŞ-da sosial ticarət satışlarının 2021-ci ilə qədər əvvəlki illə müqayisədə 34,8% artaraq 36,09 milyard dollara çatacağı gözlənilir. Facebook, Instagram və Pinterest kimi platformalar bizneslərə birbaşa öz platformalarında satış imkanı vermək üçün sosial ticarət xüsusiyyətlərinə sərmayə qoyur.

Cədvəl 5

Qlobal sosial ticarət bazarının ölçüsü və artımı (2017-2023)

İl	Bazar ölçüsü (milyar ABŞ dolları)	CAGR (%)
2017	12,2	-
2018	18,0	47,5
2019	18,0	-
2020	24,1	33,9
2021	36,0	49,7
2022	54,2	50,6
2023	60.3	55.7

Omnichannel ticarət: İstehlakçılar onlayn və oflayn daxil olmaqla, müxtəlif kanallarda qüsursuz alış-veriş təcrübəsi gözləyirlər. Pərakəndə satıcılar fiziki mağazalar və e-ticarət platformalarını birləşdirən çox kanallı alış-veriş təcrübələri yaratmaqla bu tendensiya cavab

verirlər. Məsələn, pərakəndə satıcılar, istehlakçılara onlayn sifariş vermək və alışlarını mağazada götürmək imkanı verən onlayn alış-veriş (BOPIS) variantlarını təklif edirlər.

Fərdiləşdirmə: İstehlakçılar fərdiləşdirilmiş alış-veriş təcrübələri axtarırlar və pərakəndə satıcılar fərdi təcrübələr yaratmaq üçün süni intellekt (AI) və maşın öyrənməsi (ML) kimi texnologiyalardan istifadə edirlər. Pərakəndə satıcılar fərdi tövsiyələr, təkliflər və marketinq mesajları yaratmaq üçün istehlakçıların davranışından istifadə edirlər.

Davamlılıq: İstehlakçılar ekoloji problemlərdən daha çox xəbərdar olurlar və onlar davamlılığı prioritetləşdirən pərakəndə satıcılar axtarırlar. Pərakəndə satıcılar davamlı məhsullar təklif etməklə, tullantıları azaltmaqla və ətraf mühitə təsirlərini minimuma endirməklə cavab verirlər. Məsələn, bəzi pərakəndə satıcılar ekoloji cəhətdən təmiz qablaşdırma materiallarından istifadə edir, karbon izlərini azaldır və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə edirlər.

Süni intellektlə işləyən chatbotlar: Pərakəndə satıcılar müştəri xidməti və dəstəyini yaxşılaşdırmaq üçün süni intellektlə işləyən chatbotlardan getdikcə daha çox istifadə edirlər. Chatbotlar müştərilərə 24/7 dəstək verə, ümumi suallara cavab verə və fərdi tövsiyələr verə bilər. Onlar həmçinin pərakəndə satışçılara sifarişlərin izlənməsi və geri qaytarmaların emalı kimi təkrarlanan tapşırıqları avtomatlaşdırmaqla əməliyyatlarını asanlaşdırmağa və xərcləri azaltmağa kömək edə bilər.

Artırılmış Reallıq (AR) və Virtual Reallıq (VR): AR və VR texnologiyaları onlayn alış-veriş təcrübəsini artırmaq üçün istifadə olunur və istehlakçılara məhsulları real dünya şəraitində vizuallaşdırmağa imkan verir. Məsələn, istehlakçılar satın almadan əvvəl mebelin evlərində necə görünəcəyini görmək üçün AR-dan istifadə edə bilərlər. Pərakəndə satıcılar onları rəqiblərindən fərqləndirə biləcək immersiv alış-veriş təcrübələri yaratmaq üçün AR və VR texnologiyalarına sərmayə qoyurlar.

Abunəliyə əsaslanan modellər: Abunəliyə əsaslanan modellər e-ticarət sənayesində getdikcə populyarlaşır və pərakəndə satışçılara təkrarlanan gəlir axını təmin etməyə və müştəri loyallığını yaratmağa imkan verir. Abunə xidmətləri istehlakçılara rahatlıq və xərclərə qənaət təklif edir və həmçinin pərakəndə satıcılara tələb və inventar ehtiyaclarını daha yaxşı proqnozlaşdırmağa kömək edə bilər. Populyar abunə əsaslı xidmətlərə misal olaraq yeməklərin çatdırılması xidmətləri, gözəllik qutuları və geyim icarəsi xidmətləri daxildir.

Sərhədlərarası e-ticarət: Sərhədlərarası e-ticarət və ya beynəlxalq e-ticarət, istehlakçılar məhsullar üçün getdikcə öz daxili bazarlarından kənara baxdıqları üçün sürətlə böyüyür. eMarketer-ə görə, transsərhəd e-ticarət satışlarının 2025-ci ilə qədər 4,1 trilyon dollara çatacağı gözlənilir ki, bu da bütün e-ticarət satışlarının 20%-ni təşkil edir. Pərakəndə satıcılar bu tendensiya qlobal əhatə dairəsini genişləndirməklə və beynəlxalq göndərmə və lokallaşdırılmış veb saytlar və marketinq mesajları təklif etməklə cavab verirlər.

Cədvəl 6

Qlobal sərhədlərarası elektron ticarət bazarının ölçüsü və artımı (2017-2023)

İl	Bazar ölçüsü (milyar ABŞ dolları)	CAGR (%)
2017	401,0	-
2018	525,2	31,0
2019	600,0	14,2
2020	757,7	26,3
2021	893,2	17,9
2022	1,029,6	15,3
2023	1,166,0	13,2

Blockchain: Blockchain texnologiyası e-ticarət sənayesində şəffaflığı, təhlükəsizliyi və səmərəliliyi artırmaq üçün istifadə olunur. Məsələn, blokçeyn tədarük zənciri üzrə malların hərəkətini

izləmək üçün istifadə oluna bilər ki, bu da pərakəndə satıcılara məhsulun orijinallığını təmin etməyə və fırıldaqçılıq riskini azaltmağa imkan verir. Blockchain həmçinin pərakəndə satıcılara ödənişləri asanlaşdırmağa və əməliyyat haqlarını azaltmağa kömək edə bilər [8].

Elektron ticarət pərakəndə satış sənayesinin vacib hissəsinə çevrilib və onun böyüməsində heç bir ləngimə əlaməti yoxdur. COVID-19 pandemiyası onlayn alış-verişə keçidi sürətləndirdi və pərakəndə satıcılar rəqabətə davamlı qalmaq üçün dəyişən istehlakçı davranışına uyğunlaşmalıdırlar. Mobil ticarət, sosial ticarət, çox kanallı ticarət, fərdiləşdirmə və davamlılıq e-ticarətin gələcəyini formalaşdıran əsas tendensiyalardır. Fərdiləşdirilmiş, davamlı və hərtərəfli alış-veriş təcrübələri yaratmaq üçün bu tendensiyalardan istifadə edə bilən pərakəndə satıcılar sürətlə inkişaf edən e-ticarət dünyasında uğur qazanacaqlar.

Elektron ticarət sənayesi əhəmiyyətli inkişaf imkanları təqdim etsə də, bir sıra problemlərlə də üzləşir. Bunlara aşağıdakılar daxildir [9, s. 116-172]:

Kibertəhlükəsizlik: Onlayn əməliyyatların həcmi artdıqca kiberhücum riski də artır. Pərakəndə satıcılar müştərilərinin məlumatlarını qorumaq və saxtakarlığın qarşısını almaq üçün kibertəhlükəsizlik tədbirlərinə investisiya qoymalıdırlar.

Logistika və icra: Elektron ticarət pərakəndə satıcıları logistika və icra əməliyyatlarının səmərəli və sərfəli olmasını təmin etməlidirlər. Buraya inventar, göndərmə və geri qaytarmaların idarə edilməsi, həmçinin çatdırılmaların vaxtında və dəqiq olmasını təmin etmək daxildir.

Rəqabət: Elektron ticarət sənayesi yüksək rəqabətli, çoxsaylı oyunçular bazar payı üçün yarışır. Pərakəndə satıcılar məhsul təklifləri, qiymətləri və müştəri təcrübəsi ilə özlərini fərqləndirməlidirlər.

Tənzimləmə uyğunluğu: Elektron ticarət pərakəndə satıcıları məlumat məxfiliyi, istehlakçıların müdafiəsi və vergi qanunları da daxil olmaqla bir sıra qaydalara əməl etməlidir. Uyğunluq mürəkkəb və vaxt aparan ola bilər və uyğunsuzluq əhəmiyyətli cərimələr və nüfuzun zədələnməsi ilə nəticələnə bilər.

Müştəri təcrübəsi: Elektron ticarət pərakəndə satıcıları müştəriləri cəlb etmək və saxlamaq üçün qüsursuz və fərdiləşdirilmiş alış-veriş təcrübəsi təqdim etməlidirlər. Bura onların veb-saytlarını və tətbiqlərini mobil cihazlar üçün optimallaşdırmaq, fərdi tövsiyələr vermək, sürətli və rahat çatdırılma variantlarını təklif etmək daxildir.

Elektron ticarət sənayesi istehlakçı davranışının dəyişməsi və texnoloji irəliləyişlər hesabına sürətlə inkişaf edir. Mobil ticarət, sosial ticarət, çox kanallı ticarət, fərdiləşdirmə, davamlılıq, süni intellektlə işləyən chatbotlar, AR/VR, abunə əsaslı modellər [10], transsərhəd e-ticarət və blokçeyn sənayenin gələcəyini formalaşdıran əsas tendensiyalardan bəziləridir. Bununla belə, sənaye həm də kibertəhlükəsizlik, logistika və icra, rəqabət, tənzimləmə qaydalarına uyğunluq və müştəri təcrübəsi daxil olmaqla, əhəmiyyətli problemlərlə üzləşir. Bu tendensiyalardan istifadə edə bilən və bu çətinliklərin öhdəsindən gələ bilən pərakəndə satıcılar e-ticarətin dinamik dünyasında uğur qazanmaq üçün yaxşı mövqe tutacaqlar.

NƏTİCƏ

Hal-hazırda dünyada və ölkəmizdə elektron ticarətin istifadəsi çox geniş yayılmışdır. Texnologiyanın inkişafı elektron ticarətə də öz müsbət təsirlərini göstərir. Beləki, Müasir dövrdə əksər şirkətlər və müştərilər elektron ticarətdən istifadəyə üstünlük verirlər. Şirkətlər e-ticarət vasitəsi ilə müştərilərə daha yaxın olurlar. Müştərilər üçün isə e-ticarət vaxt və enerjiyə qənaət etmə baxımından daha mənasıdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti, hökumətin və istifadəçilərin rahatlığı, elektron ticarətin gətirdiyi üstünlüklərdən rahat faydalana bilməsi üçün elektron ticarətin inkişafına xüsusi diqqət ayırmışdır və bunun başında Rəqəmsal hökumətin yaradılması dayanır. Həmçinin görülməli tədbirlərdən birində “www.azexport.az” internet portalının yaradılmasıdır. Bu portal vasitəsilə Azərbaycan məhsulları dünyanın bir çox müxtəlif istiqamətlərindəki bazarlarda öz yerini almışdır.

Ölkəmizdə hər il elektron ticarət dövriyyəsi artır. Bu da ölkəmizdə bu sahəyə olan marağı göstərir.

Ölkəmizdə isə hər nə qədər bu sahə inkişaf etsədə, diqqətə alınmalı olan bir sıra problemlər də mövcuddur. Problemlərdən ən başlıcası isə elektron ticarət şəhər və kənd yerləri arasında rəqəmsal uçurum yarada bilməsidir. Bunun əsas səbəbi isə regionların internet vasitəsilə təmin olunmasında yaranan gecikmələr və çətinliklərə bağlıdır. Bu isə kənd yerlərində olan bizneslərin ciddi şəkildə geriləməsinə gətirib çıxara bilər. Şəhər və kənd yerləri arasındakı bu cür iqtisadi uçurumun genişlənməməsi üçün bu mənfi təsirləri minimuma endirəcək şəkildə idarə olunma təmin edilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. E.N.Quliyev, A.Ş.Hüseynov, V.Əliyev, Əkbərov M.Q. (2011). Elektron kommersiya /Ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı: «İqtisad Universiteti» Nəşriyyatı, 212 s.
2. Yasemin Gedik "E-ticaret:Teorik bir çerçivə". (2021). s. 13-28.
3. James C. (2021). "What Is commerce?", s. 16-25.
4. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi <https://ereforms.gov.az/az>
5. <https://e-qanun.az/framework/48367> 11.10.2021
6. Gudele Ina and Jekabsone Inga, Factors Contributing to the Development of E-Commerce by the Degree of use in Latvia, 2020, s. 24-28
7. A.A.Qədəşov. (2018). "Azərbaycanda Beynəlxalq elektron ticarətin mövcud vəziyyəti: əldə olunan nailiyyətlər və sahənin problemləri" Bakı, s. 12-54.
8. Madhuri T. "E-commerce vs traditional commerce", 2021, s. 31-35
9. İ.K.Musayev , M.N.Əlizadə və A.B.Mahmudov. (2016). "Elektron biznes", Bakı, "MSVNƏŞR", 200 s.
10. <https://e-qanun.az/framework/10406>

T.V.Safarli

master student, Azerbaijan State University of Economics

Analysis of the current status and development trends of world electronic commerce

Abstract

The article is about electronic commerce, which is a form of trade that is currently developing very rapidly in the world and in our country. The article analyzes the concept of electronic commerce and the current state and development trends of electronic commerce in the world. In order to analyze the current state and development trends of electronic commerce, first of all, information is provided about the concept of electronic commerce and the importance of electronic commerce. Then, detailed information is provided about the types of electronic commerce, the factors that drive its development, and the problems currently faced by electronic commerce, taking into account the current situation in the world and analyzing the development trends.

Keywords: *commerce, e-commerce, global e-commerce market, traditional commerce.*

V.H.Həsənov
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
vusalhh437@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 12.04.2025

The article was received by editorial board on 12.04.2025

Статья принята к печати 12.04.2025

XİDMƏT MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ GƏLİRLƏRİN UÇOTU TƏCRÜBƏLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ: TURİZM VƏ İT SEKTORLARINDAN NÜMUNƏLƏR

Xülasə

Məqalə MHBS 15: Müştərilərlə Müqavilələrdən Gəlirlərin iki fərqli xidmətə əsaslanan sənayedə tətbiqini araşdırır - turizm və informasiya texnologiyaları (İT) - vahid mühasibat uçotu standartının müxtəlif əməliyyat kontekstlərində necə şərh edildiyini və həyata keçirildiyini araşdırmaq üçün. Gəlirlərin tanınması maliyyə hesabatlarının kritik elementi olduğundan, xüsusən əməliyyatların çox vaxt qeyri-maddi, mürəkkəb və ya zamanla həyata keçirildiyi xidmət müəssisələrində, maliyyə şəffaflığının və uyğunluğun təmin edilməsi üçün sektora xas tətbiqlərin başa düşülməsi vacibdir.

Müqayisəli keys tədqiqatı yanaşmasından istifadə edərək, tədqiqat iki illüstrativ firmanın gəlir uçotu təcrübələrini araşdırır: Azure Hotels Group (turizm) və TechNova Solutions Ltd. (İT xidmətləri). Təhlil üç əsas sahəyə diqqət yetirir: gəlirin tanınma vaxtı, maliyyə açıqlamalarının xarakteri və MHBS 15-in tətbiqini dəstəkləmək üçün istifadə edilən daxili uyğunluq mexanizmləri.

Tədqiqatlar göstərir ki, turizm sektoru xidmətlərin dərhal istehlakı ilə bağlı gəliri əsasən müəyyən bir anda tanısa da, İT sektoru, xüsusən də uzunmüddətli və ya abunə əsaslı müqavilələrdə daha çox vaxtdan artıq tanınma üsullarını tətbiq edir. Bundan əlavə, İT sektorunda açıqlamalar çox elementli tənzimləmələr və müqavilə dəyişiklikləri səbəbindən daha geniş və mühakimə tələb edir, halbuki turizmlə bağlı açıqlamalar ümumiyyətlə daha standartlaşdırılır.

Tədqiqat belə nəticəyə gəlir ki, MHBS 15 çərçivəsinin vahidliyinə baxmayaraq, onun tətbiqi hər bir sektorun biznes modelinə və xidmət göstərilməsi xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmalıdır. Tezis praktikantlar və standart təyin edənlər üçün anlayışlar təklif edir və ardıcıl və etibarlı gəlir tanınmasının təmin edilməsində sektora xas rəhbərliyin və daxili nəzarət sistemlərinin əhəmiyyətini vurğulayır.

Açar sözlər: gəlirin tanınması, MHBS 15, xidmət müəssisələri, turizm sənayesi.

GİRİŞ

Gəlir biznes fəaliyyətinin mərkəzi göstəricisidir və maliyyə hesabatının vacib komponentidir. Xüsusilə xidmət müəssisələri üçün, gəlirin tanınmasının təbiəti, vaxtı və metodu xidmət təkliflərinin qeyri-maddi, müxtəlif və tez-tez birləşdirilmiş xarakterinə görə əhəmiyyətli mühasibat çətinlikləri yaradır. MHBS 15: Müştərilərlə Müqavilələrdən Gəlirlərin tətbiqi sənayelər və yurisdiksiyalar üzrə gəlirin tanınması təcrübələrinin ardıcılığını və müqayisəliliyini artırmaq üçün vahid və prinsipə əsaslanan çərçivə təqdim etdi. Bununla belə, standart universal olaraq tətbiq olunmaq üçün nəzərdə tutulsa da, onun təfsiri və praktiki tətbiqi biznes sektorunun xüsusiyyətlərindən asılı olaraq əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənə bilər.

Məqalə iki fərqli xidmətə əsaslanan sektorda gəlirlərin uçotu təcrübələrinin müqayisəli təhlilini təqdim etmək məqsədi daşıyır: turizm və informasiya texnologiyaları (İT). Bu sənayelər ziddiyyətli biznes modelləri, gəlir strukturları və müştəri cəlb etmə proseslərinə görə seçilib. Turizm sektoru adətən əməliyyat-əsaslıdır, otaq kirayəsi və qida kimi xidmətlər qısa dövrlərdə təqdim edilir və

istehlak olunur, halbuki İT sektoru çox vaxt uzunmüddətli müqavilələr, abunə əsaslı xidmətlər və zamanla əhatə olunan fərdiləşdirilmiş çatdırılmaqlarla işləyir.

Tədqiqat MHBS 15-in real dünya kontekstində necə tətbiq edildiyini araşdırmaq üçün iki təmsilçi firmanı – Azure Hotels Group və TechNova Solutions Ltd. Məqsəd tanınma vaxtı, maliyyə açıqlamaları və uyğunluq təcrübələrinin ümumi standartla idarə olunmasına baxmayaraq, sektorlar arasında necə fərqləndiyini qiymətləndirməkdir. Bununla, tədqiqat xidmət müəssisələrinin MHBS 15-i necə işləməsinin akademik və praktiki anlayışına töhfə verməyə və maliyyə şəffaflığı və hesabatların düzgünlüyünə sektora xas təsirləri vurğulamağa çalışır.

Xidmətə əsaslanan təşkilatlarda gəlirin xüsusiyyətləri

Gəlir maliyyə hesabatının ən əsas elementlərindən biridir və təşkilatın adi fəaliyyəti zamanı hesabat dövrü ərzində iqtisadi səmərələrin daxil olmasını əks etdirir (IASB, 2014). Xidmətə əsaslanan təşkilatlarda gəlir adətən istehsal və ya pərakəndə satış əməliyyatlarından fərqləndirərək fiziki malların satışından daha çox xidmətlərin göstərilməsi nəticəsində yaranır. MHBS 15 Müştərilərlə Müqavilələrdən Gəlirlərə əsasən, gəlir icra öhdəliyi yerinə yetirildikdə tanınır ki, bu da xidmətlər kontekstində adətən müəyyən bir anda deyil, zamanla olur (MHBS Fondu, 2017).

Xidmət gəliri çox vaxt onun tanınmasına və ölçülməsinə təsir edən unikal xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirir. Birincisi, xidmətlərin göstərilməsi qeyri-maddidir və konsaltinq, turizm və ya İT dəstək xidmətlərində olduğu kimi onun istehsalı ilə eyni vaxtda istehlak edilə bilər (Rezaee, 2009). Bu eyni vaxtda gəlirin tanınmalı olduğu anın dəqiq müəyyən edilməsini çətinləşdirə bilər. İkincisi, xidmət sektorlarında gəlir tez-tez vaxta əsaslanan (məsələn, saatlıq hesablaşma, abunə modelləri) və ya performans əsaslanan (məsələn, layihə mərhələləri, nəticələr) müqavilə razılaşmalarından əldə edilir və bununla da ətraflı müqavilə təhlili və əməliyyat qiymətlərinin konkret icra öhdəliklərinə bölüşdürülməsini tələb edir (KPMG, 2020).

Bundan əlavə, xidmət təkliflərinin dəyişkənliyi və mürəkkəbliyi dəyişənlərin nəzərə alınması, müqavilə dəyişiklikləri və müştəriyə xüsusi fərdiləşdirmənin diqqətlə nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Məsələn, İT sektorunda proqram təminatının inkişafı MHBS 15 (Deloitte, 2020) əsasında hər biri fərqli gəlirin tanınması prosedurunu tələb edən yeniləmələr, dəstək və lisenziyalasdırma tənzimləmələrini əhatə edə bilər. Eynilə, turizm sənayesində yerləşdirmə, yemək və loyallıq proqramları kimi birləşdirilmiş xidmətlər, əgər onlar fərqli icra öhdəliklərini əks etdirsə, ayrıca uçota alınmalıdır.

Xülasə, xidmətə əsaslanan təşkilatlarda gəlirin müəyyən edilməsi və tanınması xidmətlərin göstərilməsinin qeyri-maddi, çox vaxt davamlı xarakteri ilə formalaşır. Belə müəssisələrdə gəlirin dəqiq tanınması təkcə mühasibat uçotu standartlarına uyğunluq üçün deyil, həm də maliyyə hesabatlarında şəffaflığın və etibarlılığın təmin edilməsi üçün vacibdir.

Sənaye üçün xüsusi mülahizələr: turizm və İT xidmətləri

MHBS 15-ə uyğun olaraq gəlirin tanınması, xüsusən də gəlir axınının vaxtı və xarakteri əhəmiyyətli dərəcədə fərqli olduğu xidmətlərə əsaslanan sənayelərdə kontekstdən asılı yanaşma tələb edir. İki görkəmli xidmət sektoru – turizm sənayesi və informasiya texnologiyaları (İT) xidmətləri sektoru – standartın tətbiqi zamanı fərqli problemlər və mülahizələr təklif edir.

Turizm sənayesində gəlir axınları müxtəlifdir və adətən otaqların icarəsi, qida və içki xidmətləri, tədbirlərə ev sahibliyi və spa prosedurları və ya loyallıq proqramları kimi köməkçi xidmətlər daxildir. Gəlir çox vaxt xidmətin təqdim edildiyi anda, məsələn, qonağın qeydiyyatdan keçməsi və ya yeməyin təqdim edilməsi zamanı tanınır (PwC, 2021). Bununla belə, paketli xidmət təklifləri və geri qaytarılmayan depozitlər mürəkkəblik yaradır. Məsələn, xidmətlər paketə yığıldıqda (məsələn, hər şey daxil qonaqlamalar və ya toy tədbirləri), müəssisələr onların çoxsaylı icra öhdəliklərinin daxil olub-olmamasını qiymətləndirməli və əməliyyat qiymətini müvafiq olaraq ayırmalıdır (KPMG, 2020).

Turizm gəlirlərinin uçotunda nəzərəcarpacaq problem müştəri loyallığı proqramlarından

yanarır. Bu proqramlar çox vaxt gələcək xidmətlər üçün geri alına bilən xallar təqdim edir və gəlirin bir hissəsinin loyallıq öhdəliyi yerinə yetirilənə qədər təxirə salınmasını tələb edir. MHBS 15-ə əsasən, bu nöqtələr ayrıca icra öhdəliyini təmsil edir və əməliyyat qiyməti dərhal xidmət və təxirə salınmış xidmət arasında bölünməlidir (EY, 2019).

Əksinə, IT xidmətləri sektoru vaxt və maddi müqavilələr, sabit ödənişli layihələr, proqram təminatının lisenziyalaşdırılması və abunə əsaslı xidmətlər də daxil olmaqla geniş çeşidli gəlir modellərini əhatə edir. IT gəlirlərinin əhəmiyyətli hissəsi zamanla, xüsusilə uzunmüddətli müqavilələrdə və ya SaaS (Software- as-a-Service) modellərində tanınır, burada müştərilər müqavilə müddəti ərzində eyni vaxtda xidmətlər alır və istehlak edirlər (Deloitte, 2021).

IT xidmətlərində sənayeyə xas olan əsas məqamlardan biri əhəmiyyətli inkişaf tələb edən fərdiləşdirilmiş həllərin çatdırılmasıdır. Belə hallarda, icra öhdəlikləri çox vaxt ya giriş metodlarına (məsələn, çəkilmiş xərclərin faizi) və ya çıxış metodlarına (məsələn, əldə edilmiş mərhələlər) əsaslanaraq zamanla yerinə yetirilir. Bundan əlavə, proqram təminatından istifadə hüququ ilə proqram təminatına zamanla daxil olmaq hüququ verən lisenziyalar arasında fərq qoyulması gəlirin düzgün tanınma vaxtını müəyyən etmək üçün vacibdir (IFRS Foundation, 2017).

Əlavə olaraq, müqavilə dəyişiklikləri, təkmilləşdirmələr və çatdırılmadan sonrakı dəstək IT xidmətlərində geniş yayılmışdır və onların ayrıca icra öhdəlikləri təşkil edib-etmədiyini və ya mövcud öhdəliklərə dəyişikliklər kimi uçota alınmalı olduğunu müəyyən etmək üçün qiymətləndirilməlidir. Performans mükafatları və ya cərimələr kimi dəyişən mülahizələrin qiymətləndirilməsi də bir çox müqavilələrin layihə əsaslı təbiətinə görə IT sektorunda daha çox yayılmışdır (Grant Thornton, 2020).

Xülasə, həm turizm, həm də IT xidmətləri sənayesi xidmət müəssisələrinin daha geniş çətri altına düşsə də, onların əməliyyat modelləri, gəlir nümunələri və müqavilə strukturları MHBS 15-in müxtəlif təbiiqlərini tələb edir. Bu sənayeyə xas mülahizələrin başa düşülməsi dəqiq maliyyə hesabatları və beynəlxalq maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünü qorumaq üçün çox vacibdir.

Turizm sənayesində gəlir axınları və biznes modelləri

Turizm sənayesi xidmət yönümlü təbiəti və əsas yerləşdirmə xidmətlərindən kənara çıxan çoxlu gəlir gətirən fəaliyyətlərlə xarakterizə olunur. Bu sektorda gəlir axınlarının strukturunu başa düşmək gəlirin dəqiq tanınması və MHBS 15 kimi beynəlxalq maliyyə hesabatı standartlarına uyğunluğun təmin edilməsi üçün vacibdir.

Ənənəvi olaraq, turizmdə əsas gəlir axını qonağın xidmət alması zamanı, adətən, ödəniş zamanı və ya otaqda yerləşdiyi zaman tanınan otaqların icarəsindən yaranır (PwC, 2020). Bununla belə, müasir turizm biznesləri yemək və içki xidmətləri, konfrans və tədbirlərə ev sahibliyi, sağlamlıq və istirahət xidmətləri və hava limanı transferləri, bələdçi turlar və ya otaqdaxili əyləncə kimi köməkçi təkliflər kimi əlavə mənbələri daxil etmək üçün öz təkliflərini şaxələndirmişlər (Deloitte, 2019).

Sənayedə artan tendensiya bu xidmətlərin yaşayış, yemək, əyləncə və digər imkanları birləşdirə bilən hər şey daxil qonaqlamalar kimi paketlərə yığılmasıdır. MHBS 15-ə əsasən, bu cür paketləşdirilmiş xidmətlər fərqli icra öhdəlikləri üçün yoxlanılmalıdır. Əməliyyat qiyməti hər bir komponentə onların nisbi müstəqil satış qiymətləri əsasında bölüşdürülməlidir və hər bir öhdəlik yerinə yetirildikdə gəlir tanınmalıdır (MHBS Fondu, 2017).

Ənənəvi axınlara əlavə olaraq, loyallıq proqramları təxirə salınmış gəlirin əhəmiyyətli və strateji əhəmiyyətli mənbəyini təmsil edir. Bu proqramlar adətən qonaqlara gələcək xidmətlər üçün geri alına bilən mükafat xalları təklif edir. Mühasibat nöqtəyi-nəzərindən sadıqlıq balları ayrıca icra öhdəliyini təşkil edir. Müvafiq olaraq, ilkin əməliyyat qiymətinin bir hissəsi xallar geri alındıqda və ya müddəti bitdikdə təxirə salınır və tanınır (EY, 2021). Bu yanaşma maliyyə hesabatlarının gələcək xidmət öhdəliklərini dəqiq əks etdirməsini təmin edir və istifadəçilərə şirkətin maliyyə sağlamlığına daha şəffaf baxış təqdim edir.

Bundan əlavə, turizm firmaları getdikcə dinamik qiymət strategiyaları ilə məşğul olur, tələb, mövsüm və müştəri profillərinə əsaslanaraq tarifləri tənzimləmək üçün məlumat analitikasından

istifadə edir. Bu, xüsusilə endirimlər, geri qaytarılmayan depozitlər və ya çevik ləğv şərtləri təklif edərkən, MHBS 15-ə əsasən gəlirin proqnozlaşdırılması və dəyişkən nəzərə alınması üçün təsirlərə malikdir (KPMG, 2020).

Aktiv yüngül biznes modellərinin yaranması - turizm şirkətlərinin əsas mülklərə sahib olmadan franşayzinq və ya idarəetmə müqavilələri vasitəsilə fəaliyyət göstərməsi - gəlir hesabatına da təsir etdi. Belə modellərdə gəlir adətən mülkiyyət sahiblərinə xidmətlər göstərildiyi üçün zamanla tanınan idarəetmə haqları, royalti gəlirləri və ya təşviq haqlarından yarana bilər (Grant Thornton, 2021).

Xülasə, turizm sənayesi mürəkkəb və çoxşaxəli gəlir strukturu nümayiş etdirir. Müxtəlif axınların dəqiq uçuşu müqavilənin təfərrüatlı təhlilini, icra öhdəlikləri ilə bağlı diqqətli mühakimə yürütməyi və MHBS 15-in prinsiplərinə riayət etməyi tələb edir. Turizm biznes modellərinin inkişaf edən təbiəti maliyyə hesabatlarında çeviklik və şəffaflığa ehtiyacı daha da vurğulayır.

Turizmdə gəlirlərin tanınması metodları (məsələn, otaq satışları, tədbirlər, sadıqlıq proqramları)

Turizm sənayesində gəlirin tanınması MHBS 15-in əsas prinsiplərini rəhbər tutur və bu, müəssisələrdən istər müəyyən bir vaxtda, istərsə də vaxt keçdikcə icra öhdəliyi yerinə yetirildikdə gəlirin tanınmasını tələb edir. Turizm xidmətlərinin müxtəlifliyini nəzərə alaraq, gəlirin tanınması üsulları göstərilən xidmətin xüsusi növünə, müqavilənin strukturuna və müştərilərin gözləntilərinə əsasən dəyişir.

Turizm sektorunda gəlirin təməl daşını təşkil edən otaq satışları ümumiyyətlə müəyyən bir vaxtda, xüsusən qonaq otağı tutduqda və xidmət göstərildiyi hesab edildikdə tanınır. Tədbir və konfrans xidmətləri üçün gəlirin tanınması müqavilədən və cəlb edilən fərdiləşdirmədən asılı olaraq ya vaxtında, ya da vaxtdan artıq metoddan istifadə edə bilər. Otel standart tədbir sahəsinin icarəsini təmin edərsə, gəlir adətən tədbir zamanı tanınır. Bununla belə, əhəmiyyətli fərdiləşdirmə və planlaşdırma (məsələn, iaşə, dekorasiya, multimedia quraşdırması) iştirak edərsə, xidmət müştəri tərəfindən idarə olunan aktiv gücləndirərsə və ya otelin fəaliyyəti alternativ istifadəsi olmayan aktiv yaradırsa, gəlir zamanla tanınır (IFRS Foundation, 2017).

Qida və içki xidmətləri adətən satış nöqtəsində tanınır, çünki müştərilər məhsulu eyni vaxtda qəbul edib istehlak edirlər. Bununla belə, qida və içki xidmətləri paketlənmiş paketə, məsələn, tam pansiona daxil olduqda, müəssisə hər bir fərqli icra öhdəliyinə ümumi əməliyyat qiymətinin bir hissəsini ayırmalı və hər biri yerinə yetirilən kimi gəliri tanımalıdır (Deloitte, 2019).

Müştəri loyallığı proqramları turizm sektorunda gəlirin tanınmasının daha mürəkkəb sahəsini təmsil edir. MHBS 15-ə əsasən, müştərilərə verilən loyallıq balları gələcək mal və ya xidmətlərə əhəmiyyətli hüquq təmin etdiyi üçün ayrıca icra öhdəliyi kimi qəbul edilir. Nəticə etibarilə, ilkin satışdan əldə edilən əməliyyat qiyməti dərhal xidmət (məsələn, otaqda qalmaq) və loyallıq xalları ilə bağlı təxirə salınmış gəlir arasında bölüşdürülməlidir. Loyallıq xalları ilə bağlı gəlir təxirə salınır və yalnız xallar geri alındıqda və ya müddəti bitdikdə tanınır (EY, 2021). Ödəniş dərəcələrinin və mükafatların müstəqil satış qiymətinin qiymətləndirilməsi diqqətli mühakimə və etibarlı tarixi məlumat tələb edir.

Praktikada bu metodların tətbiqi mürəkkəb xidmət paketlərini izləyə, dinamik qiymət təkliflərini və real vaxt rejimində müqavilə öhdəliklərini idarə etməyə qadir olan getdikcə daha təkmilləşmiş gəlir idarəetmə sistemləri ilə dəstəklənir. Bu sistemlər MHBS 15-ə uyğunluğu təmin etmək və əməliyyat məlumatlarını maliyyə hesabatları ilə uyğunlaşdırmaq üçün çox vacibdir (Grant Thornton, 2021).

Yekun olaraq, turizm sektorunda gəlirin tanınması xidmətin xarakteri və müqavilə razılaşmasının strukturu ilə müəyyən edilən vaxtda və vaxtdan artıq yanaşmaların qarışığını əhatə edir. MHBS 15-in icra öhdəliyi modelinə riayət edilməsi, gəlirin əməliyyatların iqtisadi mahiyyətini sədaqətlə əks etdirən şəkildə uçuşa alınmasını təmin edir və maliyyə hesabatlarının şəffaflığını artırır.

IT sektorunda gəlir axınları (məsələn, proqram lisenziyaları, saas, layihə əsaslı xidmətlər)

İnformasiya texnologiyaları (İT) sektoru sürətli innovasiyalar, müxtəlif xidmət modelləri və müxtəlif gəlir axınlarına səbəb olan mürəkkəb müqavilə razılaşmaları ilə seçilir. Bunlara proqram təminatının lisenziyalaşdırılması, abunə əsaslı xidmətlər və fərdiləşdirilmiş layihə əsaslı xidmətlər daxildir. Bu kontekstdə MHBS 15-in tətbiqi hər bir gəlir axınının mahiyyəti, əlaqədar icra öhdəlikləri və nəzarətin müştəriyə ötürülməsi vaxtı haqqında ətraflı başa düşülməsini tələb edir.

İT sektorunda ən görkəmli gəlir mənbələrindən biri daimi və ya müddətə əsaslanan olaraq strukturlaşdırıla bilən proqram təminatının lisenziyalaşdırılmasıdır. MHBS 15-ə əsasən, əqli mülkiyyətdən (ƏM) istifadə etmək hüququnu təmin edən lisenziya ilə zamanla ƏM-ə daxil olmaq hüququ verən lisenziya arasında fərq qoyulmalıdır. İstifadə hüququ lisenziyası proqram təminatına nəzarətin müştəriyə ötürüldüyü anda, adətən çatdırılma və aktivləşdirmə zamanı tanınır (IFRS Foundation, 2017). Əksinə, davamlı yeniləmələri və ya dəstəyi ehtiva edən giriş hüququ lisenziyası zamanla gəlirin tanınmasını tələb edir, çünki müştəri eyni vaxtda xidməti alır və istehlak edir (Deloitte, 2020).

Digər əhəmiyyətli və artan gəlir axını müştərilərin proqram təminatına abunə əsasında daxil olduğu bulud əsaslı bir xidmət kimi Software-as-a-Service (SaaS) modelidir. SaaS təkliflərindən əldə edilən gəlir ümumiyyətlə abunə müddəti ərzində xidmətlərin davamlı şəkildə çatdırılmasını əks etdirən zamanla tanınır. SaaS müqavilələrinə ilkin quraşdırma, təlim və müştəri dəstəyi kimi bir çox element də daxil ola bilər.

Bunlar fərqli icra öhdəlikləri hesab olunur və ümumi əməliyyat qiyməti hər bir öhdəlik yerinə yetirildikcə bölüşdürülməli və tanınmalıdır (EY, 2021).

Sistem inteqrasiyası, proqram təminatının fərdiləşdirilməsi və ya rəqəmsal infrastrukturun yerləşdirilməsi kimi xüsusi İT həllərinin işlənilib hazırlanmasını əhatə edən layihə əsaslı xidmətlər çox vaxt uzunmüddətli müqavilə razılaşmalarına əməl edir. Bu hallarda icra öhdəlikləri tamamlama istiqamətində irəliləyişi ölçmək üçün giriş metodlarından (məsələn, çəkilmis xərclərin faizi) və ya çıxış metodlarından (məsələn, mərhələnin tamamlanması) istifadə etməklə, adətən zamanla yerinə yetirilir (KPMG, 2020). Bu müqavilələrə həmçinin, gəlirin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsinin qarşısını almaq üçün təxmin edilməli və məhdudlaşdırılmalı olan performans müqafatları və ya cərimələr kimi dəyişən mülahizələr də daxil ola bilər.

Əlavə olaraq, İT firmaları texniki xidmətlərdən, konsaltinqdən, təlimdən və müqavilədən sonrakı müştəri dəstəyindən gəlir əldə edə bilər, hər biri digər müqavilə öhdəliklərindən fərqli olub-olmamasından asılı olaraq ayrıca tanınır. Bu xidmətlərin müxtəlifliyi və birləşdirilməsi MHBS 15 (PwC, 2020) əsasında beş addımlı gəlirin tanınması modelinin tətbiqi zamanı diqqətli müqavilə təhlili və mühakimə tələb edir.

Bundan əlavə, müqavilə dəyişiklikləri və müştəri yeniləmə variantları İT sənayesində, xüsusən çevik inkişaf və təkrar çatdırılma mühitlərində tez-tez olur. Bu dəyişikliklərin ayrıca müqaviləni və ya mövcud müqaviləyə dəyişikliyi təmsil etdiyini müəyyən etmək üçün qiymətləndirmə tələb olunur ki, bu da potensial olaraq gəlirin tanınma müddətində və modelində düzəlişlərə gətirib çıxarır (Grant Thornton, 2021).

Xülasə, İT sektoru hər birinin MHBS 15-ə uyğun olaraq öz mühasibat nəticələrinə malik olan geniş çeşidli gəlir axınları nümayiş etdirir. Sektorun paketləşdirilmiş xidmət təkliflərinə, əqli mülkiyyət lisenziyasına və uzunmüddətli fəaliyyət öhdəliklərinə etibar etməsi müəssisələr üçün möhkəm mühasibat uçotu siyasətini və dəqiqliyi təmin etmək üçün daxili nəzarəti təmin etməyi vacib edir.

İT-də gəlirlərin tanınması: vaxtın vaxtında tanınması vs.

İnformasiya texnologiyaları (İT) sektorunda gəlirin tanınması təklif olunan müxtəlif xidmətlər və texnologiyaya əsaslanan biznes modellərinin sürətli təkamülü səbəbindən xüsusi mürəkkəbliklər təqdim edir. MHBS 15-ə uyğun olaraq, gəlir mal və ya xidmətlərə nəzarətin müştəriyə nə vaxt verildiyindən asılı olaraq ya müəyyən bir zamanda, ya da zamanla tanınmalıdır. Müvafiq tanınma

metodunun müəyyən edilməsi maliyyə hesabatlarının müqavilə razılaşmalarının iqtisadi mahiyyətini düzgün əks etdirməsini təmin etmək üçün çox vacibdir (MHBS Fondu, 2017).

Gəlirin vaxtında tanınması o zaman tətbiq edilir ki, mal və ya xidmətə nəzarət dərhal ötürülür və müştəri aktivdən istifadəni istiqamətləndirmək və əsas etibarilə bütün qalan faydaları əldə etmək imkanı əldə edir. İT kontekstində bu, bir qayda olaraq, çatdırılma və aktivləşdirmənin dərhal nəzarəti təmin etdiyi daimi proqram təminatı lisenziyalarına və ya avadanlıq satışına aiddir. Məsələn, müştəri davamlı yeniləmələr və ya dəstək olmayan proqram təminatı lisenziyası alırsa, gəlir proqram təminatı çatdırıldıqda və istifadəyə yararlı olduqda tanınır (Deloitte, 2020).

Digər tərəfdən, MHBS 15-ə uyğun olaraq aşağıdakı meyarlardan biri yerinə yetirildikdə, iş vaxtından artıq gəlirin tanınması məqsəduyğundur: (1) müştəri eyni vaxtda təqdim edilmiş faydaları alır və istehlak edir; (2) müəssisənin fəaliyyəti müştərinin nəzarət etdiyi aktiv yaradır və ya təkmilləşdirir; və ya (3) müəssisənin fəaliyyəti alternativ istifadəsi olmayan aktiv yaradır və müəssisənin məcburi ödəniş hüququ vardır (MHBS Vəqfi, 2017). İT xidmətlərində bu, bir xidmət kimi Software (SaaS) modellərində, davam edən texniki xidmət müqavilələrində və fərdi proqram təminatı layihələrində geniş yayılmışdır.

SaaS tənzimləmələrində müştərilər buludda yerləşdirilən proqramlara giriş əldə edir və müqavilə müddəti ərzində xidmətlərdən faydalanır. Beləliklə, başqa bir nümunə performans daha yaxşı əks etdirmədiyi halda, gəlir zamanla, adətən düz xətt əsasında tanınır (KPMG, 2020). Eynilə, uzunmüddətli inkişaf müqavilələri üçün müəssisələr irəliləyişi ölçmək və müqavilənin müddəti ərzində gəliri mütənasib olaraq tanımaq üçün məsrəfdən maya dəyəri kimi daxiletmə metodlarından və ya mühüm nailiyyətlər kimi çıxış metodlarından istifadə edə bilər (EY, 2021).

Vaxtında və vaxtdan artıq tanınma arasında seçim çox vaxt müqavilə şərtlərinin və nəticənin xarakterinin diqqətlə şərh edilməsindən asılıdır. Məsələn, şirkətin proqram təminatı lisenziyası, yeniləmələr və dəstək xidmətlərinin kombinasiyasını təqdim etdiyi hibrid razılaşmalar, hər birinin öz tanınma metoduna malik olan icra öhdəliklərinin dezaqreqasiyasını tələb edə bilər (PwC, 2021). Proqram təminatının lisenziyası müəyyən bir anda tanınır, yeniləmələr və dəstək isə zamanla tanınır.

Bundan əlavə, İT-də tez-tez rast gəlinən müqavilə dəyişiklikləri, müştəri yeniləmə variantları və istifadəyə əsaslanan qiymət modelləri əlavə mürəkkəbliyi artırır. Bu elementlər tanınma modelində potensial dəyişikliklər və dəyişən mülahizələrin qiymətləndirilməsi üçün qiymətləndirilməlidir (Grant Thornton, 2020).

Xülasə, İT sektorunda vaxtında və vaxtdan artıq gəlirin tanınması arasındakı fərq maliyyə nəticələrinin düzgün təqdim edilməsi üçün əsasdır. MHBS 15-in tətbiqi əhəmiyyətli peşəkar mühakimə və icra öhdəliklərinin ətraflı təhlilini tələb edir, xüsusən də xidmətə əsaslanan, abunəyə əsaslanan və fərdiləşdirilə bilən həll mühtirlərində.

Tədqiqat nümunəsi 1: Turizm müəssisəsində gəlirlərin tanınması siyasətləri

Bu nümunə araşdırması bir neçə şəhər və kurort yerlərində fəaliyyət göstərən orta ölçülü beynəlxalq turizm zənciri olan Azure Hotels Group-un gəlirin tanınması təcrübələrini araşdırır. Şirkət otaqda yerləşdirmə, yemək və içki xidmətləri, tədbirlərə ev sahibliyi, sağlamlıq paketləri və sadıqlıq proqramları daxil olmaqla geniş xidmətlər təklif edir. Azure Otellər Qrupu qüvvəyə mindiyi tarixdən etibarən MHBS 15 – Müştərilərlə Müqavilələrdən Gəlir – qəbul etdi və o vaxtdan bu standartın beş addımlı modelinə uyğunlaşdırmaq üçün maliyyə hesabatı təcrübələrini yenidən strukturlaşdırdı.

Otaq gəliri, əsas gəlir axını, qonağın qaldığı müddətə uyğun olaraq müəyyən vaxtda tanınır. Müştəri qalma müddətini başa vurduqda, icra öhdəliyi yerinə yetirilmiş hesab edilir və əlaqədar gəlir tanınır. Azure bu qaydanı bütün xüsusiyyətlərə bərabər şəkildə tətbiq edir. Geri qaytarılmayan rezervasiyaların ləğv edildiyi hallarda, gəlir müştərinin xidmətdən məhrum edilməsinə uyğun olaraq planlaşdırılan qalma tarixində də tanınır (PwC, 2020).

Otaq, yeməklər və spaya giriş daxil olmaqla həftə sonu qaçış promosyonları kimi paketləşdirilmiş xidmət paketləri üçün qrup paketi fərqli icra öhdəliklərinə ayırır. Ümumi əməliyyat

qiyməti hər bir komponentin nisbi müstəqil satış qiymətləri əsasında bölüşdürülür. Otağın gəliri qalma müddəti başa çatdıqdan sonra, spa xidmətləri və yeməklər isə çatdırılma zamanı tanınır. Bu təcrübə MHBS 15-in bir müqavilədə çoxsaylı öhdəliyin uçotuna dair təlimatını əks etdirir (MHBS Vəqfi, 2017).

Azure Hotels Group həmçinin sadıqlıq proqramını idarə edir, bu proqramla qonaqlar gələcək qalmaq və ya xidmətlər üçün geri qaytarıla bilən xallar qazanırlar. MHBS 15-ə əsasən, bu bəndlər ayrıca icra öhdəliyini əks etdirir. Qrup sadıqlıq mükafatlarının müstəqil dəyərini təxmin edir və xalların geri alınmasına və ya müddəti bitənə qədər ilkin əməliyyatdan əldə edilən gəlirin müvafiq hissəsini təxirə salır. Bu yanaşma təxirə salınmış gəlir öhdəliyinin gözlənilən gələcək xidmət öhdəliyini əks etdirməsini təmin edir (Deloitte, 2019).

Tədbir və konfrans xidmətləri digər əhəmiyyətli gəlir axınıdır. Bir günlük məkan icarəsi üçün gəlir müəyyən vaxtda, tədbirin keçirildiyi tarixdə tanınır. Bununla belə, tədbir öncəsi planlaşdırma və fərdiləşdirilmiş xidmət çatdırılmasını əhatə edən mürəkkəb, çoxgünlük tədbirlər üçün Azure, xüsusən də xidmətlər uyğunlaşdırılmış və digər müştərilərə ötürülə bilməyən zaman artıq vaxtın tanınması metodunu tətbiq edir. Gəlir, MHBS 15 (KPMG, 2020) üzrə daxiletmə metoduna uyğun olaraq xərclənmiş birbaşa əmək saatları ilə ölçülən irəliləyiş əsasında tanınır.

Uyğunluğu qorumaq və dəqiqliyi artırmaq üçün Azure Hotels Group maliyyə hesabatı alətləri ilə integrasiya olunmuş müəssisə resurslarının planlaşdırılması (ERP) sistemini tətbiq etmişdir. Bu, real vaxt rejimində sifarişlərin, xidmətin çatdırılmasının və müştəri hüquqlarını izləməyə imkan verir. Maliyyə komandası icra öhdəliklərinin düzgün müəyyən edilməsini və bölüşdürülməsini təmin etmək üçün müntəzəm olaraq müqavilə şərtlərini, endirim siyasətlərini və bronlaşdırma şərtlərini nəzərdən keçirir.

Tədqiqat nümunəsi 2: İT xidmət provayderində gəlirlərin tanınması təcrübələri

Bu nümunə tədqiqatı bulud əsaslı proqram təminatının hazırlanması, sistem integrasiyası və idarə olunan İT xidmətləri üzrə ixtisaslaşmış orta ölçülü İT xidmət təminatçısı olan TechNova Solutions Ltd.-nin gəlirin tanınması təcrübələrini araşdırır. . Firma global miqyasda fəaliyyət göstərir və uzunmüddətli xidmət müqavilələri və abunə əsaslı modellər vasitəsilə həm müəssisə, həm də dövlət müştərilərinə xidmət göstərir. MHBS 15: Müştərilərlə Müqavilələrdən Gəlir tələblərinə uyğun olaraq, TechNova gəlir hesabatını standart tərəfindən təqdim edilən beş addımlı tanınma modelinə uyğunlaşdırmaq üçün əhəmiyyətli əməliyyat və mühasibat islahatları həyata keçirdi (MHBS Vəqfi, 2017).

TechNova-nın biznes modeli üç əsas gəlir axınına əhatə edir: xüsusi proqram təminatının hazırlanması layihələri, Xidmət kimi Software (SaaS) abunəlikləri və texniki dəstək və məsləhət xidmətləri.

Xüsusi proqram təminatının hazırlanması vəziyyətində, gəlir ümumiyyətlə zaman keçdikcə tanınır, çünki müştərilər tamamlanmaqda olan işə nəzarəti əldə edirlər. Şirkət icra öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi istiqamətində irəliləyişi ölçmək üçün layihənin ümumi təxmin edilən dəyərinə nisbətən çəkilmiş xərclərin nisbətində əsaslanan giriş metodundan istifadə edir. Bu üsul proqram təminatının müştərinin unikal spesifikasiyasına uyğunlaşdırıldığı və TechNova üçün alternativ istifadəsi olmadığı hallarda xüsusilə münasibdir (Deloitte, 2020). Müqavilələrə adətən performans nəzarət etmək üçün ikinci dərəcəli yoxlama nöqtələri kimi istifadə olunan müəyyən edilmiş mərhələlər daxildir.

Müştərilərə abunə əsasında buludda yerləşdirilən proqramlara çıxışı təmin edən SaaS müqavilələri üçün gəlir abunəlik müddəti ərzində rəşional olaraq tanınır. Bu, müştərinin müqavilə müddəti ərzində xidmətin faydalarını eyni vaxtda alması və istehlak etməsi faktını əks etdirir. SaaS razılaşmalarının başlanğıcında alınan hər hansı quraşdırma haqları dərhal tanınmır, lakin fərqli icra öhdəliyini əks etdirmədiyi halda, təxirə salınır və müqavilə müddəti ərzində amortizasiya edilir (EY, 2021).

Müstəqil olaraq təklif oluna bilən və ya proqram həlləri ilə birləşdirilmiş konsaltinq və texniki dəstək xidmətləri, onların ayrıca icra öhdəlikləri olub-olmadığını müəyyən etmək üçün qiymətləndirilir. Əksər hallarda, bu xidmətlər zamanla, xüsusən də aylıq texniki xidmət müqavilələri kimi davamlı çatdırılma ilə bağlı olduqda tanınır. Bununla belə, dəqiq müəyyən edilmiş nəticələrə malik qısamüddətli tapşırıqlar üçün (məsələn, sistem auditləri və ya IT qiymətləndirmələri) gəlir başa çatdıqdan və müştərinin qəbulundan sonra müəyyən bir vaxtda tanınır (KPMG, 2020).

Bundan əlavə, TechNova tez-tez müştəri tələblərində və ya layihə çərçivəsində dəyişikliklərlə əlaqədar müqavilə dəyişiklikləri ilə məşğul olur. MHBS 15-ə uyğun olaraq, bunlar ayrıca müqavilə və ya mövcud razılaşmaya dəyişiklik olub-olmadığını müəyyən etmək üçün qiymətləndirilir. Bu qiymətləndirmə, xüsusilə əlavə icra öhdəlikləri tətbiq edildikdə və ya qiymət dəyişiklikləri baş verdikdə, gəlirin vaxtına və bölüşdürülməsinə təsir göstərir (PwC, 2021).

Uyğunluğu idarə etmək və görmə qabiliyyətini yaxşılaşdırmaq üçün TechNova birbaşa layihə idarəetmə alətləri və müştəri əlaqələri platformaları ilə integrasiya edən avtomatlaşdırılmış gəlir idarəetmə sistemini tətbiq etmişdir. Bu sistem layihənin gedişatının real vaxt rejimində monitorinqinə, xərclərin bölüşdürülməsinə və hesablana bilən mərhələlərin izlənməsinə imkan verir ki, bu da ardıcıl və audit edilə bilən gəlirin tanınması praktikasına imkan yaradır.

TechNova-nın MHBS 15-ə riayət etməsi onun maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünü və ardıcılığını əhəmiyyətli dərəcədə artırıb, investorlarla daha aydın ünsiyyətə imkan yaradıb və audit riskini azaldıb. Bundan əlavə, şirkətin müqavilə qalıqları, icra öhdəlikləri və gəlirin tanınma vaxtı ilə bağlı açıqlamaları onun illik maliyyə hesabatlarının şəffaflığını gücləndirmişdir.

NƏTİCƏ

Bu tədqiqat, MHBS 15-in tətbiqinə xüsusi diqqət yetirməklə, turizm və informasiya texnologiyaları (IT) sektorlarında fəaliyyət göstərən xidmətə əsaslanan müəssisələrin gəlir tanınması təcrübələrini araşdırmaq və müqayisə etmək məqsədi daşıyır. Azure Hotels Group və TechNova Solutions Ltd.-nin cəlb olunduğu müqayisəli nümunə araşdırması yanaşması, fərqli biznes modellərinin standartların tətbiqinə necə təsir etdiyini anlamaq üçün praktiki çərçivə təmin etmişdir.

Təhlil göstərdi ki, MHBS 15 gəlirin tanınması üçün hərtərəfli və prinsiplərə əsaslanan çərçivə təklif etsə də, onun tətbiqi göstərilən xidmətlərin xarakterindən, müqavilə razılaşmalarının mürəkkəbliyindən və müştərilərin faydalarının vaxtından çox asılıdır. Turizm sektorunda gəlir əsasən otaq icarəsi və qida və içki təklifləri kimi əsas xidmətlərin dərhal və istehlak xarakterini əks etdirən müəyyən bir anda tanınır. Buna baxmayaraq, müəyyən xidmət komponentləri, məsələn, loyallıq proqramları və paketli xidmət paketləri gəlirin təxirə salınması və çoxsaylı icra öhdəlikləri arasında bölüşdürülməsi daxil olmaqla, daha nüanslı rəftar tələb edir.

Bunun əksinə olaraq, IT sektoru tez-tez uzunmüddətli xidmətlərin çatdırılmasını, fərdi proqram təminatının hazırlanmasını və zamanla gəlirin tanınmasını tələb edən abunə əsaslı biznes modellərini əhatə edir. Lisenziyalaşdırma tənzimləmələrinin, layihəyə əsaslanan mərhələlərin və dəstək xidmətlərinin incəlikləri təxminlərin və peşəkar mülahizələrin vacib olduğu daha mürəkkəb tanınma mühitinə kömək edir. Bu mürəkkəblilik daha ətraflı açıqlamalarda və 15 №-li MHBS öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün tələb olunan təkmil uyğunluq sistemlərində əks olunur.

Hər iki sektorda MHBS 15-ə keçid gəlir hesabatının şəffaflığını, müqayisəliliyini və etibarlılığını artırıb, baxmayaraq ki, o, sistem integrasiyası, daxili nəzarət və mühasibat təcrübəsi baxımından da yeni problemlər qoydu. Nəticələr göstərir ki, standart nəzəri cəhətdən vahid olsa da, onun praktiki tətbiqi sektora aid reallıqlara uyğunlaşdırılmalıdır. Texnologiyaya, kadr hazırlığına və uçot siyasətinin inkişafına fəal şəkildə sərmayə qoyan təşkilatlar uyğunluğu təmin etmək və əməliyyat fəaliyyətini dəqiq əks etdirən maliyyə hesabatları hazırlamaq üçün daha yaxşı mövqe tuturlar.

Nəhayət, bu tezis iki fərqli xidmət sənayesinin qlobal mühasibat standartlarını necə şərh etdiyi və işlətdiyi barədə fikirlər təqdim edərək, MHBS 15-in sektoral təsirlərini araşdıran ədəbiyyatın

genişlənməsinə öz töhfəsini verir. Gələcək tədqiqatlar bu müqayisəli cərgivəni əlavə sənayelərə genişləndirməkdən və ya maliyyə nəticələrinə və maraqlı tərəflərin qərar qəbul etməsinə tətbiqdən sonrakı təsirləri araşdırmaqdan faydalana bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Deloitte. (2019). "Hospitality industry insights: Navigating the changing landscape". Deloitte Touche Tohmatsu Limited.
2. Deloitte. (2019). "IFRS 15: Applying revenue recognition in the hospitality industry". Deloitte Insights.
3. Deloitte. (2020). "IFRS 15 for the Technology Sector: Practical insights and industry considerations". Deloitte Insights.
4. Deloitte. (2020). "IFRS 15 Revenue from Contracts with Customers – A guide for the service sector". Deloitte Insights.
5. Deloitte. (2021). "IFRS 15 for the technology sector: Practical insights and industry considerations". Deloitte Insights.
6. EY. (2019). "Applying IFRS: A closer look at IFRS 15 Revenue from Contracts with Customers". Ernst & Young Global.
7. EY. (2019). "Applying IFRS: Revenue recognition in the hospitality sector". Ernst & Young Global.
8. Grant Thornton. (2020). "IFRS 15 in the IT sector: Addressing complexity in software and services". Grant Thornton International.
9. Grant Thornton. (2020). "IFRS 15: Revenue from Contracts with Customers – Insights for the technology sector". Grant Thornton International.
10. Grant Thornton. (2021). "IFRS 15 and the hospitality sector: Key considerations". Grant Thornton International.
11. IASB. (2014). "The Conceptual Framework for Financial Reporting". London: International Accounting Standards Board.
12. IFRS Foundation. (2017). "IFRS 15 Revenue from Contracts with Customers". London: IFRS Foundation.
13. KPMG. (2020). "Revenue recognition handbook: Applying IFRS 15 in service industries". KPMG International.
14. KPMG. (2020). "Revenue: Issues In-Depth – Hospitality and leisure industry". KPMG International.
15. PwC. (2020). "Hospitality Directions: The revenue recognition challenge". PricewaterhouseCoopers.
16. PwC. (2020). "IFRS 15 – Revenue from Contracts with Customers: Industry-specific insights for service companies". PricewaterhouseCoopers.
17. PwC. (2020). "Revenue recognition in the hospitality sector: Practical guidance under IFRS 15". PricewaterhouseCoopers.
18. PwC. (2020). "Revenue recognition in the software and cloud computing industry". PricewaterhouseCoopers.
19. PwC. (2021). "Hospitality Directions: Revenue recognition and the evolving travel experience". PricewaterhouseCoopers.
20. PwC. (2021). "Revenue recognition in the software and cloud computing industry". PricewaterhouseCoopers.
21. Rezaee, Z. (2009). "Financial Statement Fraud: Prevention and Detection". Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.

V.Y.Hasanov

master student, Azerbaijan State University of Economics

**Comparative analysis of revenue accounting practices in service enterprises:
examples from the tourism and hospitality sectors**

Abstract

Article examines the application of IFRS 15: Revenue from Contracts with Customers in two distinct service-based industries – hospitality and information technology (IT) – to examine how the single accounting standard is interpreted and implemented in different operational contexts. As revenue recognition is a critical element of financial reporting, especially in service businesses where transactions are often intangible, complex or occur over time, understanding sector-specific applications is essential to ensure financial transparency and compliance.

Using a comparative case study approach, the study examines the revenue recognition practices of two illustrative firms: Azure Hotels Group (hospitality) and TechNova Solutions Ltd. (IT services). The analysis focuses on three key areas: the timing of revenue recognition, the nature of financial disclosures, and the internal consistency mechanisms used to support the application of IFRS 15.

Research shows that while the hospitality sector generally recognizes revenue at a point in time when services are consumed, the IT sector, particularly in long-term or subscription-based contracts, uses more time-based recognition methods. Furthermore, disclosures in the IT sector are more extensive and require more judgment due to multi-element arrangements and contractual changes, whereas hospitality disclosures are generally more standardized.

The study concludes that, despite the uniformity of the IFRS 15 framework, its application must be tailored to the business model and service delivery characteristics of each sector. The paper offers insights for practitioners and standard setters and highlights the importance of sector-specific management and internal control systems in ensuring consistent and reliable revenue recognition.

Keywords: revenue recognition, IFRS 15, service enterprises, hospitality industry.

MÜNDƏRİCAT

İqtisadiyyatın inkişafının makroiqtisadi, regional və sosial aspektləri

Y.N.Əliyev

Azərbaycanda qeyri-neft sahəsinin dayanıqlı inkişafı və prioritet islahat istiqamətləri

12

S.D.Haxverdiyeva

Əmək miqrasiyasının tənzimlənməsində dövlət orqanlarının rolu

20

İnvestisiya və sahibkarlıq fəaliyyətinin idarə edilməsi

S.N.Qasımlı

Azərbaycanda aqrar sahənin rəqəmsal transformasiyası və inkişaf perspektivləri

28

М.Ф.Мехтиев

Вклад среднего бизнеса в экономическое развитие: перспективы и вызовы

36

İnnovasiya və informasiya texnologiyalarının menecmenti

S.N.Abbasova

Mənzil kommunal təsərrüfatı sektorunun innovativ inkişafı

41

V.E.Məmmədli

İnnovasiya fəaliyyətinə çekilən xərclərin təsnifatı və uçot mexanizminin təkmilləşdirilməsi yolları

47

V.O.Mahmudova, V.Ə.Əlizadə

Süni intellekt və insanlıq: yeni texnologiyaların cəmiyyətə təsiri və gələcək perspektivlər

53

Z.Z.Zeynalli

Ümumtəhsil məktəblərində ikt əsaslı sənəd dövriyyəsinin avtomatlaşdırılması və şəbəkə arxitekturasının təhlili

57

Z.L.Yunusov

Rəqəmsal iqtisadiyyatda daxili auditin xarakterik xüsusiyyətləri

63

Maliyyə və bank fəaliyyətinin idarə edilməsi

K.V.Bayramov

İslam maliyyələşməsinin nəzəri əsasları və iqtisadi strukturu

72

S.A.Əfəndiyeva

Maliyyə bazarlarının formalaşmasında pensiya aktivlərinin rolu

81

S.Ş.Cəfərli

Azərbaycan bank sektorunda maliyyə dayanıqlılığının təminində çətinliklər və imkanlar 91

S.Ə.Şıxəliyeva

Maliyyə alətləri və onların idarə edilməsi: uçot metodologiyası və innovasiyalar 99

T.T.Məmmədli

İstehsal müəssisələrində maliyyə uçotunun və auditinin təşkili problemləri və çatışmazlıqları 106

Müəssisələrdə heyətin idarə edilməsi

П.Ф.Алиева

Влияние корпоративной социальной ответственности на конкурентоспособность: лучшие практики 113

Z.N.Əhmədova

Yüngül sənaye müəssisələrində kadr davamlılığını təmin etmək üçün aparılan performansın dəyərləndirilməsi və təşkili 120

Ф.Ч.Мамедова

Современные подходы к повышению эффективности управления человеческими ресурсами на предприятии 126

X.Ə.Camaləddinov

İnsan kapitalının idarə edilməsinin avtomatlaşdırılması əməyin səmərəliliyinin artırılmasında əsas şərtidir 137

Beynəlxalq layihələrin idarəedilməsi və təcrübə

Э.Ф.Аскерова

Факторы, влияющие на конкурентоспособность Азербайджанских товаров на международных рынках 144

N.H.Tahirova

İcbari tibbi sığorta mexanizmlərinin beynəlxalq təcrübəsi 152

R.M.Əliyev

Kommersiya və kredit təşkilatlarında beynəlxalq mühasibat uçotu standartlarının və yerli qaydaların müqayisəli qiymətləndirilməsi: Azərbaycan nümunəsi 161

S.A.Kərimov

Respublikamızda fiskal və monetar siyasətdə idarəetmənin təkmilləşdirilməsində dünya təcrübəsinin tətbiqi imkanları 169

V.Ş.Teymurlu

Biznesin inkişafında bençmarkinqdən istifadə üzrə xarici ölkələrin təcrübəsi 175

X.L.İbrahimova

Maliyyə bazarının inkişafı ilə iqtisadi inkişaf arasındakı əlaqə: inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlardan dəlillər 180

Y.Y.Sanlı

İqtisadi inkişaf və gəlir bərabərsizliyi: avropa ölkələri nümunəsində 189

K.E.Muradov

Beynəlxalq təcrübədə dövlət və özəl sektor əməkdaşlığında maliyyələşdirmə modelləri 196

T.V. Səfərli

Dünya elektron ticarətinin mövcud vəziyyətinin və inkişaf tendensiyalarının təhlili **201**

V.H.Həsənov

Xidmət müəssisələrində gəlirlərin uçotu təcrübələrinin müqayisəli təhlili:
turizm və IT sektorlarından nümunələr **207**

CONTENTS

Macroeconomic, regional and social aspects of economic development

Y.N.Aliyev

Sustainable development of the non-oil sector in Azerbaijan and priority reform directions 12

S.D.Khakhverdiyeva

Role of state bodies in regulating labor migration 20

Investment and business management

S.N.Gasimli

Digital transformation of the agricultural sector in azerbaijan and development prospects 28

M.F.Mehdiyev

Contribution of medium business to economic development: prospects and challenges 36

Management of innovation and information technologies

S.N.Abbasova

Innovative development of the housing and communal services sector 41

V.E.Mammadli

Classification of costs incurred for innovation activities and ways to improve the accounting mechanism 47

V.O.Mahmudova, V.A.Alizadeh

Artificial intelligence and humanity: the impact of new technologies on society and future prospects 53

Z.Z.Zeynalli

Automation of ict-based document circulation and analysis of network architecture in general schools 57

Z.L.Yunusov

Characteristic features of internal audit in the digital economy 63

Financial and banking management

K.V.Bayramov

Theoretical foundations and economic structure of islamic finance 72

S.A.Afandiyeva

The role of pension assets in the formation of financial markets 81

S.Sh.Jafarli

Challenges and opportunities in ensuring financial sustainability in the Azerbaijani banking sector 91

S.A.Shikhaliyeva

Financial instruments and their management: accounting methodology and innovations 99

T.T.Mammadli

Challenges in the organization of financial accounting and auditing in manufacturing enterprises 106

Personnel management in enterprises

P.F.Aliyeva

The impact of corporate social responsibility on competitiveness: best practices 113

Z.N.Ahmadova

Performance evaluation and organization for ensuring staff retention in light industry enterprises 120

F.Ch.Mamedova

Modern approaches to improving the efficiency of human resources management at the enterprise 126

Kh.A.Jamaladdinov

Automation of human capital management is a key condition for increasing labor efficiency 137

International project management and experience

E.F.Asgarova

Factors affecting the competitiveness of Azerbaijani products in international markets 144

N.H.Tahirova

International experience of compulsory health insurance mechanisms 152

R.M.Aliyev

Comparative assessment of international accounting standards and local standards in commercial and credit organizations: the case of Azerbaijan 161

S.A.Kərimov

Possibilities of implementing world experience in improving fiscal and monetary policy management in our republic 169

V.S.Teymurlu

Foreign countries' experience in the use of benchmarking in business development 175

Kh.L.Ibrahimova

The linkage between financial market development and economic development: evidence from developing economies 180

Y.Y.Sanlı

Economic development and income inequality: on the example of European countries 189

K.E.Muradov

Significance and principles of formation of investment activity 196

T.V.Səfərli

Analysis of the current status and development trends of world electronic commerce 201

V.Y.Hasanov

Comparative analysis of revenue accounting practices in service enterprises: examples from the tourism and hospitality sectors 207

Nəşr prinsipləri

“Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment” jurnalı Azərbaycan və xarici ölkələrin iqtisadiyyatının sahələrinin prioritet istiqamətləri üzrə aparılan tədqiqat işləri, alınan nəticələr haqqında, iqtisadiyyatın nəzəri və praktiki problemlərinə dair elmi məqalələri dərc edir.

Əlyazmanın redaksiyaya təqdim olunma qaydası

Əvvəllər çap olunmuş və ya çap olunmaq üçün başqa bir dövrə nəşrə göndərilmiş əlyazmaların jurnala təqdim edilməsi yolverilməzdir. Əlyazmanın orijinalı mükəmməl redaktə edilmiş halda elektron qaydada alakbarova.lala@azmiu.edu.az (ALEKPEROVA.LALA@MAIL.RU) elektron ünvanı və ya müəllif(lər)in özü redaksiyaya (Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Yasamal rayonu, Ayna Sultanova küçəsi, Bakı, Azərbaycan) təqdim edilir. Əlyazma müəllif(lər) tərəfindən imzalanmalı və onun redaksiyaya təqdim olunma tarixi göstərməlidir.

Məqalə formatı: Məqalələr A4 formatda, 12 ölçüdə, 1 sətirlərarası intervalla, Times New Roman şrifti ilə yazılmalı, səhifənin aşağı, yuxarı və yan tərəflərində 2 sm boşluq buraxılmalıdır.

Məqalənin həcmi: 7-15 səhifə olmalıdır.

Müəllif: Məqalədə müəllifin adı, atasının adı və soyadı /məs.: Ə.M.Vəliyev/, iş yeri tam şəkildə, müəllifin elmi dərəcəsi, ORCID ID-si, şəxsi elektron ünvanı və telefon nömrəsi məqalənin başlığından əvvəl sağ tərəfdə göstərməlidir. Təhsilini davam etdirən müəllif təhsil pilləsinə uyğun olaraq özü haqqında məlumatda bakalavriat, magistrant və doktorant olduğunu qeyd etməlidir.

Xülasə: Məqalənin əvvəlində Azərbaycan, sonunda ingilis dillərində 7-8 cümlədən ibarət Xülasə yazılmalıdır. İngilis dilində yazılan Xülasənin əvvəlində müəllifin adı, ata adı və soyadı ingilis dilində qeyd olunmalıdır.

Açar sözlər: 5 sözdən az olmayaraq Azərbaycan və ingilis dillərində yazılmalıdır.

Giriş

Təhlil

Nəticə

Ədəbiyyat siyahısı: Ədəbiyyat siyahısı APA üslubunda tərtib edilməlidir.

İstinadlar: Məqalənin müvzusu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır.

Cədvəl və şəkillər biri-birini təkrarlamamalı, göstəricilər Beynəlxalq vahidlər sistemində (SI) verilməlidirlər. Əlyazmada bir cədvəl və bir şəkil verildikdə, müvafiq olaraq, onlar nömrələnməli, “Cədvəl” və ya “Şəkil” sözü də yazılmalıdır.

Jurnalın dili: Azərbaycan, türk, ingilis və rus

Plagiat

Redaksiyaya təqdim edilən məqalələr StrikePlagiarism.com proqramının vasitəsi ilə plagiatdan keçirilir. Plagiat aşkarlanmadığı halda (unikallıq səviyyəsi 75%) gizli resenziyalaşdırmaya göndərilir. Plagiat faktı aşkar edilən məqalələr dərc edilmir və geri qaytarılır. Təqdim edilən məqalənin dərc olunmasından imtina edildiyi halda jurnalın redaksiyası yazılı şəkildə müəllifə əsaslandırılmış imtina cavabı göndərir.

Resenziyalaşdırma

Redaksiyaya göndərilən məqalələr əvvəlcə redaksiya tərəfindən jurnalın nəşr prinsipləri baxımından qiymətləndirilir. Nəşr prinsiplərinə uyğun olmayan məqalələr düzəldilmək üçün müəllifə göndərilə və ya resenziyalaşdırmadan imtina edilə bilər.

Redaksiyaya təqdim edilən əlyazmalar anonim rəyçilərin gizli rəyindən sonra onların dərc edilib-edilməsinə qərar verilir. Resenziyalaşdırma və təsdiqetmə müddəti ümumilikdə 1 aydır. Əlyazmalar, resenziyalaşdırma prosedurunun nəticələri əsas götürülərək, növbəlilik prinsipi ilə dərc edilir.

Jurnala göndəriləcək məqalələr başqa yerdə nəşr edilməmiş və ya nəşr üçün təqdim edilməmiş olmalıdır.

Müəlliflik hüquqları

Jurnalda dərc edilən məqalələrdə müəlliflik hüququ qorunur və bu məqalələrin bütün nəşr hüquqları “Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment”-ə aiddir.

Jurnal ildə 4 dəfə nəşr edilir. Jurnalın nüsxələri çap olunduqdan sonra Azərbaycan Respublikasının Ali Attestasiya Komissiyasına, kitabxanalara, beynəlxalq indeks təşkilatlarına və məqalə müəlliflərinə göndərilir.

Принципы публикации

Журнал «Экономика строительства и менеджмент» публикует научные статьи по приоритетных направлениям экономики Азербайджана и зарубежных стран, о полученных результатах, теоретических и практических проблемах экономики.

Порядок подачи рукописи в редакцию

Рукописи, ранее опубликованные или направленные в другое периодическое издание для публикации, к представлению в журнал не допускаются. Оригинал рукописи с идеальной редакцией необходимо отправить в электронном виде на адрес alakbarova.lala@azmiu.edu.az (ALEKPEROVA.LALA@MAIL.RU) или самому автору(ам) сдать в редакцию (Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет, Ясамальский район, улица Айна Султанова, Баку, Азербайджан). Рукопись должна быть подписана автором (авторами) и датирована.

Формат статьи: Статьи должны быть написаны в формате А4, кегль 12, междустрочный интервал 1, шрифт Times New Roman, отступ 2 см внизу, вверху и по бокам страницы.

Объем статьи должен составлять 7-15 страниц.

Автор: Справа, до названия статьи необходимо указать фамилию, имя, отчество автора /например: А.М.Велиев /, место работы, ученую степень, ORCID ID, личный адрес электронной почты и номер телефона. Автор, продолжающий обучение, должен указать, что он является бакалавром, магистрантом и докторантом в своих личных данных в соответствии с уровнем образования.

Резюме: Резюме из 7-8 предложений должно быть написано в начале статьи на азербайджанском языке и в конце на английском языке. В начале резюме, написанного на английском языке, должно быть указано имя, фамилия, отчество автора должны на английском языке.

Ключевые слова: не менее 5 слов на азербайджанском и английском языках.

Введение

Анализ

Заключение

Список литературы: Список литературы должен быть написан в стиле АРА.

Список литературы: Должны быть даны ссылки на научные источники, относящиеся к теме статьи.

Таблицы и рисунки не должны повторять друг друга, показатели должны быть приведены в Международной системе единиц (СИ). Если в рукописи даны таблица и рисунок, то они должны быть соответственно пронумерованы и написано слово «Таблица» или «Рисунок».

Язык журнала: азербайджанский, турецкий, английский и русский.

Плагиат

Статьи, поступающие в редакцию, проверяются на плагиат с помощью StrikePlagiarism.com. Если плагиат не обнаружен (уровень уникальности 75%), статья отправляется на скрытое рецензирование. Статьи, признанные плагиатом, не публикуются и возвращаются автору. В случае отказа в публикации представленной статьи редакция журнала направляет автору мотивированный ответ в письменной форме.

Рецензирование

Статьи, направляемые в редакцию, сначала оцениваются редакцией с точки зрения принципов публикации журнала. Статьи, не соответствующие правилам публикации, могут быть отправлены автору для исправления или могут быть отклонены в рецензировании.

Рукописи, представленные в редакцию, подлежат конфиденциальному рассмотрению анонимными рецензентами, после чего принимается решение о том, будут ли они опубликованы. Срок рассмотрения и согласования составляет 1 месяц. Рукописи публикуются на регулярной основе по результатам процесса рецензирования.

Статьи, представляемые в журнал, не должны быть опубликованы или отправлены для публикации в другое издательство.

Авторские права

Статьи, опубликованные в журнале, защищены авторским правом и все права на публикацию этих статей принадлежат «Экономике строительства и менеджменту».

Журнал выходит 4 раза в год. После печати экземпляры журнала высылаются в Высшую Аттестационную Комиссию Азербайджанской Республики, библиотеки, международные индексные организации и авторам статей.

Publication principles

The journal "Construction Economics and Management" publishes scientific articles on priority areas of the economy of Azerbaijan and foreign countries, on the results obtained, theoretical and practical problems of the economy.

The procedure for submitting a manuscript to the editor

Manuscripts previously published or sent to another periodical for publication are not allowed to be submitted to the journal. The original manuscript with an ideal edition must be sent electronically to alakbarova.lala@azmiu.edu.az (ALEKPEROVA.LALA@MAIL.RU) or handed over to the editor(s) himself (Azerbaijan University of Architecture and Civil Engineering, Yasamal district, st. Aina Sultanova, Baku, Azerbaijan). The manuscript must be signed by the author(s) and dated.

Article format: Articles should be written in A4 format, size 12, line spacing 1, Times New Roman font, indent 2 cm at the bottom, top and sides of the page.

The volume of the article should be 7-15 pages.

Author: On the right, before the title of the article, you must indicate the last name, first name, patronymic of the author /for example: A.M. Veliyev /, place of work, academic degree, ORCID ID, personal e-mail address and phone number. The author who is continuing his studies must indicate that he is a bachelor, master and doctoral student in his personal data in accordance with the level of education.

Abstract: A abstract of 7-8 sentences should be written at the beginning of the article in Azerbaijani and at the end in English. At the beginning of a resume written in English, the name, surname, patronymic of the author must be indicated in English.

Key words: at least 5 words in Azerbaijani and English.

Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment
2025-ci il. № 1 (30)

Construction economics and management
2025, № 1 (30)

Introduction

Analysis

Conclusion

References: References should be written in the APA style.

References: Links to scientific sources related to the topic of the article should be given.

Tables and figures should not repeat each other, indicators should be given in the International System of Units (SI). If the manuscript contains a table and a figure, then they should be numbered accordingly and the word "Table" or "Figure" should be written.

Journal language: Azerbaijani, Turkish, English and Russian.

Plagiarism

Articles submitted to the editorial office are checked for plagiarism using StrikePlagiarism.com. If plagiarism is not detected (uniqueness level 75%), the article is sent for covert review. Articles recognized as plagiarism are not published and are returned to the author. In case of refusal to publish the submitted article, the editors of the journal send the author a reasoned response in writing.

Peer review

Articles sent to the editors are first evaluated by the editors in terms of the principles of publishing the journal. Articles that do not comply with the publication rules may be sent to the author for correction or may be rejected for review.

Manuscripts submitted to the editors are subject to confidential review by anonymous reviewers, after which a decision is made as to whether they will be published. The term of consideration and approval is 1 month. Manuscripts are published on a regular basis based on the results of a peer review process.

Articles submitted to the journal must not be published or sent for publication to another publisher.

Copyright

Articles published in the journal are protected by copyright and all rights to publish these articles belong to Construction Economics and Management.

The magazine is published 4 times a year. After printing, copies of the journal are sent to the Higher Attestation Commission of the Republic of Azerbaijan, libraries, international index organizations and authors of articles.

*Azərbaycan, Bakı şəh., AZ 1073, Ayna Sultanova küçəsi 11,
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,
Tel.: (+99412) 497 05 13
daxili – 678
E-mail: info@timjurnal.az
Jurnalın rəsmi saytı: <https://timjurnal.az>*

*Статьи направляются по адресу:
Азербайджан, г. Баку, AZ 1073, ул. Айны Султановой 11,
Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет,
Тел.: (+99412) 497 05 13;
внутренний – 678
E-mail: info@timjurnal.az
Официальный Веб-сайт журнала: <https://timjurnal.az>*

*The articles should be sending to the following address:
11, Ayna Sultanova Str. Baku, AZ 1073 Azerbaijan
Azerbaijan Architecture and Construction University
Tel: (+99412) 497 05 13;
Interior - 678
E-mail: info@timjurnal.az
Official website of the magazine: <https://timjurnal.az>*

Tərtib edən: Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin “Biznesin iqtisadiyyatı və menecment” kafedrası. Tel: (+99412) 538 92 83

AR Ədliyyə Nazirliyinin Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmə nömrəsi № 4024

**Beynəlxalq standart eyniləşdirmə nömrəsi - ISSN 2519-2507
- 17.10.2016 tarixində verilib**

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısı”nın iqtisad elmləri bölməsinə daxil edilib (04.07.2018-ci il, protokol № 11-R)

